

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

İMAM GAZÂLÎ'DE NEFSİN TEZKİYESİ VE KALBİN TASFİYESİ

MEVLÜT ÖZÇELİK
DOKTORA TEZİ

Danışman
PROF. DR. DİLAVER GÜRER

Konya – 2018

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	MEVLÜT ÖZÇELİK		
	Numarası	138106063007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/TASAVVUF		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tezin Adı	İMAM GAZÂLÎ'DE NEFSİN TEZKİYESİ VE KALBİN TASFİYESİ		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

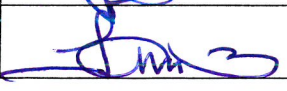

Mevlüt ÖZÇELİK

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	---

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	MEVLÜT ÖZÇELİK
	Numarası	138106063007
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/TASAVVUF
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	PROF. DR. DİLAVER GÜRER
	Tezin Adı	İMAM GAZÂLÎ'DE NEFSİN TEZKİYESİ VE KALBİN TASFİYESİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan İMAM GAZÂLÎ'DE NEFSİN TEZKİYESİ VE KALBİN TASFİYESİ başlıklı bu çalışma 12/10/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/~~oyçokluğu~~ ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	PROF. DR.	DİLAVER GÜRER	
2	PROF. DR.	SÜLEYMAN TOPRAK	
3	PROF. DR.	M. SAMİ BAYBAL	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mevlüt ÖZÇELİK
	Numarası	138106063007
	Ana Bilim	Temel İslam Bilimleri
	Bilim Dalı	Tasavvuf
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Dilaver GÜRER
	Tezin Adı	İmam Gazâlî’de Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi

Sünnî Tasavvuf’un meşrûiyet kazanmasında çok büyük rolü olan İmâm Gazâlî, 11. yüzyılda yetişmiş önemli mutasavvıflardan biridir. O, yaşadığı çağın en seçkin ilim merkezlerinde, en seçkin âlimlerin önünde yetişerek İslâmî ilimlerin hemen her sâhasında uzmanlaşmış çok yönlü bir âlimdir. Onun en dikkat çeken özelliği, ilmî kariyerin ve şöhretin zirvesinde iken bilinçli olarak şöhretsizliği ve fakirliği tavsiye eden Tasavvuf yolunu seçmiş olmasıdır. Gazâlî’nin bu tercihi, aslında saâdet arayışından başka bir şey değildir. Ona göre saâdeti elde etmenin yolu, nefsin ıslah edilmesinden geçmektedir. Nefsin ıslahı ise, kalbi kötü sıfatlardan temizleyip iyi sıfatlarla donatmaktan geçmektedir. Ne var ki, tasavvufî ilimlerin dışındaki ilimlerin hiçbirisi, Gazâlî’nin bu konudaki ihtiyacına cevap vermemiştir. Bu yüzden Gazâlî, medrese hayatını terk ederek inzivâyâ çekilmiştir. Bu dönemde o, öncelikle kendisinden önceki mutasavvıfların eserlerini incelemiş, sonra da kendi eserlerini kaleme almıştır. Bu eserlerin en hacimlişi *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn* isimli eseridir.

İmâm Gazâlî’nin tasavvufî görüşleri, Ehl-i Sünnet çizgisinin dışına taşmaz. O, derin bilgisi ve sistematik zekâsı sayesinde tasavvufî konuları son derece anlaşılabilir ve sistematik bir şekilde inceler. O, herhangi bir konuyu anlatacağında, öncelikle o konu ile ilgili ayet-i kerime ve hadis-i şerifleri zikreder sonra o konu ile ilgili rivâyetleri ve menkıbeleri anlatır sonra da kendisine göre konuyu derinlemesine inceler. Gazâlî, kendinden önceki mutasavvıfların görüşlerini vermekten çekinmez. Bazen görüşler arasında tercihte bulunur, bazen farklı görüşleri uzlaştırmaya çalışır. O, yanlış olduğuna inandığı bir düşünceyi eleştirmekten çekinmediği gibi, doğru olduğuna inandığı bir düşünceyi tasdik etmeyi de ihmal etmez. Gazâlî’ye göre, o dönemdeki ulemânın ekseriyeti, dünyâyâ daldıkları için halkı, hakiki mânâda irşâd etme salahiyetine sâhip değillerdir. Çünkü peygamberlerin hakîkî varisleri, makâm ve mevki uğruna ilim talep eden âlimler değil, insanları doğru yala ulaştırmayı gâye edinen tasavvuf âlimleridir. Bununla beraber, kendisini tasavvuf ehli olarak gören her âlim, hakîkî mânâda tasavvuf ehli değildir. Çünkü tasavvufun hakikatinden habersiz oldukları halde kendilerini tasavvuf ehli olarak gören nice âlim vardır. Bu itibarla nefsin ıslah etmeyi murâd eden bir mürîd, öncelikle doğru mürşidi bulmalı sonra da o mürşidin talimatlarına itâat etmelidir. Aksi takdirde bazı istisnâî durumlar dışında, müridin irşâd edilmesi son derece güç olacaktır.

Bu çalışma, Gazâlî’nin nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi konusundaki görüşlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nefis, Gazâlî, Kalp, Mürşit, Mürit, Kınanmış Sıfatlar, Övülmüş sıfatlar, Saâdet.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mevlüt ÖZÇELİK
	Student Number	138106063007
	Department	BASIC ISLAMIC SCIENCES/ SUFISM
	Study Programme	Doctoral Degree (Ph.D.)
	Supervisor	Professor Dr. Dilaver GÜRER
	Title of the Thesis/Dissertation	The Refinement of the Nafs and the Purification of the Heart in the Imam Ghazali

Imam al-Ghazali, who played a very important role in the legitimacy of Sunni Sufism, is one of the important mystics who grew up in the eleventh century.

He is, a multi-faceted scientist specializing in almost all aspects of Islamic sciences, and growing up in front of the most famous scientists in the most prominent science centers of his time. His most striking feature is that he chose the path of mysticism to be consciously recommending absolutism and poverty while he was at the height of his scientific career and fame. This preference of al-Ghazali is only a search for happiness. According to him, the way to get happiness is to correct the soul. The reforming of the breath is through cleansing the heart from the bad adjectives and equipping it with good qualities. However, none of the sciences other than Sufism have responded to the need of al-Ghazālī. Because of this, al-Ghazali left school and went to isolation. In this period, he first studied the works of Sufis before him, and then wrote his own works. The most voluminous of these works is the work of Ihyâü Ulûmiüd-Dîn.

The Sufi views of Imam Ghazali do not extend beyond the line of Ahl al-Sunnah. He explores the mystical subjects in a highly understandable and systematic way with the help of his deep knowledge and methodical intelligence. When he tells any subject, he mentions the verse and the hadiths related to that subject; after that he tells the news and stories about the subject, then, according to him, examines the subject in depth. Ghazali is not afraid of giving the views of his previous sufis; sometimes he chooses between views; sometimes trying to reconcile different views. He does not hesitate to criticize a thought that he believes to be false, nor does he neglect to acknowledge a thought which he believes to be true. According to Ghazali, most of the academics at that time were not empowered to direct people to the true path, because they were drowned in the world. Because the true heirs of the prophets are not scholars who learn science to obtain authority and fame, but Sufi scholars who aim to lead people to the right path. However, every scholar who thinks he is a Sufi, is not a true Sufi. Because, although they are unaware of the truth of Sufism, there are many scholars who regard themselves as Sufism. For this reason, a student who wants to improve himself / herself must first find the right guide and then follow the instructions of the guide. Otherwise, it will be difficult to communicate the student to the right path, except in some exceptional cases.

This study aims to reveal the views of al-Ghazali on the refinement of the nafs and the purification of the heart.

Keywords: Mysticism, Nafs/Soul, Ghazali, The heart, Guide, Disciple, Condemned features, Praised features, Happiness.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	ix
ÖNSÖZ.....	x

GİRİŞ

İMAM GAZALÎ VE TASAVVUF

I- Tezin Konusu, Yöntemi ve Amacı.....	1
II- Tezin Sınırları.....	3
III- Kaynakların Değerlendirilmesi.....	4
IV- İmâm Gazâlî'nin Yaşadığı Asırda Tasavvuf.....	7
V-İmâm Gazâlî'nin Tasavvuf'a Yönelme Sebepleri.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAM GAZÂLÎ'DE NEFİS TEZKİYESİ

I. Nefsin Lügavî ve Istılahî Mânâları.....	23
II. Nefsin Kısımları	30
III. Nefsin Tezkiye Yolları	32
1. İlim.....	35
2. Nefis Muhâsebesi.....	43
3. Mücâhede ve Riyâzat.....	54
4. Zühd	60
5. Uzlet	67
6. Hevâdan Uzaklaşmak	75
7. Kötü Arkadaşlardan Uzaklaşmak.....	78
8. İbâdetlere Riâyet Etmek.....	84
9. Tefekkür	89

İKİNCİ BÖLÜM
İMAM GAZÂLÎ'DE KALP TASFİYESİ

I. Kalbin Hakîkati	96
II. Kalp Temizliği	103
III. Kalbin Tasfiye Yolları	110
1. Duâ.....	110
2. Zikir.....	113
3. Kalbi Havâtırdan Temizlemek.....	120
4. Tasavvuf Yoluna Sülûk Etmek.....	126
5. Güzel Ahlak ile Donanmak	133
a. Tövbe	139
b. Korku	145
c. Sabır.....	152
ç. Şükür.....	159
d. İhlâs ve Sadâkat.....	167
e. Tevekkül.....	174
f. Muhabbet.....	183
g. Kadere Rızâ Göstermek.....	189
ğ. Ölümü Hatırdan Tutmak.....	196
6. Helâl Lokmaya Riâyet Etmek.....	204
7. Âzâların Temizliğine Riâyet Etmek.....	209
a. Gözlerin Temizliğine Riâyet Etmek.....	212
b. Kulağın Temizliğine Riâyet Etmek.....	215
c. Midenin Temizliğine Riâyet Etmek.....	216
IV. Kalbin Tasfiyesine Mâni Olan Hâller	218
1. Gûnahta Israr Etmek.....	219
2. Gaflet İçinde Olmak	223
3. Kötü Ahlâk İle Muttasîf Olmak.....	227
4. Haram Lokmayla Beslenmek.....	228
5. Dış ve İç Temizliğe Riâyet Etmemek	232
6. Dile Sâhip Olmamak	234

a. Yalan Söylemek	237
b. Gıybet Etmek	240
c. Lüzumsuz Tartışmalarda Bulunmak.....	241
ç. Gayr-i Meşrû Şakalar Yapmak	245
7. Gazap.....	247
8. Haset	252
9. Cimrilik	257
10. Mal Sevgisi.....	263
11. Makâm Sevgisi.....	271
12. Dünyâ Sevgisi.....	279
13. Kibir.....	287
14. Ucub.....	299
15. Riyâ.....	305
16. Şehvet.....	315
a. Mide Şehveti.....	318
b. Hemcinse Duyulan Şehvet.....	321
c. Öfke Şehveti.....	324
 SONUÇ	 327
KAYNAKÇA	331

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.s.	: Aleyhi's-Selâm
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
b.	: İbn
b.y.	: Basım yeri yok
Bk./bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Cellle Celâlüh
çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
Hz.	: Hazırlayan
İ.F.A.V.	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları
nşr.	: Neşreden
r.a.	: Radıyallâhü anhü/anhâ
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallellâhü aleyhi ve selem
S.Ü.İ.F.D.	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
thr.	: Tahrîr eden
thk.	: Tahkîk eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
ö.	: Ölüm tarihi
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl
y.y.	: Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Tasavvuf tarihinin önemli simalarından bir olan imam Gazâlî, hicrî V. asrın ortaları ile VI. asrın başları arasında, İslâm dünyasının siyâsî liderliğini Selçuklular'ın üstlendiği çağda, Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet-i Nebevî'ye dayanan Ehl-i Sünnet akidesinin hâkim olduğu bir dönemde yaşamış bir âlimdir. O, bulunduğu çağın en gözde ilim merkezleri olan Nizamiye Medreselerinde, en seçkin âlimlerin önünde, İslami ilimlerin her sahasında yetişmiş çok yönlü bir ilim adamıdır. O, sâdece bir ilim adamı değil, aynı zamanda bir İslâm müdâfisisidir. Çünkü o, bir taraftan gayr-i İslâmî fırkalara karşı İslâm'ı, bir taraftan da İslâm menşeli bozuk fırkalara karşı Ehl-i Sünnet îtikâdını savunmuştur. Yaşamış olduğu bir takım rûhî bunalımlar neticesinde sâhip olduğu her türlü şân ve şöhreti terk ederek tasavvufa yönelen Gazâlî, bu tercihi ile eşine az rastlanır mutasavvıflar arasına girmiştir. Onun tasavvufa yönelişindeki temel gâyesi, nefsi tezkiye edip kalbi tasfiye etmektir. Ona göre tasavvuf dışındaki diğer ilimlerin hiçbirisi, gerçek anlamda nefsi tezkiye ve kalbi tasfiye etmeye elverişli ilimler değildir. Bununla beraber nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi, mutlak mânâda tasavvuf ilmini öğrenmekle değil, tasavvufun öngördüğü hayat tarzını yaşamakla mümkündür. Bu yüzden Gazâlî, sâdece tasavvufî ilimleri tahsîl etmekle yetinmemiş, tasavvufu, hayat tarzı olarak benimseme ihtiyâcı hissetmiştir. İşte bu istek, Gazâlî'nin hayâtının dönüm noktasını teşkil etmiştir. Çünkü Gazâlî, tasavvufu hâli ile yaşama gâyesi uğruna onca yılda elde ettiği makamı, şöhreti ve müreffeh hayat şartlarını terk edip uzlet hayatını tercih etmiştir. Bu tercihle o, nefsi ıslah işine, kendi nefsinden başlamıştır. O, uzlet hayatı yaşadığı dönem içinde, nefis terbiyesine dâir nazarî bilgileri, bizâtihi yaşayarak hâlini, kâline uydurmuş, bir anlamda, insanlara tavsiye edeceği hayat tarzını, kendi nefsinde tecrübe etmiştir. Bu tecrübeler neticesinde onda bir takım hârikülâde haller meydana gelmiştir. Gazâlî, o zamana kadar elde ettiği ilmî birikimleri, uzlet hayatında yaşamış olduğu mânevî hâller ile mezcetmiştir. Onun tasavvufa dair eserleri, işte bu şekilde, sadırdan satırlara dökülmeye başlamıştır. Gazâlî, bir taraftan eser telif etmek suretiyle nefsi tezkiye ve kalbi tasfiye etmenin usul ve âdâbını ortaya koymaya çalışırken bir taraftan da ortaya koyduğu usul ve âdâbı, bizâtihi kendi hayatına tatbik ederek örnek olmaya çalışmıştır. Gazâlî'nin, ilmiyle âmil bir mutasavvıf olması, onun hem kendi çağındaki hem de kendisinden sonra gelen Müslümanlar üzerinde

derin tesirler bırakmasını sağlamıştır. Öyle ki o, hiç çekinmeden döneminin ulemâsını eleştirmesine rağmen ulemânın ekserisi, onu tasavvufun meşrûlaştırılmasında en çok emeği geçen âlim olarak kabul etmiş ve ona *Hüccetü'l-İslâm* ünvanını lâayık görmüştür.

İşte bu çalışma, tesirleri çağlar ötesine ulaşan Gazâlî'nin nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi hakkındaki görüşlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın, her alanda derin vukûfiyet sâhibi olan Gazâlî'nin görüşlerini bütün teferruatıyla ve hatâdan uzak bir şekilde ortaya koyduğunu iddiâ etmiyoruz; ancak nefsin ıslâh etmeye talip olan günümüz insanına bir nebze de olsun katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Çalışmamız, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, tezin konusu, amacı, yöntemi, amacı ve temel kaynakları hakkında bilgi verilmiş; kısaca Gazâlî'nin yaşadığı dönemde tasavvufun genel durumu ve Gazâlî'nin tasavvufa yönelme sebepleri üzerinde durulmuştur. Birinci bölümünde, Gazâlî'nin nefis ve nefsin tezkiyesi husûsundaki görüşlerin, ikinci bölümde ise, kalp ve kalbin tasfiyesi hakkındaki görüşleri incelenmiştir.

Tez konusunun belirlenme aşamasından, tezin bitimine kadar hiçbir yardımını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Dilaver Gürer'e, Prof. Dr. Süleyman Toprak'a ve Prof. Dr. Sami Baybal'a en samîmî şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim.

Mevlüt ÖZÇELİK

KONYA 2018

GİRİŞ

İMAM GAZALÎ VE TASAVVUF

I- Tezin Konusu, Yöntemi ve Amacı

Tezimiz, İslâmî ilimlerin her sahasında eser telif edecek kadar liyakat sahibi olan, yaşadığı çağın en saygın eğitim kurumlarında müderrislik yapan ve tasavvuf düşünce tarihinde derin tesirler bırakan İmam Gazâlî'nin nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesine dâir görüşlerini konu edinmektedir. Her ne kadar farklı bakış açılarına ve farklı metotlara sâhip olsalar da nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi konusu, sâdece tasavvufa münhasır bir konu değil, bütün İslâmî ilimlerin ortak konusudur. Zîrâ yaticısına kulluk yapması gâyesiyle yaratılan insanın bu konuda başarılı olup kurtuluşa erebilmesi, nefsini tezkiye etmesine¹ ve kalbini tasfiyesine bağlıdır.² O halde, nefsin tezkiye edilip kalbin tasfiye edilmesi, insanın dünyadaki imtihanının ana konusunu teşkil etmektedir. Bu konunun bütün İslâmî ilimlerin ortak konusu olması da bu yüzdendir. Bununla beraber, nefis ve kalp konusu, diğer ilimlere nazaran daha çok tasavvufu özdeşleşmiş bir konudur.

Her ilim dalının, düşüncenin ve sistemin bir nazarî bir de amelî boyutu vardır. Nazarî boyut, bir sistemin düşünce temellerini oluştururken amelî boyut, nazarî boyutun pratik hayatta yansımalarını ifâde etmektedir. Aynı durum tasavvuf için de söz konusudur. Tezimizin konusunu teşkil eden nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi konusu, tasavvufun her iki boyutu ile alâkalı olmakla beraber daha çok tasavvufun amelî boyutunu ilgilendirmektedir. Çünkü İmam Gazâlî, tasavvufî düşüncesini, önce ilmî temeller üzerine oturmuş, sonra da bu düşüncüyü bizâtihi yaşayarak tecrübe etmiştir. Ona göre önemli olan, tasavvufun amelî boyutudur. Çünkü o, henüz tasavvufî hayâtı tercih etmeden önce, nefis ile ilgili çok derin araştırmalarda bulunmuş ve bu konuda *Me'âricü'l-kuds* eserini yazmıştır. Ancak felsefî yönden incelemiş olduğu nefis konusu, nefsin tezkiyesi konusunda onu tatmin etmemiştir. Aynı durum, tasavvuf dışındaki diğer İslâmî ilimler için de söz konusudur. O, ileri

¹ Şems, 91/9; A'îlâ, 87/14.

² Şuarâ, 26/89; Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 24-25; Gazâlî, *Kimyâü's-saâde*, s. 133; Gazâlî, *el-Madnûn bihi alâ gayri ehlihî*, ss. 93-95.

derecede uzmanlık alanı olan kelâm ve fıkıh ilimlerinin de nefsin ıslâhı konusunda kendisi için yeterli olmadığı kanaatine varmış ve bu yüzden medrese hayatını terk ederek önce tasavvufun nazarî boyutunun tahsiline sonra da amelî boyutunun tatbikine yönelmiştir.

Gazâlî'nin tasavvufî eğitimi, Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi mutasavvıfların eserleri ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Ebu Bekr Dûlef b. Cahder Şiblî (ö. 334/945), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848) gibi mutasavvıfların sözlerini ihtivâ eden eserlerin mütâlaası ile gerçekleşmiştir.³ Dolayısıyla onun tasavvufî eğitimi, tasavvuf tarihinde derin izler bırakan birçok sûfî gibi belli bir mürşit gözetiminde olmamıştır. Her ne kadar onun mânevî terbiyesinin Kuşeyrî'nin damadı olan Ebû Ali Fârmedî (ö. 477/1084) tarafından verildiği kabul edilse de, onun Fârmedî ile irtibatı, yirmi yedi yaşlarında genç bir müderris olduğu zamanlara tekabül etmekte ve bu irtibatın kısa bir zamân dilimi ile sınırlı kaldığı söylenmektedir.⁴ Bu açıdan değerlendirildiğinde Gazâlî'nin tasavvufî düşünceleri, kısmen de olsa kendisine özgü nitelikler taşımaktadır. Nitekim o, tasavvufî meseleleri incelerken istifâde ettiği eserlerdeki bilgileri olduğu gibi nakletmekle yetinmemiş, ilmi tecrübesi sâyesinde kendine hâs bir metotla sistematik bir şekilde incelemiştir. Bu gerçekten hareketle çalışmamızda, İmâm Gazâlî'nin görüşlerini incelerken onun tesirinde kaldığı eserlere müracaat etmeyi uygun gördük.⁵

Çalışmamızda, Gazâlî'nin nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi konusundaki görüş ve düşüncelerini ortaya koymayı amaçladık. Bunu yaparken ana müracaat kaynağımız Gazâlî'nin *İhyâü ulûmi'd-dîn* isimli eseri oldu. Bununla beraber, *Minhâcû'l-âbidîn*, *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*, *Mizânü'l-amel*, *Mecmû'atü'r-Resâil li'l-Gazzâlî*⁶ isimli eserlere de müracaat ettik. Çalışmamız esnâsında, Gazâlî'nin

³ Gazâlî, *el-Münkız*, ss. 92-93; Çağrı, Mustafa, 'Gazâlî', *DİA*, Ankara, 1996, c. XIII, s. 491.

⁴ Yazıcı, Tahsin, "Ebû Ali El-Fârmedî", *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 1994, X/90.

⁵ Bu müracaatlar neticesinde Gazâlî'nin söz konusu âlimlerin eserlerinden ciddi mânâda istifâde ettiğine şahit olduk. Bununla beraber Gazâlî, istifâde ettiği eserlerdeki bilgileri olduğu gibi aktarmaz. Gerekteğinde eksik gördüğü husûslara işaret edip tenkitte bulunmayı ihmal etmez.

⁶ Bu kitap, *Gazâlî'nin* yirmi altı risâlesini ihtivâ etmektedir. Çalışmamızda, bu kitabı tamâmen inceledik ve konularla doğrudan ilgili olan bilgileri kullandık.

İhyâ'daki görüşleri ile diğer eserlerindeki görüşleri arasınca ciddi bir uyum olduğuna, bununla beraber bazı risâlelerde *İhyâ*'da olmayan orijinal bilgilerin bulunduğuna şahit olduk. Her ne kadar bazıları, İmam Gazâlî'yi, tasavvufa dâir yazmış olduğu eserlerinde zayıf ve mevzû hadîs kullandığı gerekçesiyle eşletirse de bu eserlerde kullanılan sahîh hadisler, onun savunduğu tasavvufî düşüncüyü yeterince destekler mâhiyettedir. Binâenaleyh, söz konusu eserlerde geçen zayıf ve mevzû hadîs-i şerifler sebebiyle Gazâlî'yi ve onun eserlerini itibarsızlaştırmak, kanaatimizce Gazâlî'ye karşı yapılmış bir haksızlık olur.

Henüz tasavvufa yönelmeden önce birçok sahada uzmanlaşan İmam Gazâlî, hicrî VI. y.y. mutasavvıflarının en dikkat çekenidir. Belki bu yüzdendir ki o, hakkında en çok araştırma yapılan âlimlerin başta gelenlerinden biridir. Böyle bir mutasavvıf hakkında, tasavvufî ile ilgili bütün eserleri dikkate alınarak çalışılmış bir doktora tezi bulunmamaktadır. Bu konudaki boşluk, bizi, tasavvufî eserleri çerçevesinde Gazâlî'nin nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi konusundaki görüşlerini araştırmaya sevk etmiştir.

II- Tezin Sınırları

Çalışmamızda, Gazâlî'nin *İhyâ*'sı olmak üzere diğer tasavvufî eserleri çerçevesinde Gazâlî'nin nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi konusundaki görüşlerini esas aldık. Konuları, Gazâlî'nin tasavvufî eserlerinin Arapça asılları üzerinden inceledik. Bu eserler içerisinde ana kaynağımız Gazâlî'nin en hacimli eseri olan *İhyâü ulûmi'd-dîn* oldu. Konuları incelerken öncelikle kavramların lügavî ve ıstılâhî anlamlarını verdik, sonra Gazâlî'nin tesirinde kaldığı *Kûtü'l-Kulûb*, *er-Risâle*, *er-Riâye* gibi eserler başta olmak üzere tasavvuf klasik eserlerinden iktibaslar yaptık, sonra da konu ile ilgili Gazâlî'nin görüşlerini ortaya koymaya çalıştık.

Tezimizin ilk bölümünü Gazâlî'nin nefis tezkiyesi hakkındaki görüşlerine ayırdık. İlk başta nefsin lügavî ve ıstılâhî tanımlarını verip sonra Gazâlî'nin nefis, nefsin kısımları ve nefsi tezkiye etmenin yolları hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. İkinci bölümde ise Gazâlî'nin kalp tasfiyesi ile ilgili görüşlerine

inceledik. Bu bölümde, önce kalbin tarifi ve bu konudaki görüşleri verdik sonra da Gazâlî'nin kalp temizliği, kalbin tasfiye edilme yolları ve kalbin tasfiyesine mâni olan husûslar hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. Burada şunu ifâde etmek gerekir ki, nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi konuları biri biri ile çok sıkı irtibatı olan iki konudur. Bu sıkı irtibât sebebiyle konuları işlerken birçok mükerrer bilgiyle karşılaştık. Bu yüzden, çalışmamız esnâsında nefis tezkiyesi ve kalp tasfiyesi konularını birbiri ile karıştırmamak için Gazâlî'nin *nefis tezkiyesi* ve *kalp tasfiyesi* ile ilgili ifâdelerini özenle takip ettik ve mümkün mertebe mükerrer bilgilerden kaçınmaya çalıştık.

Çalışmamızda karşılaştığımız zorlukların en önemlisi, tez konusunun çok kapsamlı olması ve Gazâlî'nin bu konudaki görüşlerinin bütün eserlerine yayılmış olması oldu. Müellifimizin konuları işlerken neredeyse her konuyu tasnife tâbi tutması, sebep ve sonuçları, illetleri ve çözüm yollarını maddeler halinde göstermesi, konuların uzamasına sebep oldu. Bu yüzden bir konu hakkında toplanan bilgileri defalarcaeledik ve sâdece konu ile doğrudan alâkalı olanları bilgileri kullanmaya çalıştık.

III- Kaynakların Değerlendirilmesi

Çalışmamızda kullandığımız kaynaklara geçmeden önce şu husûsu belirtmek isteriz: Gazâlî hakkında yapılan çalışmaların ve tezlerin kahir ekseriyeti, Dîn Felsefesi, Dîn Eğitim ve Kelâm alanında yapılmıştır.⁷ Yükseköğretim Kurulu Başkanlığının Ulusal Tez Merkezi veri tabanı üzerinde yaptığımız araştırmalar neticesinde Gazâlî'nin doğrudan tasavvufî yönü ile ilgili sâdece iki tâne yüksek lisans tezi olduğuna şahit olduk. Bunlardan ilki, 2006 yılında, Selçuk Üniversitesi'nde "İmam Gazzâlî'ye Göre Nefis ve Nefis Eğitimi" adı altında Adem Yıldız tarafından yapılmış, diğeri ise 2016 yılında Ankara Üniversitesi'nde, "İmam-ı Gazâlî'de Nefsin Mertebeleri" adı altında Murat İsmailoğlu tarafından yapılmıştır. Bizim doktora tez

⁷ Gazâlî hakkında yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Kara, "Gazali Üzerine Yapılan Çalışmalar" **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II**, Sayı. 2, 2002, s. 133.

konusunu belirlediğimiz 2014 tarihinde, Ulusal Tez Merkezi veri tabanında sâdece Adem yıldız tarafından yapılan tez bulunmakta idi. İncelememiz netîcesinde bu tezin, Gazâlî'nin nefis ve nefis terbiyesi hakkındaki görüşlerini konu almakla beraber nefsin hangi yollarla terbiye edilmesi gerektiği konusuna yer vermediğini gördük. Biz de, bu konudaki boşluğu doldurmak maksadıyla tez konumuzu, Gazâlî'nin nefis terbiyesi hakkında seçtik.

Takdîr edilmelidir ki, mutasavvıf kimliği ile ön plana çıkan Gazâlî hakkında yapılan akademik çalışmaların ekseriyetinin tasavvuf alanının dışında olması tasavvuf bilimdalının akademisyenleri için büyük bir eksikliktir. Bu sahadaki akademik çalışmaların azlığı, kanâatimizce Gazâlî'nin tasavvufî yönünün herkes tarafından bilindiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu düşünce, Gazâlî'nin eserlerinin çok eski tarihlerde tercüme edilip defalarca basılmasından kaynaklanmaktadır. İşte bu sebepten Gazâlî'nin tasavvufî yönünü incelemek, sanki *mâlumun îlâmı*, yani bilinenin yeniden bildirilmesi olarak telakkî edilmektedir. Hâlbuki Gazâlî'nin eserleri için yapılmış tercümeler, Gazâlî'nin tasavvufî düşüncesini akademik seviyede yansıtan eserler değildir. Bu yüzden, Gazâlî'nin tasavvufla ilgili eserlerinin daha ciddî ve titiz bir çalışma ile incelenmesi gerekmektedir. Bunları söylerken Gazâlî'nin tasavvufî yönü dışında yapılmış çalışmaları önemsiz görmek veya küçümsemek gibi bir düşüncemiz aslâ söz konusu değildir. Tek düşünce ve tavsiyemiz, Gazâlî'nin felsefî veya kelâmî açıdan incelendiği kadar tasavvufî açıdan da incelenmesidir. Aynı zamanda bir İslam filozofu ve mütekellimi olan Gazâlî'nin felsefî ve kelâmî açıdan incelenmesi ne kadar önemli ise onun tasavvufî açıdan incelenmesi de bir o kadar önemlidir. Çünkü felsefe ve kelâm, Gazâlî'nin bir zaman ilgilenip sonra terk ettiği bir ilim dalları iken tasavvuf, ona, sâhip olduğu bütün makâm ve mevkiyi terk ettirerek onu yeni bir hayat tarzına sürükleyen ilim dalıdır. O halde, Gazâlî'nin felsefî ve kelâmî yönünün derinlemesine incelenip tasavvufî yönünün ihmal edilmesi, en azından tasavvuf bilim dalının akademisyenleri için bir eksikliktir. Birçok hatâ ve kusur ile ortaya konan bu tez çalışması, söz konusu eksikliği kapatmak için atılmış küçük bir adımdır. Çalışmanın bu konuda yapılacak diğer çalışmalara teşvik olması açısından önem arz ettiğini düşünüyoruz.

Çalışmamızda başvurduğumuz ana kaynaklar, Gazâlî'nin *İhyâü ulûmi'd-dîn*, *el-Erbâin fî usûli'd-dîn* ve *Mihâcû'l-âbidîn* isimli eserleri başta olmak üzere kaynakçada belirtilen tasavvufla ilgili diğer eserler oldu. Gazâlî'nin işlenen konulardaki fikirlerini olduğu gibi yansıtabilmek için bu eserlerin Arapça asıllarını esâs aldık. Tercümesinde veya ifâdesinde zorlandığımız husûslarda bu eserlerin tercümelerine de müracaat etmeke bir beis görmedik; ancak söz konusu tercümeleri tek başına kaynak olarak kullanmadık.

Çalışmamızda istifâde ettiğimiz kaynaklardan bir diğeri, Gazâlî hakkında yapılan tasavvuf alanı dışındaki tezler oldu. Bu tezlerden konumuzla doğrudan ya da dolaylı olarak alâkalı olanlardan istifâde ettik. Bunlardan özellikle, İbrahim Agâh Çubukçu tarafından Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 1964 yılında yapılan “*Gazâlî ve Şüphencilik*” isimli doktora tezini zikretmek isteriz. Kitap olarak ta basılan bu doktora tezine, birçok araştırmacının atıfta bulunduğuna şâhit olduk.

Çalışmamızda istifâde ettiğimiz kaynakların bir diğeri, Gazâlî hakkında yazılan makalelerdir. Bu makalelerin sayısı oldukça fazladır. Gazâlî'nin felsefe alanında ve İslamî ilimlerin her sahasında söz sâhibi bir âlim olması, onun, hakkında en çok makale yazılan âlimler arasına girmesini sağlamıştır. Ancak yine söylemek gerekir ki, Gazâlî hakkındaki makalelerin ekserisi, onun tasavvufî yönü ile ilgili değil, felsefî ve kelâmî yönü ile ilgilidir. Bu yüzden çalışmamızda söz konusu makalelere çok fazla atıfta bulunmadık; ancak yine de konumuzla ilgili olan makalelerden iktibaslar yaptık.

Çalışmamıza kaynaklık eden unsurlardan bir diğeri de Diyanet İslam Ansiklopedisi oldu. Her biri sahasında uzman hocalar taafından kaleme alınan ansiklopedi maddeleri, sâdece bilgi kaynağımız olmadı; aynı zamanda diğer kaynak eserlere ulaşmamıza da vesîle oldu.

IV- İmam Gazâlî'nin Yaşadığı Asırda Tasavvuf

Bilindiği üzere İmam Gazâlî (ö. 505/1111) hicrî V. asrın ortaları ile VI. asrın başları arasında, İslâm dünyasının siyâsî liderliğini Selçuklular'ın üstlendiği çağda yetişmiş bir âlimdir. Selçuklular, Gazneliler ve Fâtımîler devletleri arasındaki siyâsî ve fikrî çatışmalara rağmen, kitap ve sünnete dayalı ehl-i sünnet inancının egemen olduğu bu dönemde, başta İslamî ilimler olmak üzere, her türlü ilim büyük bir gelişme kaydetmekteydi. Bu ilim dalları arasında belki de en dikkat çeken tasavvuf oldu. Daha önceki yüzyıl/larda, eser sâhibi müelliflerce sağlam ilmî temeller üzerine inşa edilen tasavvuf, daha da muhkemleştirilerek kurumsallaşma merhalesine, yâni Tarîkatlaşma sürecine hâzır hâle getirildi.⁸

Bu dönemde, ehl-i sünnete bağlı mezheplerin ve bu anlayıştaki tasavvufî düşüncenin hâkim olmasının ardında, Tuğrul Bey'den sonra hüküm süren bütün Selçuklu hükümdarlarının ve Gazneli sultanlarının Sünnî olmaları yatmaktaydı. Zira Sünnî meşrebe mensup olan Selçuklu sultanların tamâmı, ehl-i sünnete mensup olan mezhepleri ve özellikle Hanefî mezhebini koruyup himâye etmişlerdi. Bu himâye ve desek sâyesinde, Selçukluların hâkim olduğu memleketlerde başta Hanefîlik ve Şâfiîlik olmak üzere Ehl-i Sünnet'in amelî mezhepleri, devrin en yaygın mezhepleri hâline gelmişti. Aynı durum, tasavvuf için de söz konusu idi. Zîra Selçuklular Devleti'ni bağımsız bir devlet haline getiren Tuğrul Bey'den (ö. 431/1040) itibaren bütün Selçuklu Sultanları, tasavvuf erbâbına derin bir saygı duymuşlardı. Öyle ki Mu'tezile mezhebine mensup olan vezir Kundûrî'nin yanlış bilgilendirmesi sebebiyle Eş'arî ulemâsına karşı tutuklama ve hapse atmaya varıncaya kadar sert tavırlar sergileyen Tuğrul Bey⁹ bile devrin tasavvuf büyüklerinden Baba Tâhir Uryan'ı (ö.

⁸ Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 142.

⁹ Tuğrul Bey'in vezîri Amîdü'l-Mülk el-Kündûrî, mutaassıb derecede Mu'tezilî ve Rafizî meşrep bir kişi idi. Sübkî'nin ifadesine göre bütün kötü itikatları kendisinde toplayan Kündûrî gibi başka bir şahıs duyulmamıştı. Kündûrî, Tuğrul Bey'e, bidat ehline minberlerden lanet edilmesi gerektiği yönünde telkinde bulundu ve onu ikna etti. Tuğrul Bey de, o zamandan itibaren, vâizler vasıtasıyla bidat ehlinin lanetlemesini emretti. Bu durumu fırsat bilen Kündûrî, bidat ehli olarak gördüğü Eşarî ulemâsını, vaaz kürsilerinden ve tedris hayatından uzaklaştırmaya başladı. Esasen Kaderiyye'nin bozuk itikatlarını benimsemiş olmalarına rağmen Hanefî Mezhebi'ni taklit ettiklerini iddiâ eden bir grup Mutezilî fırkası mensubu da bu konuda Kündûrî'ye yardım etti. Onların ve Kündûrî'nin yanlış yönlendirmeleri, Tuğrul Bey'i, Şâfiî Mezhebi'ne ve dolayısıyla Eşarî Mezhebi'ne dil uzatmaya sevk etti. Bu fitne o

447/1055[?]) ziyâret edip ondan nasîhat dinlemiştir. Tuğrul Bey'in yeğeni ve Alparslan'ın (ö. 455/1063) oğlu olan I. Melikşah (ö. 465/1072) ve onun kudretli veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092)¹⁰ de ulemâyâ gösterdikleri aynı izzet ve ikrâmı tasavvuf şeyhlerine de göstermişlerdir.¹¹ Sultan Sencer'in (ö. 552/1157) Bâtînîlik ile mücadele eden Yûsuf el-Hemedânî'nin (535/1140) medresesine elli bin dinarlık yardım göndermesi de bu dönemde tasavvufa ve tasavvuf ehline sahip çıkıldığına şahitlik edecek nitelikte önemli bir bilgidir.¹² Bütün bunlar, Selçuklu hükümdarlarının tasavvufa ve tasavvuf ehline bakış açılarını göstermek bakımından kayda değer örneklerdir.

Hiç şüphesiz, devrin siyâsî liderlerinin tasavvuf ehline müspet bakışları, tasavvufun gelişmesinde müspet mânâda tesir etmiştir. İdarecilerin, fethedilen memleketlerde sûfiler için yer tahsîs edip onlara hângâh, tekke ve zâviye inşa etmeleri ve bu kurumların hayatiyetini devâm ettirmesi için vakıflar kurmaları, birçok tarîkat mensubunun yetişmesine vesile olmuş ve dolayısıyla tasavvufun kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır.¹³

İmam Gazâlî'ye kısmen ya da tamâmen muasır olan, eser sâhibi meşhûr mutasavvıflara bakıldığında dikkati çeken bir husus vardır ki o da, söz konusu

derece büyüdü ki Horasan, Şam, Hicaz ve Irak bölgelerinde Ehl-i Sünnet'e alenen küfredilmeye başlandı. Vezîr Kundûrî'nin verdiği yanlış bilgilerin tesirinde kalan Tuğrul Bey, Kuşeyrî'nin de içinde bulunduğu, Reîs el-Furâtî, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak'ın sürgüne gönderilip ilim meclislerinden uzaklaştırılması yönünde ferman yayınladı. O esnâda Nişabur dışında bulunan Ebû Sehl b. Muvaffak ve tehlikeyi daha önce fark ederek Hicâz'a kaçan Cüveynî dışındaki Kuşeyrî ve Furâtî, tutuklandılar ve sürüklenip tahkîr edilerek hapse atıldılar. Kuşeyrî ve Furâtî bir aydan fazla bir zaman hapisteye kaldı. Ebû Sehl b. Muvaffak, etrafına toplamış olduğu harp sanatını bilen adamlarının yardımıyla Kuşeyrî ve Furâtî'yi tutuklu kaldıkları kaleden kurtardı. (Sübkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmut Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, b.y., ts., III/390-392.)

¹⁰ Nizâmülmülk, belki de ismi ilimle anılan en meşhur devlet adamıdır. Öyle ki o, ilim ehlinde on iki bin kişiye maddî yardımlarda bulunmuş ve bu yardımlar yüzünden o, rakipleri tarafından Sultân Melikşâh'a şikâyet edilmiştir. Sultân bu şikâyetler hakkında Nizâmülmülk'ten rapor istemiş. Raporları inceleyen Melikşah, bu konuda Nizâmülmülk'ü haklı bularak bütün hazînesinin emrinde olduğunu ifade etmiştir. Rivâyete göre Nizâmülmülk'ün ilim meclislerine harcadığı miktâr, beytûlmâlin onda birine takabül etmektedir. (Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmiye Medresesi", *D.İ.A.*, TDV Yay., 2007, XXXIII/190.)

¹¹ Ocak, Ahmet, "Selçuklular", *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 2009, XXXVI/375-376; Yazıcı, Tahsin, "Baba Tâhir-i Uryân", *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 1991, IV/370.

¹² Tosun, Necdet, "Yûsuf el-Hemedânî", *D.İ.A.*, Ankara, 2013, XLIV/12-13.

¹³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, ss. 143-144; Gürer, Dilaver, *Abdülkadir Geylânî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 2011, s. 44.

mutasavvıfların ekserisinin tasavvufa sülûk etmeden önce, İslamî ilimleri müderris derecesinde tahsil etmiş âlimler olmalarıdır. Abdülkerim Kuşeyrî, Ali b. Osman Hucvîrî (ö. 469/1077), Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1166), Ebû Ali Fârmedî (ö. 477/1084) ve Yûsuf el-Hemedânî (ö. 535/1140) bu konuda örnek gösterilebilecek en meşhûr mutasavvıflardır. Gerek Gazâlî'den önceki devirde gerekse Gazâlî'nin içinde bulunduğu devirde yaşamış olan eser sâhibi mutasavvıfların, şer'î ilimleri kuvvetli bir şekilde tahsil ettikten sonra, salâhiyetli mürşitler vasıtasıyla tasavvufî eğitim almaları, bir taraftan tasavvufa meşrûiyet kazandırırken bir taraftan da tasavvufun geniş halk kitleleri tarafından kabûl görmesinde etkin rol oynamıştır.

Tasavvufun meşrûiyet kazanmasında, yukarıda isimleri zikredilen mutasavvıflardan ve onlardan önce yaşamış mutasavvıflardan her birinin çok büyük emekleri geçmiştir. Bu yüzden, tasavvufun meşrûiyet kazanmasının ve dolayısıyla tasavvufun Sünnî ulemâ arasında revaç bulmaya başlamasının Kuşeyrî'nin *er-Risâle* isimli eseri ile gerçekleştiği yönündeki genel kanâat, bu konuda emeği geçen diğer mutasavvıfların gayretlerini görmezden gelmek mânâsına gelmektedir. Binâenaleyh bu hususta şöyle söylemek daha uygun olur: Kuşeyrî, tasavvufun gerek ilim yönünden gerekse hayat tarzı bakımında meşrûiyetine dâir daha önceki mutasavvıfların başlattığı mücâdeleye yeni bir soluk kazandırmış ve bu yönde bir çıta daha yükseltmiştir. Tasavvufun tam mânâda meşrûiyet kazanması ise Gazâlî'nin gayretleri neticesinde gerçekleşmiştir.¹⁴ Buna göre tasavvufa hizmet eden mutasavvıfları, tıpkı bayrak yarışında birbirinden bayrağı teslim alıp ileriye taşıyan yarışçılar olarak değerlendirmek ya da biri birine bağlı merdiven basamakları gibi görmek pek yanlış sayılmaz. Nitekim Gazâlî, uzlet hayatına ve dolayısıyla tasavvufî hayata yönelişi esnâsında, kendinden önceki mutasavvıfların eserlerinden istifâde etmiştir.¹⁵ Bu yüzden onun bu konudaki hizmeti, öncekilerin bıraktığı yerden bayrağı teslim alıp hedefine ulaştırmak ya da öncekilerin yükselttiği binanın çatısını çakmak gibi görülebilir.

¹⁴ Güner, *a.g.e.*, s. 42; Çubukçu, İbrahim Agâh, *Gazâlî ve Şüphencilik*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1964, s. 33, 81; Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin, *Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1981, s. 55; Karadağ, Cağfer, *Gazzâlî*, İnsan Yay., İstanbul, 2004, s. 84.

¹⁵ Gazâlî, Ebû Hamid, Muhammed b. Muhammed, *el-Münkız mine'd-dalâl ve'l-müfsıhu bi'l-ahvâl*, Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 1434/2013, ss. 92-93.

Hulasa olarak söylemek gerekirse, Gazâlî'nin içinde yaşamış olduğu devir, tasavvuf açısından bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Zîra bu dönemden sonra Tarîkatlar Dönemi başlayacaktır. Tarîkatlar Dönemi ise tasavvufun müesseseseleşerek kendisine âit eğitimin sistemli bir şekilde verilmeye başlandığı bir dönemdir. Bu süreç, her ne kadar bazılarının göre tasavvufun mecrâsından sapıp yozlaşma sürecine girmesi gibi değerlendirilse de aslında, yüzyıllar içinde biriken tasavvufî kültürün doğurduğu tabîi bir sonuçtur. Başka bir deyişle, tasavvufun tarîkatlaşma süreci, içtimai ve kültürel bir zorunluluktur.¹⁶

V- İmam Gazâlî'nin Tasavvufa Yönelme Sebepleri

Müslümanlar nezdinde Tasavvuf'un meşrûiyetinin kabul edilmesinde çok büyük tesirleri olan İmam Gazâlî, Selçuklular devrinde yaşamış bir mutasavvıftır. Devrinin en meşhur ilim merkezlerinden olan Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde baş müderrislik makâmına kadar yükselen Gazâlî, sadece tasavvuf sahasında değil, zâhirî ilimler sahasında şöhret sahibi bir âlimdir. Onun tasavvufî ilimlerle olan münâsebeti, zâhirî ilimler ile olan münâsebetinden sonra başlamıştır. Buna rağmen, onun tasavvuf ile olan münasebeti, sadece teorik bilgiler ile sınırlı kalmamış, şöhreti ve makâmı terk etmeye sebep olacak bir seviyeye ulaşmıştır. Bu bakımından Gazâlî'nin tasavvuf anlayışını, ilimden amele sirâyet eden canlı bir tasavvufî hayat tarzı olarak kabul etmemiz gerekir.

Gazâlî'nin medrese hayatını terk edip tasavvufa yönelmesini, zâhirî ilimler ile fazla meşgûliyetten kaynaklanan bıkkınlık veya yorgunluk ile îzah etmek, kanaatimizce doğru bir îzah değildir. Çünkü bu mazeret, her ne kadar ilim öğrenme aşamasındaki biri için söz konusu olsa da ilmin zirvesinde olan Gazâlî için geçerli bir mazeret sayılmaz. Zîra o, medrese hayatını bıraktığı esnâda, bulunduğu sahanın otoritesi konumunda bir âlim idi. O hâlde, onun medrese hayatını terk etmesi, ilim ile meşgul olmaktan bıkkınlık göstermesi sebebiyle değil, ilimlere bakış açısı ile ilgili bir durumdur. Kendi ifâdesine göre o âna kadar tahsil ettiği ilimler, âhiret için

¹⁶ Gürer, *a.g.e.*, s. 45.

faydasız, Allâhü Teâlâ'nın rızâsını kazanmaktan uzak ve sadece dünyevî makam ve şöhret kazanmaya yarayan meşgûliyetlerden ibâret idi.¹⁷

Gazâlî'nin bu tespiti, bir anda ortaya çıkmış bir görüşten ibâret değil, bir dizi fikri çatışmaların ardından ortaya çıkmış bir görüştür. Onun en çok kafa yorduğu şey, insanların, muhtelif din ve milletlere ayrılması, ümmetin muhtelif mezheplere ve fırkalara ayrılması ve bu yollardan her birinin bir diğeri ile tezat içinde olmaları hususu idi. Ona göre bu husus, birçoklarının boğulup gittiği derin bir denizdir. Zîra âyet-i kerîmede de ifâde edildiği üzere, her fırka, kendi görüşleri ile mesrûr olmaktadır.¹⁸ Hâlbuki hadîs-i şerîfte, ümmet-i Muhammed'in yetmiş üç fırkaya ayrılacağı, bunlardan sadece bir tanesinin kurtuluşa erecek olan fırka olduğu bildirilmiştir.¹⁹ Gazâlî'yi en çok etkileyen şey, her fırka mensuplarının, kendi fırkalarının kurtuluşa eren fırka olduğunu iddiâ etmeleri idi.²⁰ Gazâlî'nin bu hususlara kafa yormaya başlaması, medrese hayatını terk ettiği yıllarda değil, da ömrünün baharında, yirmili yaşlarda iken gençlik döneminde başlar ve elli yaşını geçtiği yıllara kadar devâm eder. Buna göre Gazâlî, otuz yıllık bir zaman diliminde, bu gibi düşüncelere dalıyor ve kafasındaki sorulara cevap bulmaya çalışıyordu. Bu düşünceler, her ne kadar yıllarca kafasını kurcalasa da onu bıktırıp ilimden uzaklaşmasına sebep olmamıştı. Aksine Gazâlî, derin bir deniz olarak gördüğü bu meseleye cesaretle yaklaşıyor, her türlü çetrefilli meseleyi halledip önüne çıkan zorlukları yenmeye çalışıyordu. Ona göre bu meselenin halledilmesi, yâni hangi fırkanın hakikat üzere olduğunun ve hangi fırkanın kurtuluşa eren fırka olduğunun anlaşılması, bu mezheplerin îtikat ve sırlarının ortaya çıkarılması ile mümkün olacak bir husus idi. Bu yüzden o, öncelikle bütün mezheplerin îtikadını derinlemesine incelemek gerektiğini düşündü. Onun bu inceleme ile gâyesi, hakkı bâtıldan, sünneti bidatten ayırmak idi. Gazâlî, bu gaye ile başladığı incelemelerinde, aynı zamanda, döneminin en tehlikeli siyâsî fırkası olan Bâtınîlik'in ve Zâhiriyye mezhebinin inceliklerini²¹, filozofların felsefî görüşlerini, kelâm ulemâsının kelâmî görüşlerini ve

¹⁷ Gazâlî, *el-Münkız*, s. 94; Çağrııcı, Mustafa, "Gazzâlî", *D.İ.A.*, TDV. Yay., Ankara, XIII/491-492.

¹⁸ Mûminûn, 23/53.

¹⁹ Tirmizî, İman, 18; İbn Mâce, Fiten, 17.

²⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 44-45.

²¹ Gazâlî'nin bu konuya ciddi bir şekilde yönelmesi, daha önce bu konuyla ilgili yazılmış eserlerin, Bâtınîlik mezhebi ile fikrî mücâdelede yetersiz olmalarından kaynaklanmıştır. Bu yüzden, Ehl-i

bu konudaki mücâdelelerinin maksatlarını, sûfilerin kalplerini tasfiye yollarını, âbidlerin ibâdetlerinin kendilerine neler kazandırdığı hususunu ve zındıkların ne cüretle Allâhü Teâlâ'yı inkâra kalkıştıklarını etraflıca öğrendi.²²

Gazâlî'nin bütün fırkaların görüşlerini etraflıca öğrenme arzusu, esâsen kendi tercihi ile gerçekleşen bir arzu değil, bizâtîhi Allahü Teâlâ'nın kendisine bahşettiği fitrattan kaynaklanan mîzâcının tabîi bir sonucu idi. Onun bu arzusu, gençlik yıllarına dayanıyordu. Ondaki bu mizaç, onu, bir inancı mutlak mânâda taklit etmekten uzaklaştırdı. Böylece o, çocukluk yıllarından itibaren taklit ile öğrenmiş olduğu inançlardan sıyrıldı. Zîra ona göre insanlar, taklit ile doğru inanca sahip olabildikleri gibi yanlış inanca da sahip olabilirler idi. Zîra hadîs-i şerîfte, her doğan çocuğun, İslâm'ı kabul edecek fitrat üzerine yaratılmasına rağmen, taklit ile farklı dinlere mensup olabileceği bildirilmişti.²³ Bu yüzden Gazâlî, aslî fitratta mevcûd olan îtikatlar ile anne-babayı veya hocaları taklit ile sahip olunan îtikatlar arasındaki farkları araştırıp ortaya koyma arzusuna düştü. Ona göre bu işin üstesinden gelebilmenin yolu, hakîki ilmin ne olduğu hususunun açıklığa kavuşturulmasından geçmekteydi.²⁴

Hakîkati keşfetmenin derdine düşen Gazâlî, hakîki ilmin, ilm-i yakîn olduğu gerçeğinden hareketle işe başladı. Ona göre ilm-i yakîn, kendisinde, hiçbir şüpheye

Sünnet için tehlike arz eden söz konusu sapık mezheple yeterince mücâdele edilememiştir. Gazâlî'nin Bâtınîlik mezhebini, hakkında eser yazacak derecede ciddi bir şekilde incelemesi, bu mezheple güçlü bir şekilde mücâdele edebilme gayesine mâtuf olmuştur. (Karadaş, Cağfer, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Gazâlî'nin İki Döneminde Değişenler ve Değişmeyenler*, İnsan Yay., İstanbul, 2015, ss. 575-590.) Gazâlî, bu konudaki çalışmaları neticesinde hedefine ulaşmıştır. Zîrâ o zamana kadar siyâsî ve askerî kuvvetle etkisiz hâle getirilemeyen Bâtınîlik akımının sapık fikirleri, Gazâlî'nin ilmî ve fikrî mücâdelesine neticesinde çürütülmüştür. (Çubukçu, *Gazâlî ve Şüphencilik*, s. 74.)

²² Gazâlî, *el-Münkız*, ss. 45-46; Çubukçu, *Gazâlî ve Şüphencilik*, s. 84-85.

²³ Buhârî, Cenâiz, 92; Ebû Dâvûd, Sünne, 17; Tirmizî, Kader, 5; Muvatta, Cenâiz, 52; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, II, 233, 270, 393, 410, 481, III, 353.

²⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 46. Allâme Şibli Numânî, Gazâlî'nin yaratılışı itibâriyle müceddid ve ıslahatçı bir âlim olduğunu söyler. Ona göre bu kabiliyet, farklı şekillerde farklı âlimlerde kendini göstermiştir. Bununla beraber Gazâlî'nin müceddid ve ıslahatçı kabiliyeti, dış faktörlerin tesiriyle daha da gelişmiştir. Öncelikle o, her türlü milletin, mezhebin ve dinin kendine yer bulabildiği Bağdat şehrinde yetişti. Nûmânî'ye göre o dönemde Bağdat, her şahsın fikir ve inançlarını özgürce ifade edebildiği bir ilim merkezi idi. Gazâlî bu ortamda, mizacından gelen kabiliyetini de kullanarak çeşitli ilim dallarına mensup âlimlerle ve her türlü düşünceye mensup kimselerle görüşmüş ve hakikati arama yolunda derinlemesine tetkiklerde bulunmuştur. (Nûmânî, Allâme Şibli, *İslâm'ın Fikir Kılıcı Gazzâlî'nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri*, trc. Yusuf Karaca, Baytan Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 230-231.) Efkâr-i umumiye tarafından kabûl edilen görüşe göre Gazâlî, “Şüphesiz ki, Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinî işlerini yenileyecek bir müceddid gönderecektir” (Ebû Dâvûd, Melâhim, 1.) hadîs-i şerîfinde işaret edilen İslâm dinini ıslâh etmek üzere gönderilen müceddid âlimlerden biridir. (Rızâüddin b. Fahreddin, *İmâm Gazâlî*, Vakt Matbaası, Orenburg, 1909, s. 22.)

mahal kalmayacak şekilde malûm olan şey/lerin açığa çıktığı, hatâ ve vehimden tamâmen uzak olan, böyle bir hatâ ve vehmin olabileceğine kalbin ihtimâl dahi vermediği ilimdir. İlm-i yakînin hatâdan uzak olması, o derece olmalıdır ki birisi, faraza taşı altına, bastonu da ejderhaya çevirerek bu ilmin hatalı olduğunu iddiâ etse, yine de bu ilmin, ilm-i yakîn olduğu konusunda şüpheyne düşülmemelidir. Gazâlî'ye göre on sayısının üç sayısından daha fazla olduğu bilgisi böyle bir bilgidir. O hâlde, faraza birisi çıksa, taşı altına, bastonu da ejderhaya çevirse ve bu mahâretini delil göstererek üç sayısının on sayısından daha fazla olduğunu iddiâ etmiş olsa, on sayısının üç sayısından daha fazla olduğu bilgisinde şüpheyne düşülmez, sadece bu adamın mahâretine şaşılır. Çünkü on sayısının üç sayısından daha fazla olması, yakînî bir ilimdir. Gazâlî'ye göre bu derece katî olmayan ilimlerin hiçbirinde emniyet yoktur. Kendisinde emniyet olmayan ilmin, ilm-i yakîn olması ise aslâ mümkün değildir.²⁵

İmam Gazâlî, ilm-i yakîne dâir ortaya koyduğu bu düşüncesini ölçü kabûl ederek o âna kadar tahsil ve tedris ettiği ilimlerin hepsini ciddî bir değerlendirmeye tâbi tuttu. Bu değerlendirme neticesinde Gazâlî, duyu organları ile hissedilen bilgileri ve on sayısının üç sayısından daha fazla olduğu gibi zarûri olarak bilinen bilgileri dışında, sahip olduğu hiçbir ilmin, ilm-i yakîn derecesinde olmadığı sonucuna vardı. Bu sonuç, Gazâlî'nin ümitsizliğe düşmesine sebep oldu. Bu ümitsizlik, Gazâlî'nin hissiyyât (hissedilen) ve zarûriyyât (zarûri olarak bilinen) bilgiler konusunda da şüpheyne düşmesine sebep oldu. Acaba bu tür bilgilerin güvenilirliği de taklide dayanan ve nazariyyât türünden olan bilgilerin güvenilirliği gibi midir? Bu sorunun cevabını bulmak için Gazâlî, öncelikle mahsusât (hisler ile elde edilen bilgiler) ve zarûriyyât (zorunlu bilgiler) hakkında düşünmeye başladı. Onun bu incelemedeki varmak istediği sonuç, bu tür bilgilerde şüpheyne düşmenin mümkün olup olmayacağı hususunun açıklığa kavuşturulması idi. Gazâlî, bu konuyu iyice tetkik etti ve neticede, hisler yolu ile elde edilen bilgilerin ilm-i yakîn derecesinde bir ilim olamayacağına kanâat getirdi. Zîra ona göre hislerin en kuvvetlisi olan göz organı, görerek verdiği birçok hükümde hatâyâ düşmektedir. Örneğin, göz, gölgeye bakarak gölgenin hareketsiz olduğuna hükmeder ancak sonra görülür ki gölge hareket

²⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 47.

halindedir. Ne var ki bu hareket fark edilecek şekilde ani olarak gerçekleşmemekte; peyderpey olmaktadır. Hâkezâ, göz, yıldızları bir altın para büyüklüğünde küçük varlıklar olarak görmekte ancak mühendislik bilgileri neticesinde, onların dünyâdan daha büyük varlıklar olduğu anlaşılmaktadır. O halde, göz organına güvenmek ve onun verdiği bilgilerin güvenilir olduğuna inanmak akla uygun değildir. Bu sonuç, Gazâlî'nin hisler yolu ile elde edilen hissiyyât türünden bilgilerin, ilm-i yakîn derecesinde bilgiler olamadığı, dolayısıyla bu tür bilgilere güvenilemeyeceği düşüncesine varmasına sebep oldu.²⁶

Şimdi sıra, akliyyât (zarûriyyât) türünden bilgilerin güvenilir olup olmayacağının ortaya konmasında idi. Gazâlî bu sefer, akliyyât türünden bilgilerinin doğruluğunu denemeye başladı. Bu tür bilgiler, yukarıda örneği verilen *on* sayısının *iç* sayısından büyük olduğu bilgisi, aynı anda nefîy ve isbâtın câiz olmaması, bir şeyin hem hâdis (sonradan olan) hem kadîm (evveli olmayan) varlık olamayacağı, bir şeyin hem var hem yok olmaması ve bir şeyin, hem vâcib (varlığı zarûri olan) hem de muhal (olması imkânsız olan) türden varlık olamayacağı gibi bilgilerdir. Gazâlî'ye göre akla uygun olan bu tür bilgiler, ilk bakışta güvenilir bilgiler gibi görünmektedir. Ancak bu tür bilgiler, tıpkı, ilk bakışta güvenilir bilgi zannedilen hissiyyâta dâir bilgiler gibi, akla muhâlif bilgiler olabilir. Zîra hislerin bilgisinin yanlış ve doğruluğuna hükmeden *akıl* hâkiminin de ötesinde bir hâkim olabilir. Gazâlî, bu konu ile yaptığı derinlemesine incelemelerden sonra aklî bilgilerin de tam mânâsıyla güvenilir bilgiler olamayacağına hükmetti. O, bu karara varırken rüyâ meselesinden hareket etti. Ona göre kişi, rüyasında birtakım şeyleri görür ve hiçbir şüpheye düşmeksizin rüyâda görülen şeylerin varlığına akli ile hükmeder. Hâlbuki kişi, uyandığında görür ki aklen varlığına hükmettiği şeylerin hiçbirisi hakikat değil, birer hayaldir. O hâlde, akliyyât/zarûriyyât türünden bilgiler de ilm-i yakîn türünden

²⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 48-49. Bazı ilim adamları, Gazâlî'nin duymuş olduğu şüpheyi, Descartes ve benzerlerinin yaşamış olduğu fikrî bunalıma veya hakikat konusundaki şüpheyi düşmelerine benzetmişlerdir. Ancak, Gazâlî'nin *el-Munkız mine'd-dalâl* isimli eseri başta olmak üzere diğer eserleri tetkik edildiğinde görülür ki Gazâlî'nin sözünü ettiği şüphe, hakikatin ne olduğu konusunda değil, hakikate hangi yoldan daha kolay ve tam olarak ulaşılabilceği konusundadır. (Karadaş, Çağfer, *Gazzâlî'nin Düşünce Eksenini: Hakikatü'n Nübüvve '900. Vefât Yılında İmam Gazzâlî'*, İ.F.A.V. Yay., İstanbul, 2012, s. 327.) Gazâlî'nin en dikkat çeken yönü, bir düşüncenin mesnedini tam olarak tespit etmeden kabul etmeyişidir. Onun bu tutumu, fikirlerini dâimâ sağlam zemine oturtma gayretinin bir sonucudur. (Taylan, Necip, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İ.F.A.V., İstanbul, 1989, s. 168.)

bilgiler değildir. Bu yüzden, akıl ile elde edilen bilgilere mutlak mânâda güvenmek doğru değildir.²⁷

Bu neticeden sonra Gazâlî, “*İnsanlar uykudadır. Öldükleri zaman uyanırlar*”²⁸ hadîs-i şerifini ve “*Andolsun, sen, bundan gaflette idin. Derhal biz senin perdeni kaldırdık. Bugün artık gözün keskindir (denir)*”²⁹ âyet-i kerîmesini dikkate alarak dünyâ hayatının âhiret hayatına nispetle bir uyku olabileceğine ve ölünce, âhirette görülen şeylerin dünyâda görülen şeylerin hilâfına şeyler olabileceğini düşünmeye başlar. Bu düşünceler, Gazâlî'nin kalbini sürekli meşgûl eden havâtır hâlini alır. Öyle ki o, bu havâtırdan ne kadar kurtulmaya çalıştıysa da bir türlü çıkış yolu bulamaz. Çünkü o, bu konuda bir hükme varabilmek için illâ ki bir delil getirmek zorunda olduğuna inanmaktadır. Ona göre bir delilin delil olabilmesi için o delilin birtakım öncül bilgilerden oluşması, bu bilgilerin de kabûl edilmiş güvenilir bilgiler olması gerekmektedir. Aksi takdirde delilden söz etmek mümkün değildir. Hâlbuki Gazâlî, sahip olduğu tüm bilgilerin, ilm-i yakîn türünden bilgiler olmadığına dolayısıyla o bilgilerin delil olamayacağına hükmetmiş idi. İşte bu düşünceler, iki aya yakın bir zaman Gazâlî'nin kafasını meşgûl etti durdu. Bununla beraber Gazâlî, bu düşünceleri dillendirmiyor sadece safsata yoluyla zihninden geçiriyordu. Nihâyet Gazâlî, Allâhü Teâlâ'nın inâyeti ile hastalık olarak nitelendirdiği bu düşüncelerden kurtuldu ve eski hâline döndü. Bu hâl, onun, aklî ve zarûri olan ilimlerin kabûl edilir ve güvenilebilir olduğuna inandığı hâli idi. Gazâlî, bu hâle, kendinden kaynaklanan birtakım delillerle değil, tamâmen Allâhü Teâlâ'nın kalbine ilkâ etmiş olduğu nûr ile ulaştığını vurgular. Ona göre bu nûr, mârifetlerin çoğunun anahtarı niteliğindedir. Binâenaleyh hakikatlerin, sadece birtakım mukayyet delillerle keşf edileceğini zannedenler, Allâhü Teâlâ'nın geniş rahmetini daraltmış olurlar.³⁰

İmam Gazâlî, sahip olduğu her türlü ilme şüphe ile yaklaşıp onların hakîkate eriştirmede delil olamayacağı yönündeki düşüncelerinden Allâhü Teâlâ'nın yardımı ile kurtulduktan sonra, daha sâkin bir kafayla hakîkati arayan zümreleri incelemeye

²⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 49-50.

²⁸ İsfahânî, Ebû Nüaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1387/1967, VII/52.

²⁹ Kâf, 50/23.

³⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 51-52.

başladı. Ona göre bu zümreler, kelâm âlimleri, Bâtınîler, felsefeciler ve mutasavvıflardan ibâret idi ve hakkı bulmanın yolu bu dört sınıftan birinin yolundan gitmekle mümkün idi. Gazâlî, Hakk’a vâsıl olmak için ya bu yollardan birine sülûk edecek ya da taklit yolunu tercih edecekti. Hâlbuki o, taklit yolunu ta baştan terk etmişti. Terk ettiği yola geri dönmek ise hakîkatî arama yolunda şüphelere gark olduğu günlere geri dönmekten başka bir şey değildi. Oysa ona göre taklit yolunun da kendine göre bir şartı vardı. Bu şart, taklit eden kişinin kendisinin taklitçi olduğunu bilmemesidir. Eğer kişi, kendisinin taklitçi olduğunu biliyorsa, taklit câiz olmaz. Bu düşüncelerden hareketle Gazâlî, söz konusu dört yoldan birinin tercih edilmesi gerektiğinde karar kıldı.³¹

Şimdi sıra, bu dört zümrenin derinlemesine araştırılmasına gelmişti. Gazâlî, ilk incelemelerini kelamcılara ayırdı. O, öncelikle kelâm ilmini tahsil etti ve bu konuda notlar tuttu. Onun kelâm ilmine dâir tahsili, sıradan kelâm kitaplarının okunmasından ibâret kalmadı. Bilakis o, muhakkik derecesindeki kelâm ulemâsının kitaplarını mütâlâa ederek ve öğrendiği bilgileri belli bir tasnife tâbi tutarak kelâm ilmini etraflıca öğrenmeyi tercih etti. Bu incelemeler netîcesinde, kelâm ilminin kendisini maksadına vâsıl edecek derecede olmadığını gördü. Ona göre bu ilmin gâyesi, Ehl-i Sünnet îtikâdını, yine Ehl-i Sünnetin esaslarına göre hıfz etmek ve bu îtikâdı, bidat ehlinin karıştırıp bulandırmalarından korumaktan başka bir şey değildi. Esâsen dosdoğru îtikat, Allâhü Teâlâ tarafında peygamber vâsıtasıyla insanlara bildirilmişti. Buna karşın şeytan da, bidat ehline, bu temiz itikada muhâlif olan birtakım vesveseler ilkâ etti. Onlar, şeytan'dan gelen bu vesveseyi, neredeyse hak olan îtikâdı bozarak ona inananları ifsâd edecek derecede yaymışlardı. Kelâm ulemâsının ortaya çıkışı, Gazâlî'ye göre işte bu tehlikenin bertaraf edilmesi için bizâtihi Allâhü Teâlâ'nın murâdı ile gerçekleşmiştir. Kelâm ulemâsı da, Allâhü Teâlâ'nın kendilerine verdiği Ehl-i Sünnet'i koruma gayreti sâyesinde ortaya koydukları tertipli sözler ile bidat ehlinin, me'sûr sünnete mugayir olarak ortaya attıkları saçma sapan aldatıcı sözleri ortaya çıkarmışlardır. Kelâm ilminin ve kelamcılarının ortaya çıkışı bu şekilde olmuştur.³²

³¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 54.

³² Gazâlî, *a.g.e.*, s. 56.

Ne var ki bidatlere karşı sünnet-i seniyyeyi muhâfaza etme gâyesinde olan kelimcılar, ilk zamanlar, sünnet-i seniyyeyi en güzel şekilde müdafaa ederlerken, hasımlarının usullerini kullanmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca onlar, ehl-i bidat ile yaptıkları münâkaşalarda, onların fikirlerindeki tenâkuzları tespit etme ve onların peşinen kabûl ettikleri inanç esaslarından kaynaklanan yanlış düşünceleri sorguya çekme gâyesini taşır oldular. Daha sonra, birçok kelâm fırkası ortaya çıkmış ve bu fırkalar zamanla, kelâm ilminin ilk gâyesi olan sünnet-i seniyyenin müdafaasını unutmuşlar ve esâsen kelâm ilminin konusu olmayan hususlara dalmaya başlamışlardır. Böylece kelâm ilmi, asıl ve maksadının dışına çıkarılmış oldu. Bu yüzden kelâm ilmi, insanlar arasında zuhûr eden îtikâdî ihtilâflardan kaynaklanan şaşkınlık karanlıklarının ortadan kaldırılmasına yetersiz kaldı. İşte bu sebepler yüzünden Gazâlî, kelâm ilminin, derdine düştüğü hakîkatî arama yolunda, kendisini tatmin edecek derecede yeterli bir ilim olamayacağı kanaatine vardı. Bununla beraber Gazâlî, bu kanaatin sadece kendisini bağladığını söyler ve herhangi birinin veya bir tâifenin gâyelerine vâsıl olmada kelâm ilminin yeterli olabileceğini kabûl eder. Zîra ona göre her ilaç, her hastalığa ve dolayısıyla her hastaya aynı şekilde tesîr etmez.³³

İşte bu düşünce ile Gazâlî, kelâm ilmine dâir inceleme ve değerlendirmelerini bırakıp felsefe ilmi ile ilgilenmeye başladı. Ona göre bir ilme tam mânâda vâkıf olmayan bir kimsenin, o ilimdeki bozuklukları anlaması imkânsızdır. Bir ilme tam mânâda vâkıf olmak ise önce o ilmi en iyi bilen kadar öğrenmekle sonra en iyi bilen ilminden daha fazla öğrenmek ve onu geçmekle mümkün olabilir. Bir ilmin, bozuk bir ilim olduğunu iddiâ etmek, ancak bu aşamadan sonra mümkün olabilir. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, felsefe yolunun reddedilebilmesi için bu ilmin yukarıda anlatıldığı derecede tahsil edilmesi gerektiğine kâni oldu. Aksi takdirde, felsefenin

³³ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 56-58. Bu ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır ki Gazâlî, kelâm ilminin mutlak olarak gereksiz bir ilim olduğunu değil, bu ilmin, içine düştüğü hakikat arayışında kendisine tam mânâda yardımcı olamayacağını savunmaktadır. Ona göre kelâm ilmi, kültürsüz halk tabakaları için gereksizdir; ancak kültürlü kişiler için gereklidir. Hattâ bu ilmi öğrenmek farz-ı kifâyedir. (Bu konuda geniş değerlendirme için bk. Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, Konya 1996, s. 26, 30; Karadaş, *Gazzâlî*, s. 68-69.) Buna göre Gazâlî'yi mutlak mânâda kelâm ilmine karşı bir mutasavvıf olarak değerlendirmek doğru olmaz. Nitekim o, kelâm ilmine bir takım yenilekler getiren bir mütekellim olarak kabul edilmektedir. (Gölcük, Toprak, *Kelâm*, s. 63-64.) Dahası, Gazâlî'nin kelâmî görüşleriyle filozoflara karşı ortaya koyduğu tasnif ve tenkitler, kendinden sonraki kelâm ulemâsının filozoflara bakış açılarında belirleyici rol oynamıştır. (Deniz, Gürbüz, "Gazâlî'yi Anlamanın Usulü", *Diyanet İlmî Dergi*, D.İ.B. Yay., c. 47, Sayı: 3, 2011, s. 14.)

gereksiz bir ilim olduğunu iddiâ etmek, karanlığa taş atmaktan başka bir şey olmayacaktı. Bu yüzden Gazâlî, felsefe ilmini, herhangi bir üstâdın veya hocanın yardımıyla değil, sadece felsefe kitaplarını mütâlaa etmek sûretiyle tahsil etmeye başladı. Onun bu tahsili, bütün vakitlerin tamâmen felsefeye hasredilmesi şeklinde değil, tedris ve tasnif faaliyetlerinden fırsat bulduğu zamanların değerlendirilmesi şeklinde oldu. Bu şekilde devâm eden felsefe tahsili, iki seneye varmayan bir zaman zarfında Allâhü Teâlâ'nın yardımı ile tamamlanmış oldu. Bir sene boyunca da, tahsil etmiş olduğu felsefe ilmi hakkında derinlemesine tefekkürlere daldı ve neticede bu ilmi bütün teferruatıyla öğrenmiş oldu.³⁴

İmam Gazâlî'nin felsefeden sonra, hakkında derinlemesine araştırma yaptığı konu, Bâtîniye fırkalarının bir kolu olan Tâ'limiyye adında bir mezhep oldu. Bu mezhebin temel iddiâsı, her şeyin mânâsının, hakkı ikâme etme yetkisini kendinde bulunduran mâsum İmam vâsıtasıyla anlaşılabilceği yönünde idi. Gazâlî, bu alanda da söz söyleyebilmek için tıpkı kelâm ve felsefe alanında yaptığı gibi ciddi bir araştırmaya girdi. Öncelikle söz konusu mezhep hakkında yazılan kitapları mütâlaa etti. Bu konuda bir eser yazması için Gazâlî'ye daha önce hilâfet makâmından da bir emir gelmişti. Hâl böyle olunca, Gazâlî bu mezhep hakkında araştırmalarını titizlikle sürdürdü. Onun bu konudaki derinlemesine çalışmaları, ehl-i sünnet ulemâsından bazıları tarafından tenkit edildi. Zîra onlar, Gazâlî'nin bu mezhep hakkında yapmış olduğu derinlemesine araştırmaların, ehl-i sünnetin değil, Tâlimiyye mezhebinin işine yarayacağını düşünüyorlardı. Gazâlî, onların bu tenkitlerini ve korkularını kısmen de olsa haklı bulur; ancak burada dikkat edilmesi gereken ince bir husûsun olduğunu dikkat çeker. Şöyle ki eğer okuyucuyu şüpheyne götüren yanlış bilgiler halk arasında yayılmamış türden bilgiler ise bu bilgileri, yazarak ifşâ etmek doğru değildir. Şayet söz konusu yanlış bilgiler, halk arasında yayılmış bilgiler ise önce bu bilgiler zikredilmeli, sonra da bu bilgilerin yanlışlıkları ortaya konup doğru bilgiler verilmelidir. Bununla beraber, mensupları tarafından önem arz etmeyen şüpheleri zikredip onlara cevap vermeye kalkışmak da doğru değildir.³⁵

³⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 79; Çağrııcı, Mustafa, "Gazzâlî", *D.İ.A.*, TDV. Yay., Ankara, XIII/491.

³⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 79-81.

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, Tâlimiyye Mezhebi'nin görüşlerini inceledi, o mezhebin görüşlerini iyice tetkik edip bozuk yönlerini tespit etti, sonra da kesin delillerle o bozuk görüşlere cevaplar yazdı. Bu konudaki incelemelerin neticesinde Gazâlî, Tâlimiyye Mezhebi'nin görüşlerinin herhangi bir ciddî dayanağının olmadığı sonucuna vardı. Ona göre görüşlerindeki tutarsızlık ve zayıflığa rağmen, bu mezhebin bu derece yayılması, bazı câhil dostların yardımını sâyesinde olmuştur. Bunun dışında, söz konusu mezhep mensuplarının aşırı derecede mutaassıp kimseler olması, yapılan tartışmaların çok hararetli olmasını beraberinde getirmiştir.³⁶

Hakîkati arama derdine düşen Gazâlî, son olarak tasavvufu incelemeye başladı.³⁷ Bu inceleme neticesinde o, sûfiyye yolunun ilim ve amelden ibâret olduğunu gördü ve şu sonuca vardı: Tasavvufî ilmin gâyesi, mânevî ilerleyişe mâni olan nefsânî engelleri aşip nefsi, kınanmış ahlaktan ve kötü sıfatlardan arındırmaktır. Kalbin mâsivâ sevgisinden boşaltılıp Allâhü Teâlâ'nın zikri ile süslenmesi, ancak bu sâyede mümkündür.³⁸

Birçok ilim dalında zirveye çıkan Gazâlî için tasavvufun ilmî yönü ile meşgûl olmak, amelî yönü ile meşgûl olmaktan daha kolay geldi. O, bir taraftan, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-Kulûb*'ü ve Hâris el-Muhâsibî'nin kitaplarını başta olmak üzere, Cüneyd-i Bağdâdî, İmam Şiblî, Bâyezîd-i Bistâmî ve bazı tasavvuf büyüklerinin sözlerini ihtivâ eden kitaplardan istifâde etti, bir taraftan da tasavvuf erbabının sohbetlerine iştirak etti. Tasavvufa dâir incelemeleri neticesinde Gazâlî, tasavvufun kühüne vâkıf olacak derecede tasavvufî ilimleri ve bu ilimlerin nihâî gayelerini öğrendi, tasavvuf yolundaki seçkin zâtların vâsıl oldukları mertebeye erişmenin sadece ilim ile değil, ilme göre amel edip kötü ahlâkı iyi ahlâk ile değiştirmekle mümkün olacağını anladı. Zîra sağlığın ve tokluğun târiflerini bilmek ayrı şey, sıhhatli ve tok olmak ayrı şeydir. Nitekim hasta bir doktor, hastalığın târifini, onun

³⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 81.

³⁷ Gazâlî'nin son olarak tasavvufla ilgilenmesi, onun daha önce bu husûsta hiçbir malumatı olmadığı şeklinde değerlendirilmemelidir. Çünkü o, öncelikle tasavvuf ehli bir zâtın oğludur. Ayrıca babası, onu, eğitimi ile ilgilenmesi için sûfî bir dostuna emânet etmiştir. İlerleyen yıllarda Gazâlî, bir müddet, Yûsuf en-Nessâc isminde bir şeyhin mânevî terbiyesinde yetişmiştir. Daha sonra da devrin önemli tasavvuf büyüklerinden Ebû Ali Fârmedî ile tanışmış ve onun mânevî terbiyesinde yetişmiştir. Bütün bunlar, Gazâlî'nin daha önceden tasavvufla tanışık bir âlim olduğunu göstermektedir. (Çağrı, "Gazzâlî", *D.İ.A.*, XIII/491; Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphelilik*, s. 80.)

³⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 92.

sebeplerini ve o hastalığı iyileştirecek ilaçları bilir ancak bu bilgiler onun hasta olmasına mâni olmaz. Gazâlî, tasavvufî ilim ile tasavvufî hâlin de tıpkı böyle olduğunu söyler. Ona göre *zühhd* kavramının târifini, onun şartlarını ve sebeplerini bilmek ayrı şeydir, nefse dünyâdan el etek çektiirmek suretiyle zühhd hayatını yaşamak ayrı şeydir.³⁹

İmam Gazâlî, tasavvufa dâir bu tespitinden sonra, tasavvuf erbâbının, söz ehli kimseler değil, hâl ehli zâtlar olduğunu anladı. Kendisinin, tasavvufî ilimleri tahsil etmesine rağmen, tasavvufî bir hâl içinde olmadığını ve bu hâle erişebilmek için sadece tasavvufî sohbet dinlemek ve ilim tahsil etmek değil, bu ilimleri tatmak ve tasavvufa sülûk etmek gerektiğini fark etti. Aslında o, en son tahsil ettiği tasavvufî ilimlerden önce tahsil ettiği şerî ilimler sâyesinde, Allâhü Teâlâ'ya, nübüvvet ve âhiret gününe yakînen îman etme nimetini elde etmişti. Son olarak derinlemesine tahsil etmiş olduğu tasavvufî ilimler neticesinde Gazâlî, âhirette saâdete ermenin, ancak takvâ ile ve nefsi hevâ ü hevesinden engellemek sûretiyle mümkün olacağını anladı. Nefsin hevâ ü heveslerinden engellenmesi ise, kalbin dünyâ ile alâkasının kesilip ebedilik yurduna ve Allâhü Teâlâ'ya yöneltilmesi ile mümkündür. Bunun gerçekleşebilmesi için ise sahip olunan şöhretten ve dünyâ malından yüz çevirip dünyevî meşgûliyetlerden kaçmak gerekmektedir.⁴⁰

Gazâlî, saâdete ermenin ne ile mümkün olduğunu bu şekilde tespit ettikten sonra, kendisinin bu şatlara hâiz olup olmadığını kontrol etti ve kendisini, dünyevî meşgûliyetler içerisine dalmış gördü. Yaptığı işlerin en iyisi olarak gördüğü tedrîs ve tâlim işlerinin bile âhiret yolunda faydası olmayacak birtakım ehemmiyetsiz işler olduğunun farkına vardı. O, bütün samimiyeti ile kendisini öz eleştiriye tâbi tuttu. Yapmış olduğu tâlim ve tedrisâtın, sırf Allâhü Teâlâ'nın rızâsının talep edilmesi için değil, şân ve şöhret kazanıp bu şân ve şöhretin her tarafa yayılmasını talep etmek için olduğunu gördü. Bu duruma göre o, kendisinin uçurumun kenarında olduğunu, eğer hâlini düzeltmez ise ateşe yuvarlanıp gideceğini hissetti.⁴¹

³⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 92-93; Çağrı, "Gazzâlî", *D.İ.A.*, XIII/491.

⁴⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 93-94.

⁴¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 94. Bu konuda değerlendirmeler için bk. Sabri Orman, "Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 13, Sayı. 3-4, 2000, ss. 237-248; Murat İsmailoğlu, *İmam-ı Gazâlî'de Nefsin Mertebeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016, s. 11.

Gazâlî'nin bu düşüncesi, onu, o ana kadar elde etmiş olduğu bütün makam ve mevkisini elinin tersiyle itmeye dâvet ediyordu. Takdîr edilir ki bu dâvete icâbet etmek, herkesin rahatlıkla kabûl edebileceği bir şey değildir. Gazâlî de ilk başta bu konuda tam bir karar veremedi ve bir müddet tefekküre daldı. Bu tefekkürler netîcesinde o, altı ay boyunca Bağdat'ta kalıp müderrisliğe devâm etmekle Bağdat'ı terk edip inzivaya çekilme arasında tercihte bulunamadı. Altı aylık kararsızlık hâli, onun beden ve rûhen rahatsızlık geçirmesine sebep oldu. Öyle ki Gazâlî, ne kadar istese de artık medreseye gidip ders anlatamıyor, yeme ve içmeye karşı hiçbir iştah duymuyordu. Doktorlar ne kadar uğraşırsa da onun bu derdine derman bulamadılar ve nihâyet, ondaki bu hâlin, önce kalbe, oradan da mîzâca sirâyet eden bir hâl olduğuna, binâen aleyh, kalbe sirâyet eden bu elem ve hüzn giderilmeden bu hâlin tedâvisinin mümkün olamayacağına karar verdiler.⁴²

Bütün bu olup bitenler karşısında Gazâlî, acziyetini ve tercih kâbiliyetinin tamâmen kaybolduğunu bütün varlığıyla hissetti. İçinde bulunduğu halden kurtarması için Âlemlerin Rabb'ine ilticâ etti. Bu ilticâ kabûl görmüştü ki Gazâlî, altı ayık kararsızlık hâlinde kurtuldu. Böylece Gazâlî, makamdan, maldan, âileden, evlâd ü iyâlden ve dostlardan ayrılarak tasavvufa yöneldi.⁴³

Gazâlî Bağdat'ı terk ettikten sonra, on sene boyunca uzlet hayâtı yaşadı.⁴⁴ Bu uzlet hayâtı netîcesinde o, sûfîlerin hayat tarzının, en güzel hayat tarzı, onların yollarının en doğru yol ve onların ahlâkının, en temiz ahlâk olduğunu tecrübe etti. Ona göre sûfîlerin hayat tarzındaki güzellik, o derecedir ki şayet akıllı kimselerin

⁴² Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 95-96; Çağrıçı, Mustafa, "Gazzâlî", *D.İ.A.*, XIII/492. (Gazâlî'nin şüphelerinin tahlili için bk. Çubukçu, *Gazâlî ve Şüphecilik*, s. 84-87)

⁴³ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 96. Gazâlî'nin, ilmî kariyerin ve şöhretin zirvesinde iken bilinçli olarak şöhretsizliği ve fakirliği tavsiye eden tasavvuf yolunu seçmesi, onun en dikkat çeken yönünü teşkil eder. Gerçek saâdeti elde etme adına ortaya konan bu tercih, az sayıda insanın başarabileceği en ilginç tercihlerden biridir. (Karadaş, *Gazâlî'nin Düşünce Eksenî: Hakikatü'n Nübüvve '900. Vefât Yılında İmam Gazzâlî'*, ss. 327-343.) Bu ilginçlik sebebiyledir ki bazıları, Gazâlî'nin inzivâyâ çekilişini yadırgamışlar ve onu samimiyetsizlikle hattâ yalancılıkla suçlamışlardır. Ancak bu suçlamaların hiçbir ilmi dayanağı bulunmamaktadır. Bu düşünceye sahip olanlar, Gazâlî'nin, şöhret elde etme gayesiyle inzivaya çekildiğini iddiâ etmişlerdir. Hâlbuki Gazâlî, inzivaya çekilirken zaten ciddi mânâda şöhrete sâhip bir âlim idi. Binâenaleyh onun inzivâyâ çekilmekteki gayesini, şöhret elde etmek olarak değil, aksine şöhreti terk etmek olarak değerlendirmek daha doğru olur. (Geniş değerlendirme için bk. Çubukçu, *Gazâlî ve Şüphecilik*, s. 87-88.)

⁴⁴ Gazâlî'nin uzlet hayâtının hangi memlektette kaç yıl olduğu konusunda kesin bilgi bulunmamaktadır. Nitekim bu konuda bilgi veren tarih ve tabakat kitaplarında farklı malumatlar verilmektedir. (Detaylı bilgi için bk. Çağrıçı, Mustafa, "Gazzâlî", *D.İ.A.*, XIII/492.)

aklı, hikmet sahiplerinin hikmeti ve şerîatın esrârına vâkîf olan âlimlerin ilmi bir araya toplanmış olsa, sûfilere âit olan güzel hayat tarzını ve ahlâkî yapıyı değiştirip onun yerine daha güzel bir hayat tarzı ve ahlâkî yapı ortaya koyamazlar. Gazâlî'ye göre bunun böyle olması, sûfilerin zâhirlerine ve bâtınlarına taalluk eden her türlü harekât ve sekenâtın, nübüvvet kandilinden iktibâs edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. O nübüvvet kandilinin nûru, öyle bir nûrdur ki yeryüzünde, o nûrun ötesinde, kendisiyle aydınlanacak başka bir nûr yoktur.⁴⁵

Hulasa olarak diyebiliriz ki Gazâlî, Bağdat Nizamiye Medresesi'nde müderris iken başlayan ve altı ay devâm eden mânevî buhranları neticesinde, medrese hayatını terk edip uzlet hayatına, dolayısıyla tasavvuf hayatına yönelmiştir. Bu yöneliş, takdîr edileceği üzere bir anda gerçekleşmemiştir. Zîra Gazâlî, çok az kimselerin elde edebileceği makam ve mevkiye sahip iken hiçbir harici baskı olmaksızın, tamâmen mânevî huzura kavuşma düşüncesiyle sahip olduğu makam ve mevkiyi elinin tersiyle itmiş, gönül huzuru ile âhireti dünyâyâ, uzleti cemiyete tercih etmişti. Bu andan itibaren Gazâlî'nin tasavvuf hayatına fiilen yöneldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak bu yöneliş, onun tasavvufî kimliğinin tam mânâsıyla teşekkül etmesi için yeterli değildi. Bu yüzden o, on yıllık uzlet ve halvet hayatında, türlü mücâhedelerle nefisini tezkiye edip kalbini tasfiye etmeye gayret etti. Bu gayretler netîcesinde Gazâlî, *İhyâ-ü ulûmi'd-dîn* başta olmak üzere birçok eseri yazmaya muvaffak oldu.⁴⁶

İşte buradan itibaren biz de söz konusu eserleri vâsıtasıyla Gazâlî'nin nefsin ıslahı ve tekâmülü konusundaki görüşlerini anlatmaya çalışacağız.

⁴⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁶ Gazâlî'nin tasavvufa yönelmesi, her ne kadar medrese hayatını terk etmesine sebep olsa da, bu yöneliş, onun tasavvuf ilmi dışındaki ilimlerle tamâmen alâkasını kestiği anlamına gelmez. Zîrâ o, inzivâ hayâtında iken de kitap telif etmekle meşgûl oldu. Her ne kadar Gazâlî'nin bu dönemde telif ettiği eserler, tasavvufî nitelik taşıyan eserler olsa da incelendiğinde görülür ki bu eserler, sâdece tasavvufî meseleleri konu edinmemektedir. Özellikle bu dönemde kaleme alınan *İhyâü ulûmi'd-dîn*, başlı başına bir fıkıh kitabı olarak değerlendirilecek kadar fikhî bilgilerle doludur. Binâenaleyh Gazâlî'nin inzivâ hayât, onun ilimden uzaklaşma evresi değil, ilimleri, tasavvufî bakış açısıyla yeniden değerlendirmesi evresi olarak kabûl edebiliriz. (Karadaş, *Gazzâlî*, s. 49-50; Hocazâde, Ahmed Hilmi, *İmâm-ı Gazâlî*, İstanbul, 1322/1904, s. 10.)

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAM GAZÂLÎ'DE NEFİS TEZKİYESİ

I. Nefs'in Lügavî ve İstilahî Mânâları

Arapça “ne-fe-se” kökünden türeyen *nefs* kelimesi, lügatte rûh, kan, ceset, göz, bir şeyin kendisi/aynısı,⁴⁷ cân, zât,⁴⁸ “hayat, hayâtın ilkesi, nefes, insân, kişi, hevâ ve heves, beden, bedenden kaynaklanan süflî arzular”⁴⁹ gibi anlamlarda kullanılır. Terim olarak ise *nefs*, “hayat, sevgi, hareket ve irâde kuvvetlerini taşıyan gözle görülmeyen buharımsı bir cevher” anlamına gelir.⁵⁰

Nefs kelimesin tasavvuf ıstılâhındaki anlamı, yukarıdaki anlamlardan kısmen de olsa farklıdır. Bazıları, nefsi, kulun (kötü) sıfatları, kınanmış ahlâk ve fiilleri, kötü ahlâkların mahalli olmak üzere, insan vücûduna konmuş latîf cisim olarak târif etmişlerdir.⁵¹ Ancak tasavvufta, nefis denince genel olarak bütün şer ve günahların kaynağı, “kötü huy ve süflî arzuların tamâmı” olarak kabûl edilen, çokça kötülüğü emreden *nefs-i emmâre*⁵² akla gelir. “Sana, güzellikten her ne nâsib olursa (bil ki) Allâh'tandır. Ve sana, kötülükten her ne isâbet ederse (bil ki) kendi nefisindendir”⁵³ âyet-i kerîmesi ve “Allahım! Nefislerimizin şerrinden sana sığınıyoruz”⁵⁴ hadîs-i şerîfi, tasavvuf ehline göre nefis-i emmâreye işâret etmektedir. Bu vasıflara hâiz olan nefis-i emmâre, bütün şerlerin kaynağı ve şeytânın işbirlikçisidir.⁵⁵ Kişinin en büyük düşmanı olması sebebiyle kendisiyle mücâdele edilip ezilmesi ve mücâhede kılıcıyla

⁴⁷ Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh, Tâcü'l-lügâ ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, Dâru'l-Kütübü'l-İzzî, Mısır, ts., III/984; (Heyet), *el-Mu'cemu'l-vasît*, Ed. İbrahim Medkûr, Mektebetü's-Şurûki'd-Devliyye, Kahire, 1425/2004, s. 940; Zâvî, et-Tâhir Ahmed, *Muhtâru'l-kâmûs*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Libya, ts., 613-614.

⁴⁸ İsfehânî, Râğib, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, ed-Dâruş-Şâmiyye, Beyrut, 1997, s. 818.

⁴⁹ Uludağ, Süleyman, “Nefis”, *D.İ.A.*, TDV. Yay., 2006, XXXII/526.

⁵⁰ Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf, *et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Meraşlî, Beyrut, 1424/2003, s. 334; Kâşânî, Abdürrezzâk, *Mu'cemü ıstılâhâtü's-süfiyye*, thk. Abdülâl Şâhin, Dâru'l-Menâr, Kâhire, 1992, s. 115.

⁵¹ Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye fî ilmi't-tasavvuf*, thk. Hânî el-Hâc, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts., s. 160; Sühreverdî, Şehâbüddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed, *Âvârifü'l-maârif*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, s. 264.

⁵² Yûsuf, 12/53.

⁵³ Nisâ, 4/79.

⁵⁴ Dârimî, Nikâh, 20; İbn Mâce, Nikâh, 19; Nesâî, Cuma, 24.

⁵⁵ Uludağ, “Nefis”, *D.İ.A.*, s. 527.

katledilmesi gereken nefis, işte bu mânâdaki nefistir.⁵⁶ İlk dönem âbid ve zâhidler, mânevî ilerleyişlerinde, şeytanı ve nefsi, önlerindeki en büyük engel olarak görmüşler, bu yüzden zühd hayatında dâimî olarak nefse muhâlefet etmeyi şîâr edinmişlerdir. Onlara göre hayra ve kurtuluşa ermenin yolu, nefsi yenmekten geçmektedir. Nefsi alt etmek, son derece zor bir iştir. Bu yüzden nefisle yapılan mücâdele *cihâd-ı ekber/en büyük cihat* sayılmıştır.⁵⁷ Bazıları, rûhu, hayâtın devam etmesini sağlayan güzel bir esintiye, nefsi ise, hareketlerin ve şehvî arzuların meydâna gelmesine sebep olan sıcak bir rüzgâra benzetmişlerdir.⁵⁸

İmam Gazâlî, *nefs* kavramının birçok mânâda kullanıldığını ancak bu mânâlardan iki tanesinin, nefis terbiyesi ile doğrudan alakalı olduğunu söyler. Genellikle sûfilerin kullanmış olduğu birinci mânâyâ göre nefis, insandaki gazab/öfke ve şehvet/arzu kuvvetlerini kendinde toplayan kuvvettir. Genel olarak tasavvuf ehli de *nefs* kavramını, “insandaki kınanmış sıfatları kendinde toplayan asıl/kuvvet” şeklinde târif etmektedirler. Bu vasıftaki nefse gâlip gelebilmek için onunla mücâhede etmek ve şehvetlerini kırmak gerekmektedir. “*Senin en büyük düşmanın, iki kaşın arasındaki nefstir*”⁵⁹ hadîs-i şerîfi, bu mânâdaki nefse işâret etmektedir. İkinci mânâyâ göre nefis, insanın hakîkatı ve zâtıdır. Bu mânâyı ifâde eden nefis, içinde bulunan hâlin farklılığına göre farklı sıfatlarla vasıflanır ve farklı isimler alır.⁶⁰

İmam Gazâlî’ye göre *nefs-i emmâre* ile kastedilen şey, nefis ile ilgili yukarıda ifâde edilen birinci mânâdır ve bu haldeki nefis, son derece kınanmış bir varlıktır. İnsânın zâtı ve hakîkatı mânâsında kullanılan nefis ise Allâhü Teâlâ’yı ve diğer birtakım mâlumatları bilmesi dolayısıyla övülen bir varlıktır.⁶¹

İmam Gazâlî, “âdemoğlunun nefsi, âlemin bir muhtasarı olup âlemde bulunan her şeyin bir eseri onda bulunur. Bu îtibarla kemikler dağlar gibi; eti toprak gibi; saçları otlar gibi; başı gökyüzü gibi ve hisleri yıldızlar gibidir” der. Ona göre âlemin

⁵⁶ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yay., İstanbul, 2005, s. 274.

⁵⁷ Uludağ, “Nefis”, *D.İ.A.*, s. 527.

⁵⁸ Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Buhârî, *et-Ta’arruf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*, thk. Arthur John Arberry, Mektebetü’l-Hâncî, Kahire, 1415/1994, s. 41.

⁵⁹ Cerrâhî, İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ ve müzîlû’l-ilbâs amme’s-tehara mine’l-ahâdis alâ elsineti’n-nâs*, Mektebetü İlmi’l-Hadîs, Dimaşk, 1422/2001, I/168.

⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 509-510; Gazâlî, *Ravzatü’t-tâlibîn*, ss. 60-61.

⁶¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 510.

muhtasarı mesâbesindeki âdemoğlunun bâtınında, kendisine, dâimî sûrette hizmet eden birtakım sanatkârlar bulunmaktadır. Şöyle ki midedeki kuvvet bir aşçı gibi; ciğerdeki kuvvet ekmekçi gibi; bağırsaklardaki kuvvet kassâr/öğütücü ve çırpıcı gibi sütü beyazlatıp kanı kırmızılaştıran kuvvet ise boyacı gibidir. Ne var ki insân,istirâhat etmeksizin kendisine hizmet eden bu sanatkârlardan habersiz ve onlar sebebiyle kendisine verilen nimetlere karşı teşekkürden âcizdir.⁶²

Gazâlî, insan bünyesine yerleştirilmiş olan bu sanatkârları tanımayı, en büyük ilim olarak görür. Ona göre nefsi ve Allâh'ın onda yaratmış olduğu hârikülâde sanatları tanımak ilâhî sıfatlardan üç hususu bilmeye bağlıdır:

Bu üç husustan birincisi, insanı yaratan Allâhü Teâlâ'nın, onda kemâl sıfatını yaratmaya da kâdir olduğu hususudur. Şöyle ki âlemde, bayağı bir sudan meydâna gelen insanın⁶³ yaratılışından ve onun acâib bir sûrete büründürülmesinden⁶⁴ daha acâib bir iş yoktur. Yaratılışı ve sûrete büründürülüşü bu kadar acâib olan insanın öldükten sonra tekrâr diriltilmesi, Allâhü Teâlâ için daha da kolay bir iştir. Zîra bir şeyin tekrâr meydâna getirilmesi, o şeyin hiç yokken ilk olarak yaratılmasından daha kolaydır.

İkinci husus, Allâhü Teâlâ'nın ilminin her şeyi ihâta ettiği hususudur. Çünkü bu kadar acâib ve garâib hâdiselerin meydâna gelmesi, ancak kemâl derecedeki bir ilim ile mümkün olabilir.

Üçüncü husus, Allâhü Teâlâ'nın lütfunun, rahmetinin ve yardımının bütün eşyâ ile alâkalı olduğu hususudur. Bu hakîkatten dolayıdır ki bütün bitkiler, hayvanlar ve madenler kudret-i ilâhî kapsamında bulunmakta ve bütün bu mahlûkât, sûret ve renk bakımından bir güzellik arz etmektedir.⁶⁵

⁶² Gazâlî, *Kimyâü's-saâde*, (*Mecmûatü resâilü'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, s. 140-141; Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, thk. Süleyman Dünyâ, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1964, s. 199.

⁶³ Mürselât, 77/20; Secde, 32/8.

⁶⁴ İnsân, 76/2.

⁶⁵ Gazâlî, *Kimyâü's-saâde*, s. 141.

İmam Gazâlî “*Onu tamamlayıp içine de rûhumdan üfürdüğüm zaman derhal ona secdeye kapanın!*”⁶⁶ âyet-i kerîmesinden hareketle Allâh-ü Teâlâ’nın, nefsin durumunu ciddiye aldığını, tahsîs ve ikrâm için insan nefsini, kendi nefsine nisbet ettiğini söyler. Ona göre bu âyet-i kerîme, insanın, beden gözüyle (basar) idrâk edilen bir cisimden ve duyuların ötesinde akıl ve basîretle idrâk edilen bir nefisten yaratılmış olduğuna dikkat çekmektedir. Hak Teâlâ, insanın cesedini toprağa, rûhunu ise kendi nefsine izâfe etmiştir.⁶⁷

Gazâlî’ye göre yukarıda zikredilen âyet-i kerîmede geçen *rûh* ile murâd edilen şey, bizim *nefs* diye tâbir ettiğimiz şeydir. Bu âyet-i kerîmede, insan rûhunun/nefsinin ilâhî emirlerden bir emir olduğuna ve onun arazî/maddî ve hissî olan cisimlerden daha şerefli ve üstün olduğuna dâir basîret ehline tenbîh vardır. “*Sana ruhtan suâl ederler. De ki: ‘Rûh, Rabb’imin emrindendir. Size ise ilimden, ancak az bir şey verilmiştir.’*”⁶⁸ âyet-i kerîmesi, işte bu hususa işâret etmektedir.⁶⁹

İmam Gazâlî, âdemoğlunun nefsinin, her konuda Hak Teâlâ’nın hizâsında bulunan ayna olmaya müsâit bir şekilde yaratıldığını söyler. Ona göre bilfiil ve bilkuvve insanoğlunda mevcûd olan bu kâbiliyet, insanoğlu dışındaki diğer canlılar için söz konusu değildir. Ancak bir aynanın sûreti yansıtabilmesi için cilâlı ve parlak olması; üzerinde bulunmaması gereken pisliklerin giderilmesi ve görüntüsünü yansıtacağı nesnesin tam karşısında olması gerekir. Buna göre insanın Allâh’a lâayık bir ayna olabilmesi için de nefsindeki kötü ahlâk ve sıfatları temizlemesi gerekmektedir.⁷⁰

Gazâlî “*Onlara ufuklardaki ve kendi nefislerindeki âyetlerimizi göstereceğiz; tâ ki onun (Kuran’ın) hak olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabb’inin her şeye şahit olması, yetmez mi?*”⁷¹ âyet-i kerîmesi ve “*Kim nefsini tanımışsa, Rabb’ini*

⁶⁶ Sa‘d, 38/72.

⁶⁷ Gazâlî, *Mizânü’l-amel*, s. 199.

⁶⁸ İsrâ, 17/85.

⁶⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 199.

⁷⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 218-219.

⁷¹ Fussilet, 41/53.

tanımıştır”⁷² hadîs-i şerîfînden hareketle nefsi tanımanın, Allâhü Teâlâ’yı tanımanın (mârifetullâh) anahtarı olduğunu söyler. Ona göre kişiye kendi nefsinden daha yakın hiçbir şey yoktur. Binâenaleyh kendisine bu kadar yakın olan nefsini tanımayan kimsenin Rabb’ini tanıması aslâ mümkün değildir. Nefsin tanınması ise kişinin batinında olan şeyleri tanımasından geçmektedir. Yoksa kişinin el, ayak, baş ve cüssesinden meydana gelen zâhirî bedenini tanıması, onun nefsini tanıdığı anlamına gelmez. Kişinin öfkeleniği zaman düşmanlık talep etmesi, şehvetin galebe çalması durumunda nikâh talep etmesi, acıktığı zaman yemek talep etmesi, susadığı zaman su içmeyi talep etmesi gibi iç âleminde/batinında gerçekleşen hususları bilmesi de kişinin nefsini tanıması için yeterli değildir. Zîra bu hususları hayvanlar da bilir. Öyleyse kişinin nefsini hakkıyla tanıması için kendisinin kim olduğunu, bu dünyâyâ nereden geldiğini, niçin yaratıldığını, saâdetine ve şakâvetine nelerin sebep olduğunu bilmesi gerekmektedir.⁷³

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, kişinin nefsini tanıyabilmesi için öncelikle batinındaki sıfatları tanıması gerektiğini söyler. Ona göre insân, batinında hayvanların, canavarların ve meleklerin sıfatlarını kendisinde toplayan bir varlıktır. Rûh insanın hakîkatinin cevheridir, rûhun dışındakiler ise insâna yabancıdır ve ondan soyutlanmıştır. Ona göre kendisini, meleklerin cevherinden sayan kişi, aslını tanımaya gayret etmelidir. Çünkü nefsi, şehvetin ve öfkenin kelepçesinden kurtarmak, huzûr-i ilâhîye giden yolu tanımak, celâl-i ilâhîyi ve cemâl-i ilâhîyi müşâhede nimetine nâil olmak, ancak bu sâyede mümkündür. Gazâlî’ye göre insanda toplanmış olan farklı vasıflarda sıfatların tamâmı, insanın emrine âmâde kılınmış birer esir konumundadır. O halde, insan, zâtında toplanan bu sıfatları (mânevî) sefer için emrine âmâde kılmalı, bu sıfatlardan kimini, saâdete ulaşmak için binek, kimini ise saâdeti avlamak için silâh yapmalıdır. Eğer kişi maksadına erişmiş ise ayaklarının altındaki bineğine iyi sahip olmalı ve saâdetinin mekânına sağ sâlim varabilmelidir. Bu mekân, hâs kulların karar kıldığı huzûr-i ilâhî ve avâm kulların karar kıldığı

⁷² Bu sözün Yahyâ b. Muâz er-Râzî’ye (ö. 258/871) veya Ebû Saîd el-Harrâz’a (ö. 277/890 [?]) âit olduğu söylenir. Bununla beraber Şâfiî fakîh Maverdî’nin (ö. 450/1058) *Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn* adlı eserinde Hz. Aişe’nin, Rasûlullâh’a (s.a.v.) “İnsan Rabb’ini ne zaman tanır?” diye sorduğu, onun (s.a.v.) da “Kendini bildiği zaman” diye cevap verdiği rivâyeti bulunmaktadır. (Teferruatlı bilgi için bk. Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren Yay., Konya, 2001, s. 326.)

⁷³ Gazâlî, *Kimyâü’s-saâde*, s. 124.

cennetin makamlarıdır. Kişinin, nefsini az da olsa tanıyabilmesi için bu mânâları bilmeye ihtiyacı vardır. Aksi takdirde, o kişiye perdelenir ve onun nasîbi (öze nispeten) kabuktan ibâret kalır.⁷⁴

İmam Gazâlî, nefsi, *hayvânî* ve *insânî* olmak üzere iki kısımda mütâlaa eder. Ona göre hayvânî nefsin, *muharrik/hareket ettirici* ve *müdrik/idrâk edici* olmak üzere iki kuvveti vardır:

Muharrik kuvvet, *bâise/dâvet edici* ve *mübâşire lil-hareke/harekete geçirici* olmak üzere iki kısma ayrılır. Bâise kuvvet, şevke/arzuya dâir soyut bir kuvvettir. Herhangi bir fiil hayal edildiği zaman o fiili, *bâise* denen kuvvet harekete dâvet eder. Arzu edilen veya kendisinden kaçınılan bir şeyin sûreti hayâle düştüğü zaman ise *bâise kuvveti*, *mübâşir/harekete geçirici* kuvveti harekete dâvet eder. Dolayısıyla *bâise* denen bu kuvvet, aynı zamanda *mübâşir* denen kuvveti de bünyesinde barındırır. *Bâise* kuvveti de *şehvânî* ve *gazabî* olmak üzere iki kısma ayrılır: Şehvânî kuvvet, lezzet talebiyle, sâhibine zarûri veya faydalı olarak gördüğü şeylerin yapılması konusunda (muharrik kuvveti) harekete geçirir. Gazabî kuvvet ise galibiyet arzusuyla sâhibine zarar verici veya onu ifsâd edici olarak gördüğü şey/lerin def edilmesi konusunda (muharrik kuvveti) harekete geçirir. Harekete geçirici kuvvet olan *mübâşire* kuvveti, sinirlerde ve kaslarda bulunur. Kasları büzüp germek, kaslardaki lifleri ve sinirlere bağlı olan bağları çekip salmak gibi özelliklere sahip olan *mübâşire kuvveti*, *bâise* denen kuvvetin hizmetkârı konumundadır.⁷⁵

Gazâlî, *müdrik/idrâk edici* kuvveti de *zâhirî* ve *bâtınî* olmak üzere iki kısma ayırır. Zâhirî kuvvet, beş duyumuzdan ibârettir. Bâtınî kuvvet ise beş tanedir:

Birincisi, *hayâlî* olan kuvvettir. Bu kuvvet sâyesinde, hissedilen eşyâların sûretleri zihinde korunur. Öyle ki bu eşyâlar, gözden uzak oldukları durumunda hayalde kalır, gözler kapandığında ise görünen şeyin sûreti hayalde belirir. Gazâlî'ye göre bu kuvvet, görünen şeyin sûretinin aynısının kendisinde bulunmasından dolayı

⁷⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 124-125; Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 520.

⁷⁵ Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, s. 201.

hayâlî diye isimlendirilir, beş duyunun idrâk ettiği şeylerin izlerini barındırdığı için de *hiss-i müşterek/ortak his* diye isimlendirilir.

İkincisi, hayâli kuvveti muhâfaza eden kuvvettir. Bu kuvvet sâyesinde bazı kişiler, eşyânın suretini zihinde tutar, bazıları ise bu sûretleri kabûl etmeyip zihinde tutmaz. Gazâlî, kişiden kişiye değişen bu durumu, mum ve su misaliyle îzah eder. Şöyle ki mum kuruluğu sâyesinde üzerine yapılan nakşî tutup rutûbeti sâyesinde onu kabûl ederken su ise ıslak olduğu için nakşî kabûl etmesine rağmen, kuru olmadığı için onu muhâfaza edemez.

Gazâlî'ye göre bu iki kuvvetin yeri, dimâğın/beynin önündeki ilk boşluktur. Herhangi bir âfetin oraya girmesiyle bu kuvvetler bozulur ve bunun bilgisi de tıp ilmi sâyesinde mümkün olur.

Üçüncü kuvvet, vehmî kuvvettir. Bu kuvvet, dimâğın orta boşluğunun en sonuna yerleşmiş olup duyularla hissedilmeyen birtakım hisleri idrâk eder. Koyundaki, kurttan kaçmak gerektiği bilinci, çocuğa duyulan merhamet bu kuvvetin birer eseridir.

Dördüncü kuvvet, hissedilmeyen mânâları muhâfaza eden kuvvettir. Bu kuvvetin yeri dimâğın son boşluğu olup *zâkire/hatırlayıcı* diye isimlendirilir.

Beşinci kuvvet ise *müfekkire/tefeffür edici* kuvvettir. Sûretlerin ve mânâların bekçilerinden meydana gelen bu kuvvetin yeri ise dimâğın tam ortasıdır. Bu kuvvet, isteğe göre hayaldeki bazı mânâları bazıları ile birleştirir veya bazılarını bazılarından ayırıştırır.

İmam Gazâlî'ye göre sayılan bu beş tane kuvvet, hem insanlarda hem de hayvanlarda bulunur. Ancak beşinci kuvvet olan *müfekkire/tefekkür edici* kuvvetin hayvanlardaki ismi, *mütehayyile/hayâl edici* olup kapasite bakımından insanlardaki *mütefekkira* kuvvetinden daha aşağı bir seviyede bulunur.⁷⁶

⁷⁶ Gazâlî, *Mîzânü'l-amel*, ss. 202-203; Gazâlî, *Mî'râcü's-sâlikîn*, (*Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, ss. 69-70.

II. Nefsin Kısımları

Nefis her zamân aynı karakter üzerine duran bir varlık değil, sürekli yukarı ya da aşağı yönde değişim içinde olan bir varlıktır. Nefisteki bu değişkenlik, insanın yaşam tarzından ve içinde bulunduğu rûhî durumlardan kaynaklanır.⁷⁷ Gazâlî'ye göre bizâtihi insanın hakîkatını ifâde eden nefis, içinde bulunduğu hallere göre farklı sıfatlarla vasıflanmaktadır. Nefsin muhtelif mertebelere ayrılması, nefsin sıfatlarındaki bu değişkenlik sebebiyledir.⁷⁸

Daha çok tasavvufî literatürde karşımıza çıkan nefsin birtakım mertebelere ayrılması, birtakım âyet-i kerîmelere istinâden yapılmaktadır.⁷⁹ Mutasavvıfların ekserisine göre bir bedende tek bir nefis bulunur. Nefsin, emmâre, levvâme, mutmainne, râziyye ve marziyye gibi isimlerin tamâmı, aynı nefsin farklı sıfatlarla vasıflanmalarını ifâde etmektedir. *Esmâ tarîki* denen tarikatlarda nefis, emmâre, levvâme, mutmainne, râziye, marziyye ve zekiye/kâmile/sâfiye şeklinde yedi mertebeye ayrılmıştır.⁸⁰ Bazı mutasavvıflar, nefsin, levvâme, mülhime ve mutmainne olmak üzere üç mertebesinin olduğunu, kulun gayretine farklı nefis mertebelerine geçebileceğini söylemişlerdir.⁸¹ Gördüğümüz kadarıyla Gazâlî de nefsi üç mertebeye ayırmaktadır. Bizim araştırmamız Gazâlî ile sınırlı olduğu için söz konusu taksimatların tafsîlâtına girmeyeceğiz.

Gazâlî'ye göre bizâtihi insanın hakîkatını ifâde eden nefis, içinde bulunduğu hallere göre farklı sıfatlarla vasıflanmaktadır. Nefsin muhtelif mertebelere ayrılması, nefsin sıfatlarındaki bu değişkenlik sebebiyledir.⁸² Şöyle ki eğer nefis, “emr-(i ilâhî)nin altında sükûnete erer, şehvî arzuların taarruzu sebebiyle ızdıraplardan yakınmayı bırakırsa *nefs-i mutmainne* diye isimlendirilir. “*Ey mutmain olan nefis!*

⁷⁷ Çamdibi, Hasan Mahmud, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, Han Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 133.

⁷⁸ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 509; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, (*Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, ss. 60-61.

⁷⁹ Türer, Osman, *Ana Hatları ile Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1998, ss. 135-138; Yılmaz, *Anahatları ile Tasavvuf ve Tarikatlar*, ss. 264-266; Uludağ, “Nefis”, *D.İ.A.*, XXXII/528.

⁸⁰ Uludağ, “Nefis”, XXXII/528; Yılmaz, *Anahatları ile Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 264.

⁸¹ Türer, *Ana Hatları ile Tasavvuf Tarihi*, s. 139.

⁸² Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 509; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, ss. 60-61; Gazâlî, *Ma'âricü'l-Kuds*, s. 41.

(*Sen O'ndan*) *râzı* (*O senden*) *râzı olarak Rabb'ine dön*”⁸³ âyet-i kerimesinde ilâhî hitâba mazhar olan nefis, işte bu nefistir. Gazâlî, sûfîlerin kullanmış olduğu, “insandaki gazab/öfke ve şehvet/arzu kuvvetlerini kendinde toplayan” varlık anlamındaki nefsin, Allâhü Teâlâ’ya dönmesinin mümkün olmadığı görüşündedir. Çünkü böyle bir nefis, Allâhü Teâlâ’dan uzaktır ve şeytanın askeri durumundadır.

Şayet nefis, (emr-i ilâhînin karşısında) tam mânâda sükûnete ermez ancak yine de şehvî arzulara karşı bir müdâfaa hâlinde bulunursa bu tür nefse, *nefs-i levvâme/kötüleyen nefis* ismi verilir. Bu ismin verilmesi, bu vasıftaki nefsin, mevlâsına ibâdet/kulluk konusundaki hatâlarından dolayı sâhibini kınamasından dolayıdır. “*Kendini kınayan nefse yemin ederim*”⁸⁴ âyet-i kerîmesi ile kastedilen nefis, bu nefistir.

Eğer nefis (şehvî arzulara karşı) îtiraz etmeyi bırakır, şehvî arzuların ve şeytanın davetçilerinin muktezâsınca hareket eder ve onlara boyun eğerse, kötülüğü çokça emreden anlamında *nefs-i emmâre* diye isimlendirilir. “(Bununla beraber) *nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder...*”⁸⁵ âyet-i kerîmesi, işte bu nefse işâret etmektedir.⁸⁶

⁸³ Fecr, 89/27-28.

⁸⁴ Kıyâme, 75/2.

⁸⁵ Yûsuf, 12/53.

⁸⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 510.

III. Nefsin Tezkiye Yolları

İmam Gazâlî yukarıda da ifâde edildiği üzere, âdemoğlunun nefsinin, her konuda Hak Teâlâ'nın hizâsında bulunan ayna olmaya müsait bir şekilde yaratıldığı görüşündedir. Ona göre bu kâbiliyet, sadece insanoğlu için söz konusudur. Ne var ki aynanın sûreti yansıtabilmesi için cilâlı ve parlak olması, üzerindeki pisliklerin temizlenmesi ve görüntüsünü yansıtacağı nesnesin tam karşısında olması gerektiği gibi insanın da Allâh'a lâıyk bir ayna olabilmesi için nefsindeki kötü ahlâk ve sıfatların temizlenmesi gerekmektedir.⁸⁷ İşte nefsin bu kötü ahlâk ve sıfatlardan temizlenmesi hâdisesine, tasavvuf ıstılahında *tezkiye* denmektedir. Tezkiye, her ne kadar tasavvuf ıstılahında yaygın olarak kullanılan bir tâbir olsa da, sadece tasavvufa münhasır bir kavram değildir. Çünkü bu kavram, tasavvufun en sağlam kaynağı durumunda olan Kur'ân-ı Kerîm'in birçok yerinde, tasavvufta kullanıldığı mânâyı ifâde edecek tarzda geçmektedir. Bu âyet-i kerîmelerden bazısında, nefsinin tezkiye eden kişinin, bu tezkiyeyi kendi lehine yapmış olduğundan bahsedilmiş⁸⁸, bazısında, nefsinin tezkiye eden kimsenin kurtuluşa erdiği bildirilmiş,⁸⁹ bazısında, Adin Cenneti'nin nefsinin tezkiye eden kimseler için olduğu haber verilmiş,⁹⁰ bazılarında ise Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) vazîfelerinden birinin de ümmetini, (şirkten, küfürden, cahâletten ve bütün kötü ahlaktan) tezkiye etmek olduğuna dikkat çekilmiştir.⁹¹ Bununla beraber nefis tezkiyesi, diğer İslâmî ilimlere nazaran tasavvuf ilminin en temel konularından birini teşkil etmektedir. Bu münâsebetle tasavvuf erbabı, nefsin tezkiyesi için kendi meşreplerine göre birtakım usûl ve âdâb ortaya koymuşlardır.

Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre nefsin bütün sıfatları, tereddüt ve oburluk sıfatlarında toplanmıştır. Tereddüdün kaynağı cahâlet, oburluğun kaynağı ise hırsır. Bu münâsebetle nefsin temizlenmesinin yolu, bu iki sıfatı ondan izâle etmekten geçmektedir.⁹²

⁸⁷ Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, ss. 218-219.

⁸⁸ Fâtır, 35/18.

⁸⁹ Şems, 91/9; A'lâ, 87/14.

⁹⁰ Tâhâ, 20/76.

⁹¹ Bakara, 2/151; Âl-i İmrân, 3/164; Cuma, 62/2.

⁹² Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali, *Kûtü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., I/84; Sühreverdî, *Âvârifü'l-maârif*, s. 264.

Kuşeyrî'ye göre nefsi, açlık, susuzluk, uykusuzluk ve benzeri mücâhede yolları ile terbiye etmekten daha kolay olan yol, onu, kibir, gazab, kin ve benzeri kötü ahlaklardan temizlemektir.⁹³ Nitekim cennetle müjdelenen kimselerin, nefsini hevâ ü hevesinden uzak tutan kimseler olduğu bildirilmiştir.⁹⁴ Bu gerçekten hareketle Kuşeyrî, nefse muhâlefet etmenin, ibâdetin/kulluğun başı olduğunu söyler ve nefsinin yıldızları doğan kimse için Allâhü Teâlâ ile ünsiyet güneşinin batmış olacağını belirtir.⁹⁵

İmam Gazâlî'ye göre nefsin tezkiye ve tedâvisi, tıpkı bedenın birtakım hastalıklardan korunması ve tedavi edilmesine benzer. Şöyle ki bir beden sağlıklı ise öncelikle o, yakalanması muhtemel olan birtakım hastalıklara karşı korunur, hasta ise tedavi edilmeye çalışılır. Tıpkı bunun gibi eğer bir nefis, temiz ve güzel ahlâk ile donanmış vaziyette ise yapılması gereken onu, korumak ve sahip olduğu güzel ahlâkını daha da artırmaya ve kuvvetlendirmeye çalışmaktır. Eğer nefis, kemâl vasfını ve sâfiyetini kaybetmiş ise yapılması gereken, kaybettiği bu vasıfları ona tekrâr kazandırmaya çalışmaktır.⁹⁶

Gazâlî, en zararlı düşman olması münâsebetiyle nefsin ıslahı için tatbîk edilecek tedavi usullerinin çok meşakkatli, bu tedavi için kullanılacak mânevî ilaçlara tahammül göstermenin de çok zor olduğu görüşündedir. Bunun böyle olması, nefsin dâhilî bir düşman olması dolayısıyladır. Ona göre nefis, ev halkından olan hırsıza benzer. Bu yüzden böyle bir hırsızla mücâdele çok zordur. Verdiği zararı en ağır olan hırsız da bu tür hırsızdır. Öte yandan bu düşmanın bir de sevimli tarafı vardır. Böyle olunca mücâdele daha da güçleşmektedir. Çünkü insan sevdiği kişinin ayıplarına karşı kör olur ve bu yüzden onun ayıp ve kusurlarını görmezden gelir. Bu itibarla nefsin takvâ ve verâ gemleri ile gemlenmesi gerekir ki onu itâat altına alma ve onunla mücâdelede hedefe ulaşabilme imkânı elde edilmiş olsun. Bunun gerçekleşmesi, nefsin hevâsının kırılması ile mümkündür. Nefsin hevâsının kırılması ise üç şey ile gerçekleştirilir. Birincisi, nefsi, şehvî arzularını icrâ etmekten

⁹³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 160.

⁹⁴ Nâziât, 79/40-41.

⁹⁵ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 227.

⁹⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 620.

engellemek, ikincisi, nefsi, ifâsı zor olan ibâdetleri yapmakla mükellef tutmak, üçüncüsü ise nefse karşı Allâhü Teâlâ'dan yardım dilemek ve O'na yalvarıp yakarmaktır.⁹⁷

İmam Gazâlî, nefsi, insana şehevî arzuları talep ettiren bir zenciye benzetir. Ona göre nefis, doyunca tamah eden; isyân edince terk eden bir mizâca sahiptir. O, sâhibini “belâlara düşüren, bütün rezilliklerin anası olan, azgın bir kurt, yırtıcı bir aslan, obur bir köpek ve açgözlü bir düşmandır. Onun derdi çoktur ancak dermânı azdır. Ondan selâmete erdiren vesilelerin en büyüğü, ona muhâlefet etmektir.” O halde, nasıl ki bir hasta, ancak acı ilaçlara sabrederek şifâyâ kavuşursa, nefsinin hastalıklarından kurtulmak isteyen kişi de onu terbiye edecek zor amellerle ona azâb etmelidir. Onun azâb edilmesi ise ona muhâlefet etmek sûretiyle olmalıdır. Şöyle ki nefis kibirlenirse, tevâzu ile kamçılanmalı, imtihân ateşi ile pişirilmeli, ilim, ona en şerefli sırdaş, sâlih amel ise dost yapılmalıdır. İşte bu takdirde nefis güzel ahlâkı öğrenecek, sâlih amelleri işlemeye başlayacak ve latîf bir varlık hâline gelecektir. Bu letâfeti sebebiyle nefis, Allâhü Teâlâ'nın azâbından kurtulacaktır. Çünkü latîf olan bir varlığa azâb etmek, latîf olan Allâh'ın şânına yakışmaz.⁹⁸

Gazâlî'ye göre nefis çok değişken bir mizaca sahiptir. Şehvet hâlinde hayvân; öfke hâlinde aslan kesilir, musîbet hâlinde küçük bir çocuğa, nimete nâil olduğu halde Firavun'a döner, açlık hâlinde deli olur, bağırıp çağırır, doygun halde iken şımarıp böbürlenmeye başlar. İşte bu yüzden, bazı sâlih kişilerin dediği gibi nefisin bir mâsiyeti istemesi veya şehevî bir arzuya meyl etmesi durumunda, kişi onunla baş edebilmek için başta Allâhü Teâlâ'nın, sonra Rasûlü'nün, bütün peygamberlerin, kitâbının, bütün Selef-i Sâlihîn'in şefâatlarını talep etmeli ve nefsine ölümü, kabri, kıyâmeti, cenneti ve cehennemi arz etmelidir. Kişi böyle yaptığı takdirde, yetkiyi nefisinden almış ve onu şehvetten men etmiş olur. Bu yolla nefsinin gıdasını kesen kişi, nefsinin şehvetini kırmış ve sükûnete ermiştir. Buna rağmen, kişi, nefsine karşı bir ân bile gaflet içinde olmamalı, ona karşı her dâim uyanık olmalıdır. Zîra onun

⁹⁷ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, ss. 67-68; Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn ilâ cenneti Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Mahmut Mustafa Halâvî, Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1433/2012, s. 62, 144-145.

⁹⁸ Gazâlî, *Sırru'l-âlemîn ve keşfü mâ fi'd-dâreyn*, (Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, s. 73.

hakkında yaratıcısı,”...Çünkü nefis, aşırı şekilde kötülüğü emreder...”⁹⁹ buyurmuştur.¹⁰⁰

Nefsin ıslah edilmesi, mutlak mânâda nefse muhâlefet etmekle gerçekleşecek bir hâdise değildir. Çünkü nefsi terbiyesi, kendisine hâs birtakım usûl ve âdâbı olan ciddî bir iştir. Gazâlî’ye göre kişi, nefsinin cehâletini ve kendisine zarar verip helâkine sebep olacak azgınlığını tanıdıktan sonra, ona, ileri görüşlü akıllı ve âlim kişiler gibi rahmet nazarı ile bakmalı ve onun tedâvisi için ne gerekiyorsa yapmalı, onu takvâ gemi ile gemlemeli, zarûri olarak ihtiyaç duymadığı fuzuli söz, davranış ve hallerden onu engellemelidir. Yoksa ona, ileriye görmekten âciz olan sadece bulunduğu hâle bakan câhillerin ve çocukların gözüyle bakmak, onun tedâvisi için birtakım elem ve ızdıraplardan kaçmak doğru olmaz.¹⁰¹

Gazâlî’ye göre nefis terbiyesinden maksat onun kahredilmesi değil, ıslah edilmesidir. Bu yüzden nefsin kötülenmesi, onun terbiyesi için yapılan bir muâmeledir. Gazâlî bu durumu, av köpeğinin terbiye edilmesine benzetir. Şöyle ki av köpeğinin ilk başlarda dövülmesi, onu terbiye etme maksadına binâen yapılır. Bu itibarla köpeğin eğitilmiş bir köpek seviyesine çıkabilmesi için terbiye aşamasında ilk zamanlar dövülmesi nasıl zarûri ise nefsin terbiyesi için de onun ilk başta kötülenmesi ve mücâhedeye tâbi tutulması öylece zarûridir.¹⁰²

1. İlim

Mâlûmdur ki bozulan bir âletin usûlüne uygun olarak tamir edilebilmesi için öncelikle o âletin mâhiyetinin bilinmesi gerekmektedir. Hâl böyle olunca, nefsin usûlüne uygun olarak ıslah edilmesi için de öncelikle onun mâhiyetinin bilinmesi gerekmektedir. Belki de bundan dolayıdır ki “*Kim nefsin tanımuş ise Rabb’ini tanımıştır*” buyrulmuştur. Hadîs-i şerîf olduğu rivâyet edilen bu sözü şerh etme sadedinde İmam Gazâlî şöyle söyler:

⁹⁹ Yûsuf, 12/53.

¹⁰⁰ Gazâlî, *Minhâcû’l-âbidîn*, s. 222.

¹⁰¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 235.

¹⁰² Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 275.

“Çünkü eşyalar, münâsib misaller ile tanınır. Eğer zikredilen benzerlik olmamış olsaydı insân, nefsinin tanıma derecesinden Rabb’ini tanıma derecesine terakkî etmeye muktedir olamazdı.”¹⁰³

Gazâlî’ye göre Allâhü Teâlâ, âlemlerden muhtasar bir nüsha olabilmesi için âlemde bulunan bütün eşyânın bir misâlini, âdemoğlunda toplamamış olsaydı, insanın âlemi tanıyıp onda tasarrufta bulunması mümkün olmazdı. Bu îtibarla “sanki insân, âlemi, tasarrufta bulunmayı, rubûbiyyeti, aklı, kudreti, ilmi ve sâir ilâhî sıfatları tanınması münâsebetiyle, kendi âleminde, tasarruf sâhibi olan bir rab/mürebbi gibidir.” İşte bu hakikat sebebiyle nefis, âlemde bulunan benzerleri ve denkleri sebebiyle kendi hâlıkı olan Rabb’ini tanımaya doğru yükselen bir merdiven olmuştur. Gazâlî’ye göre bu mesele tam mânâda anlaşılmadan, “*Kim nefsinin tanımış ise Rabb’ini tanımıştır*” sözü üzerindeki perdenin kalkması mümkün olmaz.¹⁰⁴

İmam Gazâlî, nefsin ve şeytanın hilelerine vâkıf olmayı öğreten ilmin, her Müslümana farz-ı ayın olduğu görüşündedir. Ona göre bu ilim, muâmele ilimlerinden en kapalı olanıdır. Bu yüzden insanların ekserisi, bu ilmi ihmâl edip kalplerine vesveselerin gelmesine ve şeytanın musallat olmasına sebep olacak ilimlerle meşgûl olmaktadır. Hâl böyle olunca, onların öğrendikleri ilimler, onlara, şeytanın düşmanlığını ve ondan kurtulmanın yollarını unutturmuştur.¹⁰⁵

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, nefsinin tezkiye etmek isteyen kişinin, öncelikle nefsinin ayıplarını bilmesi gerektiği söyler. Çünkü tıpkı zâhirî hastalıkların tedâvisi için öncelikle hastalığın bilinmesi gerektiği gibi nefsin, nefsanî hastalıklardan tedavi edilmesi için de öncelikle nefiste bulunan ayıpların bilinmesi gerekmektedir. Gazâlî’ye göre bir kulun nefsinin ayıplarını tanıyabilmesi, kolay ve sıradan bir hâdise değil, Allâhü Teâlâ’nın lütfu ile gerçekleşen çok mühim bir hâdisedir. Ona göre bir kul, eğer nefsinin ayıplarını görebilmiş ise bu hâl, Allâhü Teâlâ’nın o kul hakkında hayır murâd ettiğinin bir alâmetidir. İşte bu halden mahrum olanlar, kendi gözlerindeki talaşları görmeyip Müslüman kardeşlerinin gözlerindeki

¹⁰³ Gazâlî, *el-Madnûn bihî alâ ğayri ehlihî*, (Mecmûatü resâilî’l-İmami’l-Gazâlî içinde), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, s. 125.

¹⁰⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁰⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 560.

tozları görmeye çalışan kimselerdir. O halde, nefsini, ayıplarından temizlemek isteyen kişi, öncelikle o ayıpların neler olduğunu bilmesi gerekmektedir. Gazâlî'ye göre bu işin dört türlü yolu vardır:

Birinci yol, nefsin ayıplarını basîret gözüyle görebilen, nefis ile alâkalı gizli tehlikelere vâkıf olan ve bu konuda hüküm verebilen bir şeyhe/mürşide tâbi olup o mürşidin, nefsin tezkiyesi için uygun gördüğü mücâhede usûlüne riâyet etmektir. Gazâlî'ye göre nefsin ayıplarını öğrenmenin ve nefsi o ayıplardan temizlemenin en tesirli yolu, işte bu yoldur.

İkinci yol, kötü hallere ve ahlâka şahit olduğunda, arkadaşını uyarabilecek dindar ve basîret sâhibi olan sâdık bir dost edinmektir.

Üçüncü yol, düşmanların dilinden nefsin ayıplarını öğrenmektir. Çünkü medh-ü senâda bulunan yağcı insanlar, arkadaşlarının ayıplarını gizlerken, düşmanlar, hasımlarının ayıplarını ortaya dökerler. Bu yüzden nefsini tezkiyeye çalışan kişi, dostların övgüsünden ziyâde, düşmanların kınamalarına bakmalı ve ona göre kendisine çeki düzen vermelidir.

Dördüncü yol, “*Mümin, müminin aynasıdır*”¹⁰⁶ gerçeğinden hareketle insanların arasına katılıp başkalarında gördüğü ayıp ve kusurları, kendi ayıp ve kusurları olarak kabûl etmektir. Başka bir deyişle, başkalarında gördüğü ayıp ve kusurların aynısının kendi nefsinde de olduğuna inanmak ve nefsini gördüğü ayıp ve kusurlardan temizlemeye çalışmaktır.¹⁰⁷

Bu düşünceden hareketle diyebiliriz ki nefsin tezkiye yollarından birisi de ilim ile meşgûl olmaktır. Gazâlî'ye göre bu meşgûliyetin nefsi tezkiye etmesi için iyi bir niyetle yapılmış olması gerekmektedir. Aksi takdirde böyle bir meşgûliyet, nefsi tezkiye etmek şöyle dursun, ilim sahibini, gurûr bataklığına sürükleyerek helâkine sebep olabilir. Çünkü insana, ameli tehir ettirip onu ilim tahsiline meylettiren güç, kötülüğü emreden *nefs-i emmâre*dir. İşte bu durumda, insanın şeytan-ı laîne itâat eden nefsi uyanmakta, sahibini, gurûr ipi ile bağlayıp hîle ve tuzağıyla yavaş yavaş

¹⁰⁶ Ebû Dâvûd, Edeb, 49.

¹⁰⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 625-627.

şiddetli bir helâke doğru sürüklemektedir. Bu işte nefsin maksadı, hayır meydanında çaba sarf eden insanın üzerine şerri tam mânâsıyla yaymak ve onu netîce îtibâriyle amel bakımından hüsrâna uğrayanların zümresine dâhil etmektir. Bu işin farkında olmayan insanlar, iyi bir şey yaptıklarını zannederler ancak onların dünyâda iken ortaya koydukları bütün gayretleri boşa çıkmıştır. Bu saptırma çabası esnâsında şeytan onlara, ilmin fazîletinden, âlimlerin derecelerinden ve bu konuda vârid olan rivâyet ve haberlerden bahseder, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) amelsiz ilim sâhibi olanlar ve ilmîne mutâbık amel işlemeyenler hakkındaki hadîs-i şerîfleri unutturur.¹⁰⁸

Her insân, farklı mizaçlara sahip olduğu için nefis terbiyesi, her kişi için farklı yol ve yöntemlerle yapılır. Bu yüzden Gazâlî, kendisine tâbi olunan bir mürşidin, müritlerinin nefislerini tedavi etmek için öncelikle onları tanıması gerektiğini söyler. Ona göre nefis terbiyesi ve tedâvisi, kişiden kişiye farklılık arz eden hususî bir iştir. Bu yüzden, doğru bir nefis terbiyesi ve tedâvisi için öncelikle bir kimsenin ahlâkı bilinmeli ve mânevî hastalıkları teşhis edilmelidir. Nasıl ki bütün maddî hastalıklar için tek bir tedavi usûlü tatbîk edilmez ise farklı nefislerin tedâvileri için de aynı tedâvi usulleri tatbîk edilmez. Çünkü her nefsin, mizacı ve ahlâkı farklı olduğu için nefislerin hastalıkları ve o hastalıkların tedâvi usulleri de farklıdır. Bu yüzden, nefislerin tedâvisi ile meşgûl olan zâtların öncelikle nefisleri tanıması gerekmektedir.¹⁰⁹

Gazâlî'ye göre eğer mürîd, henüz başlangıç aşamasında olup şerîatın sınırlarından habersiz biri ise ona öğretilmesi gereken ilk şey; temizlik, namaz ve zâhirî ibâdetlerdir. Eğer bu mürîd, birtakım haram mallar ile meşgûl oluyor ve herhangi bir günâh irtikap ediyor durumda ise öncelikle yapılması gereken, o müridin elindeki haram malları ve işlediği günâhları terk etmesini sağlamaktır. Böylece mürîd, zâhirî ibâdetler ile kendisini tezyin etmiş ve zâhirî günâhların terki ile zâhirî organlarını temizlemiş olacaktır. Bundan sonra yapılması gereken bâtinî âlemin temizliği ve süslenmesidir. Şöyle ki mürşit öncelikle müridin bâtinî âlemine

¹⁰⁸ Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, (Mecmûatü resâilî'l-İmami'l-Gazâlî içinde), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, s. 18.

¹⁰⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 620.

nazar edip onun hangi ahlâk üzerine olduğunu ve ne tür kalbi hastalıklara sahip olduğunu keşfeder. Eğer mürîdin kalbinde mal sevgisi hastalığı varsa, onun zarûri ihtiyacından fazla olan malını alıp hayır yollarına sarf ederek kalbini, mal sevgisinden temizlemeye çalışır. Onda kibir, kendini üstün görme gibi bir hastalık görürse, onu bu hastalıktan temizlemek için dilenmek üzere çarşıya gönderir. Gazâlî'ye göre kendini üstün görme, kibir ve baş olma sevdası gibi hastalıkların tedâvisindeki en tesirli usûl, nefsi zelîl edecek davranışlarda bulunmaktır ki dilenmek, bu tür davranışların en büyüklerindendir.¹¹⁰

Gazâlî'ye göre ilimler insânî nefislerin tamamına yerleşmiştir. Bu nefisler bütün ilimleri almaya kâbiliyetlidir ancak hâriçten gelen birtakım ârızalar nedeniyle bazı nefisler, diğerlerine nispeten ilimden nasibdâr olma nimetini elden geçirirler. “*Her doğan fitrat üzerine doğar...*”¹¹¹ hadîs-i şerifi, bu hakîkate işâret etmektedir. Ona göre insana mahsus olan nefs-i nâtika, aslî kuvvetinin ve sıfatlarının temizliğine göre bütün bilgilerin kendi üzerine doğmasına ehil; mâkul sûretleri kabûl etmeye müsâittir. Ancak bazı nefisler bu dünyâda muhtelif hastalıklara müptelâ olur. Bu hastalıklar ve ortaya çıkan türlü engeller sebebiyle hastalanmış nefisler, hakîkatleri anlamaktan imtinâ eder. Nefislerin bazısı ise herhangi bir hastalığa ve bozulmaya uğramaksızın aslî sıhhatleri üzerine kalır ve hayatta kaldıkları müddetçe ebedîliği kabûl eder.” Gazâlî'ye göre sağlıklı nefisler, nebevî nefislerdir. Bu nefisler vahye, mucize göstermeye imkân tanıyan desteklemeye, kevn ve fesâd âleminde tasarrufta bulunmaya kâbiliyetlidir. Onların bu kâbiliyeti, aslî sıhhatleri üzerine bâkî kalmalarından; mizaçlarının, hastalıkların ve birtakım arazî illetlerin ifsâd etmesi ile değişikliğe uğramamış olmalarındandır. Bu îtibarla peygamberler, “nefislerin doktorları ve halkı, temiz fitrata çağırان davetçiler olmuşlardır.”¹¹²

İmam Gazâlî, bu alçak dünyâda hasta olan nefislerin, ilim tahsili konusunda farklılık arz ettiklerini söyler. Ona göre “hasta nefislerin bazısı, bulunduğu menzilin hastalığından az bir şekilde etkilenir ve hatırlarına ince bir unutkanlık bulutu çöker.

¹¹⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 621.

¹¹¹ Buhârî, Cenâiz, 92; Ebû Dâvûd, Sünne, 17; Tirmizî, Kader, 5; Muvatta, Cenâiz, 52; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, II, 233, 270, 393, 410, 481, III, 353.

¹¹² Gazâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, (*Mecmûatü resâilü'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, ss. 71-72.

Onlar ilim öğrenmekle meşgûl olurlar ve aslî sıhhati talep ederler. Bunun neticesinde, az bir tedâvi ile onların hastalığı kaybolur, az bir tezekkür/hatırlama ile unutkanlık bulutları dağılır gider.” Hastalıklı nefislerden bazısı, ömürleri boyunca ilimle meşgûl olup aslî sıhhati talep ederler. Onların hastalıkları da az bir tedâvi ile kaybolup unutkanlık bulutları az bir tezekkür ile dağılır. Onlardan bazıları, ömürleri boyunca ilim tahsil edip bütün günlerinde (ilim) tahsili ve tashîhi ile meşgûl olurlar ancak yine de mîzaçlarının fesâda uğramasından dolayı hiçbir şey anlayamazlar. “Çünkü mizaç bozulduğu zaman tedâviyi kabûl etmez. Bazıları ise hatırlayıp unuttur. Onlar riyâzat yapıp nefislerini horlar ve bu sayede az bir nûr ve zayıf bir aydınlık yakalar.”¹¹³

Gazâlî’ye göre ilim tahsili konusunda nefislerin farklılık arz etmesi, onların kuvvet ve zaaflarına göre dünyâyâ yönelip ona dalmalarındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Bu farklılık, hastalanan sağlıklı kişi ile sağlığına kavuşan hasta kişi arasındaki farklılık gibidir. Gazâlî’ye göre dünyâyâ olan bağlılık, ilim tahsil etmeye kalkışan kimsenin elini kolunu bağlayan bir düğümdür. Kişi bu düğümlerden nefisini kurtardığı zaman nefis, ilm-i ledünnînin mevcudiyeti ile istikrâra kavuşur, kendisinin, fitratın evvelinde iken âlim, yaratılışın başlangıcında iken temiz olduğunu bilir. Yine o bilir ki ilimden mahrum olup cahilleşmesinin sebebi, bu kesif cesedin, (maddî ve mânevî birtakım hastalıklara) müptelâ olmasıdır.¹¹⁴

Gazâlî’ye göre ilim, nefsin ibâdetidir, şerîat dilinde ise kalbin ibâdetidir. Bu itibarla ilmin sahih olması, ancak kalbin kötü ahlaklardan ve kirli sıfatlardan temizlenmesi sâyesinde gerçekleşir. Gazâlî bu görüşünü “*Dîn temizlik üzerine binâ edilmiştir*”¹¹⁵ hadîs-i şerîfi ile destekleyerek buradaki temizliğin, hem bâtinî temizliği hem de zâhirî temizliği ifade ettiğini söyler. Ona göre “*Şüphesiz müşrikler pistirler*”¹¹⁶ âyet-i kerîmesi, temizliğin ve pisliğin sadece zâhiri mânâyâ hasredilemeyeceğine işâret etmektedir. “*İçinde köpek olan eve melekler girmez*”¹¹⁷ buyrulması da bu yüzdendir. Gazâlî, bu hadîs-i şerîfi, “kalp meleklerin menzili,

¹¹³ Gazâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, s. 72.

¹¹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 72.

¹¹⁵ Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, I/133.

¹¹⁶ Teybe, 9/28.

¹¹⁷ Buhârî, *Libâs*, 88, *Bedü'l-Halk*, 7; Müslim, *Libâs*, 83, 87.

onların nazarlarının mahalli ve eserlerinin isâbet ettiği yerdir. Düşük/bayağı sıfatlar ise engelleyici köpeklerdir” şeklinde yorumlar. Bu sebeptendir ki kötü ahlâklı kimselerin dillerinin söylediği şeyleri, kalpleri tasdik etmez; dilleri başka bir şey söyler, kalpleri başka şeyler düşünür. Gazâlî’ye göre bütün bu tutarsızlıkların sebebi, kalplerindeki kötü ahlâk sebebiyle hakîki ilim nûrunun kalplere sirâyet edememesidir. Eğer hakîki ilim nûru, onların kalplerine girmiş olsa onların ahlakları derhal güzelleşir. Ahlâkı güzelleşen kişi ise en azından, günahların, ebedî hayatı ortadan kaldırıp helâk eden birer zehir olduklarını, bu günahların menşeinin kötü ahlâk olduğunu anlar hâle gelir.¹¹⁸

İmam Gazâlî’ye göre ilim tahsil eden kişinin maksadı, riyâset ve mal elde etmek, câhillere karşı övünmek ve âlimlere gösteriş yapmak değil, öğrendiği her ilim ile bu dünyâda nefsinin kemâlini ve fazîletini artırıp âhirette, Allâhü Teâlâ’ya yakınlığı elde etmek olmalıdır. Nitekim Rasûlüllâh (s.a.v.) “*Kim bir ilmi, kendisiyle câhillere karşı övünmek ve âlimlere gösteriş yapmak için öğrenirse cehenneme girer*”¹¹⁹ buyurmuştur.¹²⁰ Ancak yine de riyâset talebi ve âlimlere övünmek maksadıyla ilim tahsil etmeye kalkışan kişi, engellenmemelidir. Çünkü böyle bir maksatla ilim tahsil etmek, ilimle hiç meşgûl olmamaktan daha hayırlı bir davranıştır. Olur ki bu maksattaki kişi, öğrenmiş olduğu ilim sâyesinde belki âhirete karşı uyanık olup maksadını değiştirebilir. Bununla beraber sadece dünyevî maksatlarla ilim talep eden kişi aldanmıştır. Bu hakikate işâreten ulemâ şöyle söylemiştir: “Biz, ilmi Allâh (rızâsın)dan başka şeyler için tahsil ettik de ilim, ancak Allâh için olmasından dolayı (bizden) yüz çevirdi.”¹²¹

Yukarıda da ifâde edildiği üzere İmam Gazâlî, insanların Allâh rızâsı için ilim öğrenmeye rağbet etmemeleri durumunda, riyâsete olan tamahları sebebiyle onları kendisiyle riyâset elde edilen ilme davet etmek gerektiğini savunur. Çünkü riyâseti elde ettikten sonra onların tadrîcen Hakk’ı talep etmeye başlamaları mümkündür.

¹¹⁸ Gazâlî, *Mizânü’l-amel*, ss. 342-343.

¹¹⁹ “Ne âlimlere karşı iftihar edip övünmek için ne câhillere münâkaşa etmek ve ne de meclislerin seçkin köşelerinde yer almak için ilim talep edin. Bu yasağa rağmen kim böyle yaparsa ateşe (müstahaktır), ateşe (müstahaktır).” (İbn Mâce, Mukaddime 23.)

¹²⁰ Gazâlî, a.g.e., s. 361.

¹²¹ Gazâlî, a.g.e., s. 365.

Ona göre fikhî konularda münâzara yapmaya ruhsat verilmesi de bu yüzdendir. Çünkü fikhî münâzara, önce övünme talebiyle gerçekleşir ancak daha sonra âhirete yönelik olarak yapılmaya başlar ve münâzara yapan kişi/ler önceki maksatlarının bozukluğunu anlayarak bozuk maksatlarından dönüp daha sağlam bir usûle yönelmeye başlarlar.¹²²

Gazâlî, ilim çeşitlerinden en şereflişinin Allâhü Teâlâ, O'nun sıfatları ve fiilleri ile alâkalı olan ilim olduğunu söyler. Ona göre insanın kemâle ermesi, bu ilim sâyesinde gerçekleşir. İnsânın saâdete ermesi, celâl ve kemâl hazretine olan komşuluğunu elde etmesi de insanın bu ilimde kemâle ermesine bağlıdır. Beden, nefsin bineği; nefis/kalp ise ilmin mahallidir. Allâh'ı, O'nun sıfatlarını ve fiillerini tanımaya yönelik olan ilim, insanoğlunun maksadı ve yaratılış gâyesidir. Binâenaleyh insanın, diğer mahlûkâta göre daha şerefli olması ve şerefini muhafaza etmesi, yaratılış gâyesi olan bu ilim ile meşgûl olmasına bağlıdır. Savaş esnâsındaki çevikliği ve sûretinin güzelliği gibi hususlarda, merkep üzerine üstünlüğe sahip olan bir atın, bu özelliklerini kaybettikten sonra üstünlüğünü kaybedip merkepten farkı kalmayacağı gibi insan da, üstünlük sebebi olan ilim sıfatını kaybettikten sonra, diğer mahlûkâttan hiçbir farkı kalmaz. Çünkü insânı attan, merkepten ve diğer hayvanlardan ayıran en önemli hususiyet, onun, âlemlerin Rabb'inin yakınında bulunan meleklerin sıfatlarından biri olan mârifet sıfatına sahip olmasıdır. O halde, insân, bütün organlarını ve kuvvetlerini ilim ve amele yardımcı olacak şekilde kullanması halinde meleklerle benzemiş olur. Bu durumda ona, tıpkı Hz. Yûsuf'a dendiği gibi¹²³ *Rabbânî melek* demek daha uygun olur. Eğer insân, bütün gayretini bedeni lezzetlere uymaya sarf eder, hayvanlar gibi yer içerse, en şerefli makam olan insanlık makâmından hayvanlık derecesine düşer. Sahip olduğu sıfatlara göre farklı hayvanlara benzer, kimisi akılsız sığırlara, kimisi obur hınzıra, kimisi saldırgan köpeğe, kimisi de bir başka hayvana benzer.¹²⁴

Gazâlî'ye göre kalbin hastalıklardan tasfiye olup selâmete kavuşması, mutlak mânâda aklî ilimlerin tahsil edilmesi ile mümkün olan bir hâdise değildir. Her ne

¹²² Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, s. 365.

¹²³ Yûsuf, 12/31.

¹²⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, ss. 519-520.

kadar insân, akla ve aklî ilimlere muhtaç ise de kalbin selâmete ermesinde akli ilimler kifâyetsiz kalır. Zîra bedeni hastalıkların tedâvisinde bile sadece akıl yeterli olmayıp doktorların talimi ile elde edilmiş birtakım ilaç ve tedâvi usullerine ihtiyaç duyulur. O halde, ne akli tamâmen devre dışı bırakıp taklit yolunu tutmalı, ne de Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnet-i Nebî’nin nurlarını devre dışı bırakıp mücerred akıl ile hareket etmelidir. Gazâlî’ye göre akli ilimler gıdâ gibi şer’î/dînî ilimler ise ilaç gibidir. Hasta kimseye hem gıdâ hem de ilaç lâzımdır ancak hastanın ilaç olmadan sadece gıdâ alması, fayda yerine zarar getirir. “Kalblerin hastalıkları da aynen böyledir, onların tedâvisi, ancak şer’attan istifâde ile elde edilmiş ilaçlar ile mümkündür. Bu (ilaçlar) ise ibâdetler ve peygamberlerin (a.s.) kalplerin ıslahı için terkip etmiş oldukları amellerdir. Kim ki hasta kalbini, şer’atın emrettiği ibâdet/ler ile tedâvi etmez; sadece aklî ilimler ile iktifâ ederse, hastanın gıdâ ile zarar gördüğü gibi zarar görür.” Bununla beraber aklî ilimlerin şer’î ilimlere zıt olduğunu söylemek doğru değildir. İşin doğrusu, aklî ilimler ile şer’î ilimleri cem etmektir. Bunun aksini iddiâ etmek, basîretsizlikten kaynaklanan zandan başka bir şey değildir. Bu zanna sahip olan kişiler, en sonunda, dinde birtakım tenâkuzların olduğu zannına kapılırlar ve bu zan sebebiyle kılın hamurdan sıyrılıp çıktığı gibi dinden sıyrılıp çıkarlar. Gazâlî’ye göre bu hâl, nefisteki acziyetten kaynaklanan bir hâldir.¹²⁵

2. Nefis Muhâsebesi

Günümüz ifâdesiyle *otokontrol* denen, kişinin kendi kendisini muhâsebe etmesi/hesâba çekmesi veya *özeleştir*i denen kişinin kendi hatâ ve eksikliklerini kabullenip îtiraf etmesi, hangi alanda olursa olsun başarının olmazsa olmazlarından. Bundan dolayıdır ki resmî ya da hususî hemen her müessese, ihtiyacı kadar muhâsebeci istihdam etmekte; muhâsebecinin verdiği raporlara göre kendilerine yön çizmektedirler. Binâenaleyh maddî işlerdeki muvaffakiyet için lâzım olan muhâsebe, mânevî işlerdeki muvaffâkiyet için elzemdir. Nitekim bir hadîs-i şerîfte en akıllı insanın, nefisini hesâba çekip âhiret için çalışan kimse olduğu

¹²⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 535.

bildirilmiştir.¹²⁶ Bu hakîkate binâen denilebilir ki nefsin ıslahı ve tezkiyesi için lâzım olan nefis muhâsebesi, genel olarak İslamî terbiye usûlünün, özel olarak da tasavvufî terbiye usûlünün en önemli şartlarındanıdır. Zîra nefis, kendi kendisini muhâsebe ederek hatâlarının farkına varmadıktan sonra, cibilliyeti gereği başkalarının îkazlarına ya hiç kulak asmaz ya da o uyarıları gereği gibi dikkate almaz. Bu yüzden önemli olan, nefsin kendisini muhâsebeye tâbi tutup hatâlarını ve eksikliklerini kabullenmesidir.

Ebu'l-Hasen el-Harakânî'nin müritlerinden, şair mutasavvıflardan ve meşhûr hadîs hafızlarından olan Abdullah el-Ensârî Herevî (ö. 481/1089) muhâsebenin üç rûknü olduğunu söyler. Birinci rûkûn, kişinin, Allâh'ın verdiği nimetlerle kendi günahlarını kıyâs etmesi, ikinci rûkûn, kişinin, Allâh için yapmak zorunda olduğu kulluk ve itâatlara sarılıp günahlardan sakınmak gibi vazifelerle lehinde ve aleyhinde olan şeyleri birbirinden ayırmaya çalışması, üçüncü rûkûn ise kişinin râzı olduğu/beğendiği her tâatin, kendi aleyhine olduğunu ve kardeşini ayıpladığı her günahın da kendi başına geleceğini bilmesidir.¹²⁷

İsmi, nefis muhâsebesi ile özdeşleşen Hâris el-Muhâsibî'ye göre muhâsebe, kişinin, Allâhü Teâlâ'nın hoşnut olmadığı şeyleri, hoşnut olduğu şeylerden ayırt etmek sûretiyle (söz ve davranışlarını) dikkatlice inceleyip (hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu) tespit etmesi demektir. Bu yöndeki muhâsebenin iki yolu vardır: Birincisi, herhangi bir amele başlamadan önce, o amel hakkında muhâsebe yapmak sûretiyle olur, ikincisi ise işlenen bir amelin ardından, o ameli muhâsebe etmek sûretiyle olur.¹²⁸

İmam Gazâlî, *“Ey iman edenler! Allâh'tan sakının ve her nefis yarın için ne hazırladığına baksın”*¹²⁹ âyet-i kerîmesinden hareketle nefis muhâsebesinin bizzat Allâh'ın emri olduğunu söyler. Ona göre söz konusu âyet-i kerîme, geçmiş amellerin muhâsebesini yapmak gerektiğine işâret etmektedir ki bu da bir tür nefis

¹²⁶ Tirmizî, Kıyâme, 25. (Ayrıca bkz. İbni Mâce, Zühd 31.)

¹²⁷ Herevî, Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü's-sâirîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988, s. 16.

¹²⁸ Muhâsibî, Ebû Abdullah Haris b. Esed, *er-Riâye li-hukûkillâh*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985, s. 45.

¹²⁹ Haşr, 59/18.

muhâsebesidir. Hz. Ömer'in "Hesaba çekilmeden önce nefislerinizi hesâba çekiniz, tartılmadan önce onları tartınız" sözü de nefis muhâsebesinin gerekliliğine dikkat çekmektedir.¹³⁰

İmam Gazâlî, hesap gününden bahseden bütün âyet-i kerîmelerin¹³¹ aynı zamanda nefis muhâsebesinin gerekliliğine de işâret ettiğini vurgular. Ona göre basîret ehli kulların tamâmı, bu âyet-i kerîmelerden, Allâhü Teâlâ'nın kendilerini gözetlemekte olduğunu düşünerek kendilerinin çok büyük bir tehlike içerisinde olduklarını fark etmişler ve bu tehlikelerden kurtulmak için dünyâda iken nefis muhâsebesinin mutlaka yapılması gerektiğinde karar vermişlerdir. Bu yüzden, "Kim ki hesâba çekilmeden önce nefisini hesâba çekmiş ise kıyâmet gününde hesâbı hafîf; sorguya çekildiğinde cevabı hâzır, dönüş yeri ve sığınağı güzel olmuş demektir. Kim ki nefisini hesâba çekmemiş ise hasretleri sürekli olur, kıyâmet arasatında bekleyişleri uzun sürer ve günâhları onu rezillîğe ve öfkeye sürükler." İşte bu gerçeklerin farkına varan basîret ehli zâtlar, hesâb gününde kendilerini kurtaracak olan şeyin sadece Allâhü Teâlâ için yapılan ibâdetler olduğunu idrâk etmişlerdir.¹³²

Gazâlî, kıyâmetin ve hesap gününün dehşetinden kurtulmak için nefis muhâsebesinin lüzûmuna kâil olan basîret ehlinin, "*Ey îman edenler! Sabrediniz; sabır yarışında bulununuz ve nöbet bekleyiniz...*"¹³³ âyet-i kerîmesinin emrine imtisâlen müşârata, mürâkebe, muhâsebe, mü'âkabe, mücâhede ve mü'âtebe olmak üzere altı tane bağ ile nefislerini zabt u rabt altına aldıklarını söyler.¹³⁴ O halde, diyebiliriz ki sıhhatli bir nefis muhâsebesi için bu altı aşamanın takip edilmesi gerekmektedir. Nefse karşı tatbîk edilen bu altı terbiye usûlü, bir anlamda nefis düşmanına karşı altı noktada murabıtlık/nöbetçilik yapıp onu kontrol altında tutmak demektir. Şimdi bu aşamaları sırasıyla inceleyelim:

¹³⁰ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb el-mukarrib ilâ Hazreti Allâmi'l-Guyûb, (Muhtasar mine'l-Mükâşefetü'l-Kübrâ)*, thk. Ebû Abdîrrahmân Salâh Muhammed Muhammed Avîza, b.y., ts., s. 224.

¹³¹ Gazâlî'nin bu konuda verdiği âyet-i kerîmeler şunlardır: Enbiyâ, 21/47; Kehf, 18/49; Mücâdele, 58/6; Zilzâl, 99/6, 7; Bakara, 2/281; Âl-i İmrân, 3/30; Bakara, 2/230.

¹³² Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, ss. 196-197.

¹³³ Âl-i İmrân, 3/200.

¹³⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 197.

Birinci aşama, *müşâratadır*. Müşârata, amelden önce, nefse bazı hususlarda şart koşma demektir. Bu da kişinin, nefsin tebaası ve hizmetçileri mesâbesinde olan yedi tane organına birtakım sorumluluklar yüklemesi ve bu konularda tavsiyede bulunması şeklinde yapılır. Bu yedi organ, göz, kulak, dil, karın, tenâsül uzvu, el ve ayaktır.¹³⁵

Gazâlî'ye göre nefis muhâsebesi için yedi âzâyâ yapılması gereken tavsiyeler, her âzânın işleyebileceği günahlardan kaçınmasına dâir yapılan tavsiyelerdir. O, bu âzâlardan günâh işlemeye daha müsâit olmaları bakımından göz, dil ve mide âzâlarına yapılması gereken tavsiyeler üzerinde durur. Ona göre nefsin tebaası/sürüsü ve hizmetçileri mesâbesinde olan yedi âzâ, nefsin âhireti kazanma maksadıyla yaptığı ticarete, nefse iştirak etmek zorundadır. Başka bir ifâdeyle nefsin bu ticaretteki başarısı, bu yedi âzânın kendisine müspet mânâda yardımcı olmasına bağlıdır. Çünkü cehennem yedi kapısı vardır ve bu kapılardan her biri, yedi âzâ ile işlenen günâhlar için tahsîs edilmiştir. Kim hangi âzâsı ile Allâhü Teâlâ'ya isyânda bulunmuş ise o günâha tahsîs edilen kapıdan cehenneme girecektir. Bu yüzden kişi, nefesine hizmetçileri olan azaların günahlardan korunması gerektiğini tavsiye etmelidir.¹³⁶ Her âzânın kendisine yapılan tavsiyelere göre hareket etmesi durumunda, cehennem yedi kapısından birisi kapanmış ve nihâyet nefis, cehenneme gitmekten kurtulmuş olacaktır.

Şimdi yedi âzâdan, göz, dil ve mide ile ilgili yapılması gereken tavsiyeleri inceleyelim:

Gazâlî'ye göre kişi, göz organına öncelikle nâmahreme bakmamasını, Müslümana küçümseyici bir bakışla bakmamasını ve kendisini ilgilendirmeyen fuzuli şeylerden sakınmasını; sonra da Allâhü Teâlâ'nın yaratmış olduğu acâib varlıklara ibret nazarıyla bakmasını, uymak niyetiyle hayırlı işlere bakmasını, Allâhü Teâlâ'nın kitâbına, rasûlünün sünnetine bakmasını ve öğüt alıp istifâde etmek maksadıyla kitapları mütâlâa etmesini tavsiye etmelidir. “Zîrâ Allâhü Teâlâ, kulunu, tıpkı fuzuli konuşmalardan sorguya çekeceği gibi fuzuli bakışlardan da sorguya

¹³⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 200.

¹³⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 200.

çekecektir.” Dil organına yapılması gereken tavsiye, gıybetten, yalandan, nemîmeden/koğuculuktan, kendini tezkiyeden/temize çıkarmadan, halkı ve yemekleri kötölemeyen, düşmanlara karşı bedduâ etmekten ve benzeri dil ile işlenen günahlardan sakınması; zikir, öğüt verme, tâlim ve taallüm yapma, Allâh'ın kullarını O'nun yoluna irşâd etme gibi hayırlı işler ile meşgûl olması yönünde olmalıdır. Gazâlî'ye göre kişi, “müminin konuşması zikir, bakışı ibret, susması ise tefekkürdür” düsturu ve “*İnsan hiçbir söz söylemez ki yanında (onu) gözetleyen (bir melek) olmamış olsun!*”¹³⁷ âyet-i kerîmesi gereğince, diline gün boyunca sadece zikir için hareket etmesini şart koşmalıdır. Mide organına yapılması gereken tavsiye ise oburluğu terk etmesi, helâl yemekleri azaltması ve şüpheli yemeklerden kaçınması yönünde olmalıdır. Gazâlî'ye göre kişi, midesini, zarûret dışındaki şehvî arzulardan engellemeli, bu tavsiyelere muhâlefet etmesi durumunda, nefisini, sahip olduğu şehvî arzulardan daha fazlasını elinden almak sûretiyle cezalandırmalıdır. Diğer âzâlara yapılması gereken tavsiyeler de o organlarla işlenen günahlardan kaçınmak, işlenmesi gereken hayırlı işleri işlemek yönünde olmalıdır.¹³⁸

Gazâlî'ye göre nefis muhâsebesi, her gün yapılması zarûri olan bir iştir. Çünkü nefis, tabiatı gereği, tâatlara karşı serkeş, kulluğa karşı âsî bir tutum içindedir. Bununla beraber nefis, kendisine yapılan öğütlerden ve edeplendirme faaliyetlerinden müspet mânâda tesir altında kalır. “*Sen yine de (öğüt verip) hatırlat. Çünkü hatırlatma müminlere fayda verir*”¹³⁹ âyet-i kerîmesi bu hususa işâret eder. Bundan dolayıdır ki kişi, her dâim işlemesi gereken dînî vazifeleri yerine getirmesi ve kaçınması gereken şeylerden kaçınması yönünde nefisine tavsiyede bulunmalıdır. Eğer kişi, nefisine karşı birtakım şartlar koşmayı âdet hâline getirir, nefsi de kendisine koşulan şartlara riâyet etme konusunda vefâlı olursa, nefis, artık pazarlık yapmadan vazîfelerini yapar duruma gelebilir. Ancak nefis, kendisine koşulan şartların bazısını yerine getirip bazılarını ihmâl edecek olursa, kişi, nefsi ile olan pazarlığına fasıla vermeden devâm etmelidir. Her gün yeni bir hâdisenin ve önemli bir işin vuku

¹³⁷ Kâf, 50/18.

¹³⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 200.

¹³⁹ Zâriyât, 51/55.

bulması kaçınılmaz olduğuna göre nefis ile olan mücâdele ve onunla hesaplaşma da her gün yenilenmelidir.¹⁴⁰

Hâl böyle olunca, (nefsini muhâsebe etmek isteyen) kişi, tıpkı, ortak olarak işinde çalışan birine mal teslîm eden bir tâcirin, içinde bulundukları meclisi boşaltıp ona birtakım şartlar koştığı gibi her sabah, sabah namazını edâ ettikten sonra bir saatlik zaman diliminde kalbini bütün duygu ve düşüncelerden boşaltıp nefesine birtakım şartlar koşmalı ve ona şöyle seslenmelidir: “Benim için ömürden başka mal yoktur. Ne zaman ki o mal tükenmiş ise sermaye de tükenmiş, ticâret ve kâr talebine karşı ümitsizlik vâki olmuş demektir. Bu yeni günde, Allâhü Teâlâ bana mühlet vermiş, ecelim hakkında (sanki beni) unutmuş ve bu gün(ü bana vermekle) bana karşı inâm ve ihsanda bulunmuştur. Eğer beni öldürmüş olsaydı, kendisinde sâlih amel işlemem için bir günlüğüne beni tekrâr dünyâyâ göndermesini temennî edecektim. Hesâb et ki sen öldürülmüş ve sonra geri döndürülmüşsün. O halde, bu günü zâyî etmekten sakın da sakın! Çünkü nefeslerden her bir nefes, kıymet biçilemeyen bir cevherdir. Ey nefis! Bilmiş ol ki gündüz ve gece yirmi dört saattir.”¹⁴¹

Gazâlî’ye göre muhâsebe, herhangi bir şeyin fazlalığını veya eksikliğini öğrenmek maksadıyla, o şeyin çokluğuna ve miktarına bakmaktan ibârettir. Bu mânâyâ göre nefis muhâsebesi, kulun, bir gün içerisinde, eksikliğini ve fazlalığını öğrenmek için önünde bulunan hâdiselere, yâni yapması gereken vazîfelere bakması demektir. Bu minvâl üzere nefis muhâsebesi yapanlar “*Akıllı kişi, nefisini hesâba çeken ve ölümden sonrası için amelde bulunandır...*”¹⁴² hadîs-i şerîfi gereği, en akıllı kişilerdir.¹⁴³

Nefis muhâsebesinin ikinci aşaması *mürâkebe*dir. Mürâkebe, amel esnâsında yapılır. Gazâlî’ye göre nefis muhâsebesi yapmak isteyen kişi, yukarıda ifâde edildiği üzere, müşârata ile nefisine birtakım tavsiyelerde bulunup ona bazı şartlar koştuktan sonra mürâkebeye geçmelidir. Bu mürâkebe, nefsin amele daldığı sırada onun

¹⁴⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 201.

¹⁴¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 199.

¹⁴² Tirmizî, *Kıyâme*, 25; İbni Mâce, *Zühd*, 31.

¹⁴³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 201.

gözetlenmesi ve denetleyici bir göz ile denetlenip kontrol edilmesi şeklinde yapılmalıdır. Çünkü nefis, başıboş bırakıldığı zaman azgınlaşıp amelini ifsâd edebilen bir mizaca sahiptir.¹⁴⁴

Gazâlî'ye göre mürâkebe, kulun, Allâhü Teâlâ'yı görürcesine ibâdet etme/kullukta bulunma bilinci ile hareket etmesi demektir. Bu bilinç, hadîs-i şerîfte *ihsân* olarak târif edilmektedir. Söz konusu hadîs-i şerîfte Cebrâil (a.s.) “*İhsân nedir?*” diye sorunca Rasûlüllâh’a (s.a.v.), “*Allâhü Teâlâ’ya, sanki O’nu görüyormuşsun gibi kulluk yapmandır...*”¹⁴⁵ şeklinde cevap vermiştir. “*(O insân) Allâhü Teâlâ’nın (kendisini) gördüğünü bilmiyor mu?*”¹⁴⁶ âyet-i kerîmesi de bu ihsân hâline işâret etmektedir.¹⁴⁷

Gazâlî, mürâkebeyi iki dereceye ayırır:

Birinci derece, siddîklar zümresinden olan mukarrebûn makâmındaki zâtların mürâkebesidir ki bu mürâkebeye *tâzîm ve iclâl mürâkebesi* denir. Bu derecede bulunan kişinin kalbi, Allâhü Teâlâ’nın celâlinin mülâhazasına o derece dalar ve O’nun heybeti altında o derece ezilir ki kalpte, Allâhü Teâlâ dışında hiçbir varlığa karşı iltifât kalmaz. Bu tür mürâkebe, her ne kadar kalb ile yapılsa da pâdişâh veya çoban mesâbesinde olan kalbin etbâi, sürüleri veya hizmetçileri olan âzâlar da bu mürâkebenin tesiri altında kalırlar. Binâenaleyh kalpte, Allâhü Teâlâ dışındaki bir varlığa iltifât kalmayacak derecede bir mürâkebe husûle gelince, âzâlar da bu mürâkebenin tesirinde kalır. Bu yüzden âzâlar, mahzurlu şeylere iltifât etmek şöyle dursun, mübâh şeylere bile iltifât etmemeye başlar. Gazâlî'ye göre bu derecedeki mürâkebe hâline nâil olan biri, halka karşı o derece ilgisiz bir hâle gelir ki gözleri açık olmasına rağmen, yanındakinin kim olduğunu görmez; kulakları sağır olmamasına rağmen, kendisine söyleyeni duymaz. Hatta bazen oğlu ile karşılaşır ancak onunla konuşmaz. Gazâlî, bu hâlin akla muhâlif bir hâl olmadığını; benzeri hallerin, gündelik hayatta da karşımıza çıkabileceğini söyler ve pâdişâhlarının

¹⁴⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 202.

¹⁴⁵ Müslim, İman, 1, 5. (Ayrıca bkz. Buhârî, İman, 37; Tirmizî, İman 4; Ebû Dâvûd, Sünnet, 16; Nesâî, Mevâkîf, 6; İbni Mâce, Mukaddime, 9.)

¹⁴⁶ Alak, 96/14.

¹⁴⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 202.

hizmetine kendilerini kaptırıp mecliste olup bitenlerin farkına varmayan hizmetçileri ve kıymetsiz dünyevî meşgûliyetle dalarak varacağı yeri geçip giden veya yapması gereken şeyleri unutan kimseleri bu duruma örnek gösterir.¹⁴⁸ O halde, kalbi Allâh'ın celâlini mülâhazasına dalmış, O'nun heybeti karşısında paramparça olmuş birinin de Allâhü Teâlâ dışındaki varlıklardan haberdâr olmaması akla muhâlif bir hâl değildir.

İkinci derece, ashâb-ı yemîn zümresinden verâ sahiplerinin mürâkebesidir. Bunlar, zâhirlerine, bâtınlarına ve kalplerine Allâhü Teâlâ'nın muttali olduğuna yakînen îman etmiş ve bu îmanın tesiri altında kalmış kimselerdir. Onlar, birinci derecedeki mürâkebe ehli gibi etrafında olup bitenden habersiz olacak derecede, celâl-i ilâhîyi mülâhaza etmenin dehşetine kapılıp kalmamışlar, bilakis, etraflarında cereyan eden hallere ve amellere iltifât edecek derecede kalplerini mutedil bir seviyede tutabilmişlerdir. Bu mutedillik sâyesinde, onların kalbi, her ne kadar, zâhirde birtakım amellerle meşgûl olsa da, mürâkebeden geri kalmaz. Gazâlî'ye göre bu derecedeki mürâkebe ehlinin kalbine, Allâhü Teâlâ'dan hayâ etme duygusu hâkimdir. Bu yüzden onlar, iyice tetkik etmeden, ne bir işe girişirler ne bir işten geri kalırlar. Yine onlar, Allâhü Teâlâ'nın kendilerinin dünyâda iken her hâline muttali olduğuna inandıkları için kıyâmet gününde kendilerini rezîl ü rüsvây edecek işlere bulaşmazlar.¹⁴⁹

Gazâlî'ye göre mürâkebe ehli, iki hususa dikkat nazarıyla bakmalıdır:

Birinci husus, dert ve tasasının, hâl ve hareketinin Allâhü Teâlâ için mi, yoksa hevâsı için mi olduğu hususudur. Buna göre kul, hâl ve hareketlerini, dert ve tasalarını mürâkebe altına almalı, onlar, eğer Allâh için ise devâm etmeli, nefsin hevâsı için ise terk etmelidir. "*Kendisini (müspet mânâda) ilgilendirmeyen şeyi terk etmesi, kişinin Müslümanlığının güzelliğindendir*"¹⁵⁰ hadîs-i şerîfi, bu hususa işâret etmektedir.

İkinci husus, amele başlama esnâsında, yapılan amelin keyfiyetini dikkate alma hususudur. Gazâlî'ye göre kul, yapmaya kalkıştığı her ameli, Allâhü Teâlâ'nın

¹⁴⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 206-207.

¹⁴⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 208.

¹⁵⁰ Tirmizî, Zühd, 11; Muvatta, Hüsnü'l-Huluk, 1.

hakkını ödeme gayreti olarak görmeli, amelden fâriğ oluncaya kadar hüsn-ü niyetini muhâfaza etmeli ve başladığı ameli, imkânı nisbetince en mükemmel şekilde sürdürüp tamamlamaya çalışmalıdır. Eğer kul, bütün harekât ve sekenâtında bu hususa riâyet edecek olursa, yâni, her işte, Allâhü Teâlâ'nın kendisine muttali olduğu bilinciyle hareket edip nefsini mürâkebe altında tutmaktan geri kalmazsa, Allâhü Teâlâ'ya karşı hüsn-ü niyetle kulluk yapmaya, amellerini güzelleştirmeye ve her hususta edebe riâyet etmeye muktedir hâle gelir. Öyle ki kul oturduğunda bile kibleye karşı oturmaya ve bağdaş kurarak oturmaktan kaçınmaya başlar.¹⁵¹

Gazâlî'ye göre kul, hangi hâl içinde olursa olsun, dâimâ mürâkebe içinde olmalıdır. Kul, ya tâat hâlinde ya mâsiyet hâlinde ya da mübâh bir fiili işleme hâlinindedir. Tâat hâlinde yapılması gereken mürâkebe, kişinin yaptığı ameli ihlâs ile yapıp sonuna kadar tamamlaması, edebe riâyet etmesi ve işlenen ameli, ifsâdına sebep olan âfetlerden koruması şeklinde olur. Mâsiyet halindeki mürâkebe, işlenen günahtan tövbe edip pişmân olmak, sarsılmak, utanmak ve tefekküre dalmak şeklinde olur. Mübâh bir fiilin işlenmesi hâlindeki mürâkebe ise edebe riâyet edip istifâde edilen nîmette, o nimeti veren Allâhü Teâlâ'yı müşâhede etmek ve o nîmet sebebiyle O'na şükretmek şeklinde olur.¹⁵²

Nefis muhâsebesinin üçüncü aşaması, amelden sonra nefsi muhâsebeye çekmektir. Gazâlî'ye göre “*Ey îman edenler! Allâh'tan sakının ve her nefis, yarın için önden ne gönderdiğine baksın...*”¹⁵³ âyet-i kerîmesi, geçmişte işlenen amellere dair nefsin muhâsebeye çekilmesinin lüzûmuna işâret etmektedir. Bundan dolayıdır ki Hz. Ömer (r.a.) “Hesâba çekilmeden önce nefislerinizi hesâba çekiniz” buyurmuştur.¹⁵⁴

Gazâlî, nefis muhâsebesinin nasıl olması gerektiğini anlatırken, nefis muhasebesini tüccarların muhasebesine benzetir. Şöyle ki bir tüccar, ortağı ile muhâsebe yaparken, ticaretin başında ortaya konan sermâyeyi nazar-ı dikkate alır ve ticaret sonunda kâr ve zararı, eksiklik veya fazlalığı tespit eder. Eğer ticaretten kar

¹⁵¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 214-215.

¹⁵² Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 215.

¹⁵³ Haşr, 59/18.

¹⁵⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 217-218.

edilmiş ise kazanılan fazla malı alır, ortağına teşekkür eder. Eğer zarar edilmiş ise zarara karşılık ortağından kefil ister ve ona ileride zararını telafi etmek üzere birtakım mükellefiyetler yükler. Nefis muhâsebesi yapan kişi de tıpkı bu tüccar gibi olmalıdır. Çünkü nefis, ebedî saâdeti kazanmak maksadıyla yapılan mânevî ticarete, sâhibinin ortağıdır. Gazâlî'ye göre bu ticaretin sermayesi farzlar, kazancı nâfileler ve faziletler, zararı günâhlar, mevsimi ise bütün gündür. O halde, her kişi, günün sonunda, yapılan mânevî ticaretin muhâsebesini yapmalıdır. Şöyle ki nefis, öncelikle farzlar ile ilgili hesâba çekilmeli, farzlar edâ edilmiş ise bundan dolayı Allâhü Teâlâ'ya teşekkür edilmeli ve nefis, benzeri ibâdetlere teşvik edilmelidir. Eğer nefis, farzları geçirmiş ise ondan, farzları kazâ etmesi istenmeli, kazâsı eksik ise ona ayrıca nâfile ibâdet yükümlülüğü verilmelidir. Eğer nefis bir günâh işlemiş ise cezalandırılıp azâb edilmeli ve günâhı telafi etmek üzere azarlanmalıdır.¹⁵⁵

Murâbitanın dördüncü aşaması muâkabedir. Bu aşama, bir önceki aşama olan muhâsebenin neticesinde, nefsin günâh işlediğinin tespit edilmesi durumunda devreye giren aşamadır. Gazâlî'ye göre muhâsebe neticesinde günâh işlediği tespit edilen bir nefsin mutlaka cezalandırılması gerekmektedir. Çünkü günâh işleyen bir nefsin, herhangi bir ceza verilmeden ihmâl edilmesi, onun başka günâhları da kolayca işlemesine, işlediği günâhlara alışmasına, günâhları bırakamamasına ve nihâyet helâk olmasına sebep olur. O halde, “eğer kişi, şüpheli bir lokmayı nefsânî bir şehvetle/arzuyla yemiş ise mide açlık ile cezalandırılmalı, bir nâmahreme bakmış ise göz bakmaktan men edilmek ile cezalandırılmalıdır.” Velhasıl, hangi organ ile bir günâh işlenmiş ise nefis, o organ ile yapılan fiilden engellenmelidir. Gazâlî'ye göre işlediği günâhlardan dolayı nefsin bu şekilde cezalandırılması, âhiret yolunun yolcularının âdetlerindendir.¹⁵⁶ Öyleyse âhiret yoluna sülûk eden her kulun nefsi ile olan muâmelesi, bu minvâl üzerine olmalıdır.

Murâbitanın beşinci aşaması *mücâhededir*. Bu aşama, bir önceki muâkabe/cezalandırma aşamasında verilen cezalar ile terbiyeye girmeyen veya o konuda tembellik gösteren nefse, daha ağır mükellefiyetler yükleme ve o

¹⁵⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 220.

¹⁵⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 221.

mükellefiyetleri cebren yaptırma aşamasıdır. Buna göre eğer nefis, kendisine verilen farzları veya virtleri işlemekte tembellik gösteriyorsa, geçmişi telafi etmek maksadıyla, onu daha fazla farz ve evrâd ile mükellef tutmak gerekir. Gazâlî, nefis terbiyesinin bu aşamasında zorlanan kişilere, ehl-i mücâhedeyi örnek almalarını tavsiye eder ve bu konuda birçok örnek verir. Bunlardan biri Hz. Ömer (r.a.) ile alâkalı, biri ise onun oğlu Abdullâh b. Ömer (r.a.) ile alâkalıdır. Rivâyete göre Hz. Ömer (r.a.), ikinci namazını cemâatla kılmayı kaçırdığı için nefsine, değeri iki yüz bin dirhem değerinde olan arazisini tasadduk etme cezası vermiş. Abdullâh b. Ömer (r.a.) ise cemâat ile geçirdiği bir namazdan dolayı, nefsine o geceyi tamâmen ibadetle geçirme cezası vermiş, bir başka seferinde, akşam namazını iki yıldız görününceye kadar geçirdiği için nefsine iki tane köle azat etme cezası vermiş.¹⁵⁷

O halde, nefis düşmanına karşı murabıtlık yapan ve onu mürâkebe altında tutan kişiye düşen şey, mücâhede konusunda şevkinin ve hırsının artmasına vesile olacak mücâhede ehlinin kıssalarını okuyup hallerini mütâlaa etmek ve onlardan ibret almaktır. Gazâlî'ye göre kişi, kendi asrındaki kişilere bakmaktansa, geçmiş mücâhede ehlinin hâllerinden bahseden kitaplara¹⁵⁸ bakmalıdır. Çünkü içinde bulunan asrının insanların ekserisi, kişiyi, Allâh'ın yolundan sapıtabilir.¹⁵⁹

Murâbitanın altıncı aşaması, muâtebe/nefsin azarlanması aşamasıdır. Gazâlî'ye göre insanın en büyük düşmanı olarak iki kaşı arasında ikâmet eden nefis, çokça kötülüğü emreden, şerre meyleden ve hayırdan firar eden bir varlık olarak yaratılmıştır. İnsân ise nefsini arzularından ve lezzetlerden men etmek sûretiyle onu tezkiye etmek, düzeltmek, kahretmek ve netîcede Rabb'ine kulluğa sevk etmekle emredilmiştir. Eğer kişi, bu hususta ihmalkâr davranacak olursa, nefsin azgınlaşıp serkeşleşmesi ân meselesidir. Bu durumda nefse karşı başarı elde etmek imkânsız olur. Eğer kişi, azarlama, kınama, azletme ve kötöleme gibi usullerle nefsini baskı altına alma yoluna sınırsız riâyet edecek olursa, bu durumda nefsin, *Nefs-i Emmâre* mertebesinden sırasıyla *Nefs-i Levvâme*, *Nef-si Mutmainne*, *Nefs-i Râziye* ve *Nefs-i*

¹⁵⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 225.

¹⁵⁸ Gazâlî, burada, Sahabe-i Kirâm, Tâbiîn ve Tebe-i Tâbiî'nin hâlleri ile ilgi mâlûmatlar veren Ebû Nüaym Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî'ye (ö. 430/1039) âit olan *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* isimli eseri gösterir. (Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 241.)

¹⁵⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 240-241.

Marziyye mertebelerine çıkması ümit edilir. O halde, nefsin bu şekilde yükseltmek isteyen kişi, dâimâ ona hatırlatmalarda bulunmalı, gerektiğinde onu azarlamalı, başkalarına vaaz etmekle meşgûl olmak yerine, kendi nefsine vaaz etmekle meşgûl olmalıdır.¹⁶⁰

3. Mücâhede ve Riyâzat

Nefsin hevâ ve hevesine karşı direnme gayreti diyebileceğimiz mücâhede lügatte gayret etmek, güç sarf etmek,¹⁶¹ muhârebe etmek, savaşmak gibi mânâlara gelir. Tasavvuf ıstılâhında ise mücâhede, şerîat tarafından yapılması istenen nefse zor gelen şeyleri, nefs-i emmâreye yükleyerek onunla mücâdele etmek,¹⁶² onu, ölmeden evvel öldürmek ve çile çekmek demektir.¹⁶³ Kuşeyrî'ye göre mücâhedenin aslı ve esası, nefsi, alışkanlıklarından uzaklaştırmak ve onu, her dâim hevâsına muhâlif olan işlere sevk etmektir.¹⁶⁴

İmam Gazâlî'ye göre mücâhede, “nefsi kurtuluşa erdirmek için onu tezkiye etmek sûretiyle tedâvi etmektir.” “*Nefsini temizlemiş olan şüphe yok ki felâha ermiştir. Ve muhakkak ki nefsinin noksana düşüren de hüsrâna uğramıştır*”¹⁶⁵ âyet-i kerîmesi de bu gerçeğe işâret etmektedir.¹⁶⁶ Yine ona göre “mücâhede, ağyârı def etme veya katletme hususunda gayret sarf etmek”tir. Ağyâr ile kastedilen, vücûd (varlık iddiâsı), nefs ve şeytandır.¹⁶⁷

İmam Gazâlî, nefsin tezkiye edilmesi maksadıyla yapılan mücâhedenin müspet netîce vermesi için öncelikle nefsin tanınması gerektiğini; onun hangi kuvvetlere ve vasıflara sahip olduğunun bilinmesi gerektiğini söyler. Ona göre “*Muhakkak ki nefsinin temizlemiş olan şüphe yok ki felâha ermiş, nefsinin noksana*

¹⁶⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 241-242.

¹⁶¹ Cevherî, *es-Sihâh*, II/461.

¹⁶² Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 286.

¹⁶³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 259.

¹⁶⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 172.

¹⁶⁵ Şems, 91/9, 10.

¹⁶⁶ Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, s. 199.

¹⁶⁷ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 15.

düşüren ise hüsrâna uğramıştır”¹⁶⁸ âyet-i kerîmesi de bu gerçeğe işâret etmektedir.¹⁶⁹ Çünkü bir elbiseyi temizleyebilmek için temizleyecek olan kişinin öncelikle elbisenin vasfını tam olarak bilmesi gerekmektedir.¹⁷⁰ Buna göre nefsin tezkiye mücâdelesinde ilk ve en önemli şart, nefsin bütün yönleriyle bilinmesidir.

Ona göre bu mücâhedenin birtakım yolları vardır:

Bunlardan birincisi, tedricî olarak gıdaların azaltılmasıdır. Çünkü vücûdun (varlık iddiâsının), nefsin ve şeytanın saltanatlarının devamlılığı, gıdalardan kaynaklanmaktadır. Bu itibarla, gıdaların azaltılması durumunda onların saltanatları da azalacaktır. Mücâhedenin ikinci yolu, mürîdin, kendisi için doğru olan şeyi tercih etme konusunda, şahsî ihtiyârını terk etmesi ve ihtiyârını güvenilir bir şeyhin ihtiyârında yok etmesidir. Gazâlî’ye göre yolun başındaki bir mürîd, henüz, tasavvuf erlerinin derecesine ulaşamamış bir bebeğe/çocuğa ya da savurgan ve sefîh bir kişiye benzer. Nasıl ki böyle kimselere, işlerini çekip çevirmek için bir vâsi, velî, hâkim ya da sultân gerekli ise tasavvuf yolunun başında bulunan müritlerin mânevî işlerinin düzene konması için de bir mürşit gereklidir. Mücâhedenin üçüncü yolu ise Cüneyd-i Bağdâdî’nin yoludur ki bu yolun sekiz tane şartı vardır: Devamlı sûrette abdestli, oruçlu ve suskun olmak, dâimâ halvette, zikirde ve kalben şeyhle râbitalı halde olmak, şahsî tasarrufları, şeyhin tasarrufunda fânî kılarak vâkiât ilminden istifâde etmek, dâimî sûrette havâtırı nefy etmek, faydalı olsun zararlı olsun Allâhü Teâlâ’dan vârid olan her hususta, O’na karşı îtirazı terk etmek, Allâhü Teâlâ’dan ne cennet talebinde, ne de cehennemden korunma talebinde bulunmak.¹⁷¹

Ona göre mücâhede, nefsi, hevâsından alıkoymanın ve saâdeti elde etmenin yollarından biridir ancak mücâhedenin nefis tezkiyesinde müspet netîce verebilmesi için usûlüne göre yapılması gerekmektedir. Gazâlî’ye göre Allâhü Teâlâ’nın kullarına yüklemiş olduğu mükellefiyetler, nefisle mücâhedenin esâsını teşkil etmektedir. Nasıl ki maddî hastalıkların tedâvisi için doktor, hastasına birtakım mükellefiyetler yüklüyorsa, Hak Teâlâ da, kullarının mânevî hastalıklardan

¹⁶⁸ Şems, 91/9-10.

¹⁶⁹ Gazâlî, *Mizânü’l-amel*, s. 199.

¹⁷⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 199.

¹⁷¹ Gazâlî, *Ravzatü’l-tâlibîn*, ss. 15-16.

kurtulmaları ve saâdete erişmeleri için onlara birtakım mükellefiyetler yüklemiştir. Nasıl ki doktorun reçetesine uymak veya muhâlefet etmek, hastanın lehine veya aleyhine ise Allâh'ın yüklemiş olduğu mükellefiyetlere itâat veya muhâlefet de kulların lehine veya aleyhine olmaktadır. Binâenaleyh Allâhü Teâlâ, maddî hastalıkların şifâsı için birtakım sebepler halk ettiği gibi kulların saâdeti için de birtakım sebepler halk etmiştir. Bu sebepler, tâatlar ve mücâhede ile nefsi hevâ ü hevesten alıkoymaktır. Kullar, ancak bu sayede helâk olmaktan kurtulurlar.¹⁷²

İmam Gazâlî, nefsin terbiye ve tezkiye edilmesinin, ilmî hakikatler çerçevesinde yapılması gerektiğini savunur. Aksi takdirde kişi, mücâhede esnâsında, mizaç bozukluğu ve akıl karışıklığı ile karşı karşıya kalabilir, hatta bedeni hastalıklara yakalanabilir. Bu durumda kalbe birtakım asılsız hayaller yerleşebilir. Bundan sonra nefis, bu hayallerle tatmin olur ve bir ömür bu hayallerden kurtulamaz. Bu sebeptendir ki hiçbir ilme dayanmaksızın, mücâhede yoluna sülûk ederek yirmi yıl gibi uzun bir zaman fâsid bir hayâlin peşinden giden nice sûfî gelip geçmiştir. Hâlbuki onlar, bu mücâhede yoluna sülûk etmeden önce sağlam bir şekilde ilim tahsil etmiş olsalardı, karşılaşmış oldukları hayallere aldanmazlardı. Binâenaleyh ilim ile meşgûl olduktan sonra mücâhede yapmak, daha güvenli ve hedefe daha yakın bir metottur. Gazâlî, bazılarının, hiçbir ilmî tahsil görmeden vahiy ve ilhâm yolu ile fakih olan Rasûlüllâh (s.a.v.) gibi, hiçbir ilmî tahsil görmeden nefislerini terbiye edebilecekleri zannına kapıldığını söyler. Ona göre bu düşünceye sahip olanlar, nefislerine zulmetmekten ve ömürlerini zâyî etmekten başka bir şey elde edemezler. Onların hâli, hiçbir kazanç ve çiftçilik yoluna başvurmadan birtakım hazînelere rastlayarak zengin olma ümidi taşıyanların hâlinden farksızdır. Bu hâl imkân dâhilinde olsa bile gerçekleşmesi gerçekten çok uzak bir ihtimâldir. O halde, nefsini terbiye etmek isteyen kişi, önce tahsil yoluna, sonra da mücâhede yoluna sülûk etmeli, sonra da kendisine birtakım hakikatlerin keşf olunmasını beklemelidir.¹⁷³

Nefsi terbiye etmek için yapılan mücâhedenin netîce vermesi için ilim ve amel birlikte götürülmelidir. Gazâlî'ye göre nefisle mücâhede yollarının ilmiyle

¹⁷² Gazâlî, *el-Madnûn bihî alâ ğayri ehlihî*, s. 93-94.

¹⁷³ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 540.

meşgûl olup amelinden uzak kalmak, vakitleri zâyi etmekten başka bir şey değildir. Bu minvâl üzerine mücâhede yapmaya kalkışanlar, aldanmış kimselerdir. Öyle ki bu kişiler, mücâhede yapıp ahlakın güzelleştirilmesi ve nefsi, ayıplarından temizlenmesi ile o kadar meşgûl olmuşlardır ki nefsin ayıplarını ve hilelerini araştırmak sanki onlar için bir ilim ve meslek halini almıştır. Onların bütün meşgûliyetleri, nefsin afetleri konusunda dakîk sözler sarf etmek ve nefsin ayıplarından korunma yollarından bahsetmektir. Onlar, nefisleriyle yatıp kalkarlar ancak nefislerinin ahlâkını güzelleştirmek için hiçbir amelde/faaliyette bulunmaksızın vakitlerini zâyi ederler. Gazâlî, bu tür kişileri, haccın vakitleri ve engelleri ile meşgûl olup bir türlü hac yoluna koyulamayan kimselere benzetir. Nasıl ki onların haccın vakitlerinden ve engellerinden bahsedip durmaları, onların hacc ibâdetini yapmalarına bir faydası olmazsa, sadece nefsin ayıplarından ve hilelerinden bahsedip durmak da nefis tezkiyesi konusunda, kişiye hiçbir fayda sağlamaz.¹⁷⁴ Ancak bu demek değildir ki mücâhede için ilim gereksizdir. Aksine, nefsin tezkiyesini temin edecek bir mücâhede için öncelikle nefsin tanınması, nefsin kuvvetlerinin ve özelliklerinin bilinmesi şarttır. Çünkü elbisenin vasfını tam olarak bilmeyen birinin ondaki kirleri temizlemesi düşünülemez.¹⁷⁵ Yanlış olan nefsin tezkiyesi için yapılan mücâhededede, amelî boyutun ihmâl edilip sadece ilimle uğraşılmasıdır. Zîra Cenâb-ı Hakk'ın yoluna sülûk etmek, şatahât ve bâtil sözler terennüm etmekle değil, ancak ve ancak mücâhede etmek ve riyâzat kılıcıyla nefsin şehvî arzularını kesip hevâsını katletmekle mümkündür.¹⁷⁶

Nefsi tezkiye etme gâyesiyle yapılan mücâhede, süreklilik arz eden bir ıslah faaliyetidir. Bu yüzden Gazâlî, mücâhede ile meşgûl olan kişinin, vakitlerinin tamamında nefsini muhâsebe ve mürâkebe altında tutması; gece ve gündüz evrâd u ezkârına riâyet etmesi ve kendisine her vakit için bir meşgûliyet belirlemesi; belirlediği meşgûliyete son derece riâyet ederek başka işlerle uğraşmaması gerektiğini savunur. Ona göre böyle bir disiplin içinde mücâhede yapan kişinin

¹⁷⁴ Gazâlî, *el-Keşf ve't-tebyîn*, s. 477. (Gazâlî'nin sözde sûfilere yapmış olduğu eleştiriler hakkında geniş bilgi için bk. Reis, Bedriye, "Gazâlî'ye Göre Sözde Sûfiler ve Yanılgı Noktaları", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 55, 2013, s. 137-150.)

¹⁷⁵ Gazâlî, *Mîzânü'l-âmel*, s. 199.

¹⁷⁶ Gazâlî, *Eyyühe'l-veled*, (*Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, s. 106.

vakitleri bereketlenir. Ancak nefisini ihmâl edip onu hayvanlar gibi başboş bırakan kişi ise hangi vakitte ne yapacağını farkına varamaz ve böylece ömrü mesâbesindeki vakitlerini zâyi etmiş olur. Hâlbuki ömür, hem maddî hem de mânevî anlamda kişinin mal ve mülkünün başıdır. Zîra kişinin hem maddî ticareti hem de Allâhü Teâlâ'nın civârında elde edeceği sonsuzluk yurdunun nîmetleri, ömür sayesinde elde edilmektedir. Bu itibarla kişinin nefeslerinden her bir nefes, kıymeti bilinmeyen ve maddî bedeli tâyin edilemeyen birer cevherdir. Bu cevherin elden çıkması durumunda, tekrar ele geçmesi mümkün değildir. O halde, kişi, gün be gün ömür sermâyesini tüketirken, mallarının artmasıyla sevinen aldanmış ahmaklardan olmamaya gayret etmelidir. Zîra ömür azalıp giderken malın artması bir hayır değildir. Öyleyse kişi, mallarının artması ile değil, sadece sâlih amellerinin artması sebebiyle mutlu olmalıdır. Zîra kişi, kabre konduğu zaman ailesi, malları, çocukları ve dostları geriye dönüp gidecekler ancak sâlih amelleri, onunla baş başa kalacak ve ona arkadaşlık edecektir.¹⁷⁷

İmam Gazâlî'ye göre mücâhedenin farklı yolları vardır. Bazen mal ile mücâhede yapılır ki bu cömertliktir. Bu tür mücâhede ile kastedilen *şehvet/arzu* kuvvetini kontrol altına almaktır. Bazen de nefis/can ile mücâhede yapılır ki bu tür mücâhedeye *şecâat* denir. Bununla murâd edilen ise *gazab/öfke* kuvvetini, aklın sınırları çerçevesinde mutedil seviyede kullanmaktır. Gazâlî bu görüşüne mesnet olarak “...Beraberinde bulunanlar, kâfirlere karşı çetin; kendi aralarında merhametlidirler”¹⁷⁸ âyet-i kerîmesini zikreder. Ona göre sahabe-i kirâmı vâsfeden bu âyet-i kerîmeler, şiddetin de rahmetin de kendilerine göre bir yeri olduğuna işâret etmekte ve mutlak kemâlin/mükemmelliğin, ne her hâlükârda şiddette; ne de her hâlükârda rahmette olduğunu beyân etmektedir.¹⁷⁹

Tasavvufta mücâhede ile aynı anlama kullanılan *riyâzat* kavramı vardır. Bu yüzden Gazâlî'nin bu konu ile alakalı görüşlerine kısaca değinmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

¹⁷⁷ Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, s. 404.

¹⁷⁸ Fetih, 48/29.

¹⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 609.

Lügatte “idman, eğitime, terbiye ve ıslah etme, boyun eğdirme, çekici ama zararlı şeylerden uzak kalmaya, zor ama faydalı olan şeyleri yapmaya kendisini alıştırmaya” gibi anlamlara gelen riyâzat, tasavvuf ıstılâhında, nefsin arzularını kırmak maksadıyla bir taraftan bedene ağır işler yüklerken diğer taraftan da zihni, mâsivâdan uzaklaştırıp Allâhü Teâlâ’yı tefekküre yoğunlaştırmak manalarında kullanılır.¹⁸⁰

Gazâlî riyâzatı dört kısma ayırır: Birincisi, yemekler ile ilgili riyâzat, ikincisi uyku ile ilgili riyâzat, üçüncüsü konuşma ile ilgili riyâzat, dördüncüsü ise halktan gelen ezâ ve cefâlara katlanma konusunda riyâzattır. Bu riyâzatlardan her birinin kendisine mahsus faydaları vardır. Yemek hususunda yapılan riyâzat, şehvî arzuların kaybolmasına, uyku hususunda yapılan riyâzat, irâdelerdeki safvetin/duruluğun meydana gelmesine, konuşma hususunda yapılan riyâzat, konuşmadan kaynaklanan âfetlerden kurtulmaya, halktan gelen ezâ ve cefaya karşı sabredilerek yapılan riyâzat ise maksatlara erişmeye vesile olur.¹⁸¹

Riyâzatın en ileri noktası, kişinin, kalben dâimî sûrette Allâhü Teâlâ ile birlikte olduğu şuûruna varmasıdır. Bu şuûrun hâsıl olması ise uzun mücâhedeler neticesinde, kişinin başkalarından, başkalarının da kişiden tamâmen alâkasız bir hâle gelmesi ile mümkün olur. Bu şuûra gelen kişiye, rubûbiyyet hazretinin celâli açılmaya, hak tecellî etmeye ve birtakım ilâhî lütuflar açılmaya başlar. Gazâlî’ye göre bu lütufların dil ile vasfedilmesi câiz değildir. Çünkü hiçbir vasfın, bu lütufları tam mânâsıyla ifâde edecek mecâli yoktur. Böyle keşiflere mazhar olan mürîde lâzım olan, ne maksatla olursa olsun bu keşifler hakkında konuşmamaktır. Çünkü bu tür keşiflerin ifşâ edilip anlatılması, nefse, başka hiçbir şeyde bulunmayan bir lezzet verir. Bu lezzetin tesiriyle kişi, insanların kalplerini kendisine celb etmek ve onların kendisini hayranlıkla dinlemelerini sağlamak için mükâşefe ile şâhit olduğu halleri anlatmaya, onları hikâyeler ile süslemeye, Kur’ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîfler ile desteklemeye başlar. İşte bu andan itibaren şeytan, o kişiye, kendisinin, Allâhü Teâlâ’dan gâfil olan kalplerin canlandırılmasında ve insanların Allâhü Teâlâ’ya yaklaşmasında Allâhü Teâlâ ile kullar arasında bir vesile olduğunu düşündürmeye

¹⁸⁰ Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, ss. 297-298.

¹⁸¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 629.

başlar. Şeytanın yol kesmede kullandığı en tehlikeli ipler işte bu tür vesveselerdir. Bu yüzden, birtakım ilâhî keşiflere mazhar olan müride düşen, şâhit olduğu halleri anlatmaktan kaçınmaktır. Çünkü bu tür mükâşefelerin anlatılması, bir müddet sonra, şeytanın kişiye sirâyet etmesine sebep olmakta ve kişiyi maksadının dışına sevk etmektedir.¹⁸²

4. Zühd

Lügatte bir şeye karşı soğuk ve ilgisiz durmak, rağbet etmemek, bir şeyden yüz çevirmek gibi mânâlara gelen zühd kelimesi, tasavvuf ıstılâhında, âhirete yönelme gâyesiyle dünyâdan yüz çevirmek, sahip olunan mal ve mülke gönül vermemek, zarûret miktârı maldan başka her şeyi terk etmek gibi mânâlarda kullanılmaktadır.¹⁸³

Tasavvuf kaynaklarına baktığımızda, hakkında en çok söz söylenen hususlardan birinin zühd olduğunu görürüz. Bu konuda söylenen sözlerden bazıları, farklı kelimelerle aynı şeyi ifâde ederken, bazıları zühdü sınırlandırmakta, bazıları ise birbirinden tamâmen farklı şeyleri ifâde etmektedir. Şöyle ki bazıları, zühdün tamâmen haram olan şeyler konusunda olması gerektiğini, helâllerin Allâhü Teâlâ'nın mübâh kıldığı şeyler olduğu için helâllerde zühd ile hareket edilemeyeceğini söylemiş, bazıları, haramlardaki zühdün farz, helâllerdeki zühdün fazîlet olduğunu söylemiştir. Bazıları ise zühdü, kulun zoraki elinden malını çıkarmaya kalkışmadan, Allâh'ın kullarına taksim etmiş olduğu helâl mala kanâat edip ihtiyacı olmayan fazla malın peşine düşmemesi olarak anlamışlardır.¹⁸⁴

Gazâlî'ye göre zühd, kişinin rağbetini, bir şeyden daha hayırlı bir şeye çevirmesi, yöneltmesidir. Bu târife göre zühdden bahsedebilmek için *kendisinden yüz çevrilen* ve *kendine rağbet edilen* iki şeyin bulunması ve *rağbet edilen* şeyin kaçınılan şeyden daha hayırlı olması gerekmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken

¹⁸² Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 653.

¹⁸³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 397.

¹⁸⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 189.

husus, kendisinden kaçınılan şeyin de kendine göre bir değerinin olduğudur. Buna göre dirhem ve dinara nisbetle daha değersiz olan taş ve topraktan yüz çevirip kaçınmak zühd olarak nitelendirilemez.¹⁸⁵

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, gerçek zühdün, madden değerli olan dünyâyı, ondan daha değerli olan âhiret karşılığında satmak, sevimli olan bir şeyi, daha sevimli olan bir şey uğruna terk etmek olduğunu söyler. Ona göre mutlak mânâda zâhid, Allâhü Teâlâ dışındaki her şeyden, hatta Firdevs cennetlerinden bile yüz çeviren ve sadece Allâhü Teâlâ'yı seven kişidir ve böyle bir zâhidin zühdü de mutlak mânâda zühddür. Bu dereceden bir alt derece daha zühd vardır ki bu da âhirette nâil olunacak hûriler, saraylar, nehirler, meyveler ve benzeri hazlar sebebiyle dünyevî hazlardan el etek çekmektir.¹⁸⁶

Gazâlî, zühdün üç tane alâmetinin olduğunu söyler: Birincisi, var olan şeyle sevinip yok olandan dolayı üzülmemek, ikincisi, öven ile kınayan kimseyi müsâvi görmek, üçüncüsü ise Allâhü Teâlâ ile ünsiyet kurup kalbe tâatların sevgisini hâkim kılmaktır.¹⁸⁷ Ona göre dünyâ konusunda zühd ile hareket etmek, Allâhü Teâlâ'ya îmanın bir gereğidir. Çünkü Allâhü Teâlâ “*Belki siz, dünyâ hayatını tercih edersiniz. Hâlbuki âhiret daha hayırlı ve daha bâkîdir*”¹⁸⁸ buyurmaktadır. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, zühdü, “Allâhü Teâlâ indinde olan nîmetlerin büyük görülmesinden dolayı dünyâyı murâd etmekten yüz çevirmek” olarak târif eder. Gazâlî'ye göre bu tür zühd, zühdün zâhirini teşkil etmektedir. Zühdün bâtını ise cennet nîmetleri dâhil olmak üzere, Allâhü Teâlâ dışındaki bütün nimetlerden yüz çevirmektir. Bu zühdün sebebi, bütün mevcûdatın, Allâhü Teâlâ'nın celâli ve kemâli karşısında, hakîr bir vaziyette olduğuna dâir inançtır. İşte bu anlayışla yapılan zühd, bizzat Allâhü Teâlâ'nın zât-ı ilâhîsi murâd edilerek yapılan zühddür ki bu, celâl ve kemâl sıfatlarına taalluku sebebiyle Allâhü Teâlâ'ya olan îmandan kaynaklanmaktadır. Gazâlî'ye göre Allâhü Teâlâ'nın celâl ve kemâli murâd edilmeksizin, sadece cennet nîmetleri hedeflenerek dünyâdan yüz çevirme şeklinde ortaya konan zühd, O'nun

¹⁸⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 421.

¹⁸⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 422.

¹⁸⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 472.

¹⁸⁸ A'la, 87/16, 17.

dışındaki şeyler murâd edilerek yapıldığından dolayı zühdün en aşağı derecesini teşkil eder.¹⁸⁹

Gazâlî, dünyâyâ karşı zühd ile hareket etmek için kendisinden yüz çevrilip terk edilecek olan dünyânın hakîkatını bilmek gerektiğini söyler. Ona göre bir kişide zühdün hâl olarak ortaya çıkması, ilim neticesinde mümkün olur. Nasıl ki bir şeyi satarak başka bir şey almayı düşünen kişi, alacağı eşyanın sattığı eşyadan daha hayırlı olduğuna dâir bilgisi sâyesinde, satacağı malı gönül huzuruyla satıyorsa, rağbetini dünyâdan âhirete yönelterek zühd yapmak isteyen kişi de dünyâ ve âhiretin hakîkatını bilirse dünyâyâ karşı kolayca zâhid olabilir. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, dünyâyâ karşı zâhid olmak isteyen kişilere dünyâyı şöyle tanıtır: “Dünyâ, bitinceye kadar erimeye devâm eden güneşte bırakılmış bir kar gibidir.” Uğruna dünyâdan el etek çekilen “âhiret ise kendisi için fânîlik olmayan cevher gibidir.” İşte dünyâ ve âhireti, bu şekilde aralarındaki farklarla tanıyan kişi, âhiret karşılığında dünyâyı kolayca satabilir. Gazâlî’ye göre şehitlerin canlarından ve mallarından vazgeçerek şehit olmaları, bu gerçeği fark ettiklerindendir. Zîra Allâhü Teâlâ, cennet karşılığında müminlerin canlarını ve mallarını satın aldığını haber vermiştir.¹⁹⁰ Gazâlî’ye göre bu kadarcık bir bilgi bile dünyâyâ karşı zühd ile hareket etmek için yeterlidir.¹⁹¹

Gazâlî’ye göre zühd, ilimden hâle, halden de amele geçmek suretiyle tamamlanan bir süreçtir. Buna göre amelde etkisi görülmeyen zühd, hakîki mânâda bir zühd değildir. Nasıl ki bir malı satan, o malı elinden tamâmen çıkarıyorsa, zühdü gereği dünyâyı satan, ondan yüz çeviren kişi de dünyâ sevgisini külliye kalpten çıkarmalıdır. Nitekim Hz. Yûsuf’un (a.s.) kardeşleri, daha önce zâhidlikle vasıflandırılmadıkları halde, onu az bir paraya satıp ellerinden çıkardıktan sonra zâhidlikle vasıflandırılmışlardır.¹⁹² Kişi bunu başardığı zaman dünyâ sevgisinden boşalan kalbine, tâatların sevgisini doldurmalı, kalbinden sevgisini çıkardığı dünyâyı, gözünden düşürüp elinden de çıkarmalı, eline, gözüne ve sâir organlarına ibâdet ve

¹⁸⁹ Gazâlî, *Ravzatü’l-tâlibîn*, ss. 81-82.

¹⁹⁰ Teybe, 9/111.

¹⁹¹ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 423.

¹⁹² Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 424.

tâat vazifelerini yüklemelidir ki zühd hakîki mânâda teşekkül etmiş olsun. Buna göre dünyâyı, elinde tutan birinin, dünyâ sevgisini kalbimden çıkardım demesi, onun zühd ile hareket ettiği mânâsına gelmez. Bu yüzden, kalbinden dünyâyı çıkaran kimsenin elinden de dünyâyı çıkarması, çıkardığı dünyâya bedel olarak ibâdet ve tâatları kalbine yerleştirmesi gerekmektedir. Gazâlî bu durumu, malını satan birinin, malına karşılık ücretini eline almasına benzetir. O halde, zühd icabı, dünyâyı satan kişi, dünyâya karşılık âhireti tercih etmeli, âhireti kazanmaya vesile olacak ibâdet ve tâatlara sarılmalıdır.¹⁹³

Gazâlî, zühdden söz edebilmek için öncelikle mülkiyetin olmasını sonra da o mülkiyetin elden çıkarılması gerektiği kanâatindedir. Bununla beraber şeytanın, dünyalık bir mala sahip olmadan da zâhid olunabileceği konusunda kişiyi aldatmaya çalıştığını söyler. Bu yüzden kişi, bir mala sahip olup o malı terk etme konusunda nefsin denemedikçe kendisinin dünyâ malına karşı zâhid biri olduğu zannına kapılmamalıdır. Bu durum, günâh işleme sebepleri ile karşı karşıya gelmeden, günâhları terk etmenin mümkün olmamasına benzer. Eğer kişi, herhangi bir günâhın işlenmesi için uygun sebepler ve ortam bulunduğu zaman o günâhı işlemiyorsa bu durumda o kişi gûnahtan kaçınmış demektir. Aksi durumda o kişi için gûnahtan kaçınma söz konusu değildir. Binâenaleyh zühd için önce mülkiyet sonra o mülkiyetin elden çıkarılması gerekmektedir.¹⁹⁴

Görüldüğü üzere Gazâlî, zühdün, dünyâdan ihtiyârî olarak yüz çevirmek olduğu kanâatindedir. Ona göre zühd, dünyâya mâlik olan birinin dünyâdan yüz çevirmesinden ibârettir. Eğer dünyâ, kişiden yüz çevirmiş ise kişinin, zaten mâlik olmadığı dünyâdan yüz çevirmesi zühd değil, fakirliktir. Çünkü fakirlik, kişinin dünyâdan cebren men edilmesidir. Her ne kadar fakirlik, zühd gibi faziletli olmasa da, zenginlikten daha fazîletlidir. Şöyle ki kişinin, dünyâdan cebren men edilmiş olması, onun için dünyâ imkânlarına kavuşturulmasından daha hayırlıdır. Çünkü kişi dünyâ nîmetleri ile faydalandıkça ona ülfet etmeye ve onunla tatmin olmaya başlar. Bu durumda, kişinin kalbi, dünyâ sevgisi ile dolar ve artık ölüm ânında büyük bir

¹⁹³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 424.

¹⁹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 424-425.

elem ve ızdırap duyar. Bu itibarla dünyâ, sanki zengin için cennet; fakîr için hapishâne olur ve fakîr, hapishane mesâbesindeki dünyânın ızdıraplarından kurtulmayı arzu eder. Gazâlî'ye göre fakirliğin “saâdet” sebeplerinden sayılması da işte bu yüzdendir.¹⁹⁵

Zühdün hakîki zühd seviyesine çıkması için niyet ve inanç son derece ehemmiyet arz etmektedir. O halde, zühd yapmak üzere bir malı elden çıkaran kişi, öncelikle Allâh'ın rızasını kazanmaya niyet etmeli, sonra da âhirette o maldan daha iyisi ile karşılaşılacağına inanmalıdır. Yoksa cömert olarak tanınmak, itibâr elde etmek, gönül almak gibi maksatlarla bir malın elden çıkarılması zühd olarak vasıflandırılmaz. Zîra bütün bu maksatlar, mala sahip olmaktan daha lezzetli olan dünyevî hazlardır. Üstelik bu maksatlar uğruna malın elden çıkarılması, sadece müminlerden değil âhirete inanmayan kimselerden de sâdır olduğu görülmektedir. Bu itibarla, dünyalık bir malın elden çıkarılması, sadece âhireti kazanmak maksadıyla yapıldığı takdirde zühd olarak vasıflandırılabilir.¹⁹⁶

Zâhidi zühde sevk eden âmilin korku ve ümittir. Şöyle ki zâhid, bir taraftan Allâhü Teâlâ dışındaki varlıklara ünsiyet ve muhabbet besleyerek Allâhü Teâlâ'nın sevgisine mâsivâ sevgisini ortak koştırmaktan ve “...Lezzetli şeylerinizi dünya hayatınızda giderdiniz ve onlar ile faydalandınız...”¹⁹⁷ hitâbına muhatâp olmaktan korkarken, bir taraftan da Allâhü Teâlâ'nın âhirette vereceği sevapları kazanmayı ümit eder. İşte bu sebeptendir ki zahit, âhirette karşılaşacağı nimetlerin daha hayırlı ve daha kalıcı olduğunu bildiği için kendisine dünyâda iken acil olarak verilen nîmetleri isteyerek gönül rahatlığı ile terk etmektedir.¹⁹⁸

Gazâlî, hakîki mânâda bir zühd hayatından söz edebilmek için insan hayatının devamında mühim rol oynayan altı nîmetten yolcunun zarûret miktârı¹⁹⁹ ile iktifâ edilmesi gerektiği kanâatindedir. Bu altı nimet, yiyecek, giyecek, mesken, ev

¹⁹⁵ Gazâlî, *el-Erbâin fî usûli'd-dîn*, ss. 368-369.

¹⁹⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 425-426.

¹⁹⁷ Ahkâf, 46/20.

¹⁹⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 426.

¹⁹⁹ Burada dikkatimizi çeken husus, Gazâlî'nin zarûret miktârında ölçü olarak yolcunun zarûret miktârını esâs almasıdır. Onun bu hususta yolcuyu esâs alması, kanâatimizce, “Dünyâda ya garîb ol ya yolcu!” (Tirmizî, Zühd, 25.) hadîs-i şerîfinden dolayıdır.

eşyaları, kadın ve mal-makamdan ibârettir.²⁰⁰ Yiyecek konusundaki zarûret miktârı, insanın hayatını devâm ettirmesine yetecek kadar bir azıktır.²⁰¹ Giyecek konusundaki zarûret miktârının en aşağı derecesi, avret mahallini örtüp kişiyi sıcaktan ve soğuktan korumaya yetecek kadar bir elbisedir.²⁰² Mesken konusundaki zarûret miktârının en aşağı derecesi, mülkiyet veya kiralık olarak tek odalı bir evdir.²⁰³ Ev eşyalarındaki zarûret miktarının en aşağı derecesi, her tür ihtiyacı görmeye yarayacak bir âlettir.²⁰⁴ Kadın konusundaki zarûret miktârının en aşağı derecesi ise kişinin harama düşmesine mâni olacak tek bir kadınla evlenmesidir.²⁰⁵ Mal ve makam hususundaki zarûret miktârının en aşağı derecesi ise kişinin bütün ihtiyaçlarında nefsinin ayakta tutabilecek kadar bir mal ve makâma sahip olmaktır.²⁰⁶ Binâenaleyh hakîki zühddün tahakkuk etmesi için dünyevî hazların tamamından yüz çevirmek gerekmektedir. Dünyâ malını terk edip makamdan vazgeçmeyen veya çok yemek yemeyi terk edip süslenmeyi terk etmeyen kimse, dünyevî hazlardan bir kısmını terk edip bir kısmını terk etmediği için mutlak mânâda zühd ile hareket etmiş olmaz. O halde, günahların bazısından tövbe edip bazısından tövbe etmemek nasıl eksik bir tövbe ise dünyevî hazların bir kısmını terk edip bir kısmını terk etmemek de eksik bir zühddür. Hakîki mânâdaki zühd ise yukarıda da ifâde edildiği üzere, “âhirete yönelerek dünyâdan, Allâhü Teâlâ’ya yönelerek Allâhü Teâlâ dışındaki her şeyden yüz çevirmektir.” Gazâlî’ye göre en yüksek derecedeki zühd işte budur.²⁰⁷

Gazâlî’ye göre dünyalık ihtiyâçlarını ve dünyâya geliş maksadını tam mânâsıyla bilen kişi, zarûri ihtiyâçlarından başkası ile uğraşmaz; dünyalık nimetlerin azıyla yetinmeye çalışır, dünyâ ile meşgûliyeti terk eder, kalben dünyâdan yüz çevirip âhirete yönelir ve netîcede âhirete hazırlanmaya başlar. Âhîret hazırlığına koyulan kişi, dünyâ nimetlerinden ne tamâmen yüz çevirir, ne de dünyâ nimetlerinin içine dalar, o nimetlerden sadece zarûret miktarı kadarını alır. Ne her türlü şehvete

²⁰⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 448.

²⁰¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 448; Gazâlî, *el-Erba’in*, s. 363.

²⁰² Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 451; Gazâlî, *a.g.e.*, s. 363.

²⁰³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 360; Gazâlî, *a.g.e.*, s. 365.

²⁰⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 464; Gazâlî, *a.g.e.*, s. 366.

²⁰⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 467.

²⁰⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 469.

²⁰⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 422.

tâbi olur, ne de her türlü şehveti terk eder. Ne dünyânın tamamını terk eder ne de tamamına tâlib olur. Dünyâ nimetlerinin yaratılış maksadını bilir ve bu nîmetleri, yaratılış maksatlarına uygun olarak kullanır. Bu nîmetleri, bedenini, ibâdet yapmaya muktedir kılmak maksadıyla kullanır. Kalbin, bedenin meşgûliyetlerinden kesilip bütün himmetiyle Allâhü Teâlâ'ya yönelmesi ve kişinin ömür boyu ibâdet, zikir ve tefekkür ile meşgûl olması bu sâyede gerçekleşmiş olur. Bundan sonra kişiye düşen, şehvî arzularını iyi yönetip gözetmektir ki verâ ve takvâ sınırları aşılmamış olsun. Bu özellikler, kurtuluşa eren fırkanın Fırka-i Nâciye'nin özellikleridir. O halde, kim ki kurtuluşa ermek isterse, bu konuda Fırka-i Nâciye'ye uymalıdır.²⁰⁸

Gazâlî, mârifet ehli ve kalpleri müşâhede ve mükâşefe ile mâmur olmuş gönül ehli yanında dünyâyı terk etmenin, padişâhın kapısındaki köpeğe bir parça ekmek atmak mesâbesinde olduğunu söyler. Bu teşbihte pâdişâh, Allâhü Teâlâ, pâdişâhın kapısındaki köpek şeytan, dünyâ malı ise köpeğe atılması gereken bir parçacık lokmadır. Aslında Allâhü Teâlâ'nın kapısı, kulları için dâimâ açık, perdesi de kalkık bir haldedir. Ona, yakınlaşmayı ve kavuşmayı arzu eden kişi, Allâhü Teâlâ'nın huzuruna girmeye mâni olmaya çalışan şeytan köpeğine, bir lokma hükmündeki dünyâ malını atıvermeli, köpek, kendisine atılan lokma ile meşgûl olurken huzûr-i ilâhîye girip ona yakınlık şerefine nâil olmalıdır.²⁰⁹

Zühd, sadece dünyânın mal ve mülkünü terk etmekten ibâret değildir. Zühdü, “sadece maddî mal ve mülkü terk etme” şeklinde anlamak, dünyânın hakîkatini idrâk edememekten kaynaklanan bir hatâdır. İşte bu hatâyı düşen bazıları, dünyânın sadece mal ve mülkten ibâret olduğu zannetmişler ve bu yüzden zühdü, dünyânın maddî olan mal ve mülküne karşı rağbetin azaltılması zannederek aldandmışlardır. Gazâlî'ye göre dünyâ, dünyâyı taalluk eden her şeyin toplamıdır. Binâenaleyh riyâset ve şöhrat, yiyecek, giyecek ve benzeri dünyevî mal ve mülkten daha çok rağbet edilen şey, dünyevî hazlardır. O halde, sahip olduğu ilmi, yaptığı vaazı ve icrâ etmeye çalıştığı zühdü sebebiyle riyâset ve şöhrat elde etmeyi hedefleyen birinin, yiyecek ve içecekten az bir miktar ile yetinerek sadece dünyânın mal ve mülkünü

²⁰⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 306-308.

²⁰⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 441; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 368.

terk etmesi, hakîki mânâda zühd anlayışına uygun bir anlayış değildir. Çünkü bu haldeki kişi, iki şeyden daha az tehlikeli olanı terk etmiş ancak daha çok tehlikeli olan şeye rağbet etmiştir. Hâlbuki bunun tersi ile amel etmek kurtuluş için daha yakın bir yoldur.²¹⁰ O halde, her kim hakîki mânâda zühd hayatı yaşamak istiyorsa, dünyâya taalluk eden her şeyden zarûret miktârı kadarı ile iktifâ etmeli ve geri kalan her şeyden el etek çekmelidir.

5. Uzlet

Lügatte bir şeyden bedenlen veya kalben uzaklaşmak²¹¹, halkın arasına karışmayıp onlardan ayrı yaşamak, inzivâyâ çekilmek²¹² mânâlarına gelen uzlet, tasavvufî ıstılahta ise inzivâyâ çekilmek ve insanlarla olan ilgi ve alâkayı kesmek düşüncesiyle halkın arasından uzaklaşmak²¹³ anlamında kullanılmaktadır.

Sûfilerin bir kısmı uzleti, inzivâ ve soyutlanmak sûretiyle insanların arasına karışmaktan uzaklaşmak olarak görürken²¹⁴, bir kısmı da, “bedenin halk ile kalbin Hak ile birlikte olması” şeklinde anlamışlardır.²¹⁵ İkinci anlayışa göre uzlet hayatı yaşamak için illâ ki insanlardan kaçıp bir köşeye çekilmek şart değildir. Önemli olan, Allâhü Teâlâ dışındaki şeylerle meşgûl olan insanların duygu ve düşüncelerine ortak olmamaktır. Bu tür uzlet anlayışını, “*Muhacir, Allâh'ın yasakladıklarından uzak durandır*”²¹⁶ hadîs-i şerîfinde işâret edilen *hicret* anlayışı ile ilişkilendirmek kanaatimizce yanlış olmaz.

Nefsin ıslah edilmesi için uygulanan metotlardan biri de işte bu anlamlarda kullanılan uzlet metodudur. Bu yöntem, bazılarının sandığı gibi sadece tasavvuf

²¹⁰ Gazâlî, *el-Keşf ve't-tebyîn*, ss. 175-176.

²¹¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 564-565; Şarkavî, Hasan, *Mu'cemü elfazî's-sûfiyye*, Muhtâr, Kâhire, 1987, s. 209.

²¹² Cebelioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 278; Komisyon, *el-Müncidü'l-Ebcedî*, Beyrut, 1986, s. 696; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 364.

²¹³ Serrâc, Ebû Nasr, *el-Lüma'*, İslâm Tasavvufu Tasavvufî İlgili Sorular-Cevaplar, çev. H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yay., İstanbul, 1996, s. 515; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 227.

²¹⁴ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 227.

²¹⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, ss. 176-179.

²¹⁶ Buhârî, İman, 3; Müslim, İman, 40.

ilmine münhasır bir yöntem olmayıp bizâtihi hadîs-i şerîf ile tavsiye edilmiş²¹⁷ bir yöntemdir. Kuşeyrî, uzletin Hakk'a vâsıl olanların bir işâreti olduğunu ve her mürîdin ilk başlarda hemcinslerinden uzlet hâlinde olması gerektiğini söyler. Ona göre uzlet, kişinin halkın şerrinden kendisini kurtarmak gayesiyle değil, kendi şerrinden halkı kurtarmak gayesiyle yapılmalıdır. Aksi takdirde kişi, kendisini beğenip halkı küçümsemiş olur. Bu durumda kişi, uzlet yapacağım derken kibre düşmüş olur.²¹⁸

İmam Gazâlî'nin nefsin tezkiyesi için takip edilmesini öngördüğü yollardan biri de uzlete çekilmektir. Ona göre uzlet, sıradan bir dünyâdan el etek çekme davranışı değil, şeytan ve nefis başta olmak üzere mânevî gelişime mâni olan düşmanlarına karşı sâlikî koruyan mânevî bir kalkandır. Uzlet, farz ve fazîlet olmak üzere iki kısma ayrılır. Farz olan uzlet, şerden ve şer ehlinden uzaklaşmak, fazîlet olan uzlet ise fuzûlî şeylerden ve fuzûlî şeylerle uğraşan kişilerden uzaklaşmaktır.²¹⁹

Cemiyet içinde yaşama fitratı üzerine yaratılan insan için uzlet, son derece zor bir hayat tarzıdır. İmam Gazâlî, uzletin zorluğuna alışmak ve bu konuda başarılı olmak için üç hususa riâyet etmeyi tavsiye eder:

Birinci husus, vakitleri tamâmen ibâdetlere hasretmektir. Ona göre insanlarla ünsiyet kurmak iflâs alâmetlerindendir. Bu yüzden kişinin, ihtiyaç ve zarûret haricinde onlarla mülâkî olup konuşması, fuzulî bir uğraş, başıboşluk ve şımarıklık sayılır. Kişinin bu hallerden kurtulması için ibadetleri hakkını vererek îfâ etmesi gerekmektedir. Bu takdirde kişi, îmanın tadını bulacak ve Allâh'ın (c.c.) kitabı ile ünsiyet kuracaktır. İşte bundan sonra kişi, halk ile meşgûliyetten kesilecek ve netîcede onlarla arkadaşlık kurup konuşmaktan kaçmaya başlayacaktır.

Uzlete yardımcı olacak hususlardan ikincisi, insanlardan bir anda ümidi kesmektir. Gazâlî'ye göre insanlardan ümidini kesen kişiye onların işleri hafif

²¹⁷ “...(İnsanların en hayırlı geçim yolu tutanlarından) bir diğeri de, bir tepenin başında veya bir vadinin içinde, koyuncuklarının arasında namazını kılan, zekâtını veren ve kendisine ölüm gelinceye kadar Rabb'ine ibâdet eden kimsedir. İnsanlardan ancak bu şekilde yaşayan kimseler hayırdadır.” (Müslim, İmâre, 125. Ayrıca bkz. İbn Mâce, Fiten, 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/443.)

²¹⁸ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 176.

²¹⁹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 14.

gelmeye başlar. Çünkü insan için faydasını ummadığı ve zararından korkmadığı kişinin varlığı ile yokluğu müsâvidir. O halde, kim ki insanlardan ümidini keserse, o kişinin uzlete çekilmesi kolaylaşmış olur.

Uzlete yardımcı olacak hususlardan üçüncüsü ise insanlarla beraber olmanın âfetlerini görmek, bu âfetleri sürekli olarak hatırdâ tutup kalben bunları tekrarlayıp durmaktır. Gazâlî'ye göre bu düşünceler, kişiyi halk ile sohbetten uzaklaştırıp Allâhü Teâlâ'nın kapısına ve O'na karşı kulluğa hasreder, kulu, Allâh'a sevdendir ve O'nun kapısına sınıksız bağlanmaya sevk eder.²²⁰

Gazâlî, uzleti, insanın gerçek anlamda kulluk yapmasına mâni olan bir perde olarak görür²²¹ ve başlıca iki sebepten dolayı halktan uzaklaşmak gerektiğini söyler. Birinci sebep, halkın kişiyi, meşgûliyetle daldırıp Allâhü Teâlâ'ya ibâdetten/kulluktan alıkoyması ve nihâyet kişinin şerre ve helâke sürüklenmesine sebep olmasıdır.²²² İkinci sebep ise halkın ibâdetler ile elde edilen mânevî hallerin ifsâd olmasına sebep olmasıdır. Çünkü -Allâhü Teâlâ'nın koruması müstesnâ- yapılan ibâdetlere halkın şahit olması durumunda, kişinin, riyâyâ kapılıp yaptığı ibâdetleri daha özenli yapmaya kalkışması muhtemeldir.²²³ Böylece hem yapılan ibâdet boşa gitmiş hem de kişi riyâ ve tezeyyünden dolayı günâh kazanmış olur.

Gazâlî, uzlette dînî ve dünyevî olmak üzere iki türlü faydanın olduğunu söyler. Ona göre toplum içinde iken elde edilemeyip sadece halvet hâlinde iken elde edilen bu faydalar, ikisi dînî, dördü dünyevî olmak üzere altı tanedir:

Birinci fayda, bütün zamanların ibâdetlere ve tefekküre hasredilmesi, halka yalvarmaktan kurtulup Allâhü Teâlâ'ya münâcât etmeye alışılması, Allâhü Teâlâ'nın dünyâ ve âhiretteki esrârını, göklerin ve yeryüzünün melekûtünü keşfetmeye çalışılmasıdır. Gazâlî'ye göre bütün bu faaliyetlerin halkın arasında iken

²²⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 130-131.

²²¹ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 107-108; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 6.

²²² Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 107-108.

²²³ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 115.

gerçekleştirilme imkânı yoktur. Çünkü bu faaliyetler için boş zaman gereklidir ki bu zamân, ancak uzlet hâlinde iken bulunabilir.²²⁴

İkinci fayda, ekseriyetle halk arasında iken maruz kalınan birtakım günahlardan kurtulmaktır. Bu günahlar: Gıybet, nemîme, riyâ ve iyiliği emredip kötülüğü nehy etme konusunda susmaktır.²²⁵

Üçüncü fayda, fitne ve husûmetlerden kurtulmaktır. Uzlete çekilen kişi, fitne ve husûmetlerden uzak durarak hem dînini hem de nefsinin bu fitne ve husûmetlerden korumuş olur. Vâkıa odur ki memleketler taassuplardan, fitnelerden ve husûmetlerden uzak değildir. O halde, uzlete çekilen kişi, kendisini ve dînini bu tehlikelerden uzaklaştırarak selâmete ermiş olmaktadır.²²⁶

Dördüncü fayda, insanların şerrinden kurtulmaktır. Çünkü kişi, toplum içinde iken gıybet, dedikoduya, sû-i zanna ve töhmete mâruz kalabilir, rencide edilebilir. Bundan dolayıdır ki kişinin insanlardan uzaklaşıp uzlete çekilmesi söz konusu tehlikelerden kurtulmasına bir vesiledir.²²⁷

Gazâlî, halktan uzak durmanın başka bir gerekçesi olarak onların vefâsız oluşlarını gösterir. Zîra onlar, kişi öldüğünde, onu kabre defnederler ve üç gün sonra, sanki önceden hiç görmemişler gibi onu unutup tek başına bırakırlar. Bundan sonra, ölen kişinin Allâhü Teâlâ'dan başka dostu kalmaz. O halde, kişi, fânî ömrünü, böyle vefâsız insanlar arasında hebâ etmenin büyük bir aldanma olduğunun farkına varmalı, ömrünü, bütün işlerin kendisine döneceği sonsuzlar sonsuzu Allâhü Teâlâ'ya hizmet etmeye adanmalı, bütün ihtiyaçlarını ona arz etmeli, bütün işlerinde O'na tevekkül etmeli, tehlikeli anlarında O'na sarılmalıdır.²²⁸

Gazâlî'ye göre halkın arasına karışan kişi, mutlaka iki halden birisi ile karşılaşmak zorundadır: Kişi ya hevâ ü heveslerinde halka muvâfakat eder ya da onlara muhâlefet eder. Onlara muvâfakat etmesi durumunda, günâhkâr olup âhiret

²²⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 169.

²²⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 173.

²²⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 181.

²²⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 183-184.

²²⁸ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 221, 234.

işlerini ifsâd eder. Onlara muhâlefet etmesi durumunda ise onların birtakım ezâ ve cefâlarına mâruz kalarak yorulur ve bu yüzden dünyâ işleri bozulur. Kişinin göreceği zarar bunlarla da sınırlı kalmaz. Şöyle ki onlar kişiyi, ya bir konuda övüp ona tâzimde bulunup onun fitneye düşmesine ve ucub hastalığına müptelâ olmasına sebep olurlar ya da bir konuda onu kınayıp ona hakâret ederler de onun bazen üzüntülere gark olmasına, bazen de Allâhü Teâlâ'nın rızâsı dışında bir şey için öfkelenmesine sebep olurlar. Gazâlî'ye göre her iki hâl de kişinin helâk olmasına sebep olan bir âfettir.²²⁹

Beşinci fayda, uzlete çekilen kişi ile insanların birbirlerinden ümitlerini kesmeleridir. Çünkü insân, cenaze merasimleri, hasta ziyaretleri, düğün toplantıları gibi insanların arasına katılmasını gerektiren en meşrû haklarında bile birtakım tehlikelere mâruz kalabilir. Şöyle ki kişi, bu tür toplantılarda gereğinden fazla kalıp vaktini zâyî edebilir, birtakım mazeretlerden dolayı bu toplantılara katılamaması durumunda, ya bir mazeret üretip yalan kaçabilir ya da insanların dedikodularına mâruz kalabilir ve neticede düşmanlıklar ortaya çıkabilir. Bu yüzden ki uzlete çekilen kişi, söz konusu tehlikelerden kendisini kurtarmış olur.²³⁰

Altıncı fayda, tahammül edilmesi zor olan kişilerle ve ahmaklarla karşılaşmaktan, onların ahmaklıklarının ve kötü ahlaklarının tesirinde kalmaktan kurtulmaktır. “Çünkü (tahammül edilmesi) ağır olan kişiye bakmak küçük körlüktür.”²³¹

Gazâlî, yukarıda sayılan uzletin altı faydasından ilk ikisi dünyevî, sonraki dördünün dünyevî nitelikte olduğunu ancak dünyevî faydaların, bir yönüyle dîn ile de alâkalı olduklarından dolayı bir anlamda dînî fayda olarak değerlendirilebileceğini söyler. Çünkü kişi, örneğin tahammül edilmesi ağır birini görmesi durumunda, onun gıybetini etmekten; ona karşı sû-i zanda bulunmaktan, dedikodusunu yapmaktan kendisini alamayabilir ve böylece birtakım haram fiilleri işlemiş olur. Dolayısıyla kişi, uzlet sebebiyle bu tür kişilerle karşılaşmadığı için bir taraftan bu tür kişilerin

²²⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 221.

²³⁰ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 186.

²³¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 187.

kötü tesirlerinden kurtularak dünyevî fayda sağlamış olur, bir taraftan da onlar hakkında gıybet, sû-i zan ve dedikodu gibi haram fillere bulaşmadığı için dînî fayda sağlamış olur. O halde, uzlet sebebiyle kişi hem dînî açıdan hem de dünyevî açıdan selâmete ermiş olur.²³²

İmam Gazâlî, uzleti ve muhâletayı tercih edenlerin her birerinin dayandıkları birtakım delillerin olduğunu söyler ve bu delilleri uzun uzadıya sıralayarak yorumlar. Gazâlî'nin bu konudaki kanâati, muhâletayı tercih edenlerin delillerinin daha güçlü olduğu yönündedir. Bununla beraber o, uzlet konusunda îzaha muhtaç kapalı hususların bulunduğunu, bu hususları kendisinin açıklayacağını söyler.²³³ Ona göre uzlet konusundaki ihtilâf, tıpkı nikâhlanma ve bekâr durma konusundaki ihtilafa benzemektedir. Nasıl ki nikâhlanmanın ve bekâr durmanın hükmü kişilere ve kişilerin hallerine göre farklılık arz ediyorsa, uzletin veya muhâleta denen halk arasına karışmanın hükmü de kişilere ve kişilerin hallerine göre değişiklik arz eder.²³⁴ Uzletin zıddı olan cemâat hâlinde bulunmayı tavsiye eden “*Size cemâati tavsiye ederim*”²³⁵ hadîs-i şerîf ile Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) üç mânâyâ işâret etmiş olabilir:

Birinci mânâyâ göre Rasûlüllâh (s.a.v.), bu hadîs-i şerîf ile dinde ve dînî hükümlerde cemâattan ayrılmamayı tavsiye etmiş olabilir. “Zîrâ bu ümmet, dalâlet/sapıklık üzerine birleşmez.” Binâenaleyh Ümmet-i Muhammed'in cumhûrunun üzerinde ittifak ettikleri hususlara muhâlefet ederek hakkında icmâ sâbit olmuş bir hükmün dışına çıkmak, onlara aykırı bir hükmü benimsemek bâtıldır ve sapıklıktır. O halde, kişinin, cumhûra muhâlefet maksadıyla değil de kendi dînî yaşantısının salâhı/selâmeti için toplumdan uzaklaşmasında bir mahzur yoktur.

İkinci mânâyâ göre Rasûlüllâh (s.a.v.), cuma ve benzeri vakitlerde cemâattan ayrılmamayı tavsiye etmiştir. Çünkü böyle zamanlarda cemâat hâlinde bulunmak, bir taraftan dînî kuvvetinin ve İslâm'ın güzelliğinin ortaya çıkmasına vesile olurken diğer taraftan da kâfirlerin ve mülhitlerin kininin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

²³² Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 188.

²³³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 162-168.

²³⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 169.

²³⁵ İbn Mâce, Ahkâm, 27; Tirmizî, Fiten, 7.

Üstelik Allâh'ın (c.c.) rahmeti topluluk üzerinedir. Bu münâsebetle uzlet yapacak kişiye lâayık olan, Cuma ve benzeri vakitlerde cemaatle birlikte olmak, sâir zamanlarda ise onlardan uzaklaşıp uzlete çekilmektir.

Üçüncü mânâyâ göre Rasûlüllâh (s.a.v.) bu hadîs-i şerîfiyle dînî hususlarda zayıf olan kişilere fitne zamanının dışında cemaatla birlikte olmayı tavsiye etmiştir. Ancak, Rasûlüllâh (s.a.v.) basîret ehli olan güçlü kişilere, fitne zamanlarında uzleti tavsiye etmiştir. Buna göre fitne zamanlarında halktan tecerrüd edip uzlete çekilmek, cemâate karışmaktan daha evlâdır. Zîra bu zamanlarda halka karışmakta birtakım fesat ve âfet vardır.²³⁶

Yukarıda ifâde edildiği üzere Gazâlî, uzleti daha çok fitne zamanında tavsiye etmektedir. Fitne zamanlarının hâricinde ise onun tercihi, uzleti bırakıp mücâhede ve riyâzat ehli olan ihvânlarla birlikte olmaktır.²³⁷ Bununla beraber Gazâlî, kişinin, cemâatin içerisinde iken de uzlet şuûru ile hareket etmesi gerektiğini söyler. Bu itibarla kişi, cemâat içinde iken insanlara karışıp onlarla haşır neşir olmamalı, her ne kadar kalıbıyla orada olsa da kalbiyle onlardan uzak durup uzlet şuûrunda olmalıdır. Bu düşünceye göre uzlet, sadece mekân olarak insanlardan uzaklaşmakla icrâ edilen bir hayat tarzı değil, gerektiğinde insanlar arasında da icrâ edilebilecek bir bilinç hâlidir. İbrâhîm b. Ethem'in "Cemiyet içinde münferit ol; Rabb'ine karşı ünsiyet, insanlara karşı yalnızlık içinde ol!" sözü, bu mânâyâ işâret etmektedir.²³⁸

Gazâlî, uzlet ile nefsin terbiye edilmesini, av köpeklerinin ve kuşların, kapalı mekânlarda terbiye edilmesine benzetir. Nasıl ki doğal ortamlarından uzaklaştırılarak kapalı mekanlarda özel eğitimden geçirilen hayvanlar, bir müddet sonra sahiplerine alışırlarsa, halvete ve uzlete çekilen kul da, bir müddet sonra dünyâ ve dünyevî arzularından soyutlanarak gerçek sâhibi olan Allâhü Teâlâ'yı medh u senâyâ, O'nu zikre ve O'na duâ etmeye alışır. Elbette ki uzlet hâli, ilk başlarda mürîd için çok zor bir durumdur. Tıpkı süttten kesilen bir çocuğun ilk zamanlar, şiddetli bir şekilde ağlayıp korktuğu gibi uzlete çekilerek şehvî arzularından mahrum bırakılmış bir

²³⁶ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, s. 124.

²³⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 124-129.

²³⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 126.

nefis de ilk başlarda ağlayıp sızlayacaktır ancak süttten kesilen çocuğun, yemeğe alıştıktan sonra, annesini emmeye yaklaşmak istemediği gibi uzlete alışan nefis de bir müddet sonra insanlar arasına girmeyi istemeyecektir.²³⁹

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki uzletin azımsanmayacak kadar faydası vardır. Buna rağmen, uzletin, halkın arasına karışma (muhâleta) ile elde edilen faydaları kaçırmaya sebep olduğu da bir gerçektir. Çünkü sevap kazanmaya vesile olan birtakım faaliyetler, ancak halka karışmakla mümkündür. Meselâ eğitim öğretim faaliyetleri topluluk içinde icrâ edilebilen bir faaliyettir, tevâzu denen alçak gönüllülük hasleti, tek başına gerçekleşmesi mümkün olmayan toplum içinde anlam kazanan bir haslettir. O halde, bu ve benzeri faaliyetlerin icrâ edilmesi için mutlaka halkın arasına karışmak gerekmektedir. Hâlbuki uzlet, bu tür faaliyetleri icrâ edilmesine imkân tanımaz. Bundan dolayıdır ki Gazâlî, muhâleta ile elde edilen faydalardan mahrum kalmayı, uzletin âfetleri olarak nitelendirir.²⁴⁰

²³⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 633.

²⁴⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 188-189.

6. Hevâdan Uzaklaşmak

Lügatte arzu, istek, heves, meyil, sevme, düşme,²⁴¹ insanın bir şeyi sevmesi ve o şeyin sevgisinin kalbe yerleşmesi²⁴² gibi anlamlara gelen hevâ kelimesi, tasavvuf ıstılâhında, “nefsin şehvete meyli”²⁴³, “nefsin, tabiatın gereksinimlerine meyletmesi, ulvî cihetten yüz çevirip süflî cihete yönelmesi”²⁴⁴, “nefsin, hiçbir şer’î sebebe dayanmaksızın, lezzet duyacağı şehvî arzulara meyl etmesi”²⁴⁵ gibi anlamlara gelmektedir.

Hevâ kelimesinin geçtiği âyet-i kerimelere baktığımızda, bu kelimenin hep menfî bir mânâyı ifâde ettiğine şahit oluruz. Burada bu ayeti kerîmelerden bir kaçını vermek yerinde olacaktır. “...Allah tarafından bir delil olmaksızın kendi hevâsına tâbi olandan daha sapık kim olabilir?...”²⁴⁶ âyet-i kerîmesi ve hevâsını ilâhlaştıranlardan bahseden âyet-i kerimeler²⁴⁷, hevânın bir anlamda Allâhü Teâlâ’nın emir ve nehiyelerine muhâlif olan nefsânî arzu ve istekler, duygu ve düşünceler olduğunu göstermektedir. Aynı durum, hadîs-i şerîfler için de geçerlidir. “...Âciz kişi, nefsinin hevâsına tâbi kılan ve Allâh’tan temennîlerde bulunan kimsedir”²⁴⁸ hadîs-i şerîfi, bunlardan sadece bir tanesidir.

Bu kelimenin tasavvufî ıstılâhta kullanımı da İslâm’ın temel iki kaynağındaki kullanımı ile uyuşmaktadır. Bu sebeptendir ki ilk dönemlerden itibaren hemen her zâhid ve sûfî, “hevâ” ile ilgili âyet-i kerîmeleri ve hadîs-i şerîfleri nazar-ı dikkate alarak hevâyı kendileri için en büyük tehlike saymış ve bu tehlikenin bertaraf edilmesi için mücâhede ve riyâzet gibi usuller benimsemiştir. Tasavvuf târihinde önemli bir yer işgâl eden Hâris el-Muhâsibî’nin “Sana, düşmanın olan şeytandan ne gelirse hepsi, nefsinin hevâsı aracılığı ile gelir”²⁴⁹ sözü, Sehl b. Abdullah et-

²⁴¹ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2005, s. 112; Çağrı, Mustafa, “Hevâ”, *D.İ.A.*, Ankara, 1998, XVII/274.

²⁴² Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 341.

²⁴³ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 849.

²⁴⁴ Kâşânî, *Mu’cemü ıstılâhâtî’s-sûfiyye*, s. 72.

²⁴⁵ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 341.

²⁴⁶ Kasas, 28/50.

²⁴⁷ Câsiye, 45/23; Furkân, 25/43.

²⁴⁸ Tirmizî, Kıyâme, 25; İbn Mâce, Zühd, 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 124.

²⁴⁹ Muhâsibî, *er-Ri’âye*, s. 325.

Tüsterî'nin “Allâhü Teâlâ'ya, nefse ve hevâ ü hevese muhâlefet etmek gibi (daha güzel) hiçbir şeyle ibâdet edilmemiştir” sözü, hevânın ne denli tehlikeli bir şey olduğuna dikkat çekmektedir.²⁵⁰

İmam Gazâlî, hevâ sıfatının, insanın tabîatına münâsib bir şekilde yaratıldığı görüşündedir. Ona göre eğer kişi, akıl nûru ile hareket edip bu sıfatı emredildiği konularda kullanacak olursa, selâmete erecek ve yarın kerâmet/cömertlik yurdu olan âhirette kurtuluşa erecektir. Ancak kişi, bu sıfatı nefsinin maksatları ve arzuları doğrultusunda kullanacak olursa, âhirette vâki olacak sevap, hicâb ve azâba dâir hususları idrâk etmekten perdelenecektir.²⁵¹

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, nefsin ve nefsânî arzuların, kulun Rabb'ine karşı perdelenmesine sebep olan âmillerden biri olduğunu söyler. Ona göre hevâdan ve nefisten daha şiddetli bir zulmet/karanlık yoktur. “İlâhını, hevâsı edineni... gördün mü?”²⁵² âyet-i kerîmesi bu tehlikeye işâret etmektedir.²⁵³ Bu yüzden Gazâlî, akıl ile güçlendirildiği halde, aklının kuvveti ile şehvetine mukâvemet gösteremeyen bir insanın, aslında hayvân derecesine bile çıkamayıp hayvanlıktan mahrum kaldığını söyler. Ona göre “...Hayır, onlar hayvanlar gibidir, hatta onlar yolca daha da sapıktırlar”²⁵⁴ âyet-i kerîmesinde sözü edilen kişiler, aklına rağmen, hevâsına mağlup olanlardır.²⁵⁵

Gazâlî, Kur'ân-ı Kerîm'de “hevâ” olarak tâbir edilen şeyin, kişinin dünyâdan almış olduğu haz/nasîb olduğunu söyler. Ona göre “Fakat kim ki Rabb'inin makamından korkmuş ve nefsinin hevâdan nehy etmiş ise...”²⁵⁶ âyet-i kerîmesi, hevâyâ dikkat çekmekte; “Bilin ki dünya hayâtı, ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden ibârettir...”²⁵⁷

²⁵⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 227.

²⁵¹ Gazâlî, *el-Hikme fî mahlûkâtillâhi Teâlâ*, (*Mecmûatü resâilî'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, s. 30.

²⁵² Câsiye, 45/23. (Ayrıca bkz. Furkân, 25/43.)

²⁵³ Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, (*Mecmûatü resâilî'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, s. 28.

²⁵⁴ Furkân, 25/44.

²⁵⁵ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 214.

²⁵⁶ Nâzi'ât, 79/40.

²⁵⁷ Hadîd, 57/20.

âyet-i kerîme de hevânın neler olduğunu tafsîl etmektedir. Ona göre bu âyet, kin, kibir, hased, riyâ, nifâk, övünme, mal biriktirme yarışı, dünyâ sevgisi ve övünme sevgisi türünden helâk edici bâtinî sıfatların tamamını kendinde toplamaktadır. Gazâlî, bu sayılan helâk edici sıfatların *bâtınî dünyâ* olduğunu; mal ve mülk cinsinden şeylerin ise *zâhirî dünyâ* olduğunu söyler. Ona göre insanlar, her türlü meslek ve sanatla meşgûl olup bu zâhirî dünyâyı ıslah etmek için çabalarken kendilerini zâhirî dünyânın meşgûliyetlerine o denli kaptırmışlardır ki nefislerini ve nereden gelip nereye gideceklerini unutmuşlardır.²⁵⁸

Gazâlî'ye göre nefis ve hevâ, halk arasındaki fitnenin, taşkınlığın, sapıklığın ve günahın aslıdır. Bu yüzden kişi, nefisini son derece ciddiye almalı ve onunla gereği gibi mücâdele etmelidir. Bununla beraber nefis, (âhiret yolculuğu için) bir binek ve (kendisiyle mücâhede sâyesinde mânevî mertebelere erişebilme imkânı sağlayan) bir âlettir. Bu yüzden onunla mücâdele, diğer düşmanlarla yapılan mücâdeleye benzemez. Çünkü nefis, kahredilip öldürülmesi gereken bir düşman değil, takvâ ve verâ gemleri ile gemlenip terbiye edilmesi gereken azgın ve huysuz bir binektir. Ne var ki gemlenmeye yaklaşmayan bu azgın bineği terbiye etmek için öncelikle kişinin sâdık olması gerekmektedir. Ona boyun eğdirip hevasını kırmak ise üç şey ile mümkündür:

Bunlardan birincisi, onu şehvî arzulardan men etmektir. Nasıl ki azgın bir hayvân, yemi kısıldığı zaman sakinleşip yumuşarsa, nefis de gıdası olan şehvî arzularından men edildiği zaman zelîl edilmiş olur. İkincisi, ona ağır ibâdetleri yüklemektir. Yemi kısılmış bir merkebe bir de ağır yükler yüklendiğinde nasıl sâhibine boyun eğip itâat ederse, nefis de ibâdet yükleri ile yüklendiği zaman sâhibine boyun eğip itâat edecektir. Üçüncüsü, Allâhü Teâlâ'dan yardım isteyip O'na yalvarmaktır. Aksi takdirde nefis düşmanından kurtulmak imkânsızdır. Nitekim Yûsuf (a.s.) kendisine atılan iftirânın asılsızlığını öğrendiğinde, nefisini temize çıkarmadığını ifâde etmiş ve “...Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder, Rabb'im acıyıp korumuş başka...”²⁵⁹ diyerek Allâh'ın merhameti olmadan nefse karşı gâlip

²⁵⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 313.

²⁵⁹ Yûsuf, 12/53.

gelinemeyeceğine işâret etmiştir. O halde, bu üç hususa dikkat eden kişi, Allâh'ın izniyle nefsini kendisine boyun eğdirir, ona mâlik olur. Böylece kişi, nefsini gemleyip emri altına almış ve onun şerrinden kurtulmuş olur.²⁶⁰

7. Kötü Arkadaşlardan Uzak Durmak

Dünyaya gelir gelmez kendisini cemiyetin içinde bulunan insân, yaratılışı itibâriyle sosyal bir varlıktır. Belli bir yaşa kadar anne ve baba terbiyesinde yetişen çocuk, belli bir yaştan sonra kendisini, akran guruplarının içerisinde bulur. Bu ortam, âile ortamından daha özgür olması münâsebetiyle çoğu zaman çocuğun âilesinden aldığı terbiyeye aykırı davranışlar sergilemesi için uygun bir zemin olur. Bu hususun farkında olan aileler, çocuklarını, sokak kültürünün kötü tesirlerinden korumak için onları sokağa salmayarak korumaya çalışırlar. Bu koruma gayreti, kültürden kültüre farklılık arz etse de her anne ve babada bulunan tabîi bir refleksdir. Her ne kadar bu koruma gayreti, modern toplumlarca çocuğun özgürlüğünün kısıtlanması olarak değerlendirilse de esâsen bu koruma, Allâhü Teâlâ tarafından ebeveynlere yüklenmiş bir vazîfedir. *“Ey imân etmiş olanlar! Nefislerinizi ve âilelerinizi bir ateşten koruyunuz ki onun yakacağı, insanlardır ve taşlardır...”*²⁶¹ âyet-i kerîmesi, gâyet açık bir şekilde bu vazîfeye dikkat çekmekte ve çocuğun cehennemlik olmaması konusunda âile reislerinin sorumluluk altında olduklarına işâret etmektedir. *“Eyvah bana! Keşke falan kişiyi dost edinmeseydim!”*²⁶² âyet-i kerîmesi ise kötü arkadaş edinmenin âhirette pişmanlıklara sebep olacağını îzaha gerek kalmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

Çocuğun, taklit ettiği davranışları bir zaman sonra kendisine mâl ederek alışkanlık hâline getireceği gerçeğinden hareketle arkadaş seçiminin insan hayatının şekillenmesinde, ne denli ehemmiyet arz ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. *“Kişi dostunun dîni üzerinedir”*²⁶³ meâlindeki hadîs-i şerîf, bu hakîkatı katî bir şekilde

²⁶⁰ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, s. 148.

²⁶¹ Tahrîm, 66/6.

²⁶² Furkân, 25/28.

²⁶³ Ebû Dâvud, Edeb, 16; Tirmizî, Zühd, 45.

ortaya koymaktadır. “İyi arkadaşla kötü arkadaş misk taşıyan kimse ile (demirci) körüğü üfüren kimse gibidir. Misk taşıyan kişi, ya sana onu ikrâm eder ya sen ondan (miski) satın alırsın ya da ondan güzel bir koku duyarsın. Körük üfüren kimse ise ya elbiseni yakar ya da ondan kötü bir koku duyarsın!”²⁶⁴ hadîs-i şerîfi de kötü arkadaşın her halükârda zararlı olduğuna dikkat çekmektedir. Bütün bunlar üzerine denilebilir ki, nefsin terbiyesinde iyi arkadaş müsbet, kötü arkadaş ise, menfî yönde tesir etmektedir.

Bu yüzden tasavvuf erbâbı, mânen kendisini geliştirmeyi murâd eden müritlerin, sıradan insanlarla arkadaşlık yapmalarını uygun görmemişler, sâdece takvâ sâhibi akıllı kimselerin arasına karışmayı ve basîret sâhibi âlimlerle oturup kalkmayı tavsiye etmişlerdir.²⁶⁵ Bazı mutasavvıflar ise mürîdin bütün varlığıyla ibâdât u tâata yönelebilmesi için kötü arkadaşlardan uzaklaşıp kendisini iyilik ve takvaya yönelten, günahlardan ve Allâh'a karşı düşmanlık yapmaktan engelleyen sâlih dostlar edinmesi gerektiğini söylemiş,²⁶⁶ kalbin ıslahı ve amellerin ihlâslı olması için ihlâs sâhibi insanların yakınında bulunmanın önemine dikkat çekmişlerdir. Zîra onlara göre sıradan insanlarla birlikte olup onların sohbetlerine iştirak etmek, kalbin ifsâd olmasına ve elde edilen mânevî hallerin noksanlaşmasına sebep olmaktadır.²⁶⁷ Bazıları ise “...Kalbini bizi anmaktan gâfil kıldığımız kimselere boyun eğme”²⁶⁸ âyet-i kerîmesinden hareketle sadece dünyevî işlerle meşgûl olan dünyâ ehli ile yapılan arkadaşlık yapmayı, tecrübe edilmiş bir zehir olarak görmüşler, böyle bir arkadaşlık neticesinde mürîdin, sahip olduğu bir takım mânevî hallerini kaybedebileceği uyarısında bulunmuşlardır.²⁶⁹

İmam Gazâlî de nefsin terbiye edilme sürecinde kötü arkadaşlardan uzak durmayı tavsiye etmektedir. Ona göre Hak Teâlâ'nın yolunu talep eden her mürîdin nefse muhâlefet konusunda riâyet etmesi gereken hususlardan biri de kötü arkadaşları terk etmektir. Çünkü kötü arkadaşlardan uzaklaşmak, insan ve cin

²⁶⁴ Müslim, Birr, 146.

²⁶⁵ Muhâsibî, Ebû Abdullah Haris b. Esed, *Risâletü'l-müsterşidîn*, thk. Abdülfettâh Ebû'l-Gudde, Dâru's-Selâm, Beyrut, 1391/1971, s. 59.

²⁶⁶ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. I, s. 94.

²⁶⁷ Mekkî, *a.g.e.*, c. II, s. 226.

²⁶⁸ Kehf, 18/28.

²⁶⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 581.

şeytanların tesirlerinin azalmasına ve şeytanî kirlerin ortadan kalkmasına yardımcı olur.²⁷⁰

Gazâlî'ye göre insanlar üç kısımdır. Birincisi gıdaya benzer. Nasıl ki gıdaya her dâim ihtiyaç duyulursa, bu tip insanlara da her dâim ihtiyaç duyulur. İkincisi ilaca benzer. İlaça ihtiyacın gerektiği zaman söz konusu olduğu gibi bu tip insanlara da zaman zaman ihtiyaç duyulur. Üçüncüsü ise hastalık gibidir ki hastalığa hiçbir zaman ihtiyaç duyulmadığı gibi bu tip insanlara da hiçbir zaman ihtiyaç duyulmaz. Bununla beraber, nasıl ki ihtiyaç duyulmadığı halde, insanlar zaman zaman hastalıklarla imtihan edilirlerse, kişi de bazen, hiç ihtiyaç duymadığı halde, hastalığa benzeyen insanlarla imtihanâna tâbi tutulabilir. İmam Gazâlî'ye göre bu tür insanlarda hiçbir fayda yoktur ve onlarla ünsiyet kurmak mümkün değildir. Bu yüzden şerhlerinden kurtulmak için onları idâre etmek gerekir. Bu tür insanlarda her ne kadar fayda bulunmasa da onların müşâhede edilmesinde çok büyük faydalar vardır. Şöyle ki kişi, onlarda görmüş olduğu kötü hallerden ve çirkin davranışlardan kaçınır. Böylece kendi hallerini ve davranışlarını düzeltmiş olur.²⁷¹

Gazâlî, “*Kişi, dostunun dîni üzerinedir. O halde, sizden biri kimi dost edineceğine baksın*”²⁷² hadîs-i şerîfinden hareketle her insânla arkadaş olmanın mümkün olmadığını söyler. Ona göre kişi, arkadaşlık yapacağı kişinin arkadaşlığından dînî ve dünyevî birtakım faydalar elde eder. Bu itibarla kişi, arkadaşlık kuracağı kişilerde birtakım hasletlerin ve sıfatların bulunup bulunmadığına dikkat etmelidir. Gazâlî, arkadaş seçimi esnasında, özellikle iki hususu göz önünde bulundurması gerektiğini söyler:

Birinci husus, arkadaş olarak seçilecek kişide sohbet/arkadaşlık ve sadâkat şartlarının bulunup bulunmadığı hususudur. Buna göre kişi, mânevî kardeşlik/arkadaşlık ve sadâkat şartlarını taşımayan kimselerle arkadaş olmamalıdır. Kendisine ilim öğrenmede ortak, dînî ve dünyevî işlerde yoldaş olması için arkadaş edinmek isteyen kişi, arkadaş olarak seçeceği kişi/lerde beş tane hasleti gözetmelidir.

²⁷⁰ Gazâlî, *Hulâsatü't-tesânîf fi't-Tasavvuf*, (Mecmûatü resâilî'l-İmami'l-Gazâlî içinde), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, s. 113; Gazâlî, *Eyyühe'l-veled*, s. 109.

²⁷¹ Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, s. 82.

²⁷² Ebû Dâvud, Edeb, 16; Tirmizî, Zühd, 45.

Bu beş hasletten birincisi, *akıldır*. Ona göre ahmak kişi ile arkadaşlık kurmada herhangi bir hayır yoktur. Çünkü ahmak kişiler, dostlarına fayda vereceğim derken zarar verebilirler. Bu yüzden akıllı düşman, ahmak dosttan daha hayırlıdır.

İkinci haslet, *güzel ahlâktır*. O halde, kişi, öfkesine ve şehvî arzularına mâlik olamayan kötü ahlaklı kişilerle arkadaşlık kurmamalıdır.

Üçüncü haslet *salahtır*. Buna göre kişi, büyük günâhları ısrarla işleyen fâsık kişilerle arkadaşlık kurmamalıdır. Gazâlî, büyük günâhları işleme konusunda ısrarlı olan kişilerin, gerçekte Allâhü Teâlâ'dan korkmadıklarını; bu yüzden, onların şerlerinden emîn olunmaması gerektiğini ve Allâhü Teâlâ'nın, “...*Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme*”²⁷³ buyurarak bu tür kişilerle arkadaşlık yapmama konusunda Rasûlüllâh'ı (s.a.v.) ikaz ettiğini söyler. Gazâlî'ye göre bu âyet-i kerîmenin muktezâsınca, fâsık kişilerle arkadaşlık yapmak doğru değildir. Çünkü sürekli olarak fâsık kişilerin fîsk ve mâsiyetlerine şahit olmak, kişinin kalbindeki masiyetlere karşı menfî bakışı giderir ve kişi, şahit olduğu masiyetleri bir müddet sonra kolayca işlemeye başlar. İşte bu hakîkatten dolayı, gıybet etmek, erkeklerin altın yüzük takmalarından ve ipek elbise giymelerinden daha büyük bir günâh olmasına rağmen, fâsıkların yanında sürekli durarak alışıldığı için kalplere daha kolay gelmektedir.

Dördüncü haslet, dünyâyâ karşı hırslı olmamaktır. Gazâlî'ye göre dünyâyâ karşı hırslı kimselerle arkadaşlık etmek, öldürücü bir zehir mesâbesindedir. Zira insan tabîatı, benzerliğe ve uymaya meyilli olduğu için kişinin, bilinçsizce, arkadaşına uyup ahlâkını, onun ahlâkına benzetmesi imkân dâhilindedir. Bu itibarla, kişinin dünyâyâ karşı hırslı kişilerle oturup kalkması, kalbinde dünyâ hırsının artmasına sebep olacaktır.

Beşinci haslet, doğruluktur. Buna göre kişi, yakını uzak, uzağı yakın gösteren serâba benzeyen yalancı kişilerle arkadaş olmamalıdır. Arkadaş edinme konusunda,

²⁷³ Kehf, 18/28.

bu beş hasleti üzerinde taşıyan kişileri bulamayan kimse, uzleti tercih edip insanlardan uzaklaşmalıdır.²⁷⁴

Arkadaş seçiminde göz önünde bulundurulması gereken ikinci husus ise arkadaşlık haklarına riâyet hususudur. Bu haklara riâyet edebilmek için öncelikle arkadaşlık âdâbı bilinmelidir. Gazâlî, arkadaşlık âdâbını şöyle sıralar:

Öncelikle bir mala sahip olma konusunda arkadaşı kendisine tercih etmek, bu mümkün değilse, arkadaşının ihtiyacı anında malının fazlasını arkadaşına vermek, ihtiyâçları hususunda, arkadaşın yalvarmasına gerek kalmadan bizzat bedeniyle yardımda bulunmak, sırrını saklamak, ayıplarını örtmek, arkadaşın moralini bozacak tarzda insanlar tarafından sarf edilen kötü sözleri ona duyurmamak, arkadaşın mutlu olmasına sebep olacak tarzda insanların onu övmesi ile ilgili sözleri ona duyurmak, konuşurken ona tam kulak vermek, konuşma esnâsında onunla tartışmaktan geri durmak, onu en güzel ismiyle çağırmak, bilinen iyilikleri sebebiyle onu övmek, yaptığı iyiliklerden dolayı, ona alenen teşekkür etmek.²⁷⁵

Gazâlî'ye göre birbirinin zıddı olan sevgi ve buğz/nefret, kalpte bulunan gizli bir hastalıktır. Her ikisi de kalbe galebe çaldıkları zaman ortaya çıkarlar. Buna göre buğz galebe çaldığı zaman uzaklık ve muhâlefet ortaya çıkar ki buna düşmanlık denir, sevgi galebe çaldığı zaman ise yakınlık ve muvafakat ortaya çıkar ki buna da dostluk denir. Gazâlî'ye göre kalpte mevcûd olan bu iki duygu, Allâhü Teâlâ'nın sevgisine muvâfık olmalıdır. Nitekim bir hadîs-i kudsîde Allâhü Teâlâ “*Benim için bir dost veya bir düşman edindin mi?*” buyurmuştur.²⁷⁶

Nefsin tezkiyesi için gerekli gördüğü kötü arkadaşlardan uzaklaşmak, sadece Allâhü Teâlâ'nın sevgisine kavuşmak maksadıyla yapılmalıdır. Birbirine taban tabana zıt olan buğz ve muhabbet duygularının aynı kişi için beslenmesi Gazâlî'ye göre olmayacak bir şey değildir. Çünkü aynı kişide bir anda hoş giden ya da nefret edilen birçok haslet bulunabilir. Örneğin kişinin, güzel ama fâcî bir hanımı olabilir.

²⁷⁴ Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, ss. 80-82; Gazâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*, thk. Yahya Murâd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, ss. 38-45; Gazâlî, *İhyâ* c. III, ss. 35-36.

²⁷⁵ Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, ss. 83-84.

²⁷⁶ Gazâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*, s. 30.

Bu kişi, böyle bir hanımı, bir yönüyle sevip bir yönüyle sevmeyebilir. Yine bir kişinin fâsık ama hizmette kusur etmeyen bir oğlu olabilir. Bu kişi, böyle bir çocuğu, bir yönüyle sevip bir yönüyle sevmeyebilir. Tıpkı bunun gibi bir kişinin, hem buğz edilecek hem de sevilecek sıfatları olan arkadaşları olabilir. Gazâlî'ye göre kişi, buğz edilecek sıfatları olan arkadaşlarından uzaklaşıp buğz ederken, onları tamâmen gözden silmemeli, onlara sadece kötü ahlaklarından dolayı buğz etmelidir. Çünkü kul, yaptığı bir tâatten dolayı sevildiği gibi işlediği bir masiyetten dolayı buğz edilebilir.²⁷⁷

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, nasîhate kulak vermesi muhtemel olan kötü ahlaklı bir arkadaşını terk etmektense, ahlâkını iyileştirmek için ona yardımcı olmanın daha doğru bir davranış olacağını görüşünü benimser. Çünkü temiz ahlaklı biri ile arkadaş olan fâcir birinin, arkadaşının Allâhü Teâlâ'dan korktuğuna ve ibâdetlerine devâm ettiğine şâhit olarak bir müddet sonra, utanıp günahlara ısrar etmekten vazgeçmesi muhtemeldir. Hâkezâ, tembel birinin, hırslı biriyle arkadaş olması durumunda, arkadaşının hırslı hâlini göre göre bir müddet sonra tembelliğinden utanmaya başlaması ve netîcede onun gibi hırslı olması mümkündür. Ancak kötü ahlaklı kişilerin, nasîhati kabûl etmesi söz konusu değil ise yahut masiyetleri, arkadaşına veya onun yakınlarına sirâyet edecek vaziyette ise böyle kişileri terk etmek, onlarla arkadaşlık yapmaktan daha evlâdır. Başkalarına zulmedip Allâh'a isyân edenlerle arkadaşlık yapmak ve onlara ihsânda bulunmak ise zulümlerinde ve isyanlarında onlara ortak olmak hükmünde olacağından, böyle kişilerden uzaklaşmak gerekmektedir. Gazâlî'ye göre zâlimlerle arkadaşlıktan kaçınmak, mazlunun kalbinin, takviye ve teselli edilmesine sebep olur. İşte bu duygu ile zâlim kimselerle arkadaşlığı terk etmek Allâhü Teâlâ'ya sevimli gelir.²⁷⁸

Özetle söylemek gerekirse, nefsin ıslahı için Gazâlî'nin kötü ahlaklı arkadaşlardan uzak kalmak gerektiği yönündeki düşüncesi, onların kötü ahlakının, bir müddet sonra kişiye sirâyet etme tehlikesine dayanmaktadır. Bununla beraber kişi, kötü ahlaklı arkadaşını tamâmen terk etmemelidir: Şayet arkadaşının kötü

²⁷⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 30-31.

²⁷⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 32-33, 86.

ahlâkını düzeltme imkânı varsa onu düzeltmek için arkadaşlığa devâm etmeli, onu düzeltme imkânı yoksa kötü ahlakının kendisine sirâyet etme tehlikesinden dolayı onunla arkadaşlık yapmaktan uzak durmalıdır.

8. İbâdetlere Riâyet Etmek

Lügatte, boyun eğme, kulluk yapma ve itâat etme²⁷⁹ gibi mânâlara gelen ibâdet kelimesi, ıstılahta, “insanın Allah'a karşı saygı, sevgi ve itâatini göstermesi, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu muayyen tutum ve davranışlar” mânâsına gelir. Yine aynı maksada binâen ortaya konan “tefekür, duyuş ve sözler” de ibâdet olarak değerlendirilir. Bununla beraber ibâdet kelimesi, daha çok “dinî içerikli belli ve düzenli davranış biçimleri” için kullanılmaktadır.²⁸⁰

En yaygın ifâdesiyle namaz kılmak, oruç tutmak gibi farzları yerine getirmek şeklinde anlaşılan ibâdet, sanıldığından çok daha geniş mânâları ihtivâ etmektedir. Çünkü *kulluk yapmak* anlamına gelen *ibâdet*, yaratılışın asıl gâyesi kılınmıştır.²⁸¹ Bu hakîkate binâen ibâdet, kulluk mânâsına gelen ubûdiyyet kavramı ile birlikte değerlendirilir. Her iki kelimenin de köle mânâsına gelen “’abd” kökünden geldiğini dikkate alırsak, ibâdeti, “Köle olan insanın, efendisi olan Rabb’ine karşı, O’nun emrettiği ve Rasûlünün tatbîk ettiği şekliyle kölelik yapmasıdır” diye târif edebiliriz. Bu mânâyâ göre ibâdetler, kibir sıfatı ile benlik davası güden nefsin itâat altına alınıp yaratılış gayesi doğrultusunda hareket etmesini sağlamak için vaz edilmiş en tesirli ilâhî reçetelerdir.

Gazâlî’ye göre ibâdetler, kalbî hastalıkların ilâcı mesâbesindedir. Nasıl ki bedenî hastalıkların tedâvisi için hazırlanan ilaçlar, çeşitli maddelerden meydana gelir ve bu maddelerin oranları birbirinden farklı olur ise kalbî hastalıkların tedâvisi için emredilen ibâdetler de bazı hususlarda birbirinden farklılıklar arz ederler. Nasıl ki ilaçlar, bir takım hikmetlere binâen hazırlanmış ise ibâdetler de birçok hikmete

²⁷⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 293.

²⁸⁰ Sinanoğlu, Mustafa, “İbâdet”, *D.İ.A.*, Ankara, 1999, XIX/233.

²⁸¹ “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.” (Zâriyât, 51/56.)

binâen belli şekillerde yapılmak üzere emredilmiştir. Bunun böyle olmasının ardında ilâhî sır/ lar vardır. Örneğin, namazın rekâtlarının birbirinden farklı olması ve secdenin rükûdan daha fazla olması tesadüf eseri şeyler değildir. Gazâlî'ye göre bütün bunlarda ilâhî sırlar vardır ve bu sırlar, akıl ile değil, nübüvvet nûruyla anlaşılabilen hususlardır. Bu hususları akıl yoluyla anlamaya çalışanlar veya bunların ilâhî bir sırda dayanmayan tesâdüfî şeyler olduğunu zannedenler, ahmaklıklarını ve câhilliklerini ortaya koymaktan başka bir şey yapmamış olurlar. Nasıl ki ilâçlar, hastalığa şifâ olacak ana maddeleri ve yardımcı maddeleri ihtivâ ederse, mânevî hastalıkların tedâvisi için emredilen ibâdetler de birtakım ana unsurları ve yardımcı unsurları ihtivâ eder. İbadetlerdeki ana unsurlar, farzlar, yardımcı unsurlar ise farzları tamamlayan sünnetler ve nâfilelerdir. O halde, bedenî hastalıklar için hazırlanan ilaçları, temel ve yardımcı unsurları ile birlikte kullandığımız gibi kalbî hastalıklar için vaz edilmiş olan ibâdetleri de bütün unsurları ile birlikte ifâ etmek lâzımdır.²⁸²

Tâatler ve organların fiilleri ile asıl murâd edilen şey, kalbin tasfiyesi, tezkiyesi ve cilâlanmasıdır. Nefsini tezkiye edenin kurtulacağını bildiren âyet-i kerîme²⁸³, bu hususa işâret etmektedir. Kişinin nefsinin tezkiye etmeyi murâd etmeye başlaması ise o kişinin kalbinde îman nurlarının parlamaya başladığının bir alâmetidir. “*Allâh kimi hidâyete erdirmek isterse, onun sadrını/kalbini İslâm’a açar...*”²⁸⁴ âyet-i kerîmesi bunu ifâde eder.²⁸⁵ Bu düşünceden hareketle Gazâlî, ibâdât ü tâat ile kastedilen şeyin kalbin sıfatlarının değiştirilmesi olduğunu söyler. Ona göre secde yapmaktan maksat, alnın toprakla buluşturulması değil, kalpteki kibir sıfatının tevâzu sıfatı ile değiştirilmesi ve zamanla tevâzu sıfatının pekiştirilmesidir. Bir yetimin başını okşayıp onu öpmekten maksat, kalpteki rikkat sıfatını güçlendirmektir. Bundan dolayıdır ki amellerin kıymeti niyetlere göre takdir edilecektir. Binâenaleyh kalpteki kötü bir hasleti, zıddıyla değiştirmek veya iyi bir hasleti pekiştirip güçlendirmek niyeti ile yapılmayan bir ibâdet, gaflet içinde yapıldığı için aslâ bir fayda temin etmez. İbadetlere riyânın karışması ise gafletten daha tehlikelidir. Çünkü gaflet ile yapılan ibâdet bâtıl sayılır ve bu ibâdeti yapan

²⁸² Gazâlî, *el-Münkız*, ss. 110-112.

²⁸³ Şems, 91/9.

²⁸⁴ En‘âm, 6/125.

²⁸⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 531.

sevaptan mahrum kalır ancak riyâ ile yapılan ibâdet ise şer sayılır ve riyâ yapan kişi günâh kazanmış olur.²⁸⁶

İmam Gazâlî, “*Allâh kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, Rabb'inden bir nûr üzerinde değil midir?...*”²⁸⁷ âyet-i kerîmesine istinâden kulu, ibâdete karşı uyarıp sevkeden ve ibâdet yollarına sülûk etmeye karşı harekete geçiren âmilin, semâvî bir tefekkür ve hususî bir tevfik-i ilâhî olduğunu söyler ve bu görüşünü şu hadîs-i şerîf ile teyit eder: Rivâyete göre Rasûlüllâh (s.a.v.) “*Nûr kalbe girdiği zaman kalp genişler, açılır*” buyurmuş. Sahabe-i Kirâm, bu genişlemenin herhangi bir alâmetinin olup olmadığını sorunca Rasûlüllâh (s.a.v.), bu genişlemenin alâmetlerinin “aldanma yurdundan uzaklaşıp ebedîlik yurduna yönelme ve ölüm gelmeden ölüme hazırlanma” olduğunu haber vermiştir.²⁸⁸

Gazâlî, bilinçsizce yapılan ibâdetin kula faydadan çok zarar verdiği düşüncesindedir. Bu yüzden o, ibâdet yolunda yapılması gereken ilk işin *ilim* ile meşgûl olmak olduğunu söyler. Çünkü ibâdetin basîret ile yapılabilmesi ilme bağlıdır. O halde, kişi, hiç vakit kaybetmeden şer’î delillere iyice bakmalı, bolca tefekkür edip ilim tahsil etmeli, bilmediklerini, yolun rehberleri, ümmetin kandilleri ve İmamların komutanları konumunda olan âhiret âlimlerinden sorup öğrenmeli, onlardan istifâde etmelidir. Ayrıca kişi, aşılması gereken mesâfeleri, Allâh’ın tevfigi ile kat etmeye yardımları olması için âhiret âlimlerinin sâlih duâlarını da talep etmelidir. Gazâlî’ye göre bu sayılanları yerine getiren kişi için gayba dâir bir ilm-i yakîn hâsıl olur. Bu ilim sâyesinde kişi, ortağı olmayan bir tek ilâhının olduğunu; O’nun kendisini yarattığını, sahip olduğu bütün nîmetleri O’nun verdiğini; bu nimetlere karşılık, O’nun, kendisini, şükür ile mükellef kılıp zâhiri ve bâtını ile hizmette ve tâatta bulunmayı emrettiğini; O’nun, kendisine, küfre ve her türlü günaha karşı uyarıda bulunduğunu; itâat ettiği takdirde ebedî sevap ile isyan ettiğinde ise ebedî ceza ile hakkında hüküm vereceğini idrâk etmeye başlar. Bu şekilde tezâhür

²⁸⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 143.

²⁸⁷ Zümer, 39/22.

²⁸⁸ Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, s. 59.

eden mârifet ve gayba dâir ilim neticesinde kişi, isteyip bulduğu ve cahâletten sonra öğrendiği nîmet veren efendisine hizmet etmeye ve kulluk yapmaya yönelir.²⁸⁹

İbadetler Allâhü Teâlâ'nın kullarına yüklemiş olduğu mükellefiyetler manzûmesidir. Ancak bu mükellefiyetler, insanların kölelerine yükledikleri mükellefiyetlere benzemez. Şöyle ki insanların kölelerine yükledikleri mükellefiyetlerde, kendilerine yönelik birtakım menfaatler vardır ancak köleler için herhangi bir menfaat söz konusu değildir. Bu yüzden insanlar, kölelerini, menfaatleri olmayan bir işle mükellef kılmazlar. Allah Teâlâ'nın kullarına birtakım mükellefiyetler yüklemesi ise insanlarınki gibi olmayıp hâdî ve mürşit konumundaki bir doktorun hastasına birtakım mükellefiyetler yüklemesi gibi olur. Hastanın, doktorun yüklediği mükellefiyetlere uyması, doktor için ne fayda ne de zarar sebebidir, fayda ve zarar, hasta için söz konusudur. Şayet hasta, doktorun tavsiyesine uyarsa şifa bulup kurtulur, uymazsa hastalığı müzminleşir ve helâk olur. Hastanın karşılaşacağı her iki netîce de doktorun yanında müsâvidir. Bununla beraber, doktor hastasının helâk olmasına râzı olmayıp onu tedâvi etmeye çalışır. Aynen bunun gibi Allâhü Teâlâ'nın mânevî hastalıkların tedâvisi için kullarına yüklemiş olduğu mükellefiyetlere kulların uyup uymamaları Allâhü Teâlâ için müsâvidir. Allâhü Teâlâ kullarından müstağnî olmakla beraber kullarının, kendisinden uzak kalarak şakâvet içinde olmalarından râzı olmayıp kendisine yakınlaşarak saâdet içinde olmalarını murâd eder. Allâhü Teâlâ'nın kullarına birtakım mükellefiyetler yüklemesindeki hikmet işte budur. Bu hikmet sebebiyledir ki kalplere tesir eden zehirler konumundaki günahlara karşı, onların ilacı mesâbesindeki tâatler emredilmiştir. Maddî tedavi usullerine riâyat eden hastanın sıhate erdiği gibi (tâatler ve haramlara riâyat ederek mânevî tedâvi usullerine riâyat ederek) Allâhü Teâlâ'ya selîm bir kalple gelen kullar da kurtuluşa erecektir. Bu durumda fayda ve zarar kullara râcidir. Nitekim Allâhü Teâlâ bu hususta, *“Kim doğru yola giderse ancak kendisi için doğru yola gitmiş olur ve her kim sapıtırsa ancak kendi aleyhine olarak*

²⁸⁹ Gazâlî, a.g.e., s. 61.

sapıtmuş bulunur...’’²⁹⁰,’’Kim bir sâlih iş yaparsa artık kendi nefsi içindir ve kim kötülükte bulunursa artık kendi nefsi aleyhinedir...’’²⁹¹ buyurmuştur.²⁹²

Gazâlî’ye göre kul, Allâhü Teâlâ’nın emirlerini yerine getirirken, sabahtan akşama kadar geçen her anında ve her nefesinde, kalbini ve diğer organlarını mürâkebe altında tutmalıdır. Çünkü Allâhü Teâlâ, her an, kulun kalbine muttalî, zâhirine ve bâtınına nâzır olup onun bütün anlarını, hâtırlarını, adımlarını ve sâir harekât ve sekenâtını ihâta etmektedir. O halde, kul, Allâhü Teâlâ’nın huzûrunda, aynen kakhâr ve cebbâr bir pâdişâhın huzûrunda duran günâhkâr ve zelîl bir kulun edebi ile zâhiren ve bâtinen edeplenmeli, Rabb’inin kendisini, yasakladığı bir fiili yaparken veya emrettiği bir fiilden kaytarırken görmemesine son derece gayret etmelidir. Kulun, yukarıda vasfedilen hâle erişebilmesi, ancak sabahtan akşama kadar bütün vakitlerini bir plana göre taksim edip virtlerini ona göre ayarlamasına ve uykusundan uyanıp tekrar yatağına dönünceye kadar Allâh’ın emirlerini deruhte etmesine bağlıdır.²⁹³

Gazâlî, ibâdeti, iki bölümde mütâlâa eder. Birinci bölüm, kulun kesbi ile alâkalı olan ve yapması gereken şeylerden, ikinci bölüm ise kulun kaçınması gereken şeylerden oluşur. Kulun kesbi ile alâkalı olan şeyler, ibâdet ve tâatler, kaçınması gereken şeyler ise masiyet ve kötülüklerdir. İkinci bölüm, takvâ ile alâkalı olup kul için birinci bölümden daha sâlim, daha faydalı, daha fazîletli ve daha şerefli. Bu yüzden, mücâhede derecesinin henüz ilk basamağında bulunan mübtedî konumundaki kişiler, gündüzleri oruç tutup geceleri namaz kılarak ibâdetin iktisâb tarafı ile meşgûl olurlarken, müntehî konumunda olan basîret sâhibi kullar ise ibâdetin ictinâb tarafını tercih etmektedirler. Basîret ehlinin böyle yapmaktan maksatları, kalplerinin, mâsivâyâ meyl etmesine; iç âlemlerinin fuzuli şeylerle meşgûl olmasına, dilinin lağviyat türü sözler söylemesine ve gözlerinin kendilerini alâkadar etmeyen şeylere bakmasına mâni olmaktır. Bununla beraber, kişinin kemâle erip murâdının hâsıl olması için ibâdetin/kulluğun her iki tarafını da yerine getirmesi

²⁹⁰ İsrâ, 17/15.

²⁹¹ Fussilet, 41/46; Câsiye, 45/15.

²⁹² Gazâlî, *el-Madnûn bihî alâ ğayri ehlihî*, ss. 93-95.

²⁹³ Gazâlî, *Bidâyetü’l-hidâye*, s. 20.

gerekmektedir. İşte bu takdirde kul, selâmete ermiş ve mânevî zenginliğe kavuşmuştur. Şayet, kulluğun iki tarafından birisini tercih etmek gerekirse, Gazâlî'ye göre tercih edilmesi gereken taraf, ictinâb tarafıdır. Çünkü ictinâb hâlinde, mânevî zenginlik hâsıl olmasa da kişi, yine de selâmet içinde olur. Aksi takdirde, yâni kulluğun ictinâb tarafı ihmâl edilmesi durumunda, iktisâb tarafı ile meşgûl olmak, kulluğun iki tarafını da hüsrâna uğratar. Öyle ki kişi, geceleri namaz kılar, yorulur ancak (kalbindeki) bir tek (fâsid) irâde, kıldığı namazı boşa giderir ve böylece kişi, kıldığı namazından fayda görmez. Hâkezâ, uzun gündüzlerde oruç tutar ancak ağzından çıkan bir tek (fâsid) söz, orucunu ifsâd eder ve orucundan fayda görmez.²⁹⁴

9. Tefekkür

Lügatte, derin düşünme ve kafa yorma²⁹⁵ gibi mânâlara gelen tefekkür kelimesi, ıstılahta, “matlûba ulaşmak için kalbin, eşyânın mânâları hakkında tasarrufta bulunması”,²⁹⁶ düşünce kuvvetinin, aklın bakış açısına göre harekete geçmesi,²⁹⁷ kalbin, bir şeydeki hayrı, şerri, faydayı ve zararı görmesine yardımcı olan bir kandil²⁹⁸ gibi mânâlara gelmektedir.

İmam Gazâlî tefekkürü, bütün hayırların babası; insana iyilikleri ve kötülükleri gösteren bir ayna olarak görür.²⁹⁹ Ona göre kişiye ledünnî ilmin bahşedilmesinin yollarından biri tefekkürdür. Çünkü nefis, önce bir bilgiye erişir, sonra o bilgi ile amel edip riyâzet yapar, sonra da tefekkürün şartlarına riâyet ederek muâmelelerinde tefekkür ile hareket ederse ona gayb kapıları açılır. Gazâlî, amellerini tefekkür ile yapan mütefekkirin durumunu, tasarruf şartlarına riâyet ederek malında tasarrufta bulunan tâcirin durumuna, amellerini tefekkürden uzak bir şekilde yapan kişinin durumunu ise yanlış yollara sülûk eden tâcirin durumuna benzetir. Nasıl ki tasarruf şartlarına riâyet eden tâcire kazanç kapıları açılır, yanlış

²⁹⁴ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, ss. 223-225.

²⁹⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, II/783.

²⁹⁶ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 127.

²⁹⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 643.

²⁹⁸ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 127.

²⁹⁹ Gazâlî, *Minhâcû'l-ârifîn*, s. 56.

yollara sülûk eden tüccar da hüsrân içinde helâk olursa, mütefekkir de eğer doğru yolu takip ederse akıl sahiplerinden olur ve kalbinde gayb âleminde bir pencere açılır. Böyle bir mütefekkir, kâmil bir âlim, ilhâm ve te'yîde mazhar bir akıl sâhibi olur.³⁰⁰

Gazâlî'ye göre “tefekkürün meyvesi ilimler, haller ve amellerdir. Ancak tefekkürün en hususî semeresi ilimden başkası değildir. Kalpte ilim hâsıl olduğunda, kalbin hâli değişir, kalbin hâli değiştiğinde, âzâların amelleri de değişir. Amel hâl; hâl ilme; ilim ise tefekküre tâbidir. O halde, tefekkür, bütün hayırların başlangıç noktası ve anahtarıdır.” Bu düşünceden hareketle Gazâlî, tefekkürün zikirden ve tezekkürden daha hayırlı olduğunu söyler. Çünkü ona göre tefekkür, kalbin zikri olması haysiyetiyle, zaten içinde fazlasıyla zikir barındırmaktadır. “Kalp ile yapılan zikir ise organların amelinden daha üstündür. Gerçekte amelin şerefi, kendisinde zikir bulunması hasebiyledir. O halde, tefekkür, amellerin tamamından daha fazîletlidir. Bu yüzden ‘*Bir saatlik tefekkür, bir senelik ibâdetten daha hayırlıdır*’³⁰¹ denmiştir.”³⁰²

Gazâlî, tefekkürün, ilim sâyesinde mütefekkirin hallerinde değişikliğe sebep olduğunu söyler. Şöyle ki öncelikle kişi, âhiret hakkında yapmış olduğu tefekkür ile âhiretin dünyâdan daha hayırlı olduğu yönünde bir mârifete/ilme sahip olur. Bu mârifet/ilim, kalbe iyice yerleştikten sonra kalpte birtakım değişiklikler meydana gelmeye başlar. Bu değişiklik neticesinde, kalbin dünyâyâ karşı olan rağbeti, âhirete doğru yönelmeye başlar ve neticede *zühd* dediğimiz şey ortaya çıkar. Gazâlî'ye göre âhiretin dünyadan daha hayırlı olduğuna kalpte oluşan bilinç, ilim; bu ilim neticesinde, kalbin dünyâdan nefret edip âhirete doğru meyl etmesi ise hâldir.³⁰³ Buna göre hâl, ilme tâbidir. İşte bu hâlin tesiri altında kalan kişi, dünyâdan âhirete yönelmeyi gerekli kılan birtakım amellere yönelmeye başlar.

Gazâlî'ye göre tefekkür, kuru bir düşünceden ibâret olmayıp tefekkür edenin hâline ve fiillerine sirâyet eden bir kuvvettir. O, bu düşünceden hareketle Rabb'ine

³⁰⁰ Gazâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, s. 74.

³⁰¹ Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, II/127. (Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafa*, I/310.)

³⁰² Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, ss. 262-263.

³⁰³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 263.

âşık olan kulun hakîki mâşuku olan Allâhü Teâlâ'yı ne şekilde tefekkür etmesi gerektiğini, zâhirî aşk üzerinden anlatmaya çalışır. Şöyle ki âşık olan kişinin bütün tefekkürü, mâşuku ile kendisi arasındaki muâmeleleri çerçevesinde cereyân eder. Başka bir ifâdeyle âşık, ya kendisinin ahvâlini ya da mâşukunun ahvâlini tefekkür eder. Onun mâşuku hakkındaki tefekkürü, ya mâşukunun zâtındaki/kişiliğindeki ve sûretindeki güzellik ile alâkalıdır ki âşık, bu tefekkür sâyesinde bir anlamda mâşukunu zihnen müşâhede etmiş ve bu müşâhededen zevk almış olur ya da onun ahlâkına ve sıfatlarına delâlet eden güzel davranışlar hakkında olur ki bu durumda âşık, önceki tefekkür neticesinde aldığı zevki ve mâşukuna beslediği sevgiyi artırmış olur. Âşıkın kendisi ile alakalı olan tefekkürüne gelince, bu tefekkür, âşığın mâşuku ile arasındaki münâsebet mebnîdir. Yâni âşık, sahip olduğu sıfatları tefekkür ederken, bu sıfatlardan hangilerinin, mâşukun gözünden düşmesine sebep olacağını, hangilerin ise mâşukun gözüne girmesine vesile olacağını öğrenmeye ve ona göre hareket etmeye çalışır. Gerçek âşık, mâşukunun gözünden düşmeye sebep olacak sıfatları terk edip mâşukun gözüne girmeye vesile olacak sıfatlarla vasıflanmaya çalışan kişidir. Gazâlî'ye göre Rabb'ine âşık olan kul da aynen böyle olmalıdır. Yâni, onun -dînî ya da dünyevî- bütün tefekkürü, ya kendisi ile ilgili olan hususlarda ya da Rabb'i ile ilgili olan hususlarda olmalıdır. Onun kendisi ile alâkalı olan tefekkürü, sahip olduğu sıfat ve hallerden, hangilerinin Allâhü Teâlâ'ya sevimli, hangilerinin sevimsiz olduğunu öğrenmeye yönelik olmalı ve buna göre hareket etmelidir, sıfat ve hallerinden Allâhü Teâlâ'ya sevimli olanlara devâm etmeli, sevimsiz olanları terk etmelidir. Kulun Rabb'i ile ilgili tefekkürü ise ya Allâh'ın sıfatları, fiilleri ve esma-i hüsnası ile alâkalı ya da O'nun göklerdeki, yeryüzündeki ve bu ikisi arasındaki fiilleri, mülkü ve melekûtü ile alâkalı olmalıdır. Gazâlî'ye göre kulun Rabb'i ile ilgili hususlardaki tefekkürü, bu iki hususun dışına taşmamalıdır. Eğer kul, bu iki hususun hâricindeki şeyleri tefekkür ediyorsa, aşk sınırlarının dışına çıkmıştır ve ondaki aşk eksik demektir. “Çünkü tam ve mükemmel derecedeki aşk, âşığın bütün vakitlerini celb eden ve kalbi, kendisinin dışında herhangi bir şeye yer kalmayacak şekilde kaplayan aşktır.” O halde, Allâhü Teâlâ'yı seven kişinin bakışı ve tefekkürü, sadece mahbûbu olan Allâhü Teâlâ hakkında olmalıdır.³⁰⁴

³⁰⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 264-265.

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, mekrûh olma ihtimâli olan herhangi bir fiili veya sıfatı üç açıdan tefekküre tâbi tutmak gerektiğini söyler: Buna göre kişi, ilk olarak işlemeyi düşündüğü fiilin (ya da vasıflanmak istediği sıfatın) Allâh katında mekrûh olup olmadığını tefekkür etmeli, ikinci aşamada, Allâhü Teâlâ katında mekrûh olduğu bilgisine ulaştığı şeyden (fiil veya sıfattan) nasıl kaçınılması gerektiğini tefekkür etmeli, üçüncü aşamada ise mekrûh olduğu öğrenilen fiil ya da sıfat ile kendisinin hâl-i hâzırda muttasıf olup olmadığına veya ileride bu hâl ile muttasıf olmaya mâruz kalıp kalmayacağını tefekkür etmeli ve gereğini yapmalıdır.³⁰⁵

Gazâlî'ye göre mekrûh olan şeyler hakkında icrâ edilen bu üç yönlü tefekkür, aynen haramlar ve tâatler/ibâdetler için de yapılmalıdır. Buna göre kul, her gün, bir taraftan günâh işlemeye müsâit olan âzâlarını teftiş edip o âzâların işleyebileceği günâhları, üç açıdan tefekküre tâbi tutmalı ve onlardan kaçınmaya gayret etmeli, bir taraftan da bu âzâlar ile yapılması gereken tâatları/ibâdetleri tefekkür edip onları işlemeye gayret etmelidir. Hulasa olarak söylemek gerekirse kul, öncelikle bütün âzâlarını, bedenini ve malını, hatta hayvanlarını, hizmetçilerini ve evladını teftiş etmelidir. Sonra inceden inceye tefekkür ederek sahip olduğu bu şeylerle Allâhü Teâlâ'ya ibâdet etme yollarını bulmalı ve kendisini bu ibâdetlere bir an önce rağbet ettirecek âmiller hakkında tefekkür etmelidir. Sonra ibâdetlerdeki niyetinin ihlâslı olup olmadığını tefekkür etmeli ve bu ibâdetler için yer ve zaman aramalı, sonra da yeri ve zamanı gelen ibâdeti işleyerek o ibâdetler ile amellerini tezkiye etmelidir.³⁰⁶

Gazâlî'ye göre kulun tefekkür etmesi gereken bir başka husus, kalpteki, şehvet, öfke, cimrilik, kibir, ucub gibi helâk edici sıfatlardır. Buna göre nefisini tezkiye etmeyi düşünen her kul, kalbinde bu tür sıfatların olup olmadığını araştırmalıdır. Eğer kalbini bu tür sıfatlardan münezzeh olduğu zannına kapılırsa, bunun nefisten gelen bir zan olduğunu bilmeli ve bu konuda kendisini imtihana tâbi tutup kalbinin bu sıfatlardan münezzeh olduğuna dâir birtakım alâmetler bulmaya çalışmalıdır. Çünkü nefis, dâimâ kendisinin hayır üzere olduğunu zanneder. Bu

³⁰⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 265.

³⁰⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 265-267.

yüzden kişi, tevâzu sâhibi ve kibirden uzak biri olduğunu iddiâ eden nefsine karşı, hemen inanmamalı, ona çarşıda odun taşımayı teklif ederek iddiasında doğru olup olmadığını tecrübe etmelidir. Hâkezâ, nefis, hangi güzel sıfat ile muttasıf olduğunu iddiâ ediyorsa, ona, o sıfatın îcâbına göre hareket etme teklifi yapılmalı ve ona göre hareket edilmelidir. Gazâlî'ye göre kişi, bu şekilde hareket ederek her dâim nefsinin helâk olmasına sebep olacak mekrûh sıfatlar ile muttasıf olup olmadığını tefekkür etmeli, bu sıfatlardan herhangi birisi ile muttasıf olduğunu anlamış ise bunun sebeplerini ve menşeyini araştırmalı ve bunlardan uzaklaşmaya çalışmalıdır.³⁰⁷

Nefsini tezkiye etme gayretinde olan kulun, tefekkür etmesi gereken bir başka husus ise kulun, kurtuluşuna vesile olan tövbe, sabır, şükür ve benzeri güzel sıfatlar ile muttasıf olup olmadığı hususudur. Buna göre kul, her gün, kalbinde, kendisini Allâhü Teâlâ'ya yaklaştıracak olan sıfatlardan hangisinin olup olmadığına bakıp tefekkür etmelidir. Çünkü bütün ilimler, tefekkürün meyveleridir. Bu yüzden, kulun, bu konudaki tefekkürü, onun birtakım ilme sahip olmasını sağlar. Örneğin, kalbinde tövbe sıfatını olup olmadığı hususunda tefekkür eden kul, ister istemez, öncelikle günâhları hakkında tefekkür etmeye başlar. Bu tefekkür neticesinde kul, günahlarını bir bir aklına getirip kalbinde toplar, sonra günahlarının ne kadar büyük olduğunu düşünmeye başlar. Ardından, bu günahlar ile alâkalı şerîatte vârid olan ikaz ve uyarılara bakar, bu günahlar sebebiyle Allâhü Teâlâ'nın nefretine mâruz kalacağını iyice aklına yerleştirir ve en sonunda, kalbinde, günahlara karşı pişmân olma hissi uyanır. Böylece kul, *tövbe* sıfatına sahip olmuş olur.³⁰⁸

Gazâlî'ye göre bu durum, güzel sıfatların tamâmı için geçerlidir. Binâenaleyh kulun, kendisini Allâh'a yaklaştıracak olan sevimli sıfatlardan hangisine sahip olup olmadığını tefekkür etmesi, önce, onu birtakım bilgilere ulaştırır. Bu bilgilerin gereğince amel etmesi durumunda kul, hakkında tefekkür etmiş olduğu sevimli sıfat ve hâl ile muttasıf olma imkânına kavuşur.³⁰⁹

³⁰⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 267-268.

³⁰⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 269.

³⁰⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 270.

Gazâlî'ye göre hakkında tefekkür edilmesi gereken şeylerden bir başkası da Kur'ân-ı Kerîm âyetleridir. Zîra güzel ahlâkın elde edilmesinin en faydalı yolu, Kur'ân-ı Kerîm'i tefekkür ile okumaktır. “Çünkü o (Kur'ân-ı Kerîm) bütün makamları ve halleri toplayan; kendisinde âlemler için şifâ bulunan bir kitaptır.” Onda hem güzel sıfatlara hem de kınanmış sıfatlara delâlet eden âyet-i kerîmeler vardır. Bu yüzden güzel sıfatlarla muttasıf olup kötü sıfatlardan arınmak isteyen kul, Kur'ân-ı Kerîm'i tefekkür ile okumalıdır.³¹⁰

Hakkında tefekkür edilmesi gereken hususlardan bir diğeri de Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) haberleridir. Çünkü kendisine *cevâmi'u'l-kelim* verilen Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) ağzından çıkan her bir kelime, hikmet denizlerinden bir denizdir.³¹¹

Gazâlî'ye göre âhiret, hesâb, azâb ve benzeri konularda, vaat ve ikazlarla dolu onca âyet-i kerîme, hadîs-i şerîf olmasına ve bu konuda yazılmış kitap yazılmasına rağmen, insanların yine de dünyâda, karanlıklar, gafletler, zorluklar ve rezillikler içinde yaşamalarının asıl sebebi, Allâhü Teâlâ'nın ayetleri ve onun sanatları, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) hadîs-i şerifleri ve sâlihlerin sözleri hakkında gereğince tefekkür etmemeleridir. Bu tefekkürsüzlüğün sebebi ise şeytanın vesveseleridir. Ne yazık ki insanlar şeytanın vesveseleri ile bu, âyet-i kerîmeleri, hadîs-i şerifleri ve selef-i sâlihînin sözlerini bırakıp cahillerin sözlerine kulak vermekte; gâfillerin âdetleri ile aldanmaktadırlar. Bu yüzden şeytan, onlara tam mânâsıyla nufûz etmekte, âdetleri onların kalbine iyice kazırmaktadır. Gazâlî'ye göre kalbin zaafa uğramasının sebeplerinden biri de işte bu haldir.³¹²

Kul ile Rabb'i arasındaki muamelelerde tefekkürün sahasının neler olduğunu öğrenen kul, sabah akşam tefekkür etmesi gereken hususlarda tefekkür etmeyi âdet edinmeli, nefsine ve Allâhü Teâlâ'dan uzaklaşmaya sebep olan sıfatlara karşı uyanık olmalı, Allâhü Teâlâ'ya yaklaştıran ahvâl ile vasıflanmaya çalışmalıdır. Gerekirse bir defter tutup oraya bütün helâk edici ve kurtarıcı sıfatları, bütün günâhları ve tâatları kaydetmeli ve her gün nefsine bu hususları arz etmeli ve ona göre hareket etmelidir.³¹³

³¹⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 270.

³¹¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 270.

³¹² Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 277.

³¹³ Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, s. 271.

İmam Gazâlî, Allâhü Teâlâ'nın celâli ve O'nun azameti hakkında tefekkürün ve O'nu kalp gözüyle müşâhede ederek nimetlenmenin, ancak kalbi helâk edici sıfatların tamamından arındırıp kurtarıcı sıfatların tamamıyla muttasıf kılmakla mümkün olacağını söyler. Ona göre kalbini helâk edici sıfatlardan arındırmadan Rabb'ini müşâhede etmeye kalkışan kişi, koynunda akrepler ve yılanlar olduğu halde, sevgilisini seyretmeye kalkışan âşık gibidir. Nasıl ki böyle bir âşık, kendisini ikide bir ısırıp duran akrep ve yılanları koynundan çıkarmadan sevgilisini müşâhede etmekten zevk alamazsa, Rabb'ini kalp gözüyle müşâhede etmek isteyen âşık bir kul da, yılan ve akrep mesâbesinde olan helâk edici sıfatları kalbinden çıkarmadan Rabb'ini müşâhede etmekten aslâ zevk alamaz. Bu sıfatlar kalpten çıkarılmadan vefat edilmesi durumunda ise durum daha tehlikeli olacaktır. Çünkü akrep ve yılan mesâbesindeki bu sıfatlar, kabirde sahibini daha fazla ısırıp sokacaklardır.³¹⁴

Gazâlî'ye göre tefekküre mâni olan sadece şeytanın vesveseleri değildir. Bunun dışında tefekküre mâni iki sebep daha vardır: Birinci sebep, tefekkür neticesinde katle meydâna gelecek üzüntüden kaçmaktır. Çünkü insân, faydalı bir tefekkür neticesinde, âhiretin azâbı, dehşetleri, şiddetleri ve âsilerin ebedî nimetlerden mahrum kalmaları sebebiyle duyacakları üzüntüleri öğrenerek kalben incinir. Ancak akıllı kişi, düşünmelidir ki tefekkürle kalbi incinmesine sebep olan hallerle karşılaştığı anda çekilecek acı, o halleri tefekkür ederken duyulan acıdan daha acı ve dayanılmazdır. İkinci sebep ise tefekkürün, hâl-i hâzırda tadılmakta olan dünyevî lezzetlere ve shehevî arzulara mâni olmasıdır. Bu durumda yapılması gereken, âhiret lezzetlerinin elden kaçırmanın, dünyevî lezzetleri terk etmekten daha büyük bir kayıp olduğunu düşünmektir. Zîra dünyevî nîmetler, çok çabuk unutilan ve kederlerle dolu bir halde iken âhiret nîmetleri ise sonsuz, kedersiz ve sâf bir haldedir.³¹⁵ O halde, kim cennete ulaşmak istiyorsa, dünyâdan bütün ilgi ve alakasını kesmeli, açık seçik ilâhî ilhâma mazhar oluncaya kadar bütün himmet ve gayreti ilâhî işleri tefekkür etmeye yöneltmelidir. Bu hâle erişmek ise ancak nefsin manevî kirlerden arındırılması neticesinde gerçekleşir ki saâdet denen şey de işte bu halden ibârettir.³¹⁶

³¹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 265.

³¹⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 118.

³¹⁶ Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, ss. 196-197.

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM GAZÂLÎ'DE KALBİN TASFİYESİ

I. Kalbin Hakîkati

İnsan hayatının devâmı için en mühim organ olan kalbin maddî anlamda taşıdığı değerden daha fazlası, mânevî kalp için söz konusudur. Zîra maddî bir organ olan kalbin sağlıklı olması, insanın maddî sağlığının selâmeti için şart iken mânevî kalbin sağlıklı olması ise öncelikle kulluğun selâmeti, nihâî olarak da ebedî saâdetin elde edilmesi için şart olarak görülmüştür. “*Şunu iyi bilin ki insan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa, bütün vücut iyi olur, bozulursa, bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalptir*”³¹⁷ hadîs-i şerîfinin bu hususa işâret ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Kalbin tasfiyesi meselesi, aslında bütün İslâm ulemâsını alâkadar etmesine rağmen, o konuda en çok söz söyleyenler, İslam mutasavvıfları olmuştur. Onların bu konudaki düşüncelerinin temelini, yukarıda zikredilen hadîs-i şerîf oluşturmaktadır. Hâris el-Muhâsibî bu hadîs-i şerîften hareketle kalbin fesâda uğramasını, dinin fesâda uğraması olarak değerlendirir. Ona göre bu hadîs-i şerîfte *ceset* ile kastedilen şey *dindir*. Zîra organların ıslah olması, dîn vâsıtasıyla onların ifsad olması ise dinden mahrum olmaları sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Muhâsibî’ye göre kalbin fesâda uğraması, nefis muhâsebesinin terk edilmesinden ve tûl-i emel ile aldanmaktan kaynaklanmaktadır. Bu yüzden, kalbini tasfiye etmeyi murâd eden kimse, kalbinin menhiyyât türünden bir şeyi murâd etmeye başlaması veya menfî türden havâtırın kalbine gelmeye başlaması durumunda, nefsinin dizginlemeli, Allâhü Teâlâ için olan şeyleri alıp mâsivâ için olan şeyleri terk etmelidir.³¹⁸

Kalp kelimesi lügatte, isim olarak gönül ve akıl mânâsına, “ka-le-be” fiilinden mastar olarak ise bir şeyi ters çevirmek, altını üstüne getirmek, bir şeyi

³¹⁷ Buhârî, İman, 39; Müslim, Müsâkât 107,108; İbn Mâce, Fiten, 14, Dârimî, Büyû‘, 1. (Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 270, 274.)

³¹⁸ Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn*, s. 110.

başka bir şeye dönüştürmek,³¹⁹ bir şeyi veya kimseyi, bir yönden başka bir yöne çevirmek, gerisin geriye dönmek³²⁰ gibi mânâlara gelmektedir. Istılahta ise kalp, rabbânî yönü bulunan latîf bir cevher³²¹, rûh ile nefis arasında bulunan ve kendisi ile insâniyyet özelliğinin gerçekleştiği soyut bir nûrânî cevher³²² şeklinde târif edilmiştir.

Vucuttaki kan dolaşımını sağlayarak insan hayâtının devamında en önemli role sâhip olan kalp, dînî ve tasavvufî literatürde bilgi ve tefekkürün hem kaynağı hem de vâsıtası kabûl edilir. Her ne kadar bir et parçası olan maddî kalple alâkası olmakla beraber mânevî kalb, çok önemli işlevleri olan “rabbânî latîfe” ve “ilâhî cevher” olma özelliğine sâhiptir. Âyet-i kerîmelerde ve hadîs-i şerîflerde kalbin mâhiyeti ve târifinden çok faaliyetlerinden ve vasıflarından bahsedilmiştir. Kalpten bahseden âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîflere bakıldığında, kalbin anlama, idrâk etme, tefekkür etme, eşyânın hakikatini bilme gibi işlevlerinin bulunduğunu görülür.³²³ Bu îtibârla kalp, ilâhî hitâbın muhâtabı, dolayısıyla yükümlülüğü ve sorumluluğu olan bir varlık olarak kabûl edilmiştir.³²⁴

“*Kalp, rüzgârların çölde bir sağa bir sola savurduğu kuş tüyü gibi şekilden şekle girer*”³²⁵ hadîs-i şerîfî, kalbin sürekli olarak değişip duran bir varlık olduğunu açıkça ifâde etmektedir. Bu değişkenlik, duygu, düşünce ve inanç konusunda kendisini gösterir. Kalpteki bu değişkenliğin tehlikesinden dolayı bir hadîs-i şerîfte “*Ey kalpleri değiştiren, evirip çeviren Allâh! Kalbimi, dînî ve tâatin üzerine sâbit kıl*”³²⁶ şeklinde duâ edilmesi tavsiye edilmiştir. Kalp, her ne kadar değişip duran bir varlık olsa da, Allâhü Teâlâ, dilediği takdirde onu sâbitleştirir.³²⁷ Çünkü “*kalpler,*

³¹⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, I/205; Zâvî, *Muhtâru'l-kâmûs*, s. 509; Uludağ, Süleyman, “Kalb”, *D.İ.A.*, Ankara, 2001, XXIV/229.

³²⁰ Isfehânî, *Müfredât*, s. 681.

³²¹ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 259.

³²² Kâşânî, *Mu'cemu istilâhâtî's-sûfiyye*, s. 162.

³²³ “*Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır.*” (Kâf 50/37.); “*Akletmek için onlarda kalb yok mu?*” (Hac, 22/46); “*Kalpleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar.*” (A'râf 7/179).

³²⁴ Uludağ, “Kalb”, *D.İ.A.*, XXIV/230.

³²⁵ İbni Mâce, *Mukaddime*, 10; Ahmed İbni Hanbel, *Müsned*, IV, 408, 419.

³²⁶ Ahmed İbni Hanbel, *Müsned*, II, 168, 173; Müslim, *İmân*, 1, 2; Tirmizî, *Da'avât*, 89, 124.

³²⁷ İbn Mâce, *Mukaddime*, 13.

Allâhü Teâlâ'nın iki parmağı arasındadır."³²⁸ Bununla beraber kalplerin değişmesi, kalp sâhibinin inancı ve amelleri netîcesinde gerçekleşir. Nitekim bir hadîs-i şerîfte, kişinin, bir günâh işlemesi durumunda kalbinin kirleneceği bildirilmiştir.³²⁹ Bazı âyet-i kerîmelerde ise, kalbin körleşeceği,³³⁰ katılaşacağı,³³¹ mühürleneceği,³³² hakîkati anlamaktan âciz kalacağı,³³³ kilitleneceği ve üzerine perde çekileceği³³⁴ bildirilmiştir.³³⁵

İşte bu sebeplere binâen ilk zâhid ve sûfilerden îtibâren bütün tasavvuf erbâbı, kalbin tasfiye edilmesini son derce önemsemişlerdir. Kalbin tasfiyesi hususuna ehemmiyet veren, hatta bütün gayretini bu konuya hasreden mutasavvıflardan biri de hiç şüphesiz İmam Gazâlî'dir. Bu bölümde, İmam Gazâlî'nin kalp ile ilgili görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız.

İmam Gazâlî, insanın şerefine ve mahlûkatın bütün sınıfları üzerine fazîletinin, onun, mârifetullâha olan istîdadından kaynaklandığını söyler. Ona göre bu istîdat, sadece kalp sâyesinde ortaya çıkmaktadır. Çünkü kalp, Allâh'ı bilen, O'na yaklaşan, O'nun için amel edip gayret sarf eden ve Allâh'ın indindeki şeyleri keşfeden bir organdır. Diğer bütün organlar, bu vasıflara hâiz kalbe tâbi ve hizmetçi konumundadır. Kalp bütün organları istediği gibi istihdam eder. Bu istihdam, bir mâlikin kölesini, bir çobanın sürüsünü ve bir ustanın aletleri kullanmasına benzemektedir. Bu îtibarla kalp Allâh'ın dışındaki varlıklardan boşalıp arındığı müddetçe Allâh katında makbul olur, Allâh dışındaki varlıklarla hemhâl olduğu müddetçe de Allâh'a karşı perdelenir.³³⁶

Gazâlî'ye göre birtakım taleplerde bulunulan, ilâhî hitaplara muhâtap olan, ilâhî azarlamaya mâruz kalan varlık, kalptir. Kulun Allâhü Teâlâ'ya yakınlık kesb ederek kurtuluşa ermesi ve netîcede saâdete kavuşması, kalbini tezkiye etmesine

³²⁸ Müslim, Kader, 17; İbn Mâce, Mukaddime, 13; Tirmizî, Da'avât, 89, Kader, 7.

³²⁹ İbn Mâce, Zühd, 29.

³³⁰ Hac, 22/46.

³³¹ Bakara 2/74; Mâide 5/13; En'âm 6/43; Zümer 39/22.

³³² Bakara, 2/7.

³³³ A'râf, 7/101; Yûnûs, 10/74.

³³⁴ Bakara, 2/88, En'âm, 6/25; İsrâ, 17/46; Muhammed, 47/24; Mutaaffifin, 83/14.

³³⁵ Uludağ, "Kalb", D.İ.A., XXIV/230.

³³⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 506.

bağlıdır. Eğer kul, kalbini tezkiyeden mahrum bırakır, onu kirletip azdıracak olursa hüsrâna uğramış ve saâdetten mahrum olmuş demektir. Çünkü kalp bütün organları yönlendiren bir organdır. Binâenaleyh eğer kalp, yapılan ibâdetlerden hâsıl olan nurlar ile dolarsa, bu nurlar vücûdun diğer organlarına sirâyet eder ve bu organlardan güzel ahlaklar zuhûr etmeye başlar. Eğer kalp, işlenen fuhşiyattan kaynaklanan zulmetler ile dolarsa, bu zulmetler diğer organlara sirâyet eder ve bu organlardan kötü ahlak sudûr etmeye başlar. Bu yüzden, kendisini ve Rabb'ini tanımak isteyen bir kul, öncelikle bu hususları bilmelidir.³³⁷

İmam Gazâlî, kalp kelimesinin, birçokları tarafından, nefis, rûh ve akıl kelimeleri ile aynı mânâda kullanıldığını, bu tâbirleri, gerçek mânâsıyla anlayıp aralarındaki anlam farklılıklarını bilen âlimlerin çok az olduğunu söyler. Ona göre bu konuda yapılan hatâların ekserisi, bu kavramların mânâlarını ve bazı durumlardaki ortak kullanımları bilmemekten kaynaklanmaktadır.³³⁸

Kalp kelimesi, iki farklı manada kullanılmıştır. Birinci mânâ, göğsün sol tarafında bulunan çam kozalağı şeklindeki et parçasıdır. İçinde, siyah kanın bulunduğu birtakım boşluk/ları olan bu özel et parçası, hayvânî rûhun kaynağı ve mâdenidir. Bu mânâdaki kalp mülk ve şahâdet âleminden olup insanlarda olduğu gibi hayvanlarda, hatta ölülerde bile bulunmaktadır. Gazâlî'ye göre sıradan bir et parçası olan bu kalbin, herhangi bir kıymeti yoktur.

İkinci mânâyâ göre kalp, rabbânî ve rûhânî bir latîfe olup birinci mânâda kullanılan cismânî kalp ile alâkası vardır. Gazâlî'ye göre bu ikinci mânâdaki rûh, insanın hakîkatıdır. İnsanın idrâk eden, bilen tarafını temsil eden, ilâhî emre muhatâp olan, azarlanan, kendisinden talepte bulunulan tarafı, işte bu kalptir. Rabbânî ve rûhânî bir latîfe olan kalbin, cismânî olan kalp ile alâkası, birçoklarını hayrete düşürecek niteliktedir. Bu alâka, arazların cisimlerle, vasıfların vasıflanan şeylerle,

³³⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 506-507.

³³⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 507-508.

âletin âleti kullananla ve mekânın mekâna yerleşenle olan alâkalarına benzemektedir.³³⁹

Kalp ile organlar arasındaki en önemli fark, hayal edilmesi ve hissedilmesi imkân dâhilinde olmayan birtakım mânâların sadece kalp ile idrâk edilebilir olmasıdır. Âlemin, ilâhî sıfatlar ile donanmış olan hâkim ve ezeli bir yaratıcı tarafından yaratılmış olacağını idrâk etmek, sadece kalp ile mümkündür. Gazâlî'ye göre bu idrâk edici kalp ile kastedilen şey, akıldır. Ancak bu akıl, bazı sûfîlerin zemmettikleri mücâdele ve münâzara yollarını gösteren akıl değil, insanı hayvanlardan ayıran akıldır. Mârifetüllâhın idrâk edilmesini sağlayan bu aklın yaratılış gâyesi, bütün eşyânın hakikatini öğrenmektir. Bu münâsebetle akıl, sıfatların en yücelerinden sayılır. Bu sıfatın muktezâsı ise mârifet ve ilimdir.³⁴⁰

İmam Gazâlî'ye göre kalp, insana hibe edilmiş en büyük cevherdir. Ne var ki bu husus, insana gizli kalmıştır. Eğer kişi, bu cevheri talep etmez; ondan gâfil olur ve onu kaybederse, bu durum, onun için kıyâmet gününde büyük bir pişmanlık ve üzüntü sebebi olur. Bu itibarla kişi, dünyâ ile meşguliyeti terk edip kalp cevherini ele geçirmeye gayret etmelidir.³⁴¹ Çünkü kurtuluşuna vesile olan şeylerden biri de kalbi, dünyevî arzulardan temizlemektir. Kalbin dünyevî arzulardan temizlenmesi ise kul ile Allâhü Teâlâ'nın azâbı arasında bir kalkandır.³⁴²

Kalp, levh-i mahfûzun hizâsında bulunan bir ayna mesâbesindedir. Bütün mevcûdâtın sûretleri levh-i mahfûzda bulunmaktadır. Nasıl ki bir ayna, başka bir aynanın mukâbilinde bulunduğunda, birindeki suretler diğerine aksederse, kalp de dünyevî arzulardan boşaldığında, levh-i mahfûzdaki suretleri yansıtmaya başlar. Kalbin dünyevî arzular ile meşgûl olmaya başlaması durumunda, melekût âlemi ona perdelenir. Kişi uyku hâlinde iken kalp, zâhirî hislerin alâkasından boşalarak Melekût Âlemi'nin cevherlerine muttalî olur ve bu esnâda, levh-i mahfûzda bulunan bazı suretler, kalpte zuhûr eder. Bu durumda kalp, gayb âleminde bulunan şeyleri, şüpheyeye düşmeksizin haber vermeye başlar. Gazâlî'ye göre bu hâl, pâdişahların,

³³⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 508; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 59.

³⁴⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 31.

³⁴¹ Gazâlî, *Kimyâü's-saâde*, s. 142.

³⁴² Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 287.

sırlarını, sevdiği ve seçtiği kişilere tevdi etmelerine benzer. Tıpkı bunun gibi gaybı en güzel sûrette bilen Allâhü Teâlâ da, gayb âlemindeki bazı sırları, dilediği kullarına öğretir. Eğer kişiye, hislerin kapısı kapanırsa, bu takdirde hayal kapısı açılır. İşte bundan dolayıdır ki kişinin kabuk altında gördüğü şey, apaçık hakikat olmaktan uzaktır. Şayet, sâhibinin ölümü sebebiyle kalp de ölürse, ne hayal kalır ne de hisler. Bu durumda kalp vehimsiz ve hayalsiz olarak alenen görmeye başlar. “...*Bugün senden perdeni açtık. Bugün artık gözün keskindir*”³⁴³ âyet-i kerîmesi, bu hakikate işâret etmektedir.³⁴⁴ Kalp aynasında, hakikatlerin açığa kavuşup ilmin ortaya çıkmasına mâni olan beş tane sebebi vardır:

Birinci sebep, kalbin bizâtihi kendisindeki noksanlıktır. Bu noksanlık sebebiyledir ki çocukların kalbinde³⁴⁵ mâlûmatlar ortaya çıkmaz.

İkinci sebep, şehvî arzuların çokluğundan dolayı, kalbin yüzüne biriken kir ve günahların bulanıklığıdır. Bu kir ve günahlar, kalbin temizlenip cilâlanmasına mâni olur. Böyle bir kalpte hakikatin ortaya çıkması imkânsız olur. Bununla beraber, tıpkı kirli ve paslı aynanın temizlenip cilâlandıktan sonra karşısındaki sûreti yansıtmaya başladığı gibi şehvî arzular sebebiyle kirlenip bulanıklaşan kalp de kirlenip bulanmasına sebep olan hallerden temizlenmesi hâlinde hakikatleri aksettirmeye başlar.

Üçüncü sebep, kalbin, talep edilen hakikat yönünden başka bir istikâmete çevrilmiş olmasıdır. Nasıl ki bir ayna, sağlam da olsa kendisine doğru dönülmeden sûreti yansıtmaz ise kalpler de sâlih bile olsalar, hakikat istikâmetine yönelmeden hakikatleri yansıtmaz. Bu yüzden, kendisinde birtakım hakikatlerin zuhûr edebilmesi için kalbin öncelikle hakkı talep etmesi ve o istikâmete yönelmesi gerekmektedir.

Dördüncü sebep, kalp ile hakikatler arasına çekilmiş perdedir. Gazâlî’ye göre bu perde, hakikatlere muhâlif olan bazı hususlara, çocukluk yıllarından itibaren

³⁴³ Kâf, 50/22.

³⁴⁴ Gazâlî, *Kimyâü’s-saâde*, s. 135; Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 537-538; Gazâlî, *Sırru’l-âlemîn ve keşfü mâ fi’l-dâreyn*, s. 39.

³⁴⁵ Gazâlî’ye göre çocukların kalbinde ilmin temyîz derecesine ulaşması, bülûğ çağından sonra başlar. Çünkü çocuğun kalp levhası, bülûğ çağından önce henüz ilmi kabûl etmeye hazır vaziyette değildir. (Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 534.)

taklide dayalı îman ile îman etmekten ve o hususları hüsn-ü zan ile kabûl etmekten kaynaklanır. Bundan dolayıdır ki kalbi hakîkatlere perdeli olan kişi, itâatkâr, şehvî arzularını yenmiş ve birtakım hakîkatlar konusunda tefekkür eden biri de olsa, hakîkatler ile kalbi arasına çekilen perde sebebiyle hakîkatleri anlamaktan âciz kalır. Gazâlî'ye göre aynı durum kelamcılar, mezheplerini taassup derecesinde taklit edenler ve hatta göklerin ve yerin melekûtü hakkında tefekkür eden sâlihlerden birçoğu için de geçerlidir. Çünkü onlar, hakîkatlere muhâlif olan bazı bilgileri, taklîdî îman ile kalplerine iyice yerleştirmişler ve bu yüzden kalplerini hakîkatlere karşı perdelemişlerdir.

Beşinci sebep ise matlûba ulaştırın cihete/usûle karşı bilgisizliktir. Çünkü matlûb olan hiçbir bilgi, fitrî olarak değil, ancak birtakım ilmî usuller ile elde edilir. Hatta her ilim, tıpkı bir erkekle kadının birleşiminden hâsıl olan çocuk gibi birbirine ülfet duyup birleşen iki ilmin izdivâcından meydana gelen üçüncü bir ilimdir. Tıpkı bunun gibi hakîkatlere vâkıf olmanın da bir usûlü vardır. O halde, kalbiyle hakîkatleri idrâk etmek isteyen kişi, matlûbuna vâsıl olmak için hakîkatlere ulaşmanın usûlünü bilmelidir.³⁴⁶

Gazâlî'ye göre kalp zamanla müspet veya menfî yönde değişme özelliğine sahip bir organdır. Onun bu değişimi, müspet ya da menfî bir fiilin uzun süre işlenmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü kalp uzun süre işlenen fiilleri bir müddet sonra âdet hâline getirmektedir. Öyle ki kişi, bâtıl ve çirkin olan birtakım alışkanlıkları zaman içinde kazanmış ve severek yapar hâle gelmiştir. Hâlbuki emr-i rabbânî olan kalp fitratı îcâbı bâtıl ve çirkin olan şeylere karşı meyyâl değildir. Buna rağmen, kalp sâhibinin söz konusu bâtıl ve çirkin davranışlara sürekli devâm etmesi sebebiyle o davranışlardan zevk alır hâle gelmiştir. Kalbin fitratına zıt olan bu tür davranışları zaman içinde sever hâle gelmesi mümkün olduğuna göre onun zaten fitratına uygun olan hikmete, muhabbetüllâha, mârifetullâha ve ibâdetlere alışıp bunlardan lezzet alır hâle gelmesi evleviyetle mümkündür. Çünkü kalbin fitratına zıt olan şeylere alışması, kişinin yenilecek türden olmayan toprağı yemeye alışmasına

³⁴⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 527-529.

benzerken, kalbin fitratına uygun olan şeylere alışması, kişinin ekmek yemeye ve su içmeye alışmasına benzer.³⁴⁷

II. Kalp Temizliği

İmam Gazâlî, namazın şartlarından biri olan tahâret/temizlik konusunu işlerken, tahâreti iç ve dış tahâret olarak ikiye ayırır ve iç temizliği, kalp temizliği olarak vasfeder. Ona göre kalbin kınanmış ahlâktan arındırılması, temizliklerin en mühimidir. Bununla beraber, kalp üzerinde nûrun parlaması için zâhirî temizliğin de ciddî bir rolü vardır. Bu yüzden kişi, gâyet güzel bir abdest alıp zâhirî temizliğini şuurlu bir şekilde yapmış olsa, daha önce hiç hissetmediği bir şekilde kalbinin ferahladığını ve safâya kavuştuğunu görür. İşte bu hâl, Şahâdet Âlemi ile Melekût Âlemi arasındaki bir alâkadan kaynaklanmaktadır. “Çünkü beden zâhiri, Şahâdet Âlemi’nden, kalp ise fitratının aslı itibâriyle Melekût Âlemi’ndendir.” Onun Melekût Âlemi’nden Şahâdet Âlemi’ne düşmesi, garip birinin kavminden uzak düşmesine benzer. Yine bu alâka sebebiyledir ki zâhirî organlar, kalbin mârifetlerinden etkilenir, organların müspet hallerinden kalp nurlanır. Şahâdet âlemine âit olan organların hareketleri ile ifâ edilen namazın emredilmesi, işte bu hikmete binâendir.³⁴⁸

Gazâlî’ye göre kalp, her şeyin aslıdır. O ifsâd olduğunda her şey ifsâd olmuş, o ıslah olduğunda her şey ıslah olmuş demektir. “Çünkü o, bir ağaç, diğer organlar ise dallardır. Dallar, ağaçtan sulanırlar, ya ıslah olurlar ya da ifsâd! O, bir pâdişâh, diğer organlar ise tâbiler ve erkânlardır. Pâdişâh ıslah olmuş ise (ona tâbi olan) halk da ıslah olmuş, (pâdişâh) ifsâd olmuş ise (halk ta) ifsâd olmuş demektir. O halde, gözün, dilin, karnın ve başka organların ıslah olması, kalbin ıslah olup mâmur olduğuna bir delîldir.” Dolayısıyla, organların herhangi birinde görülen bir hastalık veya bozukluk, kalpte bulunan daha büyük bir hastalığın ve bozukluğun

³⁴⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 616.

³⁴⁸ Gazâlî, *el-Erba’in*, ss. 208-209.

göstergesidir. Bu itibarla kişi, bütün himmet ve gayretini kalbini ıslah etmeye hasretmelidir ki bu vesileyle diğer organlarını da ıslah etmiş olsun.³⁴⁹

Kalp temizliği, insanın kemâle ermesinin en mühim şartlarından biridir. Gazâlî'ye göre kalbin temizliğinin nasıl yapılacağının bilgisi peygamberlerdedir. Zîra onlar, “kalbin mücâhede ocağına nasıl konacağını, onu kınanmış huylardan nasıl temizleyeceklerini ve safâ yollarına nasıl eriştireceklerini” Allâh'ın kullarına öğreten elçilerdir. “*O, o (Ma'bûd-i Kerîm)dir ki ümmîler arasında kendilerinden bir peygamber gönderdi, onlara karşı âyetlerini okur ve onları temizler ve onlara kitabı ve hikmeti öğretir...*”³⁵⁰ âyet-i kerîmesi bu hakîkate işâret eder. Gazâlî'ye göre âyet-i kerîmede geçen *onları temizler* ifâdesi, “onları kınanmış huylardan ve hayvânların sıfatlarından temizler ve meleklerin sıfatlarını onların elbiseleri ve süsleri kılar” mânâsına gelmektedir.³⁵¹

Kalpîleri tezkiye edecek mânevî reçeteleri hazırlayarak insanları kurtuluş yoluna ileten mânevî doktorlar peygamberlerdir. Nasıl ki maddî bir hastalığın tedâvisi, tabibin yazdığı reçeteye uymaya bağlı ise kalplerin mânevî hastalıklardan temizlenerek tedâvi edilmesi de peygamberlerin yazmış olduğu mânevî reçetelere uymaya bağlıdır. O halde, bedenî hastalıklara müptelâ olmuş kimseler, tabibin reçete ve diyetine nasıl riâyet ediyorlarsa, kalbî hastalıklara müptelâ olmuş kimseler de mânevî tabiplerin emir ve nehiyelerine daha fazla riâyet etmelidirler. Çünkü bedenî hastalıklar, dünyâ hayatının elden kaçmasına sebep olurken kalbî hastalıklar, âhiret hayatının elden kaçmasına sebep olur.³⁵²

İmam Gazâlî, kalp temizliğinin çok meşakkatli ve uzun süreli bir iş olduğunu, bu temizlik için zâhirî ilimlerin yeterli olmadığı söyler. Bu düşüncesinin doğruluğuna delil olarak zâhirî ilimleri sağlam bir şekilde tahsil etmelerine, zâhirî organları temizlemelerine, tâatleri beyân etmelerine ve zâhirî günahlardan uzaklaşmalarına rağmen, nefsin ahlaklarına ve kalbin sıfatlarına vâkîf olamadıkları için aldanan

³⁴⁹ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, s. 229.

³⁵⁰ Cumâ, 62/2.

³⁵¹ Gazâlî, *Kimyâü's-saâde*, ss. 122-123.

³⁵² Gazâlî, *el-Madnûn bihî alâ ğayri ehlihî*, s. 94

ulemâdan bir fırkayı örnek gösterir. Gazâlî'ye göre onlar, belki riyâ, haset, kibir, kin ve üstünlük talebi gibi nefsin sıfatlarından uzaklaşmaya çalışıp bu tür sıfatları kalplerinden söküp atmaya cehd etmişler ancak yine de aldanmışlardır. Çünkü onlar, her ne kadar yukarıda sayılan riyâ ve benzeri kötü sıfatlardan nefislerini temizlenmeye çalışsalar da onların kalp pencerelerinde, şeytanın ve nefsin bir takım gizli hileleri bulunmaya devâm eder. Bu yüzden sadece zâhirî ilim ile meşgûl olan âlimler, bu hususlara vâkıf olmadıkları için ihmalkâr davranırlar.³⁵³ Gazâlî, onların bu durumunu, ekinini zararlı otlardan temizleme düşüncesiyle sadece ekininin etrafındaki görünen otları temizleyerek bütün otları temizlediğini zanneden çiftçinin durumuna benzetir. Bu şekilde tarlasını temizlemeye çalışan kişi, bütün otların ortaya çıktığını zannetmiş ancak henüz yerin altından başını çıkarmamış otları tespit edemediği için tarlasını bütün otlardan temizleyememiştir. Tarlanın etrafını dolaşarak sadece görünen otları temizlemekle bütün tarlayı temizlediğini zanneden kişi, henüz çıkmamış otları hesâba katmaz ve bu konuda ihmalkâr davranırsa gaflete düşmüş olur. Zîra yerin altındaki otların bir gün ortaya çıkması ve ekini ifsâd etmesi kaçınılmaz bir durumdur.³⁵⁴ Nefsin ahlâkına ve kalbin sıfatlarına vâkıf olmadıkları halde, zâhirî ilimleri tahsil edip zâhirî organları temizleyen, tâatleri yerine getiren ve zâhirî günahlardan uzaklaşan ilim ehlinin hâli de söz konusu çiftçinin hâline benzemektedir.

Gazâlî, “*Dîn, temizlik üzerine inşâ edilmiştir*”³⁵⁵, “*İçinde köpek olan eve melekler girmez*”³⁵⁶ hadîs-i şerîflerini ve “*Şüphesiz müşrikler pistir*”³⁵⁷ âyet-i kerîmesinden hareketle tahsil edilen ilmin sahih olması için kalbin, kötü ahlâk ve sıfatlardan temizlenmesi gerektiğini söyler. Ona göre söz konusu hadîs-i şerîfler ve âyet-i kerîme, hem zâhirî temizlik için hem de bâtinî temizlik için geçerlidir. Gazâlî, meleklerin köpek bulunan eve girmemesini şöyle îzah eder:

³⁵³ Gazâlî'nin zâhirî âlimleri tenkitleri hakkında geniş bilgi için bk. Çelikel, Bülent, “Gazâlî'nin Dönemindeki Ulemâyâ Yönelttiği Eleştiriler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, 2013, ss. 117-138.)

³⁵⁴ Gazâlî, *el-Keşf ve't-tebyîn*, s. 166.

³⁵⁵ Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, I/133.

³⁵⁶ Buhârî, Libâs 88, Bedü'l-halk 7; Müslim, Libâs 83, 87.

³⁵⁷ Tevbe, 9/28.

“Kalp, meleklerin evi, onların nazarlarının mahalli ve eserlerinin makâmıdır. Bayağı/kötü sıfatlar ise (meleklerin girişini) engelleyici köpeklerdir.” Bu mânâyâ göre kalp, dînin evi, kalpteki kötü sıfat ve ahlaklar da, meleklerin o eve girmesine engel olan köpeklerdir.³⁵⁸ Bu münâsebetle meleklerin kalbe girmelerini sağlamak için onların kalbe girişlerine mâni olan kötü sıfatları ortadan kaldırarak kalbin temizlenmesi gerekmektedir. Çünkü kalp, bir kap gibidir. Nasıl ki bir kap, su ile dolu olduğu müddetçe oraya havanın girmesi mümkün değilse, kalpler de Allâhü Teâlâ’nın dışındaki şeylerle doldurulduğunda oraya Allâhü Teâlâ’nın celâline dâir mârifetlerin girmesine imkân yoktur.³⁵⁹

Âdemoğlunun kalbi, kendisinde âlemin sûretinin görüldüğü bir ayna mesâbesindedir. Ne var ki bu kalp aynası, tıpkı zâhirî aynanın kirlenip paslandığı gibi şehvî arzuların ve günahların gâlip gelmesiyle kirlenip paslanır. Bu yüzden, kirlenip paslanan aynanın temizlenip cilâlanması gerektiği gibi kalp aynasının da şehvî arzulardan ve günahlardan boşaltılıp temizlenmesi gerekmektedir. Gazâlî’ye göre kalbin Allâhü Teâlâ’dan vâsıtasız olarak ilim almaya müsâit hâle gelmesi veya yaratılmış olduğu temiz fitratına dönmesi, işte bu kalp temizliğinden sonra gerçekleşebilir. “Zirâat yapan her kişi, (mahsulü) hasat etmiş, yürüyen her kişi (menzile) ulaşmış, talep eden her kişi de (matlûbunu) bulmuştur. Talep, ancak mücâhede ile gerçekleşir.”³⁶⁰ Bir ayna mesâbesinde olan kalp, aralıksız olarak sâhibi tarafından işlenen fiillerin müspet ya da menfî tesirleri altında kalır. Buna göre eğer insandan sâdır olan fiiller, övgüye lâyık türden ise bu fiiller, kalp aynasının daha fazla nurlanıp cilâlanmasını sağlar. Bu cilâlanmanın tesiriyle nurlanan kalpte, hakîkatin tecellîsi parıldamaya başlar ve dînî hususlardaki işlerin talep edilen hükümleri, apaçık bir şekilde ortaya çıkar. “*Allâh bir kula hayır murâd ettiği zaman onun için kalbinden bir vâiz halk eder*”³⁶¹ hadîs-i şerîfi ve “*Dikkat edin! Kalpler, ancak Allâh’ın zikri ile mutmain olur*”³⁶² âyet-i kerîmesi ile işâret edilen kalp bu vasıftaki kalptir. Bu tür kalp, Allâh’ın zikrinin kendisinde istikrar bulduğu kalptir.

³⁵⁸ Gazâlî, *Mizânü’l-âmel*, s. 342.

³⁵⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 519.

³⁶⁰ Gazâlî, *Kimyâü’s-saâde*, s. 138.

³⁶¹ Suyûtî, *el-Câmiu’s-sağîr*, I/17.

³⁶² Ra’d, 13/28.

Eğer insandan sâdır olan fiiller, zemmedilen türden ise kalp aynası bu fiillerin tesiriyle kararır. Çünkü zemmedilen fiiller, kalbe doğru yükselen karanlık bir duman gibidir. Bu sebepten, kötü fiiller işlendikçe, kalp, sürekli olarak karanlık dumanların tesirine mâruz kalır ve bir müddet sonra kalpte bir tabaka oluşur. Kalbin kararması, perdelenmesi, körleşmesi ve mühürlenmesi ile kastedilen hâl işte budur. “Eğer biz dileseydik onları da günahlarından dolayı musibetlere uğrattırdık! Biz onların kalplerini mühürleriz de onlar (gerçekleri) işitmezler”³⁶³, “Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları şeyler (kötülükler) kalplerini kirletmiştir”³⁶⁴ âyet-i kerîmeleri bu hususlara işâret etmektedir. Böyle bir kalbe sahip olan kişi, hakîkati ve dînin salâhını idrâk etmekten âciz kalır, âhirete dâir hususları hafife alır, dünyâyâ dâir hususları değerli addeder, bütün gayretini dünyevî hususlara hasreder, âhiret ile ilgili konuşmalara gereği gibi kulak vermez, böyle bilgiler onun bir kulağından girip diğer kulağından çıkar ve kalbine yerleşmez, işlemiş olduğu günahlardan dolayı tövbe etmeye ve hatâlarını telafi etmeye yanaşmaz. “Ey iman edenler! Kendilerine Allah'ın gazap ettiği bir kavmi dost edinmeyin. Zira onlar, kâfirlerin kabirlerdeki kilerden (onların dirilmesinden) ümit kestikleri gibi âhiretten ümit kesmişlerdir”³⁶⁵ âyet-i kerîmesinde sözü edilen kişiler, bu vasıftaki kişilerdir.³⁶⁶

Kalp, organlar arasında en büyük tehlikeye mâruz kalan, tesiri en çok, işi en ince ve ıslahı en meşakkatli olan organdır. Bu itibarla kalbin korunup ıslah edilmesi için, meseleyi ciddiye almak ve elden gelen bütün gayretleri ortaya koymak gerekmektedir.³⁶⁷ Kalbin ıslahının zorluğu, onun havâtırın tesiri altında olmasından kaynaklanmaktadır. Havâtır ise kişinin elinde olan bir şey değildir. Bu yüzden kişi, mümkün mertebe kalbine gelen havâtıra tâbi olmaktan uzak durmalıdır. Ne var ki havâtırın tesirinden kurtulmak, çok meşakkatli bir iştir. Mücâhede ehlinin kalplerini ıslah etmede zorlanmaların ve basîret sahiplerinin kalplerine son derece ihtimâm göstermelerinin sebebi işte budur.³⁶⁸

³⁶³ A‘râf, 7/100.

³⁶⁴ Mutaffifin, 83/14.

³⁶⁵ Mümtehine, 60/13.

³⁶⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 524-525.

³⁶⁷ Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, s. 175.

³⁶⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 229.

Gazâlî, kalbin tasfiye edilmesinin lüzûmu ve ehemmiyeti konusunda beş ana sebebin göz önünde bulundurulması gerektiğini söyler:

Birinci sebep, bu konuda vârid olan âyet-i kerîmelerdir.³⁶⁹

İkinci sebep, bu konuda vârid olan hadîs-i şerîflerdir. Nitekim bir hadîs-i şerîfte “*Allâh Teâlâ sizin ne sûretlerinize ne de bedenlerinize bakar. O, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar*”³⁷⁰ buyrulmuştur. Gazâlî, bu hadîs-i şerîften hareketle kalbin, Âlemlerin Rabbi olan Allâhü Teâlâ’nın nazargâhı olduğunu söyler ve halkın nazargâhı olan yüzlerin temizliğine önem verildiği gibi Hakk’ın nazargâhı olan kalplerin temizliğine de önem verilmesi gerektiğini vurgular. Ne var ki, insanlar, ayıplarına muttalî olmamaları için halkın nazargâhı olan yüzlerini, her türlü kirden arındırıp imkânları nispetince tezyîn etmeye çalıştıkları halde, Âlemlerin Rabbi’nin nazargâhı olan kalplerine ehemmiyet vermemektedirler.

Üçüncü sebep, kalbin itâat edilen bir pâdişâh ve tâbi olunan bir reîs, diğer organların ise, kalbe tâbi birer nefer oldukları husûsudur. Binâenaleyh, kendisine tâbi olunan metbû ıslah olmuş ise, tâbi olanlar da ıslah olmuş, pâdişâh doğru olmuş ise, ona tâbi olan halk de doğru olmuş demektir. O halde, kalbin ıslahı konusunda gayret sarf etmek, zorunlu bir gayret olmaktadır. Rasûlüllâh’ın (s.a.v.) “*Şunu iyi bilin ki, insan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa, bütün vücut iyi olur; bozulursa, bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalptir*”³⁷¹ hadîs-i şerîfi, bu hakîkatı beyân etmektedir.

Dördüncü sebep kalbin, kul için bütün kıymetli hazînelerin, akıl, mârifetullâh ve niyet gibi bütün mühim mânâların merkezi olması husûsudur.

Beşinci sebep ise, kalbin, hiçbir organ için söz konusu olmayan beş tane hâl üzerine olmasıdır. Bu beş halden birincisi, şeytân ve melek için bir karargâh olma halidir ki, şeytân, bütün hîle ve desîseleri ile kalbe yönelmekte ve vesvese vermeye çalışmaktadır. Kalbin ikinci hali, hevâ ve akıl için muhârebe meydânı olması hâlidir.

³⁶⁹ Çafır, 40/19; Ahzâb, 33/51; Mâide, 5/7.

³⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 285, 539; Müslim, Birr, 33; İbn Mâce, Zühd, 9.

³⁷¹ Buhârî, İmân 39; Müslim, Müsâkât 107, 108.

O halde, gaflet etmeyip kalbin hevâ düşmanına karşı korunup beklenmesi gerekmektedir. Kalbin üçüncü hâli ise, kalbin vesvese ve ilhâmın iniş mahalli olması hâlidir. Bu îtibarla kul, bir ân bile kesilmeyecek olan şeytânî vesveselerden olanca gayretiyle kaçınmaya çalışmalı ve kalbini korumalıdır. Kalbin dördüncü hâli, kalbin tedâvi edilmesi hâlidir ki, onun tedâvisi çok zor bir hâdisedir. Çünkü kalp kişi için gayb mesâbesindedir. Üstelik kalp her ân yeni bir âfet ve hâl ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu yüzden, onun tedâvisi için çok ciddî bir araştırma, dikkatli bir bakış ve çok fazla riyâzat gerekmektedir. Kalbin beşinci hâli ise, kalbin âfetlerinin çok hızlı olması hâlidir. Şöyle ki, kalp tencerenin kaynaması hâlinde daha hızlı bir şekilde çevrilmeye/değişime müsâit bir haldedir.

İşte bütün bunlardan dolayı, kalbin en ufak bir sürçmesi, çok büyük günâh, hatâyâ düşmesi ise, çok fecî bir hâl olarak addedilir. Bu hatâların sebep olduğu en aşağı derecedeki hâl, kalbin katılaşp Allâhü Teâlâ'nın dışındaki şeylere meyl etmeye başlaması hâli, en son derecedeki hâl ise, Allâhü Teâlâ'yı inkâr ederek ölme hâlidir. Gazâlî, Allâhü Teâlâ'nın hâs kullarının, işte sebeplerden dolayı kalpleri üzerinde titreyip korktuklarını, ağlayıp sızladıklarını ve bütün çabalarını kalplerini ıslah için sarf ettiklerini söyler. Ona göre “...Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar”³⁷² âyet-i kerîmesi, bu haldeki hâs kulları vasfetmektedir.³⁷³ O halde, kalbini tasfiye etmeyi murâd eden kimse, öncelikle kalbin tasfiye edilmesinin yollarını bilmelidir.

³⁷² Nûr, 24/37.

³⁷³ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, ss. 175-179.

III. Kalbin Tasfiye Yolları

1. Duâ

Duâ, lügatte, “yakarış, yalvarma, niyâz, dilek dileme, hâlini arz etme”³⁷⁴, “çağırarak, seslenmek, istemek, yardım talep etmek” gibi mânâlara gelirken ıstılâhta, Allâhü Teâlâ’nın yüceliği karşısında, kulun acziyetini îtiraf etmesi, O’na karşı sevgi ve tâzim duyguları içinde, O’nun lütuf ve yardımını dilemesi³⁷⁵, bir zararın def edilmesi ve bir menfaatin celb edilmesi için kulun Allâhü Teâlâ’dan yardım talebinde bulunması³⁷⁶ mânâlarında kullanılmaktadır.

Bu mânâyâ göre duâ, muhtaç olan kulun sonsuz kudret sâhibi olan Allâhü Teâlâ’dan herhangi bir hususta dilekte bulunmasıdır. O halde, denilebilir ki duâ, bir anlamda kulun kendi acziyetini itiraf edip Rabb’inin kudretini kabûl etmesidir. Bu itiraf ve kabûl, insanın kendisinin Allâh’ın bir kulu/kölesi olduğunu idrâk etmesi demektir. Bu idrâk hâlinin aksi ise kulun kendisini mutlak kudret sâhibi görmesi ve kimseye muhtaç olmadığına inanması demektir. Bu yüzden kulun duâ etmesi, bizzat Allâhü Teâlâ tarafından talep edilmekte³⁷⁷; duâdan yüz çevirenlerin, büyüklük tasladıklarına işâret edilmekte ve bu kimselerin aşağılık olarak cehenneme gidecekleri vurgulanmaktadır.³⁷⁸ Başka bir âyet-i kerimde ise duâ olmadıkça Allâhü Teâlâ’nın kullarına değer vermeyeceğine işâret edilmektedir.³⁷⁹ “*Duâ, ibâdetin/kulluğun özüdür*”³⁸⁰ buyrulmasındaki hikmet bu olsa gerektir.

İmam Gazâlî, Allâhü Teâlâ’nın, kulları arasından seçtiği Müslüman kullarına ilk öğrettiği duânın, Fâtiha Sûresi’nde geçen “*Bizi doğru yola eriştir*” duâsı olduğunu söyler ve bu duayı “Bizi doğru yol üzerine sâbit kıl ve o yolu, bizim için

³⁷⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 111.

³⁷⁵ Cilâci, Osman, “Duâ”, *D.İ.A.*, Ankara, 1994, IX/529.

³⁷⁶ Şarkavî, *Mu ‘cemü elfazi’s-sûfiyye*, s. 138.

³⁷⁷ Bakara, 2/186.

³⁷⁸ Mûmin, 40/60.

³⁷⁹ Furkân, 25/77.

³⁸⁰ Tirmizî, Daavât, 1.

devamlı eyle” diye tefsîr eder. Ona göre kulu bekleyen çok büyük tehlikelere karşı böyle yalvarmak gerekmektedir.³⁸¹

Gazâlî’ye göre duânın on tane âdâbı vardır:

Birincisi, Arefe günü, Ramazan Ayı, Cuma günü ve seher vakti gibi şerefli vakitleri gözetmek, ikincisi, şerefli vakitleri ganimet olarak değerlendirmek, üçüncüsü, kibleye dönüp koltukların beyazları görününceye kadar elleri kaldırarak duâ etmek, dördüncüsü, gizli ile açık arası kısık bir sesle duâ etmek, beşincisi, zoraki kafiyeli sözler söyleyerek duâ etmekten kaçınmak, altıncısı, tazarru/yalvarma, huşû/boyun eğme, rağbet ve rahbet/korku ile duâ etmek, yedincisi, duâyı kesin ifâdelerle yapmak, kabûl edeceğine inanıp sadâkatle dilekte bulunmak, sekizincisi, duâda ısrar edip üçer kere tekrar etmek, dokuzuncusu, duâya hemen istekle başlamayıp Allâh’ın (c.c.) zikri ile açmak, onuncusu ise duâda bâtinî edebe riâyet etmektir. Bu edeb, duâyı, tövbe ederek yapılan zulümleri terk ederek ve bütün himmeti (duygu ve düşünceyi) Allâhü Teâlâ’ya hasrederek yapmaktır. Gazâlî’ye göre duânın kabûl edilmesindeki etkili olan asıl unsur, bu edebdir.³⁸² O halde, kul, duâ edeceği zaman bu âdâba riâyet etmeli, kime duâ ettiğini, nasıl ve niçin duâ ettiğine iyi bakmalı, istediği şeyi, ne için istediğinin farkına varmalıdır. Gazâlî’ye göre kulun duâsı, ancak bu takdirde müstecap olur, aksi takdirde kulun duâsına icâbet edilmez.³⁸³

Gazâlî, duâ yapmanın kader ve kazâ inancına muhâlif bir tutum olmadığını görüşündedir. O, gerçekleşmesi kesin olan kazâyâ karşı duâ etmenin ne gibi bir faydası olduğu konusunda şöyle der: “Belânın duâ ile geri çevrilmesinin de kazâ kapsamında olduğunu bil! Kalkanın oku geri çevirmeye, suyun otun yerden çıkmasına bir sebep olduğu gibi duâ da belâyı geri çevirmeye ve rahmeti celb etmeye bir sebeptir. Nasıl ki kalkan oku iter ve ok ile kalkan birbirinden ayrılırlarsa, duâ ile belâ da böyledir.” O halde, Allâhü Teâlâ’nın takdîrinin mutlaka gerçekleşip kazânın tahakkuk edeceği inancıyla silâh taşımaktan ve tohum saçtıktan sonra tarlayı

³⁸¹ Gazâlî, *Minhâcû’l-âbidîn*, s. 406.

³⁸² Gazâlî, *İhyâ*, c. II, ss. 137-144.

³⁸³ Gazâlî, *Ravzatü’l-tâlibîn*, s. 53.

sulamaktan geri durmak, kader inancına uygun bir davranış değildir. “*Ey iman edenler! Tedbirinizi alın...*”³⁸⁴ âyet-i kerîmesi, bu gerçeğe işâret etmektedir.³⁸⁵

Duânın en büyük faydası, duâ edenin duâ sâyesinde kalp huzûruna kavuşmasıdır. Zîra duâ, kişinin kalben Allâhü Teâlâ’nın mânevî huzûrunda bulunmasını gerekli kılar ki bu hâl, ibâdetlerin en nihâi noktasını teşkil eder. Duânın ibâdetin özü olduğunun bildirilmesi,³⁸⁶ bu hakîkate işâret etmektedir. Duâ, ya bir ihtiyacın giderilmesi ya da bıkkınlık veren bir belânın def edilmesi talebiyle Allâhü Teâlâ’yı hatırlaması neticesinde gerçekleşir. Gazâlî’ye göre duâ, bu hatırlayıştan ibârettir. Binâenaleyh ihtiyaçlar kulu, duâyâ muhtaç kılmakta, duâ da kalplerin yalvararak ve boyun eğerek Allâhü Teâlâ’ya yönelmesine vesile olmaktadır. İbâdetlerin en şerefli olan zikrin husûle gelmesi de bu yolla gerçekleşmektedir. Peygamberlere (a.s.), evliyâullâha ve mertebesine göre diğer kullara belâların tevdi edilmesi, belâların, en şerefli ibâdet olan zikrin husûlüne sebep olması hikmetine binâendir. Çünkü belâlar, bir taraftan kalplerin muhtaçlık hissiyle ve yakarışla Allâhü Teâlâ’ya yönelmesine vesile olurken bir taraftan da kulun Allâhü Teâlâ’yı unutmasına mâni olmaktadır.³⁸⁷

Gazâlî, kulun kalp tasfîyesi konusunda elde ettiği onca nimeti muhâfaza edebilmesi için çok gayret edip duâ etmesi ve şöyle yalvarması gerektiğini söyler: “*Ey Allâh, ey Mevlâm! Hiçbir hak ediş(im) olmadan fazlın ile (bana) ihsân etmeye başladığın gibi yine hiçbir hak ediş(im) olmadan (bendeki nimetini) fazlın ile tamamla!*” Gazâlî’ye göre bu şekilde yapılan duâlar, sıradan bir insanın yaptığı duâlar gibi değil, Allâhü Teâlâ’nın hidâyet tâcını bulan ve O’nu tanımanın tadını alan evliyâullâhın yaptığı duâlar gibi olmalıdır. Çünkü onlar, devamlı sûrette, Allâhü Teâlâ’nın kapısından kovulup aşağılanma azabına duçar olma, O’ndan uzaklaşıp dalâlete düşme ve kulluktan azledilip def edilme korkusu ile yaşamakta, bu korku sebebiyle Allâhü Teâlâ’nın kapısına sığınarak O’na yalvarmakta, avuçlarını O’na uzatıp yakarmakta ve ıssız mekânlarda (halvet hallerinde) “*Ey bizim Rabb’imiz, bizi*

³⁸⁴ Nisâ, 4/71.

³⁸⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. II, ss. 196-197.

³⁸⁶ Tirmizî, Daavât, 1.

³⁸⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. II, s. 197.

hidâyete erdirdikten sonra kalplerimizi saptırma! Bize kendi katından rahmet bağışla! Şüphesiz bolca bağış yapan Sen'sin, Sen!”³⁸⁸ diye feryat etmektedirler.³⁸⁹

2. Zikir

Zikir, he ne kadar tasavvufa münhasır bir kavram olmasa da birçokları, zikrin tasavvufa ve tarîkata âit bir kavram olduğunu zannetmektedir. Kanaatimizce bu anlayış, zikrin daha çok tasavvufî hayat tarzını yaşamaya çalışan tarîkat erbâbı tarafından toplu olarak icrâ edilmesinden kaynaklanmaktadır. Hâlbuki zikir, sadece belli bir zümreye âit merâsim değil, Allâhü Teâlâ tarafından bütün müminlere yüklenmiş bir kulluk borcudur.³⁹⁰ Buna rağmen, zikir hakkında en çok konuşan ve onu türlü şekillerde icrâ edenler tasavvuf ve tarîkat erbâbı olmuş ve bu yüzden zikrin tasavvufî bir terim olduğu hususu, yaygın bir kanâat hâline gelmiştir. Bu kanâat sebebiyledir ki tasavvufa soğuk bakan zümrelerin zikre de soğuk baktıkları görülmüştür. Hâlbuki zikir, bizâtihi Allahü Teâlâ'nın emridir.³⁹¹ Bu konuda vârid olan haberler ve özellikle “(Onlar) îman eden ve kalpleri Allâh'ın zikriyle tatmin olan kimselerdir. Dikkat edin ki kalpler, ancak Allâh'ı zikretmekle tatmin olur”³⁹² âyet-i kerîmesi, kalbin tezkiye ve tasfiyesinde zikrin ehemmiyetini şüpheye ve tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

Lügatte, unutmanın zıddı olan³⁹³, öğrenilen bir bilgiyi muhâfaza etmek, onu unutmayıp hatırdâ tutmak, bir şeyi kalpte veya dilde hazır halde tutmak³⁹⁴ gibi anlamlara gelen zikir kelimesi, farklı kalıplarıyla Kur'ân-ı Kerîm'de iki yüz doksan bir yerde geçmektedir. Bu yerlerin çoğunda lügat mânâsına yakın anlamlarda kullanılan zikir kelimesi, bazen Kur'ân-ı Kerîm'i ifâde etmekte³⁹⁵; bazen namaz

³⁸⁸ Âl-i İmrân, 3/8.

³⁸⁹ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 406-407.

³⁹⁰ Ahzâb, 33/41.

³⁹¹ Bakara, 2/152, 198, 200, 203, 239; Nisâ, 4/103; Ahzâb, 33/41; Cuma, 62/10; A'râf 7/205

³⁹² Ra'd, 13/28.

³⁹³ Cevherî, *es-Sihâh*, II/664.

³⁹⁴ Isfehânî, *Müfredât*, s. 328.

³⁹⁵ Hicr, 15/9; Kalem, 68/51; Kamer, 54/25; Zuhurf, 43/5; Sâd, 38/8; Yâsîn, 36/11.

anlamında³⁹⁶, bazen de tefekkür³⁹⁷ anlamında kullanılmaktadır. Tasavvuf ıstılâhında ise zikir, “Allâh’ı anmak ve hatırlamak, O’nu unutmamak ve gaflet hâlinde olmamak”, “Tarîkat ehlinin belli kelime ve ibâreleri, belli zamanlarda, belli sayıda, belli bir edeb dâhilinde, her gün düzenli olarak söylemeleri”³⁹⁸ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bazıları zikri, emr-i ilâhî gereği yapılması lâzım olan şeyler konusunda Allâhü Teâlâ’nın emrine icâbet etmek³⁹⁹ şeklinde, bazıları ise kalpten gafletin kovulması ve zikredilen zâtın başka her şeyin unutulması⁴⁰⁰ şeklinde târif etmişlerdir.

İmam Gazâlî’ye göre kalbin tasfiye yollarından biri de zikir ile meşgûl olmaktır. Devamlı sûrette yapılan zikir, muhabbetin husûle gelmesine sebep olan âmillerden biridir.⁴⁰¹ Orucun ve sadakanın gizlisinin daha iyi olduğu gibi *zikr-i hafî* diye tâbir edilen gizli zikir, *zikri cehrî* diye tâbir edilen açık zikirden daha fazîletlidir. Gizli zikrin açık zikirden daha fazîletli olması, âyet-i kerîmede gizli zikre teşvik yapılması⁴⁰², onun kimseyi rahatsız etmemesi, riyâ ve nifaktan hâlis olması sebebiyledir. Bu sebeplerden dolayıdır ki zikr-i hafî, zikr-i cehrîden daha güzel, hatta birçok ibâdet ve sadakadan daha üstündür. Çünkü zikr-i hafî, kalp ile yapılan bir zikirdir. Kalp ile yapılan zikir ise zikreden kişiyi, bütün âlemden müstağnî kılar ve sadece mahbûbu olan Allâhü Teâlâ ile meşgûl olmasını sağlar. Bu meşgûliyet sâyesinde kul, “*Ben, beni zikreden zikrediciyim; bana şükreden celîsiyim; beni sevenin seveniyim. Kim beni kalbinde zikretmiş ise ben de onu kalbimde zikretmişimdir. Kim beni haklından bir topluluk içinde zikretmiş ise ben de onu meleklerimden bir topluluk içinde zikretmişimdir*”⁴⁰³ hadîs-i kudsîinde işâret edilen kullar arasına girmiş olur.⁴⁰⁴

³⁹⁶ Ankebût, 45/9.

³⁹⁷ Bakara, 2/269; Ra’d, 13/19.

³⁹⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 393.

³⁹⁹ Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî, *el-Lüma’ fi’t-tasavvuf*, thk. Abdülhalîm Mahmûd, Tâhâ Abdülbâkî Sürûr, Dâru’l-Kütübî’l-Hadîse, Bağdâd, 1380/1960, s. 291.

⁴⁰⁰ Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, s. 74.

⁴⁰¹ Gazâlî, *el-Erba’in*, s. 152.

⁴⁰² A’raf, 7/205.

⁴⁰³ Buhârî, Tevhîd, 15; Müslim, Zikir, 6; Tirmizî, Daavât, 132; İbn Mâce, Edeb, 58.

⁴⁰⁴ Gazâlî, *Sırru’l-âlemîn ve keşfü mâ fi’l-dâreyn*, ss. 76-77.

Zikr-i hafî, halka karşı duyulan ilgi ve alâkanın kesilmesi netîcesinde tahakkuk eder. Gazâlî'ye göre bu şekilde yapılan zikir, bir anlamda halktan fânî olmak demektir. Bu fenâ hâli, bir müddet sonra zikreden Hazret-i Kuds'ü müşâhede etmek için kendi nefsinden de fânî olmasına sebep olur. Bu hâle erişen kimse için zikir, bir âdet ve ibâdet olmuş, ölüm korkusu ondan kaldırılmış ve o kişi, dâimâ zikir ile meşgûl olan melekler zümresinden sayılmıştır.⁴⁰⁵

Yukarıda ifâde edildiği üzere Gazâlî, zikr-i hafînin birçok ibâdetten daha fazîletli olduğu görüşündedir. O, kolay olmasına ve herhangi bir külfeti olmamasına rağmen, zikr-i hafînin meşakkat gerektiren birçok ibâdetten daha fazîletli ve daha faydalı olmasını, tam mânâda anlamanın mükâşefe ilmi ile mümkün olacağını ancak bu hususun, bir nebze de olsa muâmele ilmi ile anlaşılabilirliğini söyler. Şöyle ki “faydalı olup kişiye tesir eden zikir, kalp huzuru ile devamlı sûrette yapılan zikirdir. Kalbin gâfil olması hâlinde, dil ile yapılan zikrin faydası pek azdır, ehemmiyetsizdir.” Hâkezâ, dünya ile meşgûliyetten dolayı, Allâh'a karşı gaflet içinde olunması durumunda, kalbin bir anlık huzur içinde olması, çok büyük bir fayda sağlamaz. “Kalbin, devamlı sûrette veya çoğunlukla Allâhü Teâlâ ile huzûr içinde olma hâli ise (fazîlet ve fayda bakımından) bütün ibâdetlerden fazîletli bir haldir, hatta diğer ibadetler, bu (şekildeki) zikir ile değer kazanır. Amelî ibâdetlerin semeresinin nihâî noktası da bu hâldir.”⁴⁰⁶

Zikrin bir başlangıcı bir de sonu vardır. Zikrin başlangıcı, Allâhü Teâlâ'ya ünsiyet duyup O'na muhabbet etmeyi gerekli kılar, sonu ise ünsiyet ve muhabbetten sudûr eden şeyleri gerekli kılar. Esâsen zikir ile talep edilen şey de bu üns ve muhabbetten başka bir şey değildir. Gazâlî'ye göre mürîd, işin başında, kalbini ve dilini vesveselerden uzaklaştırmak sûretiyle zorla Allâhü Teâlâ'yı zikretmeye çalışmalıdır. Israrla devâm edilen zikir, bir müddet sonra mürîdin Allâhü Teâlâ'ya ünsiyet duyma hâline erişmesine, zikredilen Allâh'ın sevgisinin mürîdin kalbinde yeşermeye başlamasına sebep olacaktır. Nasıl ki, yanında olmayan bir şahsı düşünen ve devamlı sûrette onun hasletlerini zikreden kişinin, bu zikri sebebiyle andığı kişiyi

⁴⁰⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 77.

⁴⁰⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. II, s. 131.

sevip ona âşık olması olağan bir şey ise Allâhü Teâlâ'yı sürekli zikreden kişinin de bir müddet sonra O'nu muhabbet duymaya başlaması olağan bir durumdur. Elbette ki zâkir, ilk zamanlar zikre karşı zorlanacaktır ancak bir müddet sonra zikrettiği zâtı gayr-i ihtiyârî zikretmeye başlayacaktır. Nitekim bazı yemekler ilk başlarda sevilmezken, ısrarla yenilmesi durumunda sevilen, hatta vazgeçilmeyen bir yemek hâline gelebilmektedir. Allâhü Teâlâ'yı zikir de aynen böyledir. Yâni zikir, ilk başta, mahbûb olan Allâhü Teâlâ'ya ünsiyet ve muhabbeti elde edinceye kadar zorla olurken bir müddet sonra vazgeçilmez bir meşgûliyet ve alışkanlık hâline gelmektedir.⁴⁰⁷

Allâhü Teâlâ'nın zikri ile ünsiyet gerçekleştikten sonra kalp, zikrullâh dışında her türlü meşgûliyetten kesilmelidir. Çünkü kişi, kabre girdiği zaman yanında, Allâhü Teâlâ'nın zikrinden başka, âilesinden, malından, çocuğundan ve dostlarından hiçbir şey kalmaz. Eğer kişi, ölmeden önce Allâhü Teâlâ ile ünsiyet kurmuş ise öldüğü anda bu ünsiyetin faydasını görür ve Allâh'ı zikre mâni olan bütün engellerin ortadan kalmasıyla Allâh'ı zikretmekten lezzet duymaya başlar. Hâlbuki dünyâ hayatında iken birtakım zarûri ihtiyaçlar onu, Allâh'ın zirinden alıkoymuş idi. Ölüm ile birlikte söz konusu engellerden hiçbirisi kalmamıştır. Bu durumdaki kişi, sanki sevdiği ile kendi arasında bir engel mesâbesinde olan hapisâhânen kurtulan kişi gibidir. Gazâlî'ye göre Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) “*Rûhü'l-Kuds (Cebrâîl) kalbime 'Kimi seversen sev, mutlaka ondan ayrılacaksın' diye fısıldadı*”⁴⁰⁸ buyurması bu yüzdendir ve bununla, “onun hakkında, dünyâ ile alâkalı olan her şeyin, ölüm ile sona ereceği” murâd edilmiştir. Binâenaleyh “*Onun (dünyânın) üstünde bulunan herkes fânidir, celâl ve ikram sâhibi Rabb'inin zâtı ise bâkî kalacaktır*”⁴⁰⁹ buyrulmuştur.⁴¹⁰

Kul, öldükten sonra Allâh'ın civârında konaklayıncaya kadar ünsiyet ile lezzetlenmeye devâm edecek, daha sonra, Allâh'ı zikirden, O'nunla kavuşma derecesine terakkî edecektir. Bu terakkî, kabirlerde bulunanların çıkıp sadırlarda

⁴⁰⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. II, ss. 131-132.

⁴⁰⁸ Heysemî, Nureddîn Ali b. Ebî Bekir, *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, Dâru'l-Kitâb, Beyrut, 1967, II/252.

⁴⁰⁹ Rahmân, 55/26-27.

⁴¹⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. II, s. 132.

bulunanların ortaya dökülmesinden sonra gerçekleşecektir. Buradan anlaşıldığına göre Gazâlî, ölümden sonra, Allâhü Teâlâ'yı zikretmenin devâm edeceğini savunmaktadır. Ona göre ölen kişi, ölüm ile melekût âleminden değil, sadece mülk ve şahâdet âleminden yok olmuştur ki bu hâl zikre mâni değildir. “*Kabir, ya cehennem çukurlarından bir çukur ya da cennet bahçelerinden bir bahçedir*”⁴¹¹ hadîs-i şerîfi bu hakîkate işâret etmektedir. Ayrıca, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) Bedir Savaşı sonrasında, müşrik ölüleri hakkında, “*Nefsim kudret elinde bulunana yemin ederim ki benim kelâmımı sizler, onlardan daha iyi duymuyorsunuz ancak onlar cevap vermeye muktedir değildirler*” buyurması ve “*Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar diridirler...*”⁴¹² âyet-i kerîmesi, bu hakîkate işâret etmektedir.⁴¹³

İmam Gazâlî, kalbi kuyuya, kalp temizliğini de kuyunun temizliğine benzetir. Ona göre kuyunun temizliği konusunda, sadece pis suların çıkarılmaya çalışılması, nasıl ki doğru bir yöntem değilse, kuyuya bir taraftan pis sular akarken oraya temiz su doldurmaya çalışmak da doğru bir yöntem değildir. Doğru olan, öncelikle kuyuya akan pis suların önüne set çekmek, sonra da onu temiz su ile doldurmaktır. Kuyuya dolan temiz sular, bir müddet sonra pis sulara gâlip gelecek ve kuyu temizlenmiş olacaktır. Gazâlî, kalp temizliğinin de aynen böyle olduğu düşüncesindedir. Ona göre kalp temizliği, öncelikle kalbi, pis su mesâbesindeki şeytan'dan gelen havâtırdan temizleyip sonra da, onu, temiz su mesâbesindeki zikrullâh ile doldurmakla mümkündür. Çünkü kalbin havâtırdan temizlenmeden zikr-i ilâhî ile temizlenmeye çalışılması, bir taraftan şeytanın bir taraftan Allâhü Teâlâ'nı zikredilmesi anlamına gelmektedir. Bu ise pis suyun önüne set çekmeden kuyuya su doldurmak gibidir ki bu iş hem çok zordur hem de pislğin temizlenmesi için yanlış bir yöntemdir. O halde, basîret ehlinin yapması gereken, önce şeytan'dan kalbe gelen havâtıra set çekmek, sonra da, Allâhü Teâlâ'nın zikriyle meşgûl olmaktır.⁴¹⁴

⁴¹¹ Tirmizî, Kıyâme, 26.

⁴¹² Âl-i İmran, 3/169.

⁴¹³ Gazâlî, a.g.e., c. II, ss. 132-133.

⁴¹⁴ Gazâlî, a.g.e., c. IV, s. 482.

İmam Gazâlî, her organın bir yaratılış gâyesi olduğu gibi kalbin de bir yaratılış gâyesi olduğunu söyler. Ona göre kalbin yaratılışındaki en büyük gâye, onun, zikr-i ilâhî ile meşgûl edilmesidir. “*Ben, cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*”⁴¹⁵ âyet-i kerîmesi bu gâyeye işâret etmektedir. Bu gâyeye mutâbık olarak kul, kalbini dâimâ zikr-i ilâhî ile meşgûl edip onu, her şeye tercih etmeli, hatta bütün arzularını ve organlarını zikr-i ilâhî’ye yardımcı yapmalıdır. Gazâlî’ye göre âdemoğlundaki bu özellik, onu, hayvanlardan ayıran en büyük özelliktir. Çünkü insan, gücü ve kuvvetiyle değil, eşyânın mâhiyetine vâkîf olma kuvvetiyle hayvanlardan ayrılmıştır.⁴¹⁶

Şeytanın azığı mesâbesinde olan şehvî arzular ve hevâ ile dolmuş bir kalbin temizliği, ancak zikrullâh ile mümkündür. Şeytanın vesvesesinin kalpten atılması da, şeytanın vesvese vermekte kullandığı şeyleri, kalpten çıkarmakla mümkündür. Şeytanın vesvese vermekte kullandığı şeyler, *mâsivâ* denen Allâhü Teâlâ dışındaki her şeydir. Binâenaleyh şeytanın vesvesesinden kurtulmak için kalpten mâsivânın atılıp oraya Allâh’ın zikrinin yerleştirilmesi gerekmektedir. Çünkü bir hastalığın tedâvisi, sadece o hastalığa zıddı olan şeyler ile mümkündür. Şeytandan gelen vesveselerin kalpten atılması da, bu vesveselerin zıddı olan zikrullâh ile mümkündür. O halde, vesveselerden kurtulmak için yapılması gereken şey, şeytan’dan Allâh’a sığınarak ve lâhavle çekerek Allâhü Teâlâ’yı zikretmektir ki bu hâle, ancak kalplerine Allâhü Teâlâ’nın zikri gâlib gelmiş müttaki kullar erişebilirler.⁴¹⁷

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, kalpteki her bir kötü sıfatın, şeytanın kalbe giriş kapılarından bir kapı olduğunu, şeytan’dan gelen havâtırın engellenmesi için o sıfatların kalpten çıkarılması gerektiğini söyler. Kalpten bu sıfatların temizlenmesi ve zikr-i ilâhîye devâm edilmesi durumunda, şeytan, her ne kadar kalbe girmek için girişimlerde bulunsun da, muvaffak olamayıp geri çekilecektir. Çünkü Allâhü Teâlâ’yı zikretmek, şeytanın kalbe doğru hücumu karşısında bir kalkandır. Binâenaleyh zikr-i ilâhî kalpte karar kıldığı müddetçe, şeytanın kalpte karar kılması imkânsızdır. Ne var ki zikrin, kalpte karar kılması ve şeytana karşı kalkan olabilmesi için kalbin takvâ ile

⁴¹⁵ Zâriyât, 51/56.

⁴¹⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 623.

⁴¹⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 555-556.

mâmur edilmesi ve kötü sıfatlardan tasfiye edilmesi gerekmektedir. “*Takvâ sahipleri var ya! Onlara şeytandan bir arıza/vesvese iliştiği zaman tezekkür ederler. Bir de bakarsın ki onlar basîretli kimseler olmuşlardır*”⁴¹⁸ âyet-i kerîmesi, bu hakîkate işâret eder. O halde, takvâdan yoksun bir kalp ile yapılan zikir, hakîki mânâda bir zikir olmayıp şeytanın sözlerinden bir sözdür. Böyle bir zikrin şeytanı kalpten çıkarması imkânsız bir durumdur.⁴¹⁹

Gazâlî, şeytanın kalbe girme çabasını anlatırken, onu aç bir köpeğin insana saldırmasına benzetir. Şöyle ki aç bir köpek, elinde ekmek veya et gibi herhangi bir yiyecek olmayan bir insana yaklaştığında, onu, sadece “oşt!” demekle kovmak mümkündür ancak o köpek, elinde ekmek veya et bulunan bir adama yaklaştığında, onu sadece *oşt* diyerek uzaklaştırmak mümkün olmaz. Çünkü o aç köpek, adamın elindeki yiyeceği almak için saldırısına devâm edecektir. Gazâlî’ye göre insanın kalbine girip oraya yerleşmek ve onu, kendi egemenliği altına almak gâyesinde olan şeytanın hâli de aynen böyledir. Eğer kalp şeytanın azıkları mesâbesinde olan şehvet ve benzeri kötü sıfatlardan arınmış bir halde ise şeytanın o kalbe girme çabasının engellenmesi, sadece zikir ile mümkün olur ancak kalp kötü sıfatlar ile kirlenmiş ise şeytanın o kalbe girmesi sadece zikir yapmakla mümkün olmaz. Çünkü aç köpeğin, elinde yiyecek bulunan insandaki yiyeceği almak için onunla kıyasıya mücâdele ettiği gibi şeytan da, içinde kötü sıfatlar bulunan kalpteki azıklarına kavuşmak için olanca gücüyle kalbe girme çabasına devâm eder ve genellikle bu çabasında başarılı olur. Çünkü kötü sıfatlar, zikrin kalpteki tesirini yok eder ve şeytanın kalbe girmesine zemin hazırlar. Ancak bu durum, takvâ ehli için böyle değildir. Çünkü onların kalpleri, şeytanın azıkları mesâbesinde olan hevâ ve kötü sıfatlardan arınmış bir halde olduğu için onların zikirleri, şeytanın kalbe girmesine mâni olur.⁴²⁰

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, zikrin şeytana mâni olabilmesi için kalbin takvâ ile desteklenmesi gerektiğini belirtir. Çünkü kalp için zikir, şeytanın girişine mâni olan ilaç, takvâ ise kalbin hastalıklara karşı perhizidir. Nasıl ki midenin tedâvisi

⁴¹⁸ A‘râf, 7/201.

⁴¹⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 572.

⁴²⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 573.

için önce onu, zararlı yiyeceklerden koruyup sonra ilaç kullanmak gerekirse, kalbin tedâvisi için de önce onu, takvâ ile zararlı sıfatlardan ve şehvî arzulardan korumalı, sonra da ilaç mesâbesindeki zikir ile onu tedâvi etmelidir. Aksi takdirde, zikrin tek başına kalbi ıslah etmesi ve onu şeytanın tasallutundan koruması imkânsızdır. Çünkü amelleri ile şeytana yardımcı olan kişi, her ne kadar dili ile zikretse de kalbi ile şeytana dostluk yapmaktadır.⁴²¹

3. Kalbi Kötü Havâtırdan Temizlemek

Hâtır kelimesinin çoğulu olan *havâtır* kelimesi lügatte, düşünce, kanâat, tasavvur, inanç, tahmin, gönül, idrâk gibi mânâlara gelirken, ıstılahta, insanın kalbine gelen bir hitap iç âlemden işitilen bir ses, kalbe gelen bir mesaj/îkaz gibi mânâlara gelir.⁴²² Bu mânâları ihtivâ eden *havâtır*, farklı kaynaklardan gelebilir ve bu itibarla farklı isimler alır: Eğer *havâtır*, melek vâsıtasıyla Allâhü Teâlâ tarafından gelmiş ise buna *ilhâm* denir, nefis tarafından gelmiş ise *hevâcis* (gizli fısıltı/desîse) denir, şeytan tarafından gelmiş ise buna da *vesvese* denir.⁴²³ Allâhü Teâlâ'dan gelen *havâtır*, kulun bir hususta tembih edilmesi için melek tarafından gelen *havâtır*, kulun ibâdetlere teşvik edilmesi için nefisten gelen *havâtır*, kulun şehvî arzulara dalmasını sağlamak ve onu, kibirlenmeye sevk etmek için şeytan tarafından gelen *havâtır* ise mâsiyetlerin süslü gösterilmesi içindir.⁴²⁴ Allâhü Teâlâ'dan gelen *havâtır*, kalbin üst tarafından, melekten gelen *havâtır*, kalbin sağ tarafından, nefisten gelen *havâtır*, kalbin arzından, şeytandan gelen *havâtır* ise kalbin sol tarından gelir.⁴²⁵

Gazâlî'ye göre kalbin kirlenmesine sebep olan âmillerden biri de şerrin meydâna gelmesine sebep olan şeytan ve nefis kaynaklı *havâtır*dır. Bu yüzden, kalp temizliği için yapılması gerekenlerden biri de kalbin *havâtırdan* temizlenmesidir. Çünkü ateşin, evin tavanının kararmasına sebep olduğu gibi şerre sebep olan *havâtır*

⁴²¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 575.

⁴²² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 156; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 160.

⁴²³ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 156; Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. I, s. 126.

⁴²⁴ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 156; Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 62.

⁴²⁵ Sühreverdî, *Âvârifü'l-maârif*, s. 270.

da kalbin kararmasına sebep olur.⁴²⁶ Bu konuda başarılı olabilmek için öncelikle havâtırın kaynağı olan şeytan ile muhârebe edip onu kahretmek gerekmektedir. Şeytan ile mücâdele edip ona gâlip gelme ise üç şey ile mümkündür: Bu üç şeyden birincisi, şeytanın tuzaklarını, hilelerini ve aldatmacalarını tanımaktır ki bu havâtır ve havâtırın kısımlarını bilmekle mümkündür. Şeytan ile mücâdelede başarılı olmak için yapılması gereken ikinci şey, şeytanın havâtır vâsıtasıyla yaptığı dâveti hafife alıp bu davetin peşinden gitmemek, üçüncüsü ise kalp ve dil ile Allâhü Teâlâ'yı zikretmektir.⁴²⁷

Âlimlerin ekserisi, havâtır, müspet ve menfî olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Gazâlî'ye göre Allâhü Teâlâ, âdemoğlunun kalbine, onu hayra dâvet eden, *mülhim* ismindeki bir meleği vekil tâyin ettiği gibi; bir de onu şerre dâvet eden *vesvâs* ismindeki bir şeytanı musallat kılmıştır. Mülhim ismindeki meleğin davetine *ilhâm*, vesvâs ismindeki şeytanın dâvetine ise *vesvese* denir. Mülhim sadece hayra, vesvâs ise sadece şerre dâvet eder.⁴²⁸ Kalbe tesir eden her iki hâtır da Allâhü Teâlâ'nın ilmi ve kudreti çerçevesinde faaliyet gösterir. Çünkü Allâhü Teâlâ, melek ve şeytanı kendi emrine âmâde kılmak sûretiyle dilediğini yapma kudretine sahiptir. Binâenaleyh O, kendi kudretiyle melek ve şeytanı, kalplerin evrilip çevrilmesine sebep kılmıştır. Başka bir ifâde ile Allâhü Teâlâ'nın kulları üzerindeki fiilleri, melek ve şeytan vâsıtasıyla meydâna gelir. Kalp de her iki müessirin tesirine açık vaziyette yaratılmıştır. "Eğer insan, öfke ve şehvetin muktezâsına tâbi olursa, şeytan, hevâ vâsıtasıyla ona musallat olur ve kalp şeytanın yuvası ve madeni olur. Çünkü hevâ, şeytanın otağı ve çayırıdır. Eğer insan şehvî arzulara karşı mücâhede yapar, onları nefesine musallat etmez ve meleklerin (a.s.) ahlakına tâbi olursa, onun kalbi, meleklerin karargâhı ve iniş mahalli olur." Melek ve şeytan arasında, kalp meydanında cereyân eden bu savaş, ölüme kadar devâm eder durur. Kalp kimi zaman

⁴²⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 553.

⁴²⁷ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 60; Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 133-134.

⁴²⁸ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 135; Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 553. (Gazâlî, bu görüşünü şu hadis-i şerîfe dayandırır: "Kalpte iki tane hayâl/his (lemme) vardır: Biri melekten olan histir ki o, hayrı vaat eder ve hakkı tasdik eder. Kim (kalbinde) bu (hissi) bulursa, onun Allâh Sübhânehû'den olduğunu bilsin ve Allâh'a hamd etsin. Biri de düşmandan olan histir ki o da şerri vaat eder; hakkı yalanlar ve hayrı yasaklar. Kim de (kalbinde) bu (hissi) bulursa recmedilmiş/taşlanmış Şeytan'dan Allâh'a sığınsın..." (Tirmizî, Tefsîru Sûreti'l-Bakara, 35.)

meleklerin, kimi zaman da şeytanların egemenliğine girer. Bu egemenlik, havâtır yolu ile olur. Kalp hangi kaynaktan gelen havâtırın tesiri altında kalırsa, o kaynağın egemenliğine girmiş demektir. İnsanların çoğunluğunun kalbi, şeytanın ordusuna karargâh olmuş ve şeytan’dan gelen havâtır/vesveseler ile dolmuştur. Bu vesveseler onları, dünyâyı âhirete tercih etmeye sevk etmektedir. Kalbin, şeytan tarafından istila edildiğinin alâmeti, şeytanın azığı durumunda olan şehvî arzulara ve hevâyâ tâbi olmaktır. O halde, kalbi, şeytanın hâkimiyetinden kurtarıp meleğin hâkimiyetine vermek için ondaki şehvî arzuları ve hevâyı temizlemek gerekmektedir. Bu temizlik ise ancak Allâhü Teâlâ’nın zikri ile mümkündür.⁴²⁹

Gazâlî’ye göre kalp sürekli olarak her taraftan hücum edilen bir hedef tahtası gibidir. Binâenaleyh kalp, her ân kendisine isâbet eden okların tesiri altındadır. Eğer oklar, şeytan tarafından gelmiş ise kalbin sıfatı, şeytanî sıfatlar yönünde değişiklik gösterir, melek tarafından gelmiş ise kalbin sıfatı, melekî sıfatlar yönünde değişiklik gösterir. Kalp bazen iki şeytan arasında kalır: şeytanın biri, bir şerre diğeri, başka bir şerre dâvet eder. Kalp bazen iki melek arasında kalır. Meleğin biri, bir hayra diğeri, başka bir hayra dâvet eder. Kalp bazen de melek ile şeytan arasında kalır. Şeytan şerre, melek ise hayra dâvet eder. Hâl böyle olunca kalp sürekli döner durur. “...Biz onların kalplerini ve gözlerini döndürür dururuz...”⁴³⁰ âyet-i kerîmesi ile kastedilen şey budur. Buradan da anlaşıldığına göre kalbin sürekli değişip durması, Allâhü Teâlâ’nın bilgisi ve takdiri dâhilindedir. Nitekim Rasûlüllâh (s.a.v.) “*Ey kalpleri evirip çeviren Allâhum, kalbimi, dînin üzerine çevir!*”⁴³¹ diye duâ etmiştir. Gazâlî’ye göre bu duâ ile Rasûlüllâh (s.a.v.), kalplerin dîn üzerine sâbit kalma konusunda, kimsenin teminatı olmadığına ve Allâhü Teâlâ’nın kalpleri dilediği gibi evirip çevirebileceğine işâret etmiştir. Gazâlî, kalplerin bu şekilde evirilip çevrilmesini, Allâhü Teâlâ’nın sanatının acayipliklerinden biri olarak görür ve bu hususların, salt mârifet ile idrâk edilmesinin mümkün olmadığını savunur. Ona göre bu husûslar,

⁴²⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, ss. 554-555.

⁴³⁰ En’âm, 6/110.

⁴³¹ Tirmizî, Daavât, 89, 124; Kader, 7; İbn Mâce, Mukaddime, 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 4, 8; III, 112, 257; V, 182, VI, 251, 294, 302, 315.

ancak kalplerini mürâkebe altında tutan ve Allâhü Teâlâ ile olan hallerine riâyet eden kimseler tarafından idrâk edilebilir.⁴³²

Gazâlî'ye göre kalbe tesir eden en hususî etkenlerden olan havâtır, kişinin farkına varmadan kalbine gelen birtakım duygular, düşünceler ve zikirlerden ibârettir. Bu zikirler, bazen yeni öğrenme bazen de eskiyi hatırlama yoluyla olabilir. Kalbe gelen bu havâtır, kalbi birtakım irâdelere sevk eden muharrik kuvvettir. Kalbin bir şeye niyetlenmesi, o şeyi yapmaya azmedip murâd etmesindeki müessir kuvvet havâtırdır. Buna göre havâtır, kulun fiillerinin başlangıcı olmaktadır. Gazâlî havâtırdan fiile kadar geçen süreci dört aşamada değerlendirir. Birinci aşama, kalbe herhangi bir hissinin(havâtırın) gelmesidir. İkinci aşama, gelen hisse karşı kalpte rağbet oluşması, üçüncü aşama, kalbin, rağbet edilen hissin gerektirdiği fiili işlemeye hükmetmesi, dördüncü aşama ise kalbin yapılmasına hükmettiği fiili yapmaya azmedip o fiili icrâ etmesidir. Binâenaleyh havâtır, bir fiile rağbete, rağbet azme, azîm niyete, niyet de organların hareke geçmesine ve netîcede fiil işlenmesine sebep olur. Buna göre yolda yürüyen birinin kalbine, arkasında gelmekte olan kadına bakma isteğinin gelmesi havâtırın birinci aşamasını oluşturur. Kalpte, o kadına bakma heyecanının artması ikinci aşamayı, kalbin o kadına bakmak gerektiğine hükmetmesi üçüncü aşamayı, kalbin verdiği hükme mutâbık bir şeklide kadına bakma fiilinin gerçekleşmesi ise dördüncü aşamayı oluşturur. Gazâlî'ye göre havâtırın ilk aşaması şeytan'dan gelen bir vesvesedir. İkinci aşama, insanda bulunan karşı cinse karşı meyletme duygusunun harekete geçmesidir. Kul, tercihi dışında gerçekleşen bu iki aşamadan dolayı sorguya çekilmeyecektir.⁴³³ Zîra Rasûlüllâh (s.a.v.) *“Ümmetimden, konuşmadıkları veya yapmadıkları müddetçe, nefislerinin*

⁴³² Gazâlî, a.g.e., c. III, ss. 588-590.

⁴³³ Gazâlî, kulun, havâtırın ilk iki aşamasından dolayı sorguya çekilmemesini, “tekîf-i mâ lâ yûtâk”ın câiz olmaması ile açıklar. Şöyle ki ilk iki aşama, kulun bilinçli tercihi ile gerçekleşen bir hâdise değildir. Bu yüzden onun, havâtırın ilk iki aşamasından sorguya çekilmesi, gücünün üstündeki bir şey ile mükellef tutulması anlamına gelir ki bu dinen câiz olmayan bir hükümdür. Zîra “...içinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de, Allâh, onunla sizi hesâba çekecektir...” (Bakara, 2/284.) âyet-i kerîmesi nâzil olunca, Sahabe-i Kirâm Rasûlüllâh’a (s.a.v.) geldiler ve ‘Biz güç yetiremediğimiz şeylerle mükellef tutulduk. Zîra bizden biri, kalbinde bulunmasını sevmediği bir şeyi, içinden konuşur da sonra onunla muhâsebeye çekilir’ dediler. Bunun üzerine Rasûlüllâh (s.a.v.) *“Herhalde siz, Yahûdilerin dediği gibi ‘İşittik ve isyân ettik’ diyorsunuz! ‘İşittik ve itâat ettik’ deyin! dedi. Bunun üzerine (Ashâb) ‘işittik ve itâat ettik’ dediler. Bundan bir sene sonra “...Allâh hiçbir nefsi, tâkatının dışındaki bir şey ile sorumlu tutmaz...”* (Bakara, 286.) âyet-i kerîmesi nâzil oldu. (Müslim, İman, 125, 126.) Gazâlî, a.g.e., c. III, s. 584.

konuştukları şeyler affedilmiştir.”⁴³⁴ Ancak, üçüncü ve dördüncü aşama, kulun ihtiyârı ile gerçekleştiği için sorgulanma sebebi olacaktır. Bununla beraber kul, kalben bir şerrin yapılmasına hükmetmesine rağmen, o fiili, Allâhü Teâlâ korkusundan dolayı işlememiş ve verdiği kötü karardan dolayı pişmân olmuş ise sorgulanmaktan kurtulacak ve sevap kazanmış olacaktır.⁴³⁵

Gazâlî’ye göre havâtırın en tehlikelisi, ilhâm mı yoksa vesvese mi olduğu şüpheli olan havâtırdır. Çünkü bu tür havâtır, aslında şer olmasına rağmen, şeytan tarafından bin bir türlü hîle ile hayır gibi gösterilebilir. Bundan dolayıdır ki bu havâtırın ilhâm mı yoksa vesvese mi olduğunun ayırt edilmesi son derece güç olur. Nice âbidin helâk olmasına sebep olan şey, işte bu belirsiz havâtırdır. Örneğin şeytan, bir âlime, ilk başta, kendisinin, cahâlet ve gaflet sebebiyle ölü konumunda olan Allâh’ın kulları üzerine bir rahmet olduğunu ve insanlara vaaz u nasîhat etmesi gerektiğini yönünde vesvese verir. Daha sonra, şeytan, o âlime, yapacağı vaaz u nasihatın insanlar tarafından daha iyi dinlenip hüsn ü kabûl görmesi ve dolayısıyla onların hidâyete ermeleri için onların karşısına gösterişli elbiselerle çıkmayı ve etkileyici sözlerle vaaz etmeyi öğütler. Bu düşünce, âlimin kalbine iyice yerleştikten sonra, o âlimde, riyâ ve makam sevgisi meydâna gelir. Kalbi, riyâ ve makam sevgisine müptelâ olan o âlim, bir müddet sonra, câhil olarak telakkî ettiği halkı, hakîr görmeye başlar. Gazâlî’ye göre böyle bir âlim, her ne kadar kendisinin Allâh katında bir konumu olduğunu düşünse de aslında o, “*Allâh, bu dîni, fâcir bir adamla teyit eder/güçlendirir*”⁴³⁶ hadîs-i şerîfnde işâret edilen “fâcir adam” olmaktan öte geçememiş ve helâk olmuş kişiden başkası değildir.⁴³⁷

Görüldüğü gibi şeytan, bir âlime, işin başında, görünüşte hayırlı bir işi yapması konusunda telkinde bulunup vesvese verebilir ve netîcede onun helâk olmasına sebep olabilir. Bundan dolayıdır ki kişi, kalbine bir hâtır/düşünce geldiği zaman o hâtırın şeytan’dan mı yoksa melekten mi olduğunu tam olarak anlamadan, o hâtıra göre hareket etmemelidir. Bir hâtırın kaynağını anlayabilmek ise hevâya tâbi

⁴³⁴ Buhârî, Talak, 11, 12; Müslim, İman, 201, 202; İbni Mâce, Talak, 14; Nesâî, Talak, 22.

⁴³⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 583, 581-583.

⁴³⁶ Buhârî, Cihad, 182, Meğâzî, 38, Kader, 5; Müslim, İmân, 178; İbn Mâce, Fiten, 35; Dârimî, Siyer, 73; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, II, 309, V, 45.

⁴³⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 558-559.

olmakla değil, ona basîret gözü ve takvâ nûru ile bakıp ona muttalî olmak ve bol ilim sâhibi olmakla mümkündür. “*Takvâ ehline şeytan’dan bir vesvese dokunduğu zaman (Allâh’ın emir ve yasaklarını) hatırlarlar ve hemen hakîkatî görürler*”⁴³⁸ âyet-i kerîmesi bu hususa işâret etmektedir.⁴³⁹

Vesveselerden kurtulmanın yolu, havâtırın kalbe giriş kapılarını kapatmaktan geçer. Havâtırın giriş kapıları, beş duyu organıdır. Çünkü şeytanın gıdası olan şehvî arzular ve dünyevî alâkalar, bu beş duyu organı vâsıtasıyla kalbe yerleşir, böylece şeytan da kalpteki şehvî arzular ve dünyevî alâkalar vâsıtasıyla oraya girmeye imkân bulmuş olur. O halde, beş duyu organına gereği gibi hâkim olmak, vesveselerin giriş kapılarına hâkim olmak demektir. Bu kapılara hâkim olmanın yollarından biri, halvete çekilmektir. Buna göre kişi, âilesinden ve mal düşüncesinden soyutlanarak karanlık bir odaya çekilmiş olsa, bir nebze de olsa vesveselerin kalbe giriş kapılarını kapatmış olur. Ancak halvete çekilmekle vesveselerin kalbe girişleri tamâmen önlenmiş olmaz. Çünkü vesveseler, bazen kalpte cereyan eden hayaller vâsıtasıyla da oraya girebilir. Bu tür vesveseleri engellemenin en güzel yolu, kalbi, Allâhü Teâlâ’nın zikri ile meşgûl etmektir. Kalbin zikrullâh ile meşgûliyeti, her ne kadar, vesveselerin kalbe girişine mâni olsa da, şeytan, kalbe giriş mücâdelesinden aslâ vazgeçmez. Çünkü o, insan hayatta kaldığı müddetçe onunla mücâdele etmek üzere yaratılmıştır. Bu yüzden şeytan, insanın ölümüne kadar, onun Allâhü Teâlâ’yı zikretmesine, bir şekilde mâni olmaya çalışır. O halde, insan da, ölümüne kadar onunla mücâhede etmeli, ne pahasına olursa olsun, onu kalbine sokmamaya çalışmalıdır.⁴⁴⁰

Bütün bu çalışmalardan sonra, şeytanın etkisi tamâmen yok edilmese de hafifletilmiş olur. Zaten şeytanın insandan ümîdini kesip ona karşı düşmanlıktan vazgeçmesi söz konusu olamaz. Nitekim Rasûlüllâh (s.a.v.) “*Sizden birinin, yolculuğunda, devesini yorup zayıflattığı gibi mümin de şeytanını yorup zayıflatır*”⁴⁴¹ buyurmuştur. Bu yüzden Gazâlî, takvâ ehlinin yaptığı gibi şeytanın kalbe giriş

⁴³⁸ A‘râf, 7/201.

⁴³⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 560.

⁴⁴⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 560.

⁴⁴¹ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, II, 380.

kapılarında nöbet beklemenin zarûri olduğunu söyler. Burada sözü edilen kapı, zâhirî günahların işlenmesine açılan *zâhirî kapılardır*. Bu kapılardan başka bir de şeytanın, âlimlerin ayaklarını kaydırmada kullandığı *bâtınî kapılar* vardır ki bu hususta takvâ sahipleri bile ayak kayması yaşayabilirler. Bu yolları aşmanın zorluğu, kalpte, meleklerin girişi için tek bir kapı bulunmasına karşın, şeytanların girişleri için birçok kapının bulunmasıdır. Nasıl ki hangi kapının nereye çıktığını bilmek için keskin bir göze ve güneşin doğmasına ihtiyaç varsa, kalp kapılarından hangilerinin şeytana, hangilerinin meleğe açıldığını bilmek için de takvâ ile saflığa ermiş bir kalbe ve güneş mesâbesindeki ilme ihtiyaç vardır. Bir ilmin güneş gibi aydınlık saçabilmesi ise o ilmin Allâhü Teâlâ'nın kitâbından ve Rasûlüllâh'ın sünnetinden beslenmesine bağlıdır.⁴⁴²

4. Tasavvuf Yoluna Sülûk Etmek

Tasavvuf ehline göre kalbin tasfiyesi için gerekli olan hususlardan biri de tasavvufa sülûk etmektir. Tasavvufa sülûk etmekten muradın ne olduğunu anlayabilmek için tasavvufun ne olduğu hususunu iyi anlamak gerekmektedir. Bu yüzden, ehl-i tasavvufun, tasavvufa dair görüşlerinden bazılarına yer vermek yerinde olacaktır.

İmam-ı Şiblî'nin sohbetlerinde bulunmuş Horasan'ın en meşhûr şeyhlerinden Ebü'l-Kasım İbrâhîm b. Muhammed en-Nasrâbâdî (ö. 367/978) tasavvufu, Kur'ân-ı Kerîm'e ve Sünnet-i Nebî'ye tam bir şekilde sarılmak, hevâ ü hevesi ve bidatleri terk etmek, şeyhlere hürmet etmeyi önemsemek, halktan sâdır olan özürleri müsâmaha ile karşılamak, evrâd ü ezkâra devâm etmek, ruhsatlar ve yorumlar ile amel etmeyi terk etmek olarak târif eder.⁴⁴³

Tasavvuf, kimine göre her türlü üstün ahlâk ile donanıp her türlü düşük ahlaktan uzaklaşma, kimine göre kulun, içinde bulunduğu vakitte, kendisine en uygun olan halde bulunması, kimine göre “şerefli bir vakitte, şerefli bir kavimle

⁴⁴² Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 561.

⁴⁴³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 114.

birlikte bulunan şerefli bir adamdan zuhûr eden şerefli ahlaklar manzumesi”, kimine göre kişinin, nefsinin Allâhü Teâlâ'nın irâdesine bırakmasıdır.⁴⁴⁴

Tasavvufa dâir yapılan tariflerden anlaşıldığı kadarıyla tasavvuf, İslâm'ı en derûnî şekilde yaşama gayretinden başka bir şey değildir. Tasavvufa sülûk etmek, pek tâbidir ki gelişigüzel bir bağlılık değil, halkın irşâdına ehil olan bir mürşid-i kâmilin rehberliğinde, nefsi tezkiye ve kalbi tasfiye yoluna sülûk etmek demektir. Tasavvuf ehline göre “...Şüphesiz ki âlimler, peygamberlerin vârisleridir...”⁴⁴⁵ hadîs-i şerîfi ile işâret edilen zâtlar, Allâhü Teâlâ'yı tanıyan âlimlerdir. Onlar, insanları Allâh'a ulaştırma ve O'na dâvet etme konusunda peygamberlere vâris olmuşlar ve bu vazîfelerde peygamberle tâbi olmuşlardır.⁴⁴⁶

Tasavvuf ehline göre peygamberlerin varisleri olan âlimler, Allâhü Teâlâ'nın dîninde verâ ile hareket eden, dünyânın fuzuli şeylerine karşı zâhid olan, rey ve hevâ ilmi ile değil, yakîn ve kudret ilmi ile konuşan, şüpheli hususlarda dilini tutup ferdî görüşler ortaya koymaktan sakınan âlimlerdir.⁴⁴⁷ Onlar öyle zâtlardır ki başkaları için gayb hâlindeki şeyler, onlar için ayân beyân hakîkatler şeklinde zuhûr etmiştir. Başkalarının elde etmeye çalıştıkları birtakım ilâhî mârifetler, Allâhü Teâlâ tarafından onlara ihsân edilmiştir. Başkaları, birtakım delillerle Allâh'a vâsıl olmaya çalışırken, onlar, hiçbir delile ihtiyaç duymadan doğrudan bu vuslat-ı ilâhîye nâil olmuşlardır.⁴⁴⁸

İşte bu vasıflara hâiz olan âlimler, tasavvuf dilinde, *mürşid-i kâmil* olarak isimlendirilmiştir. Tasavvuf ehline göre tasavvufa sülûk eden bir mürîdin, şeyhine tâbi olması, bir anlamda, Rasûlüllâh'a (s.a.v.) ve onun ashâbına tâbi olması demektir.⁴⁴⁹ Bu tebeyyet ile tasavvufa sülûk eden bir mürîd, asr-ı saâdetde olduğu gibi İslâm'ın en saf bir şeklide yaşama gayretinde olur. Bu düşünceden hareketle diyebiliriz ki tasavvufa sülûk etmek, bir anlamda İslâm'ı en hassas bir şekilde yaşayarak nefsi tezkiye ve kalbi tasfiye etme çabasına girmek demektir. Yoksa

⁴⁴⁴ Kuşeyrî, *a.g.e.*, ss. 385-386.

⁴⁴⁵ Ebû Dâvûd, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19. (Ayrıca bkz. Buhârî, İlim, 10; İbni Mâce, Mukaddime, 17.)

⁴⁴⁶ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. I, 157.

⁴⁴⁷ Mekkî, *a.g.e.*, c. I, ss. 175-176.

⁴⁴⁸ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 570.

⁴⁴⁹ Sühreverdi, *Âvârifü'l-maârif*, s. 235.

bazılarının iddiâ ettiği gibi tasavvufa sülûk etmek, ne tembellik yoluna girmek, ne aşırılıklarla dolu bir İslamî hayatı tercih etmek, ne de farklı bir inanç sistemine dâhil olmaktır. Çünkü tasavvuf, kitap ve sünnete sınıksız bağlılık esasına dayanan⁴⁵⁰ her hususu ciddiyet üzerine binâ edilmiş, şaka ve şamatadan uzak bir müessesedir.⁴⁵¹ O halde, tasavvufa sülûk etmekten murâd, Hakk’a boyun eğmek,⁴⁵² şân ve şöhrati terk etmek ve takdîr-i ilâhîye itirazdan yüz çevirmek demektir.⁴⁵³

Temeli, zan ve şüpheden uzak, dalâlet ve bidatlerden arınmış ve sağlam delillere dayanmış sahih bir îtikât üzerine kurulan tasavvufî hayatın⁴⁵⁴ tam mânâda yaşanması, elbette ki sadece kitâbî bilgiler ile mümkün değildir. Çünkü kalbin tasfiyesi için gerekli olan sıfatların ilmî tarafı, kitaplar vâsıtasıyla öğrenilebilir ancak o sıfatların tam mânâsıyla hayata tatbîk edilmesi mürşitler vâsıtasıyla gerçekleşir. İşte bu sebepten, mutasavvıfların kâhir ekseriyeti, nefislerini ıslah edip kalbini tasfiye etmeyi murâd eden müritlere, kendilerini irşâd edecek bir mürşid-i kâmile intisâb etmelerini tavsiye etmişlerdir. Kuşeyrî’ye göre İslamiyet’in yaşandığı her devirde, tevhîd ilmine sahip ve sûfilerin İmamı makâmında bulunan bir şeyh mutlaka bulunmuş ve bu şeyhe devrin ulemâsı teslim olmuşlar, boyun eğmişler ve onunla bereketlenmişlerdir.⁴⁵⁵ O halde, irşâd olmayı murâd eden bir mürîdin, kendisi irşâd edecek bir mürşide tâbi olmaktan başka çaresi yoktur. Aksi takdirde, mürşitsiz bir mürîdin iflâh olması aslâ mümkün değildir. Nitekim tasavvuf yolunun önde gelen üstatlarından Bâyezîd-i Bistâmî, üstadı olmayan mürîdin rehberinin şeytan olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁶

Mürîdin mânevî terbiyesi için mürşide intisâb etmeyi lüzumlu gören mutasavvıflardan biri de İmam Gazâlî’dir. Biz de bu kısımda Gazâlî’nin tasavvufa sülûk etme konusundaki düşüncelerini ortaya koymaya çalışacağız.

⁴⁵⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 114.

⁴⁵¹ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 104.

⁴⁵² Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 387.

⁴⁵³ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 388.

⁴⁵⁴ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 570.

⁴⁵⁵ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 570.

⁴⁵⁶ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 572.

Gazâlî'ye göre tasavvufa sülûk etmek sıradan bir iş değildir. Bu yüzden tasavvuf yoluna sülûk eden bir sâlike/mürîde öncelikle dört şey lâzımdır:

Bu dört şeyden birincisi, sahih bir îtikattır. Îtikadin sahih olması, bidatlerden uzak olmaya bağlıdır. İkincisi, nasûh bir tövbedir. Nasûh tövbe, hangi günahıtan yapılmış ise aynı günâha tekrâr dönülmeyecek şekilde samimiyetle yapılan tövbedir. Üçüncüsü, üzerinde kimsenin hakkı kalmayacak şekilde hasımlarla helalleşmektir. Dördüncüsü ise şerî ilimlerden Allâhü Teâlâ'nın emirlerini yerine getirecek kadarını, âhirette dâir ilimlerden ise kurtuluşa vesile olacak kadarını tahsil etmektir.⁴⁵⁷

Tasavvufa sülûk etmekten maksat, ahlâkı ve amelleri güzelleştirip mârifetler ile donanmaktır. Bu donanım ise kişinin zâhirini ve bâtınını mâmur etme ile meşgûl olması neticesinde gerçekleşir. Ancak bu meşgûliyetlerin kişiyi vuslata erdirmesi için kulun kalbini tasfiye etmekle meşgûl olurken her dâim Rabb'i ile irtibat hâlinde olması gerekmektedir. Bu irtibatın gerçekleşebilmesi ise sâlikin, sülûküne mâni olacak hallerden kaçınmasına bağlıdır. Gazâlî'ye göre sülûke mâni olan haller iki tanedir: Bunlardan biri, yorumların arkasına sığınarak ruhsatlara tâbi olmak, diğeri ise şehvetlerine mübtelâsı olmuş hatâ ehline tâbi olmaktır. Bu yüzden sâlik, içinde bulunduğu vaktin hükmüne tâbi olmalı, yâni içinde bulunduğu ânın gereklerini yapmalıdır. Ona göre vaktinin hükme tâbi olmayan sâlik câhil, bu konuda eksikleri olan sâlik gâfil, vaktinin hükümlerini ihmâl eden sâlik ise âcizdir.⁴⁵⁸

Tasavvufa sülûk etmek, bir mürşide intisâb etmekle mümkündür. Gazâlî'ye göre intisâb, sıradan bir bağıllık değil, birtakım ön hazırlıkları olan bir teslimiyettir. Buna göre her mürîdin, kendisine tâbi olacağı bir mürşid edinmeden önce dört şeyden kendisini arındırması lâzımdır. Bunlar: Mal, şöhet, taklit ve mâsiyettir. Gazâlî'ye göre bu dört şey, aynı zamanda, mürîdin Hak Teâlâ'ya vâsıl olmasına engel olacak perdelerdir. Mal perdesinin ortadan kalkması, mürîdin, zarûret miktârı dışındaki mülkünü terk etmesiyle mümkündür. Çünkü kendisine iltifât edilen dünyâ malı, mürîdin elini kolunu bağlayan bir bağ ve onun Allâhü Teâlâ'ya yönelmesine

⁴⁵⁷ Gazâlî, *Eyyühe'l-veled*, s. 106.

⁴⁵⁸ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 13.

engel olan bir perdedir. Şöhret perdesinin ortadan kalması, şöhrete sebep olacak mekânlardan uzak durmakla mümkündür. Bu ise tevâzu sıfatına bürünmek, gizliliği tercih etmek, övgüye sebep olacak şeylerden kaçınıp insanların nefret edeceği bayağı işlerle meşgûl olmakla mümkün olabilir. Taklit perdesinin ortadan kalkması, kelime-i tevhîdi söyleyip herhangi bir mezhebe karşı taassup derecesinde bağlanmayı terk etmekle mümkündür. Çünkü herhangi bir şeye karşı taassup derecesinde inanan kimsenin kalbinde, başka birine karşı bağlanmayı gerektirecek bir ilgi kalmamış demektir. Bu hâl ise mürîdin elini kolunu bağlayan bir bağ ve onun hakkı müşâhede etmesine mâni olan bir perdedir. Bu yüzden mürîdin muayyen bir mezhebe bağlanması şart değildir.⁴⁵⁹ İsyân perdesinin ortadan kalkması ise işlenen zulümlere karşı tövbe edip onlardan uzaklaşmak ile mümkündür. Bu da, işlenen günahlara bir daha dönmemeye samîmî bir şekilde azmetmek, geçmiş günahlardan dolayı hakiki mânâda pişmanlık duymak, işlenen zulümleri terk etmek ve hasımlarla helalleşmek ile mümkün olabilir. Zîra zâhirî günâhlara karşı sahih bir tövbe yapılmadığı müddetçe, dînin esrârına vâkıf olmak imkânsızdır. Nasıl ki Kur'ân-ı Kerîm'in esrârına vâkıf olabilmek için öncelikle Arapçayı öğrenmek gerekiyorsa, dînin esrârına vâkıf olabilmek için de öncelikle dînin zâhirî kısımlarını öğrenmek ve ona göre yaşamak gerekmektedir.⁴⁶⁰

Gazâlî'ye göre mürîdin intisâbına ehil olan mürşit, müritlerine doğru gösteren, onların kınanmış ahlâkını, övülmüş ahlâk ile değiştiren bir mürebbîdir. O, sâlikin terbiyesi ile meşgûl olan mürşit ve mürebbîleri, tarlasını terbiye eden çiftçiler mesâbesinde görür. Nasıl ki bir çiftçi, tarlasını terbiye ederken, ekini için zararlı gördüğü taşı ve otu söküp atar ve yetişip gelişmesi için ekinini defalarca sularsa, sâlikin terbiyesi ile alâkadar olan mürebbî ve mürşidin durumu da aynıdır. O halde, ekinin terbiyesi için bir mürebbîye ihtiyaç varsa, sâlikin terbiyesi için de bir mürebbîye evleviyetle ihtiyaç vardır. Gazâlî, bu meyanda, peygamberlerin, insanlara önder olup sırât-ı müstakîme erişmelerini temin etmek için Allâhü Teâlâ tarafından gönderilmiş birer mürebbî olduklarını söyler. İnsanların Allâh'ın yoluna ulaştırılması

⁴⁵⁹ Kanaatimizce, Gazâlî'nin bu ifâdeler ile kasdı, mezhepsiz olmak veya istediği zaman istediği mezhebe göre hareket etmek değil, bir mezhebe taassup derecesinde bağlanıp diğer mezhepleri bâtil mezhepler olarak görmenin yanlışlığını ortaya koymaktır.

⁴⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, ss. 646-647.

yönünde icrâ edilen bu vazîfe, son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v.) âhiret yurduna irtihâlinden sonra, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) nâibleri konumunda olan Hulefâ-i Râşidîn (r.a.) tarafından icrâ edilmiş ve kıyâmete kadar da icrâ edilmeye devâm edecektir. "Binâenaleyh sâlikin bir mürşitten müstağnî olması aslâ mümkün değildir."⁴⁶¹

Bu ifâdelerden anlaşıldığı kadarıyla Gazâlî, nefsin terbiye edilmesi sürecinin, bir şeyh/mürşit vâsıtası ile yapılması gerektiği kanâatindedir. Ona göre her insanın nefis terbiyesi, kendi yaşına, mizacına ve uygulayabileceği riyâzat derecesine göre farklılık arz eder. Mürşit olan zâtlar, bu farklılıklara göre her mürîdin terbiyesinde farklı usullere başvururlar.⁴⁶² Bu yüzden bir şeyhe müntesip olan mürîd, nefsinin terbiyesine dâir hususlarda şeyhinin emir ve tavsiyelerini dinleyerek ona itâat etmelidir. Gazâlî'ye göre şeyh, mürîdin mânevî babası konumundadır. Bu yüzden o, mürîdin şeyhine hürmet etmesini, ana-babasına hürmet etmesinden daha önemli görür. Ona göre ana-babalar, şehvî arzuların tatmini neticesinde meydâna gelen çocuğun adem/yokluk karanlığından cehalet karanlığına çıkmasına, hîle ve cefâ yurduna gelmesine vesile olan kişilerdir. Hâlbuki mürîdin mânevî babası olan mürşitler, müritlerinin doğru yolu bulmalarını sağlayan, onları, cehalet karanlığından mârifet nûruna çıkaran, ebedî saâdete ve necâta eriştiren ve nihâyet, onların melekler arasına katılmasını sağlayan mânevî rehberlerdir. Bu vasıflara hâiz olan şeyhler, günahların terk edilmesine vesile olan mânevî doktorlardır.⁴⁶³ O halde, mürîdin şeyhine hürmeti, ana babasına hürmetinden daha mühimdir.

Gazâlî, kendi kendine geleceğini hazırlamaya çalışan bir mürîdi, kendiliğinden biten ağaca benzetir. Böyle bir ağaç, ya çok geçmeden kurur ya da meyvesiz bir ağaç olur. O halde, nefsini tezkiye etmeyi ve mânen terakkî etmeyi murâd eden bir mürîd, tıpkı bir nehir kenarındaki körün, bütün işlerini, kendisini yönlendiren rehberine havâle ederek ona sımsıkı sarıldığı gibi şeyhine sımsıkı sarılmalıdır. Bu sarılma, onun kendisine târif ettiği evrâd ü ezkâra muhâlefet

⁴⁶¹ Gazâlî, *Hulâsatü't-tesânîf*, s. 112; Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 620-621; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, ss. 112-113; Gazâlî, *Eyyühe'l-veled*, ss. 108-109.

⁴⁶² Gazâlî, *İhyâ*, c. III, ss. 620-621.

⁴⁶³ Gazâlî, *Sırru'l-âlemîn ve keşfü mâ fi'd-dâreyn*, ss. 73-74.

etmemek ve emirlerinden hiçbirini terk etmemek sûretiyle ona tam mânâda tâbi olmakla mümkündür. Bu tebeiiyyetin tahakkuku ise mürîdin, kendisi ile ilgili hususlarda, şeyhinin hatâlı kararlarını, kendisinin doğru kararlarından daha hayırlı olduğuna inanması ile mümkündür. Gazâlî'ye göre bu derece şeyhine bağlı olan bir mürîd, halvet, susmak/konuşmama, açlık ve uykusuzluk gibi dört zorlu mânevî korunma yollarına gerek duymaksızın, şeyhi tarafından çok ciddi bir koruma ile himâye edilir.⁴⁶⁴

Mürîd, kalbini tasfiye konusunda kendisine rehberlik yapan mürşidine hem zahiren hem de kalben hürmet göstermesi gerekmektedir. Mürşide gösterilmesi gereken zâhirî hürmet, onunla tartışmamak, ona karşı nankörlük yapmamak ve hangi konuda olursa olsun, onun aleyhine delil getirmeye kalkışmamaktır. Bunların dışında, namaz için imamlık yapma durumu hâriç, mürşidinin önüne seccâde serip oturmamak, namazdan sonra seccâdesini alıp gitmemek, şeyhin huzuruna sıkça çıkmamak, gücü yettiği ölçüde onun bütün emirlerini yerine getirmeye çalışmak, hatta zâhiren mâsiyet gibi görünen konularda bile onun emirlerine itâat etmek, Gazâlî'ye göre mürşide gösterilmesi gereken zâhirî hürmet dâhilinde yer alır. Bununla beraber sâlik, ne mürşidine ne de bir başkasına secde etmeye kalkışmamalıdır. Çünkü bu davranış, yâni, Allâh'tan başkasına secde etme, bizâtihi küfürdür. Mürîdin mürşidine göstermesi gereken kalbî hürmete gelince,

Sâlik, öncelikle mürşidine karşı gösterdiği zâhirî ihtirâmı, kalben de tasdik etmelidir. Aksi takdirde, kalbin zâhire muhâlefeti, münâfıklık alâmeti olduğundan mürşidine zâhiren hürmet edip kalben hürmetsizlik yapan bir mürîd, münâfık olmuş olur. Bu yüzden Gazâlî, mürşidine karşı gösterdiği zâhirî ihtirâmı, kalbî ihtirâm ile tasdik edemeyen mürîde, zâhirî ihtirâm ile bâtinî ihtirâmın mutâbakatını sağlayınca kadar o mürşidin sohbetini terk etmeyi tavsiye eder. Çünkü bâtinen inkâr edilen bir mürşide gösterilen zâhirî ihtirâm, sâlike/mürîde hiçbir mânevî fayda sağlamayacağı gibi bu hâl, onun helâk olmasına bile sebep olabilir.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 647. (Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 572.)

⁴⁶⁵ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, ss. 112-113; Gazâlî, *Eyyühe'l-veled*, ss. 108-109.

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, bir talebenin, ilim tahsil etmeye ve tahsil edilen ilim ile amellerini güzelleştirmeye vesile oldukları için hocasına ve şeyhine muhabbet etmesini, Allâhü Teâlâ'ya karşı duyulan muhabbet kapsamında değerlendirir. Çünkü tahsil edilen ilim ve işlenen güzel amelden maksat, âhirette kurtuluşa ermektir ki bu maksat Allâh sevgisi kapsamına dâhildir. Gazâlî bu düşüncesini, hüsn ü niyete dayandırır. Şöyle ki kul, üstâdını ya da şeyhini severken, kullukta kemâl dereceye erişmesine ve üstün makâmlara terakkî etmesine sebep olan bir vâsıtayı sevmiş olmaktadır ki bu sevginin Allâh sevgisi çerçevesinde sayılması gâyet tabîi bir durumdur. Hatta ona göre bir mürîdin üstâdını, âhiretteki rahata kavuşmasına vesile olduğu için sevmesi şöyle dursun, dünyadaki rahatına vesile olduğu için sevmesi de bu kapsam dâhilindedir. Başka bir ifâde ile söylemek gerekirse, bir mürîdin, kendisi sâyesinde dünyâ hayatındaki rahatlığı elde ettiği için üstâdını sevmesi, Allâhü Teâlâ sevgisine mâni bir durum değildir. Çünkü bizzat Allâhü Teâlâ, peygamberlerine yapmalarını emrettiği duâda, dünyâ ve âhireti bir arada zikretmiş ve “*Ey Rabb'imiz, bize dünyâda ve âhirette iyilik ver*”⁴⁶⁶ diye duâ etmelerini talep etmiştir.⁴⁶⁷

5. Güzel Ahlak ile Donanmak

Güzel ahlak, dînin müntesiplerine yapılmasını emrettiği şeylerin tamamını ihtivâ eder. Nitekim Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) ahlakının ne olduğu sorusuna, Hz. Aîşe (r.a.), “*Onun ahlâkı Kur'ân idi*”⁴⁶⁸ şeklinde cevap vermiştir.⁴⁶⁹ Buradan hareketle güzel ahlâkı, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) ahlâkı olarak târif etmek de mümkündür.”*Elbette*

⁴⁶⁶ Bakara, 2/201.

⁴⁶⁷ Gazâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-muâşere*, ss. 23-25, 29.

⁴⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 163. (Aynı mânadaki diğer rivâyetler için bkz. Müslim, *Müsâfirin*, 39; Ebû Dâvûd, *Tatavvu'*, 26; Nesâî, *Kıyâmu'l-Leyl*, 2; Dârimî, *Salât*, 165; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 54, 91, 188, 216; Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Sâlih Ahmed eş-Şâmî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1422/2001. s. 408; Hâkim, *el-Müstedrek*, II/392.)

⁴⁶⁹ Sühreverdî, Hz. Aîşe'nin (r.a.) Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) ahlakının Kur'ân ahlâkı olduğuna dâir sözünde, rabbânî ahlâka kapalı bir remiz ve gizli bir imâ bulunduğunu söyler. Ona göre Hz. Aîşe (r.a.), Allâhü Teâlâ'dan hayâ ettiği için “O, Allâh'ın ahlâkı ile ahlaklanmıştı” demeyip “Onun ahlâkı Kur'ân idi” demiştir. Hz. Aîşe'nin böyle söylemesi, ilminin derinliğinden ve edebinin mükemmelliğinden kaynaklanmaktadır. (Sühreverdî, *Âvârifü'l-maârif*, s. 138.)

ki sen yüce bir ahlâk üzeresin”⁴⁷⁰ âyet-i kerîmesi ve “*Ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim*”⁴⁷¹ hadîs-i şerîfi, bu gerçeğe işâret etmektedir.

Güzel ahlâk, dînin bizâtihi kendisi olduğu gerçeğini, “*Mîzana konan ameller arasında, güzel ahlâktan daha ağır gelecek hiç bir şey yoktur. İnsan, güzel ahlâkı sâyesinde, oruç tutup namaz kılan kimseler derecesine yükselir*”⁴⁷² hadîs-i şerîfi gâyet açık bir şekilde îzah etmektedir.

İşte bu hakikatler sebebiyledir ki bütün İslâm uleması ve özellikle tasavvuf erbâbı, güzel ahlaka çok büyük önem atfetmişler ve hayatlarını, kötü ahlaktan kurtulup güzel ahlâk ile vasıflanmaya adanmışlardır. Onlara göre nefsi tezkiye etmenin yolu, nefsi, şeriatın emir ve yasaklarına boyun eğdirmekten geçmektedir. Şerîata teslim olmak, insanların şerefçe en yüksek seviyede olan, nefsinin en iyi şekilde tezkiye etmiş ve ahlâkı en güzel olan Rasûlüllâh'a (s.a.v.) tâbi olmak demektir. Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) ahlâkına en çok uyan, onun sünnetini ihyâ etmeye ve onun ahlâkı ile ahlaklanmaya en lâyık kimseler, sûfilerdir.⁴⁷³

Güzel ahlâkın dînî emir ve yasaklara boyun eğmekten ibâret olduğu kapsamlı bir ifâdedir. Bunla beraber bazı sûfiler, güzel ahlâkı bazı davranışlara hasretmişlerdir. Şöyle ki bazıları, halka ezâ ve cefâ vermekten uzak durmayı ve halktan gelen sıkıntılara katlanmayı güzel ahlâk olarak değerlendirmiş, bazıları ise iyi ve kötü günde insanları hoşnut etmeyi güzel ahlâk saymıştır.⁴⁷⁴ Elbette ki güzel ahlâk, bunlarla sınırlı bir kavram değildir. Sûfilerce söylenen ahlaka dâir bu sözler, Gazâlî'ye göre güzel ahlâkın mâhiyetini ifâde etmekten uzak sözlerdir.

İmam Gazâlî'ye göre güzel ahlâk, peygamberlerin sıfatlarının ve siddîkların amellerinin en fazîletlisi, îmanın yarısı, müttakî kulların mücâhedesinin ve kendini

⁴⁷⁰ Kalem, 68/4.

⁴⁷¹ Muvatta, Hüsnü'l-Huluk, 8.

⁴⁷² Tirmizî, Birr 62. (Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Edeb, 7.)

⁴⁷³ Sühreverdî, a.g.e., s. 136.

⁴⁷⁴ Harkûşî, Abdülmelik b. Muhammed İbrâhîm en-Neysabûrî, *Tehzîbü'l-esrâr*, thk. Bessâm Muhammed Bârûd, İsdârâtü'l-Mecmei's-Sekâfî, 1999, s. 218.

Allâh'a adayan kulların riyâzatlarının bir meyvesidir. Bu sebepten güzel ahlâk, cennet nimetlerine ve Rahmân olan Allâh'ın komşuluğuna açılan bir kapıdır.⁴⁷⁵

Gazâlî, güzel ahlâk konusunu işlerken, kendinden öncekilerin bu konuda çok sözler söylediklerini ancak bu sözlerin, güzel ahlâkın mâhiyetini tam mânâsıyla ifâde etmediğini söyler. Ona göre bu konuda söz söyleyenler, bir anda akıllarına gelen ve zihinlerinde bulunanları söylemişlerdir. Örneğin Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), “Güzel ahlâk, güler yüzlülük, cömertlik ve ezâ vermekten uzak durmaktır” derken, Ebû Bekir Vâsîfî (ö. 320/932), “(Güzel ahlâk) kişinin, Allâh Teâlâ'yı çok iyi tanımasından dolayı, kimse ile hasımlaşmamasıdır” demiştir. Gazâlî'ye göre ahlâka dâir söylenen bu ve benzeri sözler, güzel ahlâkın semerelerinden sadece bir kısmını ifâde eder. Bu yüzden Gazâlî, güzel ahlâk konusunda söylenen sözleri nakletmektense, güzel ahlâkın hakîkati üzerine örtülmüş perdelerin kaldırılmasının daha evlâ olduğu kanâatindedir.⁴⁷⁶ Buradan itibaren biz de Gazâlî'nin bu konudaki fikirlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Gazâlî, “huluk/ahlâk” ile “halk/yaratılış, sûret” kavramlarının birbiri ile irtibatlı iki ibâre olduğunu; “halk” ile zâhirî/dış sûretin, “hulk” ile de bâtinî/iç sûretin kastedildiğini söyler. O, bunun böyle olmasını, insanın, basar/göz ile idrâk eden cesetten ve basîret/kalp gözü ile idrâk eden rûhtan meydana gelmesine bağlar. Ona göre ceset ve rûhun, güzel ya da çirkin bir heyeti ve sûreti vardır. Basîret ile idrâk eden rûh, basar ile idrâk eden cesetten daha kıymetlidir. Gazâlî bu düşüncesini, “*Rabbîn meleklere demişti ki: Ben muhakkak çamurdan bir insan yaratacağım. Onu tamamlayıp içine de rûhumdan üfürdüğüm zaman derhâl ona secdeye kapanın!*”⁴⁷⁷ âyet-i kerîmesine dayandırır. Ona göre insanın maddî/zâhirî yönünü temsil eden ceset, çamura nisbet edilmiş, mânevî/zâhirî yönünü temsil eden rûh ise Âlemlerin Rabb'i olan Allâh'a nisbet edilmiştir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, ss. 595-596.

⁴⁷⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 604-605.

⁴⁷⁷ Sâd, 38/71, 72.

⁴⁷⁸ Gazâlî'nin bu ifâdelerini şöyle yorumlayabiliriz: Meleklerin insana secde ile emr olunması, onun, henüz çamurdan yaratıldığı esnâda değil, Allâhü Teâlâ'nın, ona, kendi ruhundan üflemesinden sonra gerçekleşmiştir. Bir başka ifâde ile Hz. Âdem, kendisine rûh üflenmeden önce, meleklerin secdesine lâyık değil iken, kendisine rûh üflendikten sonra bu secdeye lâyık görülmüştür. Dolayısıyla ona değer

Gazâlî'ye göre ahlâk, “nefse (rûha) yerleşmiş sâbit bir heyetten ibârettir ki fiiller, herhangi bir tefekküre ihtiyaç duymaksızın kolaylıkla bu heyetten ortaya çıkar. Şayet bu heyet, kendisinden, şeran ve aklen güzel fiiller sudûr edecek tarzda ise *güzel ahlâk* diye isimlendirilir. Eğer o heyetten sudûr eden fiiller çirkin ise sudûr mahalli olan bu heyet, *kötü ahlâk* diye isimlendirilir.⁴⁷⁹

Buna göre Allâhü Teâlâ'ya nisbet edilen rûhun güzel sıfatlarını temsil eden güzel ahlâk, dolaylı olarak Allâhü Teâlâ'ya nisbet edilmiş olmaktadır. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, Allâhü Teâlâ'ya yakınlığın elde edilebilmesi için O'nun ahlâkı ile ahlaklanmak gerektiğini söyler. Ona göre ilim, birr, ihsân, lütuf, mahlûkâta karşı iyilik yapıp merhamet etmek, onlara nasîhat etmek ve onları hakîkata yöneltip bâtıldan uzaklaştırmak gibi sıfatlar, Allâhü Teâlâ'ya âit ilâhî sıfatlardır. Binâenaleyh bu sıfatlar ile vasıflanmaya çalışmak, bir anlamda Allâhü Teâlâ'nın ahlâkı ile ahlaklanmak demektir. Şerîatin övdüğü ve tavsiye ettiği bu ve benzeri sıfatlarla sıfatlanmak, kişiyi, Allâhü Teâlâ'ya yaklaştırır ancak bu yakınlık, mekân bakımından bir yakınlık değil, sıfatlar bakımından bir yakınlıktır.⁴⁸⁰

Gazâlî, bir ahlâkın, ahlâk sayılabilmesi için o ahlâkın, nefiste kararlaşmış olması ve zorlama olmaksızın kolaylıkla sâdır olması gerektiğini savunur. Bu yüzden o, bir kişiden, ârizî bir ihtiyâçtan dolayı, nâdir olarak ortaya çıkan mal harcama fiilini cömertlik ahlâkı olarak kabûl etmez. Çünkü bu şekilde mal sarf etme, nefse yerleşmiş bir fiil değildir. Hâkezâ, bir kişinin, sinirli hâlinde, cehd ederek ve düşünerek sükût etmesi de ona göre *hilm* sayılmaz. Zîra bir fiilin ahlâk olabilmesi için o fiilin, zorlama olmaksızın kolaylıkla sâdır olması gerekmektedir. Oysa cehd edip düşünerek sükût etmek, kolaylıkla değil, zorlama ile sâdır olmaktadır.⁴⁸¹

Gazâlî'ye göre ahlâkın değişebilmesi mümkün bir hâdisedir. Onun değişmeyeceğini iddiâ edenler, üzerlerine tembellik gâlib gelmiş kimselerdir. Onların böyle düşünmeleri, mücâhede, riyâzat, nefsin tezkiyesi ve ahlâkın güzelleştirilmesi

katan, çamurdan yaratılan dış sûreti değil, Allâh Teâlâ tarafından kendisine üflenen rûhtur. O hâlde insânın mânevî cephesini temsîl eden rûhu, maddî cephesini temsîl eden cesedinden daha kıymetlidir.

⁴⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 605.

⁴⁸⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 28.

⁴⁸¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 606, 614, 615.

çabalarını, çok ağır bir iş olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu tür kişiler, kendi hatâlarını, eksikliklerini ve başkaları üzerindeki kötü dahl-i tesirlerini kabûle yanaşmadan, tabîatın değişmeyeceğini, dolayısıyla ahlâkın da değişmeyeceğini iddiâ etmişlerdir. Gazâlî'ye göre bu düşünceye sahip olanlar, düşüncelerini iki delile dayandırmaktadır:

Birinci delîl: Zâhirî sûretin değişiminin mümkün olmadığı gibi bâtinî sûretin de değişmeyeceği düşüncesidir. Bu düşünceye göre kısa boylu birinin, boyunu uzatması, uzun boylu birinin, boyunu kısaltması ve çirkin birinin, sûretini güzelleştirmesi nasıl imkânsız ise bâtinî âlemi çirkin olan kötü ahlâkı birinin de kötü ahlâkını güzelleştiremeyeceği öylece imkânsızdır.

İkinci delîl: Her ne kadar (ahlâkın değişebileceğini iddiâ edenler tarafından) “güzel ahlâk şehveti ve öfkeyi kahreder/yok eder” dense de uzun mücâhedeler sonunda tecrübe edilip anlaşılmıştır ki şehvet ve öfke, mizacın ve tabîatın gereklerinden olup onların âdemoğlundan ayrılması aslâ mümkün değildir. Bu itibarla insanın bu sıfatları değiştirmeye çalışması, netîcesi olmayan faydasız bir zaman öldürmeden başka şey değildir.

Gazâlî'nin, ahlâkın değişmeyeceğini iddiâ edenlerin ortaya koyduğu bu delillere cevâbı şu şekildedir:

“Şayet ahlâk değişimi kabûl etmeyecek olsaydı, vasiyetler, vazlar ve edeplendirmeler bâtil olurdu; Rasûlüllâh da (s.a.v.), “*Ahlâkınızı güzelleştirin*”⁴⁸² demezdi. (O halde), hayvanın ahlâkının değişimi bile mümkün iken bu (ahlâk değişimi) âdemoğlu hakkında nasıl inkâr edilebilir? Çünkü doğan kuşu, vahşetten ünsiyete; köpek, oburluktan terbiyeye ve (avı) ağzında tutmaya, at, serkeşlikten uysallık ve itâata döndürülebilmektedir. Bunların tamâmı, ahlâk için bir değişimdir.”⁴⁸³

⁴⁸² Ebû Bekir b. Lâl, Muâz'ı (r.a.) rivâyet ettiği “*Ey Muâz, insanlara karşı ahlâkını güzelleştir*” hadîsinden munkatı olarak tahrîc etmiştir.

⁴⁸³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 609-610.

Gazâlî, ahlâkın değişebileceği hususunu, şartlarının bulunması durumunda, varlık âlemindeki meydana gelen birtakım kemâlâtın imkân dâhilinde olması ile açıklar. Ona göre söz konusu kemâlâtın gerçekleşmesi için gerekli olan şartlar, kulun ihtiyârı ile alâkalıdır. Şöyle ki bir çekirdek ne bir meyvedir ne de bir hurma. Örneğin bir hurma çekirdeği, gerekli terbiyeden geçtiği takdirde hurma olmaya müsâit bir hilkatle yaratılmıştır. Bununla beraber, terbiye görse de hurma çekirdeğinin elma olması aslâ mümkün değildir. O halde, bir çekirdek, her hâli kabul etmek üzere değil, bazı halleri kabul edip bazılarını kabul etmemek üzere yaratılmıştır. Gazâlî'ye göre insan için söz konusu olan sıfatlar da aynen böyledir. Binaenaleyh, gadab ve şehvet sıfatlarının, hiçbir eseri kalmayacak şekilde tamamen sökülüp atılması imkânsız iken; bu sıfatların, riyâzat ve mücâhede ile ıslah edilip kontrol edilmeleri imkân dâhilindedir. Zaten insana emredilen şey de bu sıfatların tamâmen ortadan kaldırılması değil, onların ıslah edilerek Allâhü Teâlâ'ya vuslatın sağlanmasıdır. Şu kadar var ki insanda bulunan karakterler, farklı farklıdır. Bu karakterin kimisi, terbiyeyi daha çabuk kabul ederken; kimileri ise terbiyeyi daha geç kabul edebilmektedir.⁴⁸⁴

Gazâlî'ye göre güzel ahlâkın elde edilmesinin en faydalı yolu, Kur'ân-ı Kerîm'i tefekkür ile okumaktır. “Çünkü o (Kur'ân-ı Kerîm), bütün makâmları ve halleri toplayan; kendisinde âlemler için şifâ bulunan bir kitaptır.” Onda, hem korku (havf), recâ, sabır, şükür ve benzeri güzel sıfatlara delâlet eden ve bu sıfatların husûle gelmesini sağlayan âyet-i kerîmeler hem de kınanmış sıfatlara ve o sıfatlardan kaçınmayı iktizâ eden âyet-i kerîmeler bulunmaktadır. Bu yüzden güzel sıfatlarla muttasıf olup kötü sıfatlardan kaçınmak isteyen kula düşen, Kur'ân-ı Kerîm'i okumak ve tefekkür edilmesi gereken ayetleri, defalarca tekrâr etmektir. Çünkü “tefekkür ile tek bir âyetin okunması, tefekkür etmeden ve anlamadan yapılan bir hatimden daha hayırlıdır.” Bu yüzden kişi, bir tek âyet-i kerîmeyi tefekkür etmek için gerekirse bir gece beklemelidir. “Çünkü her bir kelimenin altında, sınırlandırılmayacak kadar esrâr vardır.” Bu esrârı idrâk edebilmenin yolu, âyet-i

⁴⁸⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 610.

kerîmelerin her bir kelimesini, inceden inceye tefekkür etmektir. Böyle bir tefekkür ise dürüst bir muâmeleden sonra husûle gelen kalp temizlinden kaynaklanır.⁴⁸⁵

Güzel ahlâkı elde etmenin bir başka yolu da, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) haberlerini mütâlaa etmektir. “Çünkü ona, cevâmi‘u’l-kelim verilmiştir. Onun kelimelerinden her bir kelime, hikmet denizlerinden bir denizdir. Eğer bir âlim, o kelimeleri hakkı ile düşünecek olsa, onlar hakkındaki incelemesi, ömrü boyunca kesintiye uğramadan devâm eder.” O halde, ahlâkını güzelleştirmek isteyen kula düşen, bütün vakitlerini, Kur’ân-ı Kerîm ayetlerindeki ve Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) hadîs-i şeriflerindeki hikmet ve esrâra dâir hususları tefekkür ederek geçirmektir. Bu tefekkür sâyesinde mütefekkirin kalbi, övülmüş ahlâk ve şerefli makâmlar ile mâmur olacak, zâhiri ve bâtını her türlü nahoş hallerden arınacaktır.⁴⁸⁶

a. Tövbe

Lügatte, dönmek mânâsına gelen tövbe kelimesi, ıstılahta, şerîatte zemmedilmiş olan bir fiilden övülmüş olan bir fiile dönmek⁴⁸⁷, ”günahtan dönmek”⁴⁸⁸, işlenen bir günâhı en güzel şekilde terk etmek⁴⁸⁹ mânâlarında kullanılmaktadır.

Tövbede muvaffak olabilmek için birtakım şartlara riâyet etmek gerektiği söylenmiştir. Bu şartlardan ilki, kötü arkadaşları terk etmektir. Çünkü kötü arkadaşlar, mürîdin maksadını değiştirir ve tövbe konusundaki azmini kırar. Tövbede başarılı olabilmenin ikinci şartı, tövbeye karşı rağbeti artıracak, verilen kararın tam mânâsıyla gerçekleştirilmesine yardımcı olacak, korku ve ümidi artıracak şeyleri sürekli olarak müşâhede etmektir. Bu durumda kişi, çirkin fiilleri ısrarla yapma hastalığından ve mahzurlu işlere bulaşmaktan kurtulur, nefsini, şehvî arzulara

⁴⁸⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 270.

⁴⁸⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 270.

⁴⁸⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 164.

⁴⁸⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, I/91.

⁴⁸⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 169.

uymaya karşı dizginler, içinde bulunduğu anda hatâlardan uzaklaşır ve gelecekte benzer hatâlara dönmemeye ciddi bir şekilde karar verir.⁴⁹⁰

İmam Gazâlî tövbeyi, “uzaklık yolundan yakınlık yoluna (sülûk ederek) Allâhü Teâlâ’ya dönmek”⁴⁹¹, “Allâh’tan uzaklaştırıp şeytana yaklaştıran yoldan dönmek” olarak târif eder ve böyle bir tövbenin, hakîkî mânâda akıllı kimseler tarafından yapılabileceğini söyler.⁴⁹² Ona göre bir kişide akıl sıfatının kemâle ermesi, Şeytanın, insanı saptırma vesileleri olan şehvet, gazab ve sâir kötü sıfatların o kişide, kemâl dereceye ulaşmasından sonra mümkün olur. Zîra şehvî arzular, Şeytanın orduları, akıl ise meleklerin orduları konumundadır. Bu iki ordu arasındaki savaş, ancak her iki tarafın, askerleri mesâbesindeki sıfatların kemâle ermesi durumunda başlar. Şeytan ile melek orduları arasındaki bu savaş, gece ile gündüzün, zulmet/karanlık ile nûrun/aydınlığın arasındaki savaş gibidir. Buna göre gece ile gündüzün, karanlık ile aydınlığın bir arada bulunamadığı gibi melek ve Şeytan ordularının da bir kişiye, aynı anda hâkim olmaları mümkün olmaz. Binâenaleyh bir kişide, aklın henüz kemâle ermediği çocukluk ve gençlik çağlarında, Şeytanın ordusu mesâbesindeki şehvî arzular kemâle ererse, bu durumda Şeytanın ordusu hâkim olmuş ve kalbi istila etmiş olur. Genç bir kişinin, Şeytana ve Şeytanî sıfatlara ünsiyet duyup ülfet beslemesi ve şehvî arzuların gereklerini yapması işte bu yüzdendir. Gazâlî’ye göre bu halden kurtuluş çok zor bir hadisedir. Eğer sonraki dönemlerde akıl kuvvetlenip kemâle eremezse, durum daha da ciddîleşir ve artık kalp memleketi, tamâmen Şeytana teslim olmuş olur. Bu hâl, “...*Elbette onun zürriyetini, birazı müstesnâ olmak üzere mutlaka hâkimiyetimin altına alacağım*”⁴⁹³ diye vaatte bulunan Şeytanın vadinin gerçekleştiğinin bir göstergesidir. Bununla beraber, Allâh’ın hizbi ve ordusu olan ve Allâh dostlarını, düşmanlarının elinden kurtaran akıl, ortaya çıkıp parlamaya başladığında, Şeytanın kalpteki hâkimiyeti peyderpey azalmaya başlar. Aklın kemâle ermesi durumunda ise aklın ordusu, Şeytanın ordusunu tamâmen ortadan kaldırma konusunda mücâdeleye başlar. Bu mücâdelenin başarıya ulaşması, Şeytanın ordusu mesâbesindeki şehvî arzu ve âdetlerin tamâmen

⁴⁹⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 165.

⁴⁹¹ Gazâlî, *el-Erba’în*, s. 350.

⁴⁹² Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 18.

⁴⁹³ İsrâ, 17/62.

ortadan kaldırılıp tabîatın/mizacın, cebir yoluyla ibâdetleri yapar duruma getirilmesi ile mümkündür. Gerçek mânâda bir tövbeden bahsetmek, ancak bu durumda mümkün olur.⁴⁹⁴

Gazâlî'ye göre tövbe, ilim, hâl ve fiilden meydâna gelen bir mânâdan ibârettir. Bu yüzden hakîki mânâda bir tövbeden bahsedebilmek için ilim, hâl ve amelin sırasıyla teşekkül etmesi gerekmektedir. Şöyle ki hakîki bir tövbenin tahakkuk edebilmesi için öncelikle günahların zararının büyüklüğü ve onların kul ile mahbûbu olan Allâhü Teâlâ arasında bir perde olduğu, îman-i yakîn ile bilinmelidir. Buradaki ilim ile kastedilen şey îtikâdî bir ilimdir. Buna göre kul, öncelikle günahların, helâk edici bir zehir olduğuna inanmalı ve bu inancını, şüphe kalmayacak şekilde kalben iyice pekiştirmelidir. Bu pekiştirme ise îman ve yakîn ile olacak şeydir. Günahlardan dolayı kalpte meydâna gelen pişmanlık ve elem hissi, işte bu îman ve yakînin alâmetleridir. Eğer kul, bu bilgiye nâil olmuş ise mahbûbuna vuslat imkânını elden kaçırmamasına sebep olan günahlardan dolayı elem duymaya başlar. “Zîrâ kalp, mahbûbunu elden kaçırdığını hissettiği anda, elem duyar.” İlimden sonra meydâna gelen kalpteki bu pişmanlık ve elem, tövbenin ikinci unsurunu teşkil eden “hâl”i ifâde eder. Kalpteki bu pişmanlık ve elem hâinden sonra ise kul, pişmân olup elem duyduğu günâhı hâl-i hazırda terk edecek, gelecekte işlememeye azmedecek ve geçmiş için de telâfî gayretine girecektir. Tövbenin üçüncü unsuru olan *amel* ile kastedilen de budur.⁴⁹⁵ Bu amel, îmanın hakîki mânâda teşekkülü için çok mühimdir. Zîra kökü yakînde sabitleşmemiş ve dalları amellere yayılmamış bir îman ağacının, ölüm meleşinin ortaya çıkışıyla meydâna gelen fırtınalı günde yerinde kalması imkânsızdır.⁴⁹⁶

O halde, hakîki tövbe, günahların, kul ile Allâhü Teâlâ arasında bir engel olduğunu idrâk edip bundan dolayı pişmanlık duymaktır. Bu bilgiye ve pişmanlığa sâhib olan kişi, günahlar yüzünden mahbûba vuslat imkânını elden kaçırdığını hissettiği anda, kalbinde derin bir acı hisseder. Eğer hissedilen bu üzüntü, dökülen gözyaşları ve ağlamalar uzun sürerse, pişmanlığın hakîki bir tövbe olduğunu gösterir.

⁴⁹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 18-19.

⁴⁹⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 7; Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 350.

⁴⁹⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 16; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 78.

Gazâlî'ye göre bu pişmanlıktan kaynaklanan acı ne kadar şiddetli ise günahların keffâret edilmesi o kadar çok ümit edilir. Ne var ki insanlar, çocuğunun ölümcül bir hastalığa yakalanması haberinden dolayı üzüлüp ağladığı kadar, en doğru muhbir olan Allâhü Teâlâ'nın ve O'nun elçisinin günahların cehennem azâbına sebep olacağı yönündeki verdikleri haberlerden dolayı üzüлüp ağlamamaktadırlar.⁴⁹⁷

Asıl îtibârîyle selîm olarak yaratılan kalbin⁴⁹⁸ selîm sıfatını kaybetmesi, günâhlardan meydâna gelen tozların ve karanlıkların onun yüzünü kaplamasından dolayıdır.⁴⁹⁹ Kalbin yüzünü kirleten bu toz ve karanlıkların temizlenmesi, işlenen günahlardan dolayı pişmân olup tövbe etmek ile mümkündür. Çünkü hasene/iyilik nûru, kalbin yüzüne sirâyet eden kötülük karanlığını ortadan kaldırır.⁵⁰⁰ Nasıl ki gündüzün nûru ortaya çıktığı zaman gecenin karanlığından eser kalmaz ise iyiliklerin nurları ortaya çıktığı zaman da kalpteki günah karanlıklarından eser kalmaz.⁵⁰¹

Gazâlî'ye göre tövbenin en önemli aşamalarından biri, işlenen günâhlara keffâret olacak iyilikler ile meşgûl olmaktır. Bu meşgûliyet kalp dil ve organlar ile olabilir. Kul, işlediği günahların affedilip bağışlanması talebiyle bazen kalbiyle Allâhü Teâlâ'ya tazarru edip O'nun huzûrunda, tıpkı kaçak bir kölenin boyun büktüğü gibi boyun bükmeli, bazen, işlediği zulmü diliyle îtiraf edip bağışlaması için Rabb'ine yalvarmalı, bazen de organlarını ibâdetlerde, sadakalarda ve sâir ibâdetlerde istihdam ederek günahlarının bağışlanmasına gayret etmelidir.⁵⁰²

Tövbenin sıhhatli bir tövbe olabilmesi için yapılması gereken bir başka şey, kişinin geçmişi ile yüzleşmesidir. Bu yüzleşmenin bir netîcesi olarak tövbe eden kimse, bulug çağından itibaren işlediği günâhları, yıl yıl, ay ay, gün gün, hatta nefes

⁴⁹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 69.

⁴⁹⁸ “Her doğan, İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra anne-babası, onu ya Hristiyanlaştırır, ya Yahudileştirir, ya da Mecusileştirir.” (Buhârî, Cenâiz, 92; Ebû Dâvûd, Sünne, 17; Tirmizî, Kader, 5; Muvatta, Cenâiz, 52; Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, II, 233, 270, 393, 410, 481, III, 353.)

⁴⁹⁹ “Kul bir günah işlediğinde, kalbinde siyah bir nokta belirir. Eğer o günahından tövbe edip uzaklaşırsa kalbi arınır. Tövbe etmeyip günah işlemeye devam ederse, o siyah nokta artar ve nihayet kalbin her tarafını kaplar.” (İbn Mâce, Zühd, 29.)

⁵⁰⁰ “...Kötülük işlersen, hemen arkasından iyilik yap ki o kötülüğü silip süpürsün...” (Tirmizî, Birr, 55)

⁵⁰¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 25.

⁵⁰² Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 91-92.

nefes teftiş edip onlar için tövbe etmeli, edâ etmediği veya kusurlu olarak edâ ettiği ibâdetleri tespit edip onları telâfi etmelidir.⁵⁰³

Tövbe ederken dikkat edilmesi gereken bir başka husus, tövbe edilen günâhları, hâl-i hazırda ve gelecekte bir daha işlememe konusunda, Allâhü Teâlâ ile sağlam bir akit yapmak ve yapılan ahde sâdık kalmaktır. Bu hâle erişmek ise uzlet, az yemek, az uyumak ve helâl rızık elde etmek ile mümkündür. Zîra bütün günahların başı konumunda olan haram rızık ile beslenmek, hakîki mânâda tövbeye mâni bir durumdur.⁵⁰⁴ Bunun böyle olması, mâsiyet zulmetinin kalpteki pişmanlık ateşini ve mücâhede gücünü yok etmesindendir.⁵⁰⁵

Gazâlî'ye göre tövbe, sadece bir günâh işlendikten sonra değil, her dâim yapılması gereken bir pişmanlıktır. Zîra hiçbir insan, organları ile günâh işlemekten uzak değildir. Nitekim birçok âyet-i kerîme ve haberde, peygamberlerin bazı hatâlarından dolayı tövbe edip ağladıklarından haber verilmiştir. İnsan, organlarıyla günâh işlemekten uzak dursa, kalben günahlara karşı arzu ve iştîyak duymaktan uzak kalmaz; ondan uzak kalsa, Allâh'ı Teâlâ'yı zikretmeye mâni olacak şeytanın vesveselerinden uzak kalmaz; ondan da uzak kalsa Allâhü Teâlâ'yı bütün sıfat ve fiilleri ile bilme hususunda gafletten ve kusurdan uzak kalmaz. Bütün bunlar, kul için bir eksikliktir ve bu eksikliklerin her birinin sebepleri vardır. O halde, tövbenin hakîki bir tövbe olabilmesi için öncelikle bu eksikliklerin sebepleri öğrenilmeli, sonra bu sebeplerin zıddı olan şeylerle meşgûl olarak onları terk etmeye çalışılmalıdır. Esâsen *rücu'*/*dönüş* mânâsına olan tövbe ile kastedilen şey de budur.⁵⁰⁶

İki tehlikeden dolayı tövbe konusunda aceleci olmak gerekmektedir: Birinci tehlike, yukarıda da ifâde edildiği üzere, günahlardan meydâna gelen zulmetin birikmesiyle kalbin kirlenmesi ve mühürlenmesi tehlikesidir. Gazâlî'ye göre mühürlenmiş kalbin kirlenden arınması, imkânsız bir hâldir. İkinci tehlike ise bir hastalığın veya ölümün âniden gelerek tövbe etme fırsatını bulamama, dolayısıyla

⁵⁰³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 70.

⁵⁰⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 77.

⁵⁰⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 81.

⁵⁰⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 19; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 352.

kalpte meydâna gelen kirlerden temizlenme fırsatını tamâmen elden kaçırma tehlikesidir. Bu yüzden helâk olup gidenlerin ekserisi, işlerini erteleme sebebiyle helâk olmuşlardır. Öyle ki insanların, kalplerini günahlarla karartması, *peşin*, tâatlerle cilâlaması *vâdeli* olmuştur. Hâlbuki ölüm, ansızın gelecek ve Allâh'ın huzuruna sadece selîm bir kalp ile gidilecektir. O halde, kul, kalbini, ömrünü ve diğer tâat sebeplerini, Allâhü Teâlâ'nın kendisindeki emâneti olarak bilmeli ve bu emânetlere ihânetten kaçınmalıdır. Kim bu emânetlere ihânet eder ve bu ihânetlerini tövbe ederek telâfi etmez ise durumu son derece tehlikelidir.⁵⁰⁷ Bu yüzden kişi, her ân için ölme ihtimâlini hesâba katarak ikinci bir nefesi beklemeden ilk nefeste tövbeye sarılmalı⁵⁰⁸; sarf ettiği fuzuli sözler için her nefeste “esteğfirullâh” diyerek Allâhü Teâlâ'dan affını istemelidir. Ola ki bu istiğfâr, kıymetli bir zamana denk düşer de Allâhü Teâlâ, kuluna mağfîret eder ve onu rüşde eriştirir.⁵⁰⁹

Gazâlî, günahlara karşı tövbe etmenin ve üzerinde hakları bulunan hasımlar ile helalleşmenin farz olduğunu, dolayısıyla, bu farzlar yapılmadan îfâ edilecek bütün ibâdetlerin nâfile konumunda olduğunu söyler. Ona göre üzerinde ödenmemiş farz borcu bulunan kulun nâfile ibâdetleri makbûl olmaz. Hâkezâ, ısrarla sakıncalı ve haram fiiller işleyen birinin Allâh rızâsı için birtakım helâlleri ve mübâhları terk etmesi anlamsızdır. Bu haldeki kişinin Rabb'ine münâcâtta bulunması, duâ etmesi ve hamd ü senâlar yapması, kulluğa yakışmaz. Hatta böyle birinin tövbeyi terk ederek Rabb'ine duâ edip hamd ü senâlarda bulunması, ilâhî öfkeye sebep olur.⁵¹⁰

Tövbe, sadece büyük günahlardan dolayı değil, küçük günahlardan dolayı da yapılmalıdır. Çünkü tövbe etmeden küçük günahlara ısrar etmek, aynı büyük günahlar gibi büyük günahdır ve kalbin kararmasına sebeptir. İsrarla yapılan küçük günahın kalbi karartması, taş üstüne sürekli akan suyun, taşı delmesine benzer. Nasıl ki taşa göre daha yumuşak olmasına rağmen, su, sürekli aktığı için taşı aşındırabiliyorsa, ısrarla işlenen küçük günahlar da kalbi kirletebilir. O halde, kula düşen, günahlar arasında büyük-küçük ayrımı yapmaksızın, işlenen günahların

⁵⁰⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 24-25.

⁵⁰⁸ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 184.

⁵⁰⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 227.

⁵¹⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 84.

tamâmı için tövbe etmektir. Çünkü “ısrar ile beraber küçük günâh yoktur, (günahtan) dönme ve istiğfâr ile beraber büyük günâh yoktur”.⁵¹¹

b. Korku

Havf kelimesi ile ifâde edilen korku, bilinen veya zannedilen bir işaretten dolayı nâhoş bir durumla karşılaşma beklentisinde bulunmak⁵¹², nâhoş bir durumla karşılaşma veya sevilen bir şeyi elden kaçırma beklentisinde bulunmak⁵¹³ gibi mânâları ifâde ederken ıstılahta, kendini güvende hissetme mânâsına gelen “emn” kavramının zıddı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵¹⁴ Buna göre havf, kişinin, kendini emniyette hissetmeyip karşılaşılması muhtemel kötü akıbetten korkması demektir.⁵¹⁵

Havf, kimilerine göre kişinin hayrı ve şerri görmesine yardımcı olan bir kandil, kimilerine göre müttaki kimselerin kalbinde iskân eden bir melek, kimilerine göre Allâhü Teâlâ ile kulları arasında bir perdedir.⁵¹⁶ Muhâsibî, üç türlü korkunun olduğunu söyler. Birincisi, îmanı muhâfaza edememe veya îmansız gitme korkusudur. Alâmeti, mâsiyetlerden ve günahlardan uzak durmak olan bu korku, müritlere âittir. İkinci korku, geçmiş hayata dâir korkudur. Alâmeti, haşyet ve endişe içinde olup verâ ile hareket etmek olan bu korku, âlimlere âittir. Üçüncü korku ise (ömür sermâyesini) elden kaçırma korkusudur. Alâmeti, heybetini ve celâlini ikrâr ederek Allâhü Teâlâ'nın rızâsını kazanma konusunda bütün gayretini ortaya koymak olan bu korku, siddîk makâmında olan zâtlara âittir.⁵¹⁷

İmam Gazâlî, kulu tövbeye sevk eden en güçlü âmilin korku olduğunu ve bu korkunun basîret ve mârifetten kaynaklandığını söyler.⁵¹⁸ Ona göre korku, mekrûh olduğu zannedilen bir fiilden dolayı kalpte meydâna gelen bir çarpıntıdır. Bu tür

⁵¹¹ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 355.

⁵¹² İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 303.

⁵¹³ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 167.

⁵¹⁴ İsfahânî, *a.g.e.*, s. 303.

⁵¹⁵ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 69.

⁵¹⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 199-200.

⁵¹⁷ Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn*, s. 177.

⁵¹⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 356.

korkunun zıddı ise cüretkârlıktır.⁵¹⁹ Kul, Allâhü Teâlâ'nın vereceği cezanın eleminden ve ikaz edilen türlü ukûbet ve alçaltıcı durumların zorluklarından dolayı korkuya kapılırsa, bu korku, onu mâsiyete/isyâna karşı engeller.⁵²⁰ Yine ona göre havf, “gelecekte bir mekrûh işleme ihtimâline karşı, kalbin elem duyması ve yanmasıdır. Bu korku, bazen günâh işlemeye karşı olabileceği gibi bazen de kesin olarak korkuyu gerektiren bir sıfatını tanıma sebebiyle Allâhü Teâlâ'ya karşı olabilir. En mükemmel ve en tam olan korku, işte bu korkudur. Çünkü Allâh'ı tanıyan kimsenin O'ndan korkması mecburi bir durumdur. “...Kulları içinden, ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar...”⁵²¹ âyet-i kerîmesi de bu hakîkate işâret etmektedir. Rasûlullâh'ın (s.a.v.) “Ben, Allâhü Teâlâ'dan en çok korkanınızım”⁵²² buyurması da bu yüzdendir.⁵²³

Gazâlî korkuyu ikiye ayırır: Birincisi, günahlar sebebiyle Allâhü Teâlâ'nın azâbına karşı duyulan korku, ikincisi ise heybeti gerektiren vasıflarından ve celâlinden dolayı bizâtihi Allâhü Teâlâ'nın zâtına karşı duyulan korkudur. Gazâlî'ye göre ikinci korku, birinci korkudan daha üstündür. Zîra bu korku, siddîkların taatı üzere taatta bulunulmasına rağmen, devâm eden bir korkudur. Birincisi ise gurûr ve güven arasında bulunur. Bununla beraber tâatlara sınıksız sarılmak şartıyla günahlara karşı duyulan korku, *sâlihlerin korkusu*, sadece Allâhü Teâlâ'ya karşı duyulan korku ise *muvahtitlerin ve siddîkların korkusu* sayılır. Gazâlî'ye göre muvahtit ve siddîkların korkusu, Allâhü Teâlâ'yı tam mânâsıyla tanımanın (mârifetullâhın) bir semeresidir. Zîra O'nu ve sıfatlarını tam mânâsıyla tanıyan kimse, O'na karşı herhangi bir cinâyet/cürüm işlemeksizin ondan korkmaktır. Bundan dolayıdır ki eğer Allâhü Teâlâ'ya karşı isyân eden kimse, O'nu hakkıyla tanımış olsa idi günâh işlemekten değil, sadece Allâhü Teâlâ'dan korkardı.⁵²⁴

Gazâlî'ye göre birinci korku, avâma âit bir korku olup cennet ve cehenneme dâir îmanın semeresidir. Bu tür korkunun zayıflığı, gaflet ve îman zayıflığından

⁵¹⁹ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, s. 307.

⁵²⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 64

⁵²¹ Fâtır, 35/28.

⁵²² “...Allâh'a yemîn ederim ki ben, sizin Allâh'tan en çok korkanınız ve O'na en saygılı olanınızım...” (Buhârî, Nikâh 1; Müslim, Nikâh, 5. Ayrıca bkz. Nesâî, Nikâh, 4.)

⁵²³ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 303; Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 357.

⁵²⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 310; Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 327.

kaynaklanmaktadır. Gafletin ortadan kalması, vaaz u nasihat dinlemek, kıyâmetin dehşetli anlarını ve âhiretteki azâb çeşitlerini düşünmek ve korku ehlinin meclislerine katılıp onların hallerini müşâhede etmekle mümkün olur. Allâhü Teâlâ'nın bizâtihi kendisinden korkmayı gerekli kılan ikinci tür korku ise Gazâlî'ye göre en üstün korkudur. Bu korku, kulun Allâhü Teâlâ'dan perdelenmekten yâni, O'na mülâkî olamamaktan kaynaklanan bir korkudur. Bu tür korkuya sahip olanların gâyesi, Allâhü Teâlâ'ya kurbiyyeti/yakınlığı kesb etmektir. Gazâlî bu konuda Zünnûn-u Mısıri'nin "Ateş/cehennem korkusu (Allâhü Teâlâ'dan) ayrılık korkusu yanında, derin bir denize damlayan bir damla gibidir" sözüne işâret eder ve bu vasıftaki korkunun âlimlere âit olduğunu söyler. Ona göre "...Kulları içinden, ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar..."⁵²⁵ âyet-i kerîmesi ile işâret edilen korku, işte bu korkudur.⁵²⁶

Gazâlî, yukarıda ifâde edildiği şekliyle hakîki mânâda olması gereken ikinci tür korkudan az da olsa ulemâ dışındaki müminlerin de nasibdâr olduklarını söyler. Gazâlî'ye göre onlardaki bu korku, taklit yolu ile zuhûr eden taklîdî bir korkudur. Bu korku, bir çocuğun, daha önce hiç görmediği halde, sırf babasını taklit ederek yilandan korkmasına benzer. Hâlbuki daha önce hiç yılan görmemiş bir çocuk, yılanla karşılaşmış olsa onu tutabilir, onunla oynayabilir. Tıpkı bunun gibi Allâhü Teâlâ'yı hakkıyla tanımayan müminler, O'nu hakkıyla tanıyan âlimleri taklit ederek O'ndan korkmaya başlarlar. Gazâlî'ye göre taklîdî îtikatların tamâmı, ilk başta ekseriyetle zayıftır ancak daha sonra, kulun, îmanın güçlenmesini sağlayan sebepleri devamlı müşâhede etmesi, tâatları yapıp günahlardan kaçınması ve îmanın gereklerine sınıksız sarılması ile bu îtikâtlar güçlenir. Korkunun güçlenip tahkîkî seviyeye çıkması da aynen böyledir. Şöyle ki kişi marifetin zirvesine yükselip Allâhü Teâlâ'yı tanıdikça zarûri olarak ondan korkmaya başlar. Bu hâle erişen kişi, havfi/korkuyu elde etmek için artık başka bir ilaca ihtiyaç duymaz olur.⁵²⁷

İmam Gazâlî, havfin/korkunun ilim, hâl ve amelden müteşekkil olduğunu söyler. Buna göre gerçek mânâda korkudan bahsedebilmek için öncelikle kulun,

⁵²⁵ Fâtır, 35/28.

⁵²⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 327. (Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/28, 102.)

⁵²⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 327-328.

yaptığı fiillerin Allâhü Teâlâ tarafından nasıl karşılanacağını bilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde gerçek bir korkudan bahsetmek mümkün değildir. Gazâlî bu durumu, pâdişâha karşı suç işleyen biri üzerinden îzah etmeye çalışır. Şöyle ki pâdişâha karşı suç işleyen birinin ondan korkusu, pâdişâhın karakterini bilmesi ve pâdişâhın eline düştüğü zaman suçuna karşılık pâdişâhın nasıl bir cezâ vereceğini bilmesi ile doğru orantılıdır. Pâdişâhın kindar, öfkeli ve intikâm sâhibi olduğunu bilen birinin ondan korkusu, bu hususları bilmeyen kişiye göre farklı olacaktır. Binâenaleyh havf/korku şiddeti ve kalbin bu korku sebebiyle elem duyması, korkan kişinin korktuğu kişiyi tanımasına göre farklılık arz etmektedir.⁵²⁸

Allâhü Teâlâ’dan gerçek anlamda âlimlerin korkacağını bildiren âyet-i kerîme ve Allâh’tan en çok korkanın Rasûlüllâh olduğunu bildiren hadîs-i şerîfe istinâden Gazâlî, korku’nun gerçekleşmesi ve mükemmel seviyeye çıkması için ilmin zorunluluğu görüşünü savunmaktadır. Ona göre yırtıcı hayvanın pençelerine düşen kişi, eğer onun yırtıcı hayvân olduğunu bilmezse, korkmaz. Ancak, yırtıcı hayvanın öldürücü olduğunu bilen ve onu umursamayan kişi bilmelidir ki yırtıcı hayvânın onu öldürmeyip bırakması, ona acıdığından ve merhamet ettiğinden değildir, bilakis onun bu hâli, yırtıcı hayvanın yanında, acınacak halden daha aşağı bir konumdadır. Bu durumda, ondan daha fazla korkmak gerekmektedir. Bu örnekten hareketle Gazâlî şu sonuca varır:

Allâh’ın âlemleri helâk etmesi durumunda, O’nun mülkünden bir şeyin eksilmeyeceğini; O’nun, dünyâda nice kullarını helâk ettiğini; nice kullarını da hiç acıyıp merhamet etmeden türlü azaplara mâruz bıraktığını bilen kişi, elbette ki O’ndan daha çok korkmak gerektiğini de bilmelidir. “Çünkü celâl, izzet ve istiğnâ sıfatlarını tanımak, zarûri olarak heybeti mîrâs bırakır. Bu ise korku türlerinin en mükemmeli ve en fazîletlisidir.”⁵²⁹

⁵²⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 303.

⁵²⁹ Gazâlî, *el-Erba’in*, s. 358.

Gazâlî'ye göre korkunun hâsıl olması için iki şart gereklidir:

Birinci şart, yukarıda da ifâde edildiği üzere Allâhü Teâlâ'yı tanımaktır. Çünkü Allâhü Teâlâ'yı tanımak zarûri olarak ondan korkmayı gerekli kılar. Nasıl ki yırtıcı hayvanı tanıyan kişi, ondan korkmak için başka bir şeye ihtiyaç duymazsa, (Allâh'ı tanıyan kişi de ondan korkmak için aslında başka bir şeye ihtiyaç duymamalıdır.) “Allâhü Teâlâ'nın celâl ve istiğnâ sıfatlarını tanıyan; onun cenneti ve cehennemi yaratıp oralara girecek ehil kişileri de yarattığını bilen; onun bir kişi hakkındaki hükmünün, doğru ve adâletli bir şekilde saâdet ile ya da şakâvet ile sonuçlanacağını, bu hükmün değişmeyeceğini ve ezeli hükümlerinin icrâ edilmesini, hiçbir kişinin engelleyemeyeceğini bilen, kendi hakkında hangi hükmün verildiğinden ve ömrünün nasıl sonuçlanacağından habersiz olduğunun farkında olan, belki de kendisi hakkında ebediyen şakâvet ile hükmedildiği ihtimâlini taşıyan bir kişinin, korkuya kapılmaması tasavvur bile edilemez.

İkinci şart, korkanlara bakmaktır. Eğer kul, birinci şarttan, yâni yukarıda sayılan bilinmesi gerekenleri bilmekten aciz ise hiç olmazsa, Allâh'tan korkanların hallerini müşâhede etmeli veya onların hallerine kulak vermelidir. Çünkü Allâh'tan en çok korkan kullar, peygamberler, velîler, âlimler ve basîret ehlidir. O'na karşı kendisinin emniyette olduğunu düşünenlerin çoğunluğu ise ne geçmişe ne sona bakan, ne de Allâhü Teâlâ'nın celâl sıfatını tanımaya yanaşan ahmak gâfillerdir. Gazâlî'ye göre bu vasıftaki kişilerin hâli, daha kuyruğunu görür görmez yilandan ödü patlamışçasına korkup kaçan babasına aldırış etmeden yılanlı seyreden ve onu taklit eden çocuğun haline benzemektedir.⁵³⁰

Hakîki mânâda bir korkudan bahsedebilmek için bu korkunun kalpten bedene, organlara ve sıfatlara sirâyet etmesi gerekmektedir. Korkunun bedene sirâyet etmesi, zayıflama, sararma, baygınlık, garip sesler çıkarma ve ağlama şeklinde tezâhür eder. Öyle ki bazen bu korku sebebiyle safra kesesinin patlayıp ölüme sebep olduğu; bazen bu korkunun beyne sirâyet edip aklı ifsâd ettiği; bazen de ümitsizliğe sebep olduğu görülür. Korkunun organlardaki tesiri, geçmişte işlenen günahların

⁵³⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 359.

telâfi edilip geleceğe hazırlanmak maksadıyla organların günahlardan kesilmesi ve sadece tâatlara hasredilmesi şeklinde tezâhür eder. Korkunun, sıfatlarına olan tesiri ise kişinin kalbindeki şehvî arzuların sökülüp lezzetlerin bulanmaya başlaması şeklinde kendini gösterir. Bu hâle gelmiş kişi, önceden severek yaptığı günahları, artık kerih görmeye başlar, o kişinin kalbindeki şehvî duygular, korku sebebi ile yanar kül olur, organlar edeplenmeye başlar, kalpteki kibir, kin ve haset gibi duygular yerini bitkinlik, huşû, zillet ve meskenet gibi duygulara bırakır. Artık bu durumda kişinin mürâkebe, muhâsebe ve muhâsebeden başka bir meşgûliyeti kalmaz. Bu kişi, hiçbir nefesini ve ânını lüzumsuzca kullanmaz; nefsinin kötü duygular ve düşüncelerden, ileri geri gidişlerden ve konuşmalardan engellemeye çalışır. Gazâlî bu haldeki kişiyi, yırtıcı bir hayvanın pençesine düşen kişiye benzetir. Nasıl ki bu kişi zâhiri ve bâtını ile sadece içinde bulunduğu hâl ile meşgûl olursa, kendisine havf/korku gâlib gelmiş kişi de zâhiri ve bâtını ile kendi hâlini düşünmekten başka bir şeyle meşgûl olmaz.⁵³¹

Korkunun amellerde tezâhürü farklı derecelerde olur. Bu derecelerden en aşağısı, kulun, mahsurlu olan şeylerden uzak durmasıdır ki, bu korku *verâ* diye adlandırılır. Eğer kuldaki korku, biraz daha kuvvetlenir ve kul, tam olarak haram olduğunu bilmediği ancak haram olması muhtemel olan şeylerden (mübâhlardan) da kaçınmaya başlarsa, bu hâl, *takvâ* olarak isimlendirilir. Eğer kul, korkunun tesiriyle kalpte meydana gelen *takvâ* ile amel etmeye devâm ederse bir müddet sonra, şüphe veren şeyleri bırakıp şüphesiz şeylere yönelmeye başlar ve sonunda sakıncasız şeyleri, sakıncalı olabilir düşüncesiyle terk etmeye başlarsa, bu hâl, *takvâ*daki sadâkatin bir göstergesidir. Gazâlî'ye göre kul, bu derecedeki sâdık takvâsına, bir de hizmet-i ilâhî için inzivâyı ekledi mi; artık sonsuza kadar oturamayacağı dünyâ evini inşa etmekten, yiyip tüketemeyeceği yiyecekleri toplamaktan, birgün kendisinden ayrılıp gideceği dünyâyâ iltifât etmekten ve Allâhü Teâlâ'nın dışındaki varlıklara sarf-ı nazar etmekten uzak durmaya başlar. İşte *sıdk* denen şey budur ve bu sıdka sahip olan kişi de *sâdık* kişidir.⁵³²

⁵³¹ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 304-305.

⁵³² Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 305.

Gazâlî'ye göre korku, mutlak mânâda övülen bir haslet değildir. Binâenaleyh her korku, övgüye lâyık bir korku değildir. Ona göre korku, kulu, Allâhü Teâlâ'ya yakınlık rütbesine eriştirecek olan ilim ve amele sarılmaya sevkeden bir âmildir. Kuldan sâdır olan korkunun övgüye lâyık olabilmesi, korkunun bu maksada hizmet etmesine bağlıdır.⁵³³ Bununla beraber korku, kulu, ümitsizliğe düşürecek şekilde ifrâd derecesinde olmamalıdır ki bu da kınanacak bir durumdur. Kula korku *gâlib* geldiği zaman peşi sıra ümit de gelmelidir ancak yine de kul, günahlara yakın olduğu müddetçe, korku, ümit üzerine baskın olmalıdır. Eğer kul, itâatkar ise ve kendini Allâhü Teâlâ'ya adanmış ise onun korku ile ümidi ölçülü olmalıdır ki bu ölçü Hz. Ömer'de (r.a.) görülmektedir. Nitekim o, “Şayet, ‘Bir adam hâriç, bütün halk mutlaka cennete girecek’ diye nidâ edilse, bu (cennete girmeyecek) adam olacağımı umarım, ancak ‘Bir adam hâriç, bütün halk mutlaka cehenneme girecektir’ diye nidâ edilse, bu (cehenneme girmeyecek) adamın ben olduğunu ümit ederim” demişti. Bununla beraber, “*Sizden biri, ancak Rabb'i hakkında iyi zan besleyerek ölsün*”⁵³⁴ hadîs-i şerîfi gereği, ölüm ânına kadar geçen zaman diliminde, korku ümîde, ölüm anına yaklaşıldığı zaman ise ümîd korkuya gâlib gelmelidir.⁵³⁵

Yukarıda da ifâde edildiği üzere İmam Gazâlî, korkunun ifrâd ve tefrîd derecesinde olmayan mutedil derecede olmasını tavsiye etmektedir. Ona göre korkunun en aşağı derecesi, kişiyi günâhları terk etmeye ve dünyâdan yüz çevirmeye sevk eden korkudur. Şayet bir korku, kişiyi günâhları terk etmeye ve dünyâdan yüz çevirmeye sevk etmiyorsa, o korku, gerçek korku değil, hiçbir semeresi olmayan kadınların sahte kibarlığı gibi nefisten gelen bir sözden ve ağırlığı olmayan bir kuruntudan ibârettir. Ona göre tam mânâsıyla tahakkuk eden korku, dünyâ hakkında zühd ile amel etme netîcesini doğuran korkudur.⁵³⁶ Binâenaleyh insanların ekserisinde görüldüğü şekliyle şiddetli bir sebebe şâhit olunduğunda ortaya çıkan ve bu sebep ortadan kalktıktan sonra kaybolan havf/korku, makbûl bir korku değildir. Zîra bu tür korku, kalbin gaflete dönmesini engelleyemez. Gazâlî'ye göre bu tür korkunun nefsi terbiye etmedeki tesiri, zayıf bir adamın kuvvetli bir hayvana

⁵³³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 306.

⁵³⁴ Müslim, Cennet, 81, 82. (Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Cenâiz 13.)

⁵³⁵ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 360.

⁵³⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 360.

vurduğu cılız bir darbenin tesiri gibidir. Nasıl ki kuvvetli bir hayvana vurulan zayıf bir darbe, hayvanın sevk ve idâresinde etkili olmazsa, sadece şiddetli bir sebebin zuhûru ile kalpte ortaya çıkan ve o sebeplerin ortadan kalkmasıyla kaybolan korkunun da nefsin terbiyesinde hiç bir tesiri olmaz.⁵³⁷

Gazâlî, bir şeyin övgüye mazhar olabilmesi için o şeyin, kendisi ile kast edilen maksada ulaşmaya vesile olması gerektiğini savunur. Bu îtibarla maksada ulaştırmayan veya maksadın dışına taşmaya sebep olan şey, kınanmaya lâyıktır. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, maksadı, sakınma, verâ, takvâ, mücâhede, ibâdet, tefekkür, zikir ve Allâhü Teâlâ'ya vuslata sebep olacak diğer sebepleri elde etmek olan havf/korku, eğer bu maksatlara ulaştırmıyorsa hakîki mânâda bir havf/korku değildir ve kınanmıştır. O halde, hayvanın hareketinde tesiri görülmeyen kırbacın varlığı ile yokluğunun bir oluşu gibi amelde tesiri görülmeyen korkunun (havfin) da varlığı ile yokluğu birdir. Binâenaleyh korku, ne bir anda ortaya çıkıp bir anda kaybolacak şekilde ifrâd derecesinde olmalı, ne de akli ve sağlığı bozacak şekilde tefrîd derecesinde olmalıdır.⁵³⁸

c. Sabır

Sabır kelimesi, lügatte, bir şeyi darlık içinde tutmak⁵³⁹, hapsetmek, birini, bir şeyden alıkoymak, dayanmak, kefil olmak, cüret ve şecaat⁵⁴⁰ gibi mânâlarda kullanılırken ıstılahta, nefsi, hevâ ü heveslerinin peşinden koşmaktan engellemek⁵⁴¹, nefsi, masiyetleri yapmaktan engelleyip tâatleri yapmaya ve taatler üzerine sebat etmeye zorlamak⁵⁴², nefsi, hevâ ü heveslere dalmaktan engellemek ve onu, mevlâsının emri üzerine tutmak⁵⁴³, “belâlar karşısında, Allâhü Teâlâ'dan başkasına

⁵³⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 306.

⁵³⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 307-308.

⁵³⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 474.

⁵⁴⁰ İbn Manzûr Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed el-Ensârî, *Lisânü'l-Arabî'l-Muhît*, hz. Yusuf Hayyat-Nedim Mer'aşlî, Dâru Lisânî'l-Arab, Beyrut, ts., II/402; Cevherî, *es-Sihâh*, II/706.

⁵⁴¹ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. I, s. 73.

⁵⁴² Kâşânî, *Mu'cemu ıstılâhâtî's-sûfiyye*, s. 247.

⁵⁴³ Mekkî, *a.g.e.*, c. I, s. 73.

şikâyetle bulunmayı terk etmek” gibi mânâlarda kullanılmaktadır. Bu târife göre başa gelen belâların kaldırılması için Allâhü Teâlâ'ya duâ etmesi, sabra mâni değildir. Zîra Eyyûb (a.s.), başına gelen hastalık karşısında, Allâhü Teâlâ'dan şifâ istemesine rağmen, Allâhü Teâlâ, “...Gerçekten biz onu, sabırlı biri olarak bulduk. O ne güzel bir kuldu!...”⁵⁴⁴ diyerek onu methetmiş ve onun başına gelen sıkıntılardan dolayı Allâhü Teâlâ'ya şikâyetle bulunmasını, sabrına mâni saymamıştır.⁵⁴⁵

Sabır, Kur'ân-ı Kerîm'de sıkça geçen kelimelerden biridir. Zikredildiği âyet-i kerîmelerin çoğunda⁵⁴⁶ sabır, başa gelen sıkıntılara, hastalıklara ve zorluklara tahammül etmek mânâsına gelmektedir. Bazı âyet-i kerîmelerde ise sabır, bir ibâdeti, nefsin istememesine rağmen, canla başla yapmak anlamında kullanılmıştır.⁵⁴⁷ Sabır, hadîs-i şeriflerde de üzerinde fazlaca durulan kavramlardan biridir. Bir hadîs-i şerîfte, hakîki sabrın, belâ ile ilk karşılaşıldığı anda yapılan sabır olduğu bildirilmiştir.⁵⁴⁸

İmam Gazâlî, sabrın, lügatte “habs” mânâsına kullanıldığını söyler. Ona göre “*Sabah akşam Rablerine, (rızasını dileyerek) duâ eden kimselerle beraber nefsince sabret!..*”⁵⁴⁹ âyet-i kerîmesindeki وَأَصْبِرْ نَفْسَكَ emri, وَأَحْبِسْ نَفْسَكَ mânâsına gelmektedir ki bu durumda mânâ, “*Sabah akşam Rablerine duâ edenlerin yanında, nefsinin hapset/tut*” olmuş olur. Allâhü Teâlâ'nın kendisini *sabır* sıfatıyla vasıflandırması da bu mânâdan dolayıdır. Buna göre *Sabûr* ismi, mücrimlere azap vermede acele etmeyip azâbı haps etmesini/tutmasını ifâde etmektedir.⁵⁵⁰

Gazâlî'ye göre sabır, insanı, hayra teşvik eden dînî teşvikçinin, onu şerre teşvik eden şehvî teşvikçi karşısında sebat göstermesidir. Bu sıfat, melekî ve behîmî/hayvânî sıfatlardan teşekkül etmiş olan âdemoğlunun hususiyetlerindendir. Bu târife göre bir kişinin gerçekten sabırlı kişiler zümresine dâhil olabilmesi için

⁵⁴⁴ Sâd, 38/44.

⁵⁴⁵ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 206.

⁵⁴⁶ Bakara, 2/177; Hac, 22/35; Ahzâb, 33/35.

⁵⁴⁷ Meryem, 19/65; Tûr, 52/48.

⁵⁴⁸ Buhârî, Cenâiz, 32, 43; Müslim, Cenâiz, 14, 15; Ebû Dâvûd, Cenâiz, 27; Tirmizî, Cenâiz, 13; Nesâî, Cenâiz, 22; İbn Mâce, Cenâiz, 25; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 130.

⁵⁴⁹ Kehf, 18/28.

⁵⁵⁰ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 274-275.

şerre teşvik eden hevânın/şehvetin teşvikçisini kahredinceye kadar sebat göstermesi ve hayatı boyunca şehvî arzularına karşı muhâlefet etmesi gerekmektedir. Kişi bu gayreti ile *sabırlı* kişi sıfatına nâil olunca, aynı zamanda Allâhü Teâlâ'nın hizbinin zafere erişmesine yardımcı olmuş demektir. Bununla beraber, eğer şehvî teşvikçinin karşısında acziyete düşer ve onu def edinceye kadar sabretmeyecek olursa, şeytanlara tâbi olanlar zümresine katılmış olur.⁵⁵¹

Gazâlî'ye göre sabır konusunun tam olarak idrâk edilmesi için melekler, insanlar ve hayvanlar arasındaki tertibin keyfiyetinin bilinmesi gerekmektedir. Çünkü sabır, insana mahsus bir vasıftır. Bu vasfın, noksanlıklarından dolayı hayvanlar için; mükemmelliklerinden dolayı da melekler için tasavvuru mümkün olmaz. Şöyle ki hayvanlara, şehvî arzular musallat kılınmış ve onlar bu arzulara boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Binâenaleyh onların her harekât ve sekenâtı şehvet ile olur. Onlarda, bu şehvî arzulara mâni olacak bir kuvvet olsaydı, bu kuvvete *sabır* demek mümkün olurdu ancak böyle bir kuvvetin onlarda bulunmaması sebebiyle hayvanlar için sabır sıfatından söz etmek mümkün olmamaktadır. Melekler, mücerred olarak Hazret-i Rubûbiyyet'e karşı aşk için ve bu makâma yakınlık derecesi ile ferahlanmak için yaratılmışlardır. Onlara, kendilerini Hazret-i Rubûbiyyet'ten alıkoyacak şehvet duygusu verilmemiştir. Bu yüzden, onların, kendilerini Hazret-i Rubûbiyyet'e karşı aşk ve yakınlığa mâni olacak duygularla mücâdele etmeye yarayacak sabır sıfatına ihtiyaçları bulunmamaktadır. İnsan ise, tıpkı hayvanlarda olduğu gibi daha çocukluğun başlangıcındayken ihtiyaç duyduğu gıdalara karşı şehvet duygusundan başka hiçbir sığata sahip değildir. Sonra onda, sırasıyla, oyuna, süse ve nikâha karşı şehvet duygusu ortaya çıkar. Gazâlî'ye göre çocukluk çağındayken insan için sabır kuvvetinden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü sabır, bir ordunun bir başka ordu karşısında sebat etmesinden ibârettir. "Hâlbuki çocukta, tıpkı hayvanlarda olduğu gibi sadece hevâ ordusu vardır." Daha sonra, Allâhü Teâlâ, fazlı ve cömertliğinin genişliği sebebiyle âdemoğluna ikrâmda bulunmuş, onların derecelerini hayvanların derecelerinden yükseklerle çıkarmış, bunun gereği olarak ona, bülüğ çağına yaklaşp şahsiyeti olgunlaşınca, iki meleği vekil tâyin etmiştir. Bu meleklerden biri, onu,

⁵⁵¹ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 126; Gazâlî, *el-Erba'în*, ss. 371-372.

kendisine verilen mârifet sıfatı ile Allâh'ı ve O'nun Rasûlünü tanımaya ve hidâyete çağırmakta, diğeri ise âkıbetler ile alâkalı maslahatları tanıma sıfatı ile onu takviye etmektedir. İnsan, işte bu iki meleğin yardımları sâyesinde hayvânlardan ayrılmakta ve iki sıfatla hususiyet kazanmaktadır. Bu hususiyet hayvanlar için söz konusu değildir. Onlar sadece filhâl, şehvî arzularının gereklerine göre hareket ederler. Bu yüzden onlar, sadece lezzetli şeyleri talep ederler, tanımadığı için filhâl, zararlı gibi görünen faydalı ilaçları talep etmezler.⁵⁵²

Gazâlî'ye göre dînî duyguların ve aklın ortaya çıkması, bulûğ çağından sonradır. Binâenaleyh insanın tehlikeleri fark edip şeytanın ordusuyla mücâdele etmeye başlaması da bu çağdan sonradır. İşte bu mücâdelede, dînî duygular, hevâî duygular karşısında, gâlip gelinceye kadar sâbit ve kararlı bir şekilde durursa *sabır makâmı* gerçekleşmiş olur. Buna göre sabrın gerçekleşmesi için (şehvet ve akıldan ibâret olan) iki zıt duygunun/dürtünün çatışması gerekmektedir. Aksi takdirde, sabırdan söz etmek mümkün değildir. Gazâlî bu hususu, şöyle bir örnekle îzah etmeye çalışır: Örneğin, acı bir ilâcın içilmesi durumunda, akıl bu ilacı içmeye çağırırken, şehvet duygusu bu ilacı içmemeye çağırır. Bu durumda, eğer akıl, şifâya kavuşmak için acılığına rağmen, ilacın içilmesi gerektiği konusunda, şehvî duyguya gâlib gelirse *sabır* denen şey gerçekleşmiş olur ancak şehvî duygu, akla gâlib gelecek olursa, bu durumda sabırdan söz etmek mümkün olmaz.⁵⁵³

İmam Gazâlî, “*Sabır, îmanın yarısıdır*”⁵⁵⁴ hadîs-i şerîfinden hareketle îmanın yarısının, ancak sabır ile tamâma ereceğini söyler. Çünkü ona göre îman, bilgilere ve amellere beraberce itlâk olunur. Bir fiili icrâ etmek veya bir fiilden imtinâ etmekten ibâret olan amellerin, tezkiye ve tahliye ile ilgili muâmelelerin tamâmı, ancak sabır ile ortaya konur. Hâkezâ îmanın gereği olan amellerin tamâmı, şehvet dürtülerine muhâlefet etmekle gerçekleştirilir. Bu amellerin tam mânâda teşekkül etmesi, ancak dînî duyguların sebâtı ile mümkündür ki bu da, bir anlamda sabırdır. “*Oruç sabrın yarısıdır*”⁵⁵⁵ denmesinin sebebi de budur. Çünkü sabır, bazen *şehvet* dürtüsüne karşı,

⁵⁵² Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 124-125.

⁵⁵³ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 372; Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 125.

⁵⁵⁴ İbn Mâce, *Sıyâm*, 1745.

⁵⁵⁵ İbn Mâce, *Sıyâm*, 44.

bazen de *öfke* dürtüsüne karşı yapılır ki oruç *şehvet* dürtülerinin kırılmasından ibârettir.⁵⁵⁶

Sabır denince ilk akla gelen şey *belâ* kavramıdır. Bu yüzden, Gazâlî'nin *belâ* konusu ile ilgili görüşlerine değinmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Ona göre *belâ*, *mutlak* ve *mukayyed* olmak üzere iki kısma ayrılır: Mutlak *belâ*, iki türlüdür. Birisi, âhirette karşılaşılabilecek olan *belâ*dır ki bu, Allâhü Teâlâ'dan bir müddet ya da ebediyen uzak kalmaktır. Diğer, dünyâda karşılaşılabilecek olan *belâ*dır ki bu da, kulun küfür, mâsiyet ve kötü ahlâk ile müptelâ olmasıdır. Gazâlî'ye göre gösterilmesi emredilen sabır, bu tür mutlak *belâ*lara karşı değildir. Zîra bu tür *belâ*lara karşı sabretmek yerine, onları izâle etmek gerekir. Mukayyed *belâ* ise fakirlik, hastalık, korku ve dînî hususlarla alâkalı olmayan diğer *belâ*lardır ki sabrı gerektiren *belâ*lar, bu tür *belâ*lardır. Bununla beraber Gazâlî, dünyevî hususlarla ilgili olan mukayyed *belâ*lara bir taraftan sabrederken bir taraftan da onlardan dolayı şükretmek gerektiğini söyler. Gazâlî, bu duruma fakirlik ve hastalık *belâ*larını örnek gösterir. Şöyle ki bazen zengin biri, malı yüzünden ya kendi canına ya da evlâdının canına kastedilmek sûretiyle helâk olma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilir, bazen de sağlıklı biri, sıhhati dolayısıyla şımarıp azabilir. “Eğer Allâh, rızkı kulları için bol bol verseydi, yeryüzünde azarlardı...”⁵⁵⁷ âyet-i kerîmesi ve “Sizden birinizin hastasını koruduğu gibi Allâh da kendisini sevdiği halde, mümin kulun dünyâdan korur”⁵⁵⁸ hadîs-i şerîfi, bu duruma işâret eder. Bu îtibarla bazen mukayyed *belâ* gibi görülen fakirlik ve hastalık, sâhibi için bir nîmet olabilir.⁵⁵⁹

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, bir şeyin mutlak mânâda nîmet veya *belâ* olarak nitelendirilmesinin doğru olmadığını söyler. Ona göre bu durumda, kula düşen şey, sabır ile şükrü birleştirmektir.⁵⁶⁰ Şöyle ki kul, sahip olduğu nîmetlere bir taraftan şükrederken, bir taraftan da o nîmetlerin kendisi için bir imtihân vesilesi olduğunu düşünmeli ve nimetleri hoyratça kullanmama konusunda sabretmelidir. Tıpkı bunun

⁵⁵⁶ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 372; Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 130-131.

⁵⁵⁷ Şûra, 42/27. (Ayrıca bkz. Alak, 96/6, 7.)

⁵⁵⁸ “Allah bir kulu sevdi mi, onu dünyâdan korur. Tıpkı sizden birinin hastasına suyu yasaklaması gibi.” (Tirmizî, Tıbb 1.)

⁵⁵⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 248-249.

⁵⁶⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 250.

gibi başa gelen belâ ve musîbetlere bir taraftan sabır gösterirken bir taraftan da o belâların kendisini birtakım günahlardan alıkoyduğu için şükür ile hareket etmelidir.⁵⁶¹

Bütün bunlara rağmen, kulun Allâhü Teâlâ'dan kendisine belâ vermesini istemesi doğru değildir. Çünkü Rasûlüllâh (s.a.v.), Allâhü Teâlâ'dan nimetlerin tamamını kendisine vermesini istemiş⁵⁶²; Allâhü Teâlâ'dan sıhhat ve afiyet istemeleri konusunda tavsiyelerde bulunmuştur.⁵⁶³ Binâenaleyh kul, Allâhü Teâlâ'dan kendisine belâ vermesini değil, dünyâda nimetlerin tamamını vermesini ve belâları def etmesini, âhirette ise nimetlere karşı yapılan teşekkürün sevâbını vermesini istemelidir.⁵⁶⁴ Bu îtibarla rahatlıkla diyebiliriz ki Gazâlî'nin belânın nîmet oluşu ile ilgili yukarıdaki görüşleri, belâ istemenin gerekliliğini değil, hasbelkader belâ ile karşılaşıldığında, bunu, bir nîmet olarak bilip bir taraftan belâlara karşı sabrederken diğer taraftan şükretmek gerektiğini ifade etmektedir.

Hâl böyle iken bazı sûfilerin, kendisine belâ vermesi için Allâhü Teâlâ'ya duâ ettikleri yönünde rivâyet bulunmaktadır. Gazâlî'ye göre belâ talebi konusunda sâdır olan duâlar, duâ kendisinden sâdır olan sûfînin, o esnâda, içinde bulunduğu sekr/mânevî sarhoşluk hâlinden kaynaklanmaktadır.⁵⁶⁵

Kul, sabrı îcâb ettiren haller karşısında, kendisine birtakım imkânsızlıklar ve musîbetler veren Rabb'i hakkında menfi kanâat beslememeli,, zâhiren olumsuz gibi görünen bu hallerin, aslında kendi hayrına olabileceğini düşünmelidir. Zengin ve müşfik bir baba, üzerine titrediği evlâdını, sıkı bir eğitimden geçirmek için disiplinli ve sert mizaçlı bir hocaya teslim eder, gün boyu onu hocanın yanında tutar veya tedâvisi için onu hacamat gibi bazı meşakkatli muâmelelere tâbi tutar. Bütün bu muâmeleler, o babanın evlâdını sevmediği anlamına gelmez. Allâhü Teâlâ'nın da, bir kuluna sabrı gerektiren haller vermesi, onu sevmediğini göstermez. Çünkü "Allâh

⁵⁶¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 250-253.

⁵⁶² Tirmizî, *Da'avât*, 93, 111.

⁵⁶³ İbn Mâce, *Duâ*, 5.

⁵⁶⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 262-263.

⁵⁶⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 263.

Teâlâ, mümin kuluna, çocuğuna karşı müşfik bir babadan daha müşfiktir."⁵⁶⁶ Nasıl ki zengin ve müşfik bir baba, biriktirdiği bütün mal ve mülkünü evladı için saklıyorsa, bütün zenginlerden daha zengin, her şeyi takdîr etme salâhiyetinin sâhibi, her şeyi en iyi bilen ve bütün cömertlerden daha cömert olan Allâhü Teâlâ da, en güzel nimetlerini, mümin kulları için saklamaktadır. Bu yüzden O, sevdiği kullarını, dünyâda birtakım belâ ve musîbetlerle imtihân etmekte ve bu haller karşısında gösterecekleri sabırları neticesinde, onların ıslâhını temin edip nimetlere nâil olmalarını sağlamaktadır. Nitekim Rasûlüllâh (s.a.v.) *"Allâhü Teâlâ bir kavmi sevdiği zaman o kavmi, belâyâ müptelâ kılar"*⁵⁶⁷, *"İnsanların en şiddetli belâyâ uğrayanları (en ağır imtihana tâbi tutulanları), peygamberler, sonra şehitler, sonra da benzerleridir"*⁵⁶⁸ buyurmuştur. İşte bu hakikatlerden dolayı kul, fazlaca belâ ve musîbetle karşılaştığı zaman bu hâli, azîz bilmeli, Allâh katında üstün bir yerinin olduğunu düşünmeli, O'nun, kendisini, evliyâsının yoluna sevk ettiğini, her an kendisini müşâhede etmekte olduğunu ve O'nun hiçbir şekilde kulunun sabrına ihtiyacının olmadığını bilmeli ve dâimâ *"Rabbinin hükmüne sabret! Çünkü sen, bizim gözetimimizdesin!"*⁵⁶⁹ hitâbını düşünmelidir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁶ Rivâyete göre bir gazve sonrasında Rasûlüllâh'a (s.a.v.) bir grup esir getirilmiş. İçlerinden bir kadın, esirler arasında kendi çocuğunu arıyormuş. Kadın, esirler arasında bir çocuk bulunca, onu kucaklamış, bağrına basmış ve emzirmeye başlamış. Bu durum karşısında Rasûlüllâh (s.a.v.) yanındakilere *"Bu kadının çocuğunu ateşe atacağına inanır mısınız?"* diye sormuş. Onlar da *"hayır"* diye cevap vermişler. Bunun üzerine Rasûlüllâh (s.a.v.), *"Bilin ki Allâh'ın kullarına merhameti, bu kadının çocuğuna olan şefkat ve merhametinden daha fazladır"* buyurmuş. (Buhârî, Edeb, 18; Müslim, Tevbe, 22.)

⁵⁶⁷ Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, c. I, s. 80.

⁵⁶⁸ *"İnsanların, en ağır imtihana tâbi tutulanları peygamberler, sonra sâlih kimselerdir."* (Taberânî, Ebukâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1986, XXIV/245; Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Sahîhu'l-Câmi's-Sağîr ve ziyâdetüh (el-Fethu'l-kebîr)*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988, I/231); *"İnsanlar içinde en ağır imtihana çekilenler Peygamberlerdir. Sonra sırasıyla (rütbeleri) onları takip edenler, sonra da onları takip edenlerdir. Kişi dinine göre imtihana çekilir. Kim, dininde sağlam ise onun imtihanı ağır olur; kim de dininde zayıf ise onun imtihanı zayıf olur. Bela o kimseyi devamlı takip eder. Adam insanlar arasında hatasız bir şekilde dolaşır hale gelinceye kadar ona imtihân gelir durur."* (Elbânî, *Sahîhu'l-Câmi's-sağîr*, I/231; Münavî, Abdurraûf, *Feyzü'l-kadîr şerhu câmi's-sağîr*, Matbaatü Mustafa Muhammed, Mısır, 1356/1938, I/518-519.

⁵⁶⁹ Tûr, 52/48.

⁵⁷⁰ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, ss. 294-297.

ç. Şükür

Şükür kelimesi sözlükte, yapılan bir iyiliği dilden düşürmemek sûretiyle o iyiliği yapan kimseyi övmek⁵⁷¹, sahip olunan bir nimeti göz önünde bulundurmak ve o nimeti ızhâr etmek⁵⁷² gibi mânâlara gelmektedir. Tasavvuf ıstılâhında ise “nimet verenin nimetini, hem ona boyun eğerek hem de dil ile söyleyerek îtiraf etmek”, “ihsânda bulunanı, ihsânını zikrederek övmek”⁵⁷³, nîmet vereni itiraf etmek ve rubûbiyyeti ikrâr etmek⁵⁷⁴ gibi mânâlara gelmektedir. Kimilerine göre şükür, nimetlere karşı olduğu gibi belâlara karşı da teşekkür etmektir.⁵⁷⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de çok sık geçen kavramlardan biri olan şükür, Allâhü Teâlâ’nın kullarına yüklemiş olduğu bir emr-i ilâhîdir.⁵⁷⁶ Bu kavramın geçtiği âyet-i kerîmelere göz attığımızda görürüz ki şükür, Allâh’ın rızâsını kazanmaya⁵⁷⁷, azâbın kaldırılmasına⁵⁷⁸, mükâfatlandırılmaya⁵⁷⁹ ve nimetlerin artırılmasına⁵⁸⁰ bir vesiledir.

İmam Gazâlî’ye göre şükür, sabırdan, korkudan, zühdden ve bütün makamlardan daha yüce bir makâmdır. Çünkü şükür dışındaki hallerin tamâmı, bir maksada binâen yapılırken şükür ise bir maksada binâen değil, sadece kendisi için yapılmaktadır. Başka bir ifâde ile şükür ile kast edilen şey, şükrün bizâtihi kendisidir. Şöyle ki sabır ile hevâ duygusunu kahretme; korku ile övülmüş makâmlara yükselme; zühd ile Allâhü Teâlâ dışındaki meşgûliyetlerden kaçma murâd edilirken; şükür ile murâd edilen şey, şükrün bizâtihi kendisidir. Bu yüzden, cennette, tövbe, korku, sabır ve zühd halleri söz konusu olmayacak ancak şükür hâli devâm edecektir.

⁵⁷¹ Cevherî, *es-Sihâh*, II/702.

⁵⁷² İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 461.

⁵⁷³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 247.

⁵⁷⁴ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 71.

⁵⁷⁵ Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, thk. Nûreddin Şerîbe, Mektebetü’l-Hancı, Kâhire, 1406/1986, s. 421.

⁵⁷⁶ Bakara, 2/152, 172; Nahl, 16/114; Ankebût, 29/17.

⁵⁷⁷ Zümer, 39/7.

⁵⁷⁸ Nisâ, 4/147.

⁵⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/145.

⁵⁸⁰ İbrâhîm, 14/7.

Gazâlî'ye göre bunun kanıtı “...Onların duâlarının sonu da şudur: *Hamd, âlemlerin Rabb'i Allah'a mahsustur*”⁵⁸¹ âyet-i kerîmesidir.⁵⁸²

Gazâlî'ye göre şükür, ilim, hâl ve amel olmak üzere üç rükünden müteşekkildir. İlim, şükürün aslıdır, ilim, hâli, hâl ise ameli doğurur. İlim, nîmetin, nîmet verenden kaynaklandığını bilmek, hâl, nîmet verenin nîmet vermesinden dolayı ferahlanmak, amel ise nîmet verenin maksadını ve sevdiği şeyleri yerine getirmektir. Binâenaleyh şükürün amelî kısmı, kalp, organlar ve dil ile alâkalı bir durumdur.⁵⁸³

Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim:

Yukarıda ifâde edildiği gibi ilim, şükür için asıl rükün konumundadır. Gazâlî'ye göre hakîki mânâda şükürün îfâ edilebilmesi için öncelikle bütün nîmetlerin Allâhü Teâlâ'dan olduğu; O'nun bütün nimetlerin yegâne sâhibi olduğu ve nimetlerin kişiye gelmesine sebep olan bütün vâsıtaların O'nun emrine âmâde oldukları bilinmelidir. Gazâlî, bu hususların bilinmesini, takdîs ve tevhîdin ötesinde bir mârifet olarak görür. Ona göre takdîs ve tevhîd bu mârifete dâhildir. Şöyle ki îmanın (gerçekleşmesi için gerekli olan) mârifetlerinden ilki *takdîs* rütbesidir. Kişi mukaddes bir zâtı tanıdığı zaman ondan başka mukaddes bir varlığın olmadığını da tanır ki mârifetin bu aşamasına, *tevhîd* denir. Bundan sonra kişinin, âlemde mevcûd olan her şeyin, Vâhid olan Allâhü Teâlâ'dan kaynaklandığını ve her şeyin, O'ndan gelen hususî bir nîmet olduğunu bilip takdîr etmesi ise *hamd* olarak adlandırılır. Ona göre takdîs, tevhîd ve daha birçok mârifet, *hamd*in kapsamına dâhildir.⁵⁸⁴

Gazâlî, “Size gelen her nîmet, Allah'tandır...”⁵⁸⁵ âyet-i kerîmesinden hareketle bütün nimetlerin, sadece Allâhü Teâlâ'dan geldiğinin bilinmesini şükür olarak târif eder. Ona göre bu bilgi, Allâhü Teâlâ'ya olan îmandan kaynaklanan zarûri bir bilgidir. Bu bilgiden sonra zarûri olarak yerine getirilmesi gereken şey de nîmet veren zâta şükretmektir. Binâenaleyh şükür, Allâhü Teâlâ'ya îmandan

⁵⁸¹ Yûnûs, 10/10.

⁵⁸² Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 379.

⁵⁸³ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 161-162; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 379.

⁵⁸⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 162; Gazâlî, *a.g.e.*, s. 379.

⁵⁸⁵ Nahl, 16/53.

kaynaklanan vâcib bir hâldir. Aynı şekilde, kulun, kendisine verilen nîmetler sebebiyle sevinmesi de başlı başına bir şükür sayılır. Zîra nîmet sebebiyle meydâna gelen sevinç de bizzat, Allâhü Teâlâ'ya olan îmanın semeresi olarak ortaya çıkmış ve onun zât-ı şerîfi için murâd edilen bir hâl olmuştur.⁵⁸⁶

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, nimetin kendisine ulaşmasında, Allâhü Teâlâ dışındakilerin de dahl-i tesirinin olduğuna inanan kişinin hamdini, sahih bir hamd saymaz. Ona göre hamdi sahih olamayanın mârifeti ve şükrü de tam mânâda teşekkül etmiş olmaz, hatta bu kişi, farkına varmadan şirke düşmüş olur. Çünkü bu kişi, nimetin her açıdan Allâhü Teâlâ tarafından geldiğini görememiş, o nimetin bazı açılardan Allâhü Teâlâ dışındaki varlıklar vâsıtasıyla kendine ulaştığı zannına kapılmıştır. Hâlbuki bu anlayış, hakîki mânâda tevhîd ile bağdaşmaz. Bu durum, pâdişâh tarafından kendisine kaftan giydirilen kişinin, pâdişâhın vezirini, pâdişâh ile aynı müessir kuvvet olarak görmesine benzer. Gazâlî'ye göre bu düşünce, şirkten başka bir şey değildir. Çünkü nîmet ile ferahlanma, hem melik hem de vezir üzerine yapılmıştır. Hâlbuki kaftanın hakîki sâhibi padişaktır, vezir ise o kaftanın giydirilmesinde bir vasıtaadır. Bununla beraber, kendisine kaftan giydirilen kişinin, bu kaftanın kendisine ulaşmasında, pâdişâhın kalemi ile yazılan fermanın tesirinin olduğunu düşünmesi, tevhîde ve dolayısıyla şükre zarar vermez. Çünkü böyle düşünen kişi, kalemin pâdişâhın emrine âmâde bir alet olduğunu ve tek başına nîmet hakkında herhangi bir dahl-i tesirinin olmadığını da bilir. Bu itibarla, o kişinin kalbi, kalem ile ferahlanmaya ve ona teşekkür etmeye kalkışmaz. Hâl böyle olunca, pâdişâh tarafından kendisine bir atâ ü ihsân gelen kişinin, bu ihsanlara vesile olanları, pâdişâhın emrine âmâde olan birer vasıta olarak görüp bu nimetin asıl sâhibinin ise pâdişâh olduğunu idrâk etmesi ve bu sebepten sadece O'na iltifât edip teşekkür etmesi gerekmektedir.⁵⁸⁷

Gazâlî, basireti açık olan kişinin, güneşi, ayı, yıldızları ve yeryüzünü, aynen kalem, kâğıt ve femandaki yazı gibi Allâhü Teâlâ'nın emrine âmâde birer varlık olduklarını bilmesi gerektiğini söyler. Ona göre halkın kalbi, Allâhü Teâlâ'nın

⁵⁸⁶ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 83.

⁵⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 163; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 380.

hazîneleridir ve o hazînelerin anahtarları da Allâh'ın (c.c.) elindedir. O, bu kapıları ne zaman açmak isterse, hazinedarların duygularına bezl etme duygusunu ilhâm eder ve onlar da bu bezli yapmaya mecbur kalırlar. Hâlbuki hiçbir insân, bir başkasına, dünyâda övgü ve benzeri bir menfaat, âhirette de sevap beklentisi olmadan bir şey vermez. Buna göre birine bir nîmet veren kişi, o nimetin esâs sâhibi değil, o nimetle kendi nefsi için bir menfaat geleceğini uman kişidir. Gerçek anlamda inâm ve ikramda bulunan ise o nimeti veren kişinin kalbine, verme duygusu ve isteğini veren Allâhü Teâlâ'dır. Bu hususların farkına varan kimse, gerçek mânâda tevhid ehlidir. Gerçek mânâda şükür de, ancak bu kişiler için söz konusu olabilir. Nîmetlerin kullara ulaşmasının yukarıda anlatıldığı şekilde olduğuna bilmek, esâsen şükrün bizâtihî kendisidir. Her şeyin, Allâhü Teâlâ'dan geldiğini bilmeyen kişi, şükürden haberi olmayan kişidir. Bu konuda şüphesi olan kişi, ne nimeti ne de nîmet vereni tanımıştır, o kişi, nîmet vereni bırakıp başkası ile ferahlanmaktadır. Bu kişinin yanlış şey ile ferahlanması, nîmet konusundaki mârifet noksanlığından kaynaklanmaktadır. Ferahlanma konusundaki noksanlık ise kişinin amelinin noksanlaşmasına sebep olmaktadır.⁵⁸⁸

Hakîki mânâda şükrün tahakkuk etmesi için gerekli olan ikinci rûkûn, mârifetten hâsıl olan hâldir. Bu hâl, boyun eğerek ve yücelterek kendisine nimeti veren ile ferahlanma şeklinde tezâhür eder. Gazâlî bu hâli, şöyle bir misâl üzerinden îzah eder: Adamın birine pâdişâh bir at göndermiştir. Bu adamın üç açıdan sevinmesi muhtemeldir. Şöyle ki adam, ya attan faydalanması sebebiyle ya atın, padişahın kendisine olan yardımına ve daha sonra, muhtemel daha değerli bir yardıma delâlet etmesi sebebiyle ya da bu atla pâdişâhın huzuruna varıp ona hizmet edebilme düşüncesi sebebiyle sevinebilir. Gazâlî'ye göre birinci sevinç, nîmet verenle değil de nîmet ile ferahlanmak olduğu için şükür sayılmaz. İkinci sevinç, az da olsa şükrün kapsamına girer ancak üçüncü sevinç nisbetle zayıf bir şükürdür. Üçüncü sevinç ise hakîki şükürdür. Şükrün kemâl derecesi ise kişinin sadece nimete nâil olmaktan dolayı değil, Allâhü Teâlâ'nın kendisi için nimetlerinden kapılar açmasından dolayı sevinmesidir. Çünkü nimetler, kulun Allâhü Teâlâ'ya ulaşmasına birer vesiledir ve

⁵⁸⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 163; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 380.

sâlih ameller de ancak bu nîmetler sâyesinde tam olarak îfâ edilebilir. Nîmet ile sevincin, üçüncü türden olduğunun alâmeti, kişinin, kendisine Allâh'ın zikrinden alıkoyan hiçbir nimetten dolayı ferahlanmayıp üzülmesi; Allâh'ın, kendini dünyâ meşgûliyetinden ve fuzuli nimetlerden uzaklaştırdığı için sevinmesidir. Gazâlî'ye göre işte bu anlayış üzerine olan sevinç, şükürün en mükemmel şeklidir. Bu dereceye güç yetiremeyen kimse, hiç olmazsa ikinci türden sevinç ile sevinmelidir ki bu da, yukarıda ifâde edildiği gibi bir nebze şükür sayılır. Birinci türden sevincin ise şükür ile uzaktan yakından alâkası yoktur.⁵⁸⁹

Hakîki mânâda şükürün tahakkuk etmesi için gerekli olan üçüncü rûkûn ameldir. Bu amel ile kastedilen şey ise Allâh'ın nimetlerini, O'na karşı günâh işlemekte değil, O'nun sevdiği hususlarda istimal etmektir ki bu minvâl üzerine yapılan amel, sadece Allâhü Teâlâ'nın bütün mahlûkâtı hakkındaki hikmetlerini ve her şeyin yaratılış gayesini bilen kişiler için tasavvur edilebilir.⁵⁹⁰ Gazâlî'ye göre gözün şükürü, onu, Allâh'ın kitâbını mütâlaa etmekte, ilim yazmada, gökleri ve yeryüzünü seyredip ibret almada ve bu varlıklarını yaratıcısını tâzîm etmede ve Müslümanların ayıplarına karşı perdelemeye kullanmakla mümkündür. Kulağın şükürü, onu, zikir ve âhiret için faydalı olan sözleri dinlemede kullanmakla, abes ve fuzuli şeylere iltifât etmekten uzak tutmakla yapılmış olur. Dilin şükürü, onu, Allâhü Teâlâ'yı zikirde ve O'na şükürde kullanılıp şikâyetle bulunmaktan uzak tutmakla mümkündür. Çünkü (Allâh'ın takdîr ettiği) hâlden şikâyetle bulunan kişi, O'na isyân etmiş demektir. Ona göre pâdişâhların pâdişâhını, zelîl bir kula şikâyet eden kişi, hiçbir şeye muktedir olamaz. Şükreden kişi ise itâatkâr kişi olmuş olur. Kalbin şükürü, onu tefekkürde, zikirde, mârifette, halka yapılan hayrı gizlemede, iyi niyet taşımada kullanmakla mümkün olur. Hâkezâ, elin, ayakların, sâir azaların, malların ve saymakla bitmeyen her türlü nimetin, kendilerine hâs şükürleri vardır.⁵⁹¹ Bir kulun Allâh'ın nimetlerine hakîki mânâda teşekkür edebilmesi için onun, organlarını yaratılış gâyesine uygun olarak kullanması gerekmektedir. Kulun saâdeti elde etmesi de buna bağlıdır. Eğer kul, organlarını bu istikamette kullanmaz, şehvet, öfke ve acil

⁵⁸⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 164-165; Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 381.

⁵⁹⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 381.

⁵⁹¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 382.

(dünyevî) hazlar uğrunda kullanacak olursa, Allâhü Teâlâ'nın nimetlerine karşı nankörlük yapmış bir şaki olur ve yüz üstü sürünür.⁵⁹² O halde, kula yakışan, her hâl ü karda gafletten uzak durup hamde ve şükre sarılmaktır. “Zîrâ o, pahalı bir hazîne ve şerefli bir kimyâdır.”⁵⁹³

Gazâlî, şükürün en mükemmel hâlinin, Allâh'ın lütfuyla sadrı İslâm'a açılan ve Rabb'inden bir nûr üzerine olan, her şeyde O'nun hikmetini ve sırrını gören; Allâh'ın sevgisinin nerelerde olduğu bilen kişilerde yerleştiğini söyler. Ona göre bu haller, kendisi için söz konusu olmayan kişi, sünnete ve şerîatın sınırlarına ittibâ etmelidir. Çünkü şükürün esrârı, sünnetin ve şerîatın hudutları altında gizlidir. O halde, nâmahrem birine bakan kişi, göze, güneşe ve bakma fiilinin tam olarak gerçekleşmesinde katkısı olan bütün nimetlere nankörlük etmiş olur. Çünkü güneşin nûru olmadan bakma işi tam olarak gerçekleşmez; semâvât olmadan güneş olmaz. Öyleyse, nâmahreme bakan kişi, Allâh'ın göklerde ve yerde nîmet olarak verdiği her şeye karşı nankörlük etmiş demektir. Aynı durum diğer günahlar için de geçerlidir.⁵⁹⁴

Allâhü Teâlâ'ya en güzel şekilde şükreden kul, nîmetlerin vâsıtalarına bakmaksızın, o nimetlerin Allâhü Teâlâ'dan geldiğini gören kuldur. Bu düşünceye göre Allâhü Teâlâ dışındaki nîmetlerin gelmesine sebep olan vâsıtalara teşekkür eden kimse, nimeti veren zâtı tanımamış, vâsıtaların, O'nun emrine âmâde varlıklar olduğuna yakînen îman etmemiş olur. Hâlbuki bir nimetin kula ulaşması şu şekilde olur: Allâhü Teâlâ, nimetin kullara ulaşmasına vasıta olacak kimsenin aklına, nimetin ulaşmasına vesile olacak fiilin yapılmasını gerektirecek sebepleri koyar ve o kişiye bu sebepleri kolaylaştırır. vasıta konumundaki kişi de bu işi yapmaya mecbur kalır. Öyle ki bu kişi, dînî ve dünyevî maslahatının, bu fiili yapmada olduğunu düşündüğü için bu fiili istese bile terk edemez.⁵⁹⁵ Nihâyet, Allâhü Teâlâ'nın kullarına takdîr etmiş olduğu nîmetler, vâsıtalar ile bu şekilde kullarına ulaşmış olur.

Gazâlî'ye göre şükürün birçok derecesi vardır. Yukarıda anlatıldığı minvâl üzere, sahip olunan nimetlerin, Allâhü Teâlâ'dan olduğunu bilip o nîmetleri, yaratılış

⁵⁹² Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 520-521.

⁵⁹³ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*. s. 387.

⁵⁹⁴ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 382.

⁵⁹⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. I, ss. 633-634.

hikmetleri çerçevesinde kullanmak manasındaki şükür, şükürün en ileri derecesini teşkil etmektedir. Şükürün, bu dereceden daha alt dereceleri de vardır. Şöyle ki “kulun, Allâhü Teâlâ’nın kendisine aralıksız nîmet vermesinden dolayı utanması, şükretme konusunda kusûrunu bilmesi, şükürün azlığından dolayı özür beyân etmesi, Allâhü Teâlâ’nın, hilminin büyüklüğünü ve (hatâlarını) örttüğünü bilmesi, lâıyk olmadığı halde, nimetlerin başlangıçta Allâhü Teâlâ’dan geldiği itiraf etmesi, şükürün de aynı zamanda Allâhü Teâlâ tarafından hibe edilen nimetlerden bir nîmet olduğunu bilmesi, nimetlere karşı hüsn- ü tevâzu gösterip o konuda alçakgönüllü davranması ve nimetin vâsıtalarına da teşekkür etmesi” şükürün derecelerinden birer derecedir.⁵⁹⁶

Şükür, maksadı bakımından iki kısma ayrılır:

Birincisi, bizzat Allâhü Teâlâ’nın zât-ı şerîfi için yapılan şükürdür. Gazâlî’ye göre Allâhü Teâlâ’nın zât-ı şerîfi için yapılan şükür, nîmetlerin yaratılış gâyesine mutâbık bir şekilde kullanmasıyla ifâ edilen şükürdür ki böyle bir şükür, *hikmet* ile hareket etmenin alâmetlerindendir. “Zîrâ hikmet, -ister ilim olsun isterse amel olsun- her şeyi mahalline koymaktır.” O halde, sırf zât-ı ilâhîyi murâd ederek şükürde bulunan kimse, yerli yerinde şükretmiş ve böylece hikmet ile hareket etmiştir. Bu yüzden hakîki mânâda şükreden kimse aynı zamanda “hâkim” kişi sayılır.

İkincisi, nimetin muhâfaza edilmesi ve ziyâdeleşmesi için yapılan şükürdür. “...Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmeye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez...”⁵⁹⁷ âyet-i kerîmesi, şükredildiği takdirde nimetlerin değiştirilmeyip muhâfaza edileceğine, “Eğer şükrederseniz elbette size arttırırım...”⁵⁹⁸ âyet-i kerîmesi ise şükürün nimetlerin ziyâdeleşmesine vesile olacağına işâret etmektedir.⁵⁹⁹ Bu iki âyet-i kerîme, göstermektedir ki nîmet, kadrini bilenlere verilir, kadrinin bilmeyenlerden alınır.⁶⁰⁰ Nimetin kadrinin bilinmesi ise o nimeti verenin bilinip ona teşekkür edilmesi ile mümkündür. Gazâlî’ye göre şükür, Allâhü Teâlâ’nın verdiği her bir nimetin devâmı ve o nimetlerin güçlenerek devâm

⁵⁹⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 275-276.

⁵⁹⁷ Ra’d, 13/11. (Ayrıca bkz. Nahl, 16./112; Nisâ, 11/147.)

⁵⁹⁸ İbrâhîm, 14/7. (Ayrıca bkz. Muhammed, 47/17; Ankebût, 29/69.)

⁵⁹⁹ Gazâlî, *Ravzatü’l-tâlibîn*, s. 83; Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, ss. 385-386.

⁶⁰⁰ Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, ss. 394-400.

etmesi için şarttır. Kul, sahip olduğu nîmetler için Rabb'ine şükrettiği takdirde iki büyük nimete daha nâil olur: Bu iki nîmetten biri, kulun istikâmet üzere devâm etmesi diğeri ise sahip olunan nimetin artarak devâm etmesidir. Dahası kul, şükürü sâyesinde, kaybettiği nimetlerin daha fazlasına nâil olabilir.⁶⁰¹

Gazâlî'ye göre şükredilmesi gereken nimetlerden başında ilim gelir. Öyle ki bir fakîh, karışık bir meselenin çözümüne ulaştığı zaman binlerce dinar bulan kişiden daha fazla sevinir. Zîra bir meselenin halli için bazen bir yıl, bazen on yıl, bazen yirmi yıl ve daha fazla kafa yorulduğu olur. Bu yola baş koymuş âlim, onca geçen yılları çok görmeden ve usanmadan bir meseleyi çözüme kavuşturmaya çalışır. Bütün bu gayret ve meşakkatlerden sonra Allâhü Teâlâ'nın ona çözüm yolunu göstermesi, âlim için en büyük minnet ve nîmettir. Bu yüzden âlim, kendini bütün zenginlerden daha zengin ve şerefli kişiden daha şerefli addeder. O halde, kula düşen, tahsil ettiği her ilmi, nîmet saymak ve bu nimeti kendisine bahşeden Rabb'ine şükretmektir.⁶⁰²

Allâhü Teâlâ'ya yönelmiş olan ehl-i riyâzatın hâli de aynen böyledir. O da onca mücâhede ve riyâzat yapıp nefsinin şehvî arzulardan korumaya gayret etmektedir. Belki, âdâbına ve tahâretine riâyet ederek kılacağı iki rekâtlık namaz sâyesinde, belki de bir anlık saf ve tatlı bir münâcât sâyesinde, Allâhü Teâlâ'nın kendisine vereceği mânevî dereceyi elde etmek için ne kadar çok tazarruda bulunmaktadır. İşte bu şekilde Allâh'a yönelmiş olan kul, ayda, senede ve hatta ömründe bir kerecik bile olsun Allâhü Teâlâ'ya kurbiyet/yakınlık kesb edebilmiş ise bu hâli en büyük minnet ve nîmet addeder. Riyâzat ehli kul, nâil olduğu bu nîmet sebebiyle çok mutlu olur, Allâhü Teâlâ'ya çok teşekkür eder, o ana kadar çektiği onca meşakkati, geceleri uykusuz kalmayı ve lezzetlerden uzak durmayı çok görmez. Gazâlî'ye göre kulun Allâhü Teâlâ'ya yakınlık kesb etmesi, Allâhü Teâlâ'nın kuluna nasip etmiş olduğu en büyük nimetlerden biridir. Zîra bu nîmet sâyesinde kul, en büyük rütbeye ve en yüksek dereceye nâil olmaktadır. O halde, bu nimetlere nâil olan

⁶⁰¹ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, s. 408.

⁶⁰² Gazâlî, *a.g.e.*, s. 396.

kul, nâil olduğu nimetlerin kadrini bilmeli, hakîr ve pis dünyâyâ meyl etmemeli ve nefsinin dünyevî arzularını uhrevî arzulara tercih etmemelidir.⁶⁰³

d. İhlâs ve Sadâkat

Sözlükte, ibâdetlerde riyâyı terk etmek⁶⁰⁴ mânâsına gelen ihlâs kelimesi, istılahta, her türlü harekât ve sekenâtı Allâhü Teâlâ'ya tahsîs etmek⁶⁰⁵, hâlık olan Allâh'a karşı yapılan muâmelelere mahlûkâtı karıştırmamak⁶⁰⁶, yapılan ibâdât ü tâatta sadece Allâhü Teâlâ'nın rızâsını kastetmek⁶⁰⁷, “kalbi, sâfiyetini kirletecek karışımların lekelerinden temizlemek”, işlenen amellere Allâh'tan başkasının şahit olmasını istememek,⁶⁰⁸ işlenen amelleri her türlü karışımdan arındırmak,⁶⁰⁹ “Allâhü Teâlâ dışındaki her şeyden uzak durmak”⁶¹⁰, yapılan bütün işlerde Allâhü Teâlâ'nın rızâsını gözetmek, ortaya konan fiilde, kendini görmeyi/riyâyı terk etmek, yapılan fiilleri görmeyip tamamen Allâhü Teâlâ'ya odaklanmak ve O'na dönmek⁶¹¹ gibi mânâlara gelmektedir.

Yukarıdaki târiflerin dışında, ihlâs kavramına daha farklı anlamlar yükleyenler de olmuştur. Bunlardan bazısı, ihlâsı, mürâkebe olarak bazısı ise zühd olarak değerlendirmiştir. Bazıları, ihlâsı, zühdün en son merhalesi olarak kabûl ederken⁶¹² bazıları ise ilm-i bâtın ile Allâhü Teâlâ'yı tanıyan âriflerin hallerinin birinci merhalesi olarak kabûl etmiştir.⁶¹³

İhlâs, kendisinde, hiçbir karışımın bulunmadığı saflığı ifâde eden “hâlis” kavramı ile aynı kökten gelir. Kur'ân-ı Kerîm'de süt için hiçbir fişkı ve kan karışımı olmayan hâlis bir içecek tâbiri kullanılmıştır. Bu mânâdan hareketle Gazâlî, saf ve

⁶⁰³ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 396-398.

⁶⁰⁴ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 70; Cevherî, *es-Sihâh*, III/1037.

⁶⁰⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, s. 170.

⁶⁰⁶ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. I, s. 73.

⁶⁰⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 300.

⁶⁰⁸ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 70.

⁶⁰⁹ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 40.

⁶¹⁰ İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 293.

⁶¹¹ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 70; Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, s. 170.

⁶¹² Mekkî, *a.g.e.*, c. I, s. 268.

⁶¹³ Mekkî, *a.g.e.*, c. I, s. 139.

hâlis bir fiilin ihlâs olarak isimlendirildiğini söyler. Istılâh mânâsı îtibârıyla ihlâs, bütün şâyibelerden arındırılarak sadece Allâhü Teâlâ'ya yakınlaşma maksadıyla yapılan amel için kullanılan bir sıfattır. Şâyibe, riyâ ve benzeri nefsin haz aldığı şeylerdir. Başka bir deyişle şâyibe, Allâh'a yakınlaşma maksadıyla yapılan amele karışan başka bir maksattır. Buna göre işlenen amel ne olursa olsun, sadece Allâhü Teâlâ'ya yaklaşma maksadı ile yapılmıyorsa, o amel, ihlâstan uzak şâyibeli bir ameldir ve makbûl değildir. Bu şâyibenin, amele başlama ânında veya sonrasında karışması neticeyi değiştirmez. Yâni, bir amel, Allâhü Teâlâ'ya yakınlaşmak niyetiyle yapılmaya başlansa ancak sonradan bu niyete başka niyetler karışmış olsa, artık yapılan ameldeki ihlâs ortadan kalkmış, amele şirk karışmış demektir.⁶¹⁴

Bu düşünceden hareketle Gazâlî ihlâsı, amel esnâsında ve sonrasında, kalpte mahlûkâtтан hiçbir şeye iltifât olmaksızın, kişiden sâdır olan fiillerin tamâmının Allâhü Teâlâ'nın rızası için sâdır olması şeklinde târif eder. Öyle ki kişi, ibâdetten sonra, ibâdetin eserini, yüzünün nurlanması ve secde eserinin yüzünde görünmesi gibi şeyleri bile istememelidir. İhlâsın, gerçek ihlâs olduğunun alâmeti ise kişinin, halkın övgüsü sebebiyle sevinmemesi, kınaması sebebiyle de üzülmemesidir. Başka bir ifâdeyle, kişinin yanında övgünün ve kınamanın müsavi olmasıdır.⁶¹⁵

Yine ona göre ihlâs, kişinin yanında gaybın ve şahâdetin, lisanın ve kalbin, gizlinin ve açığın, halvetin ve cemâatin müsavi olmasıdır. Bu mânâdaki ihlâs, İslâm kardeşliğinin bir şartıdır. Bu şartlara riâyet edemeyen kişi için uzlet, kardeşlikten ve arkadaşlıktan daha elverişli bir hayat tarzıdır.⁶¹⁶ Çünkü cemiyet içinde iken ihlâs ile hareket etmek, insanlardan uzak bir yerde uzlet yapmaya göre daha zor bir durumdur.

Gazâlî, yukarıda târif edildiği şekliyle ihlâsın, sadece Allâhü Teâlâ'yı delicesine seven, bütün duygu ve düşüncesi âhiret olan ve bu yüzden kalbinde dünyâ sevgisinden eser kalmayan kimselerde görülebileceğini söyler. Ona göre bu mânâda

⁶¹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 166-167. (Gazâlî'ye göre işlenen bir amelin kabûl edilip edilmemesi, o amelden sevap ya da günâh kazanılması, kişiyi o amele sevk eden âmile göre değişiklik arz eder. (Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, s. 176.)

⁶¹⁵ Gazâlî, *Hulâsatü't-tesânîf*, s. 114; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 114.

⁶¹⁶ Gazâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-muâşere*, s. 66.

ihlâsa sahip olan bir kişi, yemeye ve içmeye, tıpkı kazâ-i hâcete râğbet ettiği kadar râğbet eder. O, yemeyi ve içmeyi sevdiği için değil, Allâhü Teâlâ'ya kulluk yapmaya kuvvet kesb etmek için dînin cevaz verdiği zarûret miktârı kadar rızkını yer ve içer. Buna rağmen, o, 'keşke açlık duygusu olmasaydı da, kalbimde hiçbir fuzuli haz kalmazaydı' der. Bu düşüncedeki hâlis amel ve sahih niyet sahibi kişi, sadece yeme ve içmesinde değil, işlediği bütün amellerinde, her türlü harekât ve sekenâtında, kulluk için kuvvet kazanmayı murâd ettiği için dâimâ ibâdet hâlinde ve muhlislerin derecesindedir.⁶¹⁷

Gazâlî'ye göre ihlâs, kalbi, sadece Allâhü Teâlâ'ya hâlis kılmak ve kalpte, Allâh'ın dışındaki hiçbir varlığa ortaklık bırakmamaktır. Bu mânâda ihlâsın hâkim olduğu kalbin sevgilisi, mabudu ve maksadı sadece Allâhü Teâlâ olur. Dünyanın, müminin hapishânesi olmasının sebebi işte budur. Çünkü dünyâ, kulun tek sevgilisi, mabudu ve maksadı olan Allâhü Teâlâ'yı müşâhede etmeye mâni iken ölüm bu engelin ortadan kalkmasıdır. Bu yüzden dünyâ hapishane, ölüm ise bu hapishaneden kurtulup sevgiliye kavuşmaktır.⁶¹⁸

O halde, ihlâsı elde etmek için nefsin hazlarını kırmak, dünyâyâ karşı tamahı kesmek ve âhiret için dünyâdan soyutlanmak gerekmektedir. Bu şartları yerine getiren kişi için ihlâs ile amel etmek kolaylaşır. Aksi takdirde, kulun ihlâs sâhibi olması, zor bir hâdisedir. Bu yüzden yıllarca yapılan ameller, ihlâstan uzak olduğu için hebâ olup gitmektedir. *"De ki: Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyâna uğrayanları bildirelim mi? (Bunlar) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünyâ hayatında çabaları boşa giden kimselerdir"*⁶¹⁹ âyet-i kerîmesi ile kastedilen kimseler, ihlâs sâhibi olmayan kimselerdir. Bu tehlikeye mâruz kalanların ekseriyeti, âlim kimselerdir.⁶²⁰

Gazâlî'ye göre ihlâsın üç rûknü vardır. Birinci rûkûn, ihlâsın aslı, ikinci rûkûn ihlâsın hakîkati, üçüncü rûkûn ise ihlâsın kemâl derecesidir. İhlâsın aslı, niyet,

⁶¹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, ss. 168-169.

⁶¹⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 46-47.

⁶¹⁹ Kehf, 18/103-104. (Ayrıca bkz. Zümer, 39/47-48.)

⁶²⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 169.

hakîkati, niyeti şâyibelerden uzak tutmak, kemâl derecesi ise sadâkattir.⁶²¹ Niyet, Allâhü Teâlâ'nın rızâsını murâd etmekten ibarettir. Niyetin ehemmiyetine ve fazîletine dâir çok birçok âyet-i kerîme, hadîs-i şerîf ve haberin vârid olmuştur. “*Ameller, niyetlere göredir*”⁶²², “*Ümmetimin şehitlerinin çoğu, yatak sahipleridir. İki saf arasında öldürülen niceleri vardır ki Allâh onların niyetini bilmektedir*”⁶²³ hadîs-i şerîfleri bunlardan bir kaçıdır.⁶²⁴ Niyetin hakîkati, mârifetten doğan kudreti harekete geçiren irâdedir. İnsanın hiçbir ameli, kudret, irâde ve ilim olmadan sağlıklı bir şekilde gerçekleşmez. “İlim, irâdeyi ortaya çıkarır, irâde, kudreti dâvet eder, kudret ise âzâları hareket ettirerek irâdeye hizmet eder.” Gazâlî bu hususu, müşahhas bir misâl üzerinden şöyle anlatır: Allâhü Teâlâ, insanda yeme iştahı yaratmıştır ancak bu iştah, insanda, sanki uyurcasına hareketsiz bir şekilde durmaktadır. Ne zaman ki insanın bakışı yemeğe düşse, yemeye dâir bilgi ortaya çıkar. Ortaya çıkan bu bilgi, yemeğe karşı iştahı uyandırır ve yemeğe el uzanır. Elin yemeğe uzanması, kendinde mevcut olan kuvvet sâyesinde gerçekleşir. Buna göre niyetin hakîkati, (ameli yapma kudretini) uyandırıp harekete geçiren irâdeden ibârettir, niyetin ihlâslı olması ise onu, şâyibeli şeyleri harekete geçiren duygulardan temizlemektir.⁶²⁵

Gazâlî'ye göre niyet, amelin rûhudur. Niyetsiz bir amel, ruhsuz bir ameldir ve böyle bir amelin bedeni yormaktan başka bir faydası yoktur. Bu yüzden bazen iyi bir niyetle icrâ edilen mübâh bir fiil, niyetsiz ifâ edilen ibâdetten daha fazîletli olur. Meselâ, ibâdet yapmaya kuvvet kazanmak niyetiyle yiyip içmek, önceden niyet edilmeden tutulan oruçtan daha fazîletlidir. Hâkezâ, biraz dinlenmesi durumunda daha zinde olacağını düşünen birinin uyuması, bıkkınlık ile ibâdete devâm etmesinden daha fazîletlidir. Kulların çok ibâdet ederek -haşa- Allâhü Teâlâ'yı

⁶²¹ Gazâlî, *el-Erbaîn*, s. 385.

⁶²² Buhârî, *Bed'ül'-vahy*, I; Müslim, *İmâre*, 155; Ebû Dâvûd, *Talak*, 11.

⁶²³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 314; Deylemî, Ebû Şücâ' Şireveyh b. Şehredâr, *el-Firdevs bi-me'sûru'l-hutâb*, thk. es-Sâid b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986, I/362.

⁶²⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, ss. 131-137; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 385; Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 376-378.

⁶²⁵ Gazâlî, *el-Erba'in*, ss. 385-387.

bıktıramayacaklarını ancak kendilerinin bıkaçağına dâir hadîs-i şerîf⁶²⁶ bu hususa işâret etmektedir.⁶²⁷

İhlâsın ikinci rüknü, onun hakîkatidir ki bu da niyetteki ihlâs ile gerçekleşmektedir. Niyetin ihlâslı olması, yapılacak olan amelin bir tek gâyeye mâtuf olarak yapılmasına bağlıdır. Buna göre bir amel için birden fazla niyetin olması, niyetteki ihlâsa zarar verir. Meselâ oruç tutmaya niyet eden birinin, ibâdet niyeti ile beraber aynı zamanda perhiz yapma, yemek yapma ve erzak satın alma meşakkatinden kurtulma gibi niyetler taşıması veya abdest alan birinin abdest almakla beraber, temizlenmek ve serinlemek gibi niyetler taşıması, bu ibadetlerdeki ihlâsın ortadan kalkmasına sebep olur.⁶²⁸ Bununla beraber birçok farklı niyet ile îfâ edilen ibâdetlerde, Allâhü Teâlâ'nın rızâsını kazanma niyeti var ise bu niyet miktârınca sevâb kazanılabilir. Eğer kişinin Allâhü Teâlâ'nın rızâsını kazanma niyeti ile diğer niyetleri müsavi ise ameldeki ihlâs bozulur ancak rızây-i ilâhî dışındaki niyetler daha baskın ise bu durumda ibâdet bozulur.⁶²⁹

İhlâsın üçüncü rüknü, ihlâsın kemâl derecesidir ki bu da ihlâstaki sadâkattir. İhlâstaki sadâkatın meydâna gelmesi için altı yerde sadâkat üzere olması gerekmektedir:

Bu altı yerden birincisi, sözde sadâkattir. Sözdeki sadâkat, herhangi bir zaman kaydı olmaksızın her dâim doğru dürüst haber vermek ve verilen sözü tutmak sûretiyle kendini gösterir. Sadâkat denince akla ilk gelen şey, sözdeki doğruluktur. Sözdeki doğruluğun kemâl dereceye ulaşması için iki şarta riâyet etmek gerekir: Birincisi, bazı özel durumlar hâriç, beşerî münasebetlerde, târizlerden sakınmak, ikincisi ise Allâhü Teâlâ'ya ibâdet edilirken münâcâtlarda sadâkata riâyet etmektir. Buna göre kulun sözünde sâdık olabilmesi için dili ile yaptığı münâcâtlara kalbini ortak etmesi ve yaptığı münacatların gereğince hareket etmesi gerekmektedir. Şöyle ki kul, dili ile "...yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim..."⁶³⁰,

⁶²⁶ Buhârî, İmân, 32; Müslim, Müsâfirîn, 221. (Ayrıca bk. İbn Mâce, Zühd, 28.)

⁶²⁷ Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 391.

⁶²⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 393.

⁶²⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 394.

⁶³⁰ En'âm, 6/79.

“*Ancak sana ibâdet ederiz...*”⁶³¹ âyet-i kerîmelerini okuduğu zaman kabinde Allâhü Teâlâ dışında herhangi bir şey olmamalıdır. Aksi takdirde kul, yalancıdır ve bu sözlerinde sâdık değildir.⁶³²

İkincisi, niyette sadâkattir. Niyet ve irâdedeki sadâkat, doğrudan ihlâs ile alâkalı olan sadâkattir ki bu da kulun, her türlü harekât ve sekenâtında Allâhü Teâlâ’nın rızâsı dışında bir sâikin tesirinde kalmamasıdır. Gazâlî’ye göre niyetteki sadâkatin tahakkuk etmesi, kulun sadece hayır sâiki ile hareket etmesi ile mümkündür.

Üçüncüsü, azmetme konusunda sadâkattir ki bu sadâkat, kişinin herhangi bir amele başlamadan önce vermiş olduğu sözleri, zamanı gelince yerine getirmesini ifâde eder. Meselâ bir kişinin, “Eğer Allâhü Teâlâ, beni mal ile rızıklandırırsa, tamamını veya yarısını tasadduk edeceğim” demesi, bir azimde bulunmaktır. Hakîki mânâda sâdık olan kişi, azîmetlerinin tamamını hayırlı işlerde kullanan ve azîmetlerinde, hiçbir kayma, zaaf ve tereddüt göstermeksizin sadâkat ile hareket eden kişidir.⁶³³

Dördüncüsü, azme vefâ göstermede sadâkattir. Bu sadâkat ise kişinin sadâkatle azimde bulunduğu herhangi bir hususun tahakkuk etmesi durumunda, vermiş olduğu ahde vefâ göstermesi demektir. Gazâlî, bazen kişinin, bir hususta sadâkatle azimde bulunmasına rağmen, dileği gerçekleştiğinde, şehvâtın hücûmlarına mâruz kalarak azimetini bozabileceğini söyler. Ona göre bu hâl, ahde vefâsızlıktır ve sadâkata zıt bir durumdur.⁶³⁴

Beşincisi, amellerde sadâkattir ki bu, kişinin zâhirî amellerinin kalbindeki inancına muhâlif olmaması hâlidir. Başka bir ifâdeyle, amelin îmana mutâbık halde olmasıdır. Gazâlî’ye göre amellerdeki sadâkat, kişinin iç âleminde düşündüğü veya inandığı şeyin, dış âlemine aynen aksetmesi ile mümkündür. Bu, bir anlamda, kişinin insanlardan gizli olduğu zamanlardaki hâli ile insanlar arasındaki hâlinin eşit olması

⁶³¹ Fâtiha, 1/5.

⁶³² Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, ss. 183-185; Gazâlî, *el-Erba’in*, s. 395.

⁶³³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 187; Gazâlî, *a.g.e.*, s. 396.

⁶³⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 188; Gazâlî, *a.g.e.*, s. 396.

demektir.⁶³⁵ Amellerinde içi ile dışı arasında tam bir irtibat olan kişi, amelinde sâdık kişi; içi ile dışı arasında kopukluk olan kişi ise amelinde yalancı kişidir. Bununla beraber, amelinde yalancı olan kişi ile mürâî kişi karıştırılmamalıdır. Çünkü riyâ ehlinden olan kişi, amelini gösteriş için yapar, amelinde kâzib olan kişi ise kalbindeki gaflet sebebiyle yaptığı amelin farkında olmaz. O halde, herhangi bir amel işlenirken, kişinin, bilinçli olarak içi ile dışının birbirine muhâlif olması riyâdır ve bu hâl, ihlâsın kaybolmasına sebep olur. Şayet bu hâl bir gaflet sebebiyle olmuş ise sadâkatsizliktir.⁶³⁶ Buna göre kendi hâline vakar ile yürüyen birinin insanlar arasında da vakarla yürümesi, o kişinin amelindeki sadâkati gösterirken tek başına ciddiyetsiz bir şekilde yürüyen birinin, insanların kendisini vakarlı biri zannetmesi için onlar arasında vakarla yürümesi, onun mürâî bir kişi olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, insanların takdirini kazanma maksadıyla değil de gafleti sebebiyle böyle bir hâl düşen kimsenin davranışı, riyâ sayılmaz ancak sadâkate mâni olur.⁶³⁷

Altıncısı, havf, recâ, muhabbet, rızâ, tevekkül ve diğer dînî makamlarda sadâkattir. Gazâlî'ye göre bu makamlardaki sadâkat, sadakatin en üst derecesini teşkil etmektedir.⁶³⁸ Gazâlî'ye göre her sıfatın bir gâyesi bir de hakîkati vardır. Eğer kişi, hangi sıfatın gâyesine ve hakîkatine nâil olmuş ise o sıfatta sâdık olmuş olur. Nitekim Allâh'a ve Rasûlüne îman edip îmanlarında şüphe düşmeyenler için “*İşte onlar (îmanlarında) sâdık olanların da kendileridir*”⁶³⁹ buyrulmuştur. Eğer kişi, tek tek dînin bütün makâmalarında sâdık olacak olursa, o zaman kişi *sıddîk* ünvânını almaya hak kazanmış olur.⁶⁴⁰

⁶³⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 190; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 396.

⁶³⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 190.

⁶³⁷ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 396.

⁶³⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 397.

⁶³⁹ Hucurât, 49/15. (Ayrıca bkz. Bakara 2/177.)

⁶⁴⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 191-192.

e. Tevekkül

Tevekkül kelimesi lügatte, birini, kendisine velî ve vekil tâyin etmek, birine itimat etmek, güvenmek⁶⁴¹, bir konuda, kendi acziyetini îtiraf edip başkasına itimat etmek⁶⁴² gibi mânâlara gelirken, ıstılahta, Allâhü Teâlâ'ya sımsıkı sarılmak/ilticâ etmek,⁶⁴³ bütün işlerin vekâletini, sâhibi olan Allâhü Teâlâ'ya havâle edip O'nun vekâletine itimat etmek⁶⁴⁴ Allâhü Teâlâ'nın katında bulunan nimetlere güvenip insanların ellerinde bulunan nimetlerden ümit kesmek⁶⁴⁵ gibi mânâlarda kullanılmaktadır. Tasavvuf büyükleri, tevekkül ile ilgili bu târiflerin dışında daha birçok farklı târif yapmıştır. Tevekkül, kimine göre kulun, sahip olduğu her türlü kuvvet ve kudretten soyulması, yâni kendi güç ve kuvvetine güvenmemesi demektir, kimine göre ahkâm-ı ilâhî îcâbı gerçekleşen kazânın akıntısına tam mânâsıyla teslim olmaktır.⁶⁴⁶ Yine kimine göre tevekkül, geçim derdini bir güne indirgeyip yarın ne olacak kaygısını kalpten silmektir, kimine göre bütün işleri, Allâhü Teâlâ'nın murâdı üzerine salıvermektir, kimine göre ise tıpkı Hz. İbrâhim'in (a.s.) ateşe düşerken yaptığı gibi kimsenin yardımına iltifât etmeyip hâlini, sadece Allâhü Teâlâ'ya arz etmektir.⁶⁴⁷

Tevekkül, bazılarına göre “kalbin Allâhü Teâlâ'ya güvenmesi, O'na sığınması ve O'ndan başkasından ümit kesmesi” demektir, bazılarına göre maslahat konusunda, kalbin mâsivâ ile alâkasını keserek sadece Allâhü Teâlâ'nın muhâfazasına hasredilmesidir, bazılarına göre ise hayatın devâmı konusunda, Allâhü Teâlâ dışındaki varlıklara olan itimat ve alâkayı terk etmektir.⁶⁴⁸

Gazâlî'ye göre tevekkül, kulun, Allâhü Teâlâ'nın vaat ettiği şeyler ile kendisini güven içinde hissetmesidir. Bu güven, o derece olmalıdır ki hâdiseler ne kadar çok ve büyük olursa olsun, kulun tevekkülünü zayıflatmamalıdır. Bu

⁶⁴¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 882.

⁶⁴² Cevherî, *es-Sihâh*, IV/1845.

⁶⁴³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 238.

⁶⁴⁴ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 43.

⁶⁴⁵ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 133.

⁶⁴⁶ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 72.

⁶⁴⁷ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 239.

⁶⁴⁸ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 249.

derecedeki tevekkülün teşekkül edebilmesi için kulun, Allâhü Teâlâ'nın taksim ettiği rızıkların, her türlü engellemelere rağmen, kendisine ulaşacağına, Allâhü Teâlâ'nın taksim etmediği rızıkların ise her türlü çabalara rağmen, kendine ulaşmayacağına yakînen inanması gerekmektedir.⁶⁴⁹

Kulu tevekküle sevk eden âmil, onun, Allâhü Teâlâ'nın, hem kendi varlığını hem de kendisi dışındaki varlıkların varlıklarını devâm ettiren zât olduğuna dâir bilgisidir. Bu bilgiye sahip olan kişi, aynı zamanda, O'nun ilminin ve hikmetinin genişliğini; kudretinin kemâl derecede olduğunu bilir. Bu bilgiden kaynaklanan hâl neticesinde, tevekkül eden kişinin kalbi, Allâhü Teâlâ ile alâkasından dolayı, O'na itimat edip O'nunla sükûnete erer ve ızdıraptan kurtulur.⁶⁵⁰

İmam Gazâlî, vekâlet kelimesinden müştak olan tevekkülü, “kalbin, tek bir vekile itimat etmesi” diye târif eder. Ona göre kendisine vekâlet verilen vekilde, mükemmel derecede hidâyet, kuvvet, fesahat ve şefkat sıfatları bulunmalıdır. Çünkü karmaşık hallerin bilinip her türlü hileli işin açıklığa kavuşması, ancak hidâyet sıfatı sâyesinde, hakîkatin, hiçbir yağcılık yapmaya gerek kalmadan, korkmadan, utanmadan ve ödlelik yapmadan açıkça ifâde edilebilme cüreti ise kuvvet sıfatı sâyesinde mümkündür. Kuvveti olmayan bir vekil, hasmından korkup ürktüğü veya utandığı için farkına vardığı halde, onun karmaşık işlerini açıkça ortaya koyamaz. Vekilin hak ve hakîkatin açıkça ifâde edilebilmesi, fesahat sıfatı sâyesinde mümkündür. Öyle ki hîle ve aldatmacanın mevkilerini bildiği halde, onları hüsn-i ifâde ile anlatamayan nice âlimler vardır. Müvekkilin selâmetinin temini ise ancak şefkat sıfatı sâyesinde mümkündür. Çünkü şefkat olmadan, vekilin güçlü oluşu, müvekkili kurtarma konusunda hiçbir fayda sağlamaz. İşte bu sebepten dolayıdır ki kendine vekil tâyin etmek isteyen kişi, vekil yapacağı kişi hakkında, bu dört vasfın tamâmında veya birinde şüphe duyarsa veya bu vasıflarda, hasmının vekilinin kendi vekilinden daha mükemmel olduğuna inanırsa, onu vekil tâyin etmekten vazgeçer.⁶⁵¹

⁶⁴⁹ Gazâlî, *Hulâsatü't-tesânîf*, s. 114.

⁶⁵⁰ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, ss. 83-84.

⁶⁵¹ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 505-506.

Gazâlî, maddî anlamda vekâlet için lâzım olan bu şartların, Allâhü Teâlâ'ya yapılacak olan mânevî tevekküle kıyâs edilmesini ister. Ona göre Allâh'tan başka hakîki fâil olmadığını bilen bir kul, Allâh'ın ilminin mükemmel derecede olduğuna, O'nun, kullara yetecek kadar kudrete sahip olduğuna, O'nun hem bütün kullarına toplu halde hem de teker teker her kuluna tam mânâda yardım edip onlara şefkat ve merhamet gösterdiğine inanmalı, kalbinde hiçbir şüphe bırakmadan, sadece O'na tevekkül etmelidir. Bu inançtaki kişi, O'ndan başka hiçbir şeye iltifât etmemeli, nefesine veya bir başkasına güç ve kuvvet izâfe etmemelidir. Çünkü güç ve kuvvet, ancak Allâhü Teâlâ sâyesinde ortaya çıkmaktadır. Eğer kişi, bu tevekkül hâlini kendisinde bulamıyor ise bunun iki sebebi vardır: O kişi, ya yukarıda zikredilen vekâlet şartlarının, Allâhü Teâlâ'da bulunduğu tam manada inanmamaktadır ya da zayıflığı sebebiyle kalbi, ödleliğin kuşatmasından ve birtakım vehimlerin galebe çalmasından dolayı sarsıntı geçirmektedir.⁶⁵²

Gazâlî'ye göre tevekkül, zayıflık ve kuvvetlik konusunda üç dereceye ayrılır: Birinci derece, dünyalık işlerdeki vekile olan itimat ve güven kadar Allâhü Teâlâ'ya tevekkül etmektir. İkinci derece, tıpkı bir bebeğin annesine güvendiği gibi Allâhü Teâlâ'ya güvenmektir. Nasıl ki bir bebek, annesinden başkasını tanımaz; ondan başka kimseye sığınmaz; dâimâ onunla alâkadar olup ondan ayrılmak istemez ve onun olmadığı bir yerde, başına bir iş gelince “aah annem!” derse, bu derecedeki kul da, Allâhü Teâlâ'ya aynen böyle tevekkül eder. Üçüncü derece, en üstün derecedir ki bu, kulun, her türlü harekât ve sekenâtında, kendisini, Allâhü Teâlâ karşısında, yıkayıcı karşısındaki ölü gibi hissetmesi hâlidir. Nasıl ki ölü kişi, kendisini, istediği tarafa çeviren yıkayıcıya karşı herhangi bir îtirazda bulunmuyorsa, bu derecedeki kul da kendisini, ezelfî kudretin hareket ettirdiğini bilir ve o kudrete karşı îtirazda bulunmaz. Tevekkülün bu derecesindeki kul, hareketinde, kudretinde, irâdesinde, ilminde ve diğer sıfatlarında, kendisindeki kuvvetli yakînin tesiri ile hareket etmektedir. Öyle ki kul, kendisinden sâdır olan şeylerin cebren vukû bulduğu zannına kapılmaktadır. Tevekküldeki bu derece, Allâh'ın keremine ve yardımına son derece güven temin ettiği için kulun Allâhü Teâlâ'ya duâ edip O'ndan talepte bulunmayı

⁶⁵² Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 506-507; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 403.

terk etmesine sebep olur. Çünkü Allâhü Teâlâ, daha başlangıçta, kulun istediğinden daha fazîletlisini vermiş, hak etmediği halde, ona, istemeden ve duâ etmeden nice nîmetler bahşetmiştir. Bu durum, yâni duâyı ve istekte bulunmayı terk etme, tevekkülün ikinci derecesi için söz konusu değildir.⁶⁵³

İmam Gazâlî, îmanın kapılarından bir kapı olarak gördüğü tevekkülü, *tevhitte sâdır olan bir hâl* olarak târif eder ve onun, mârifet, hâl ve amel olmak üzere üç rükünden meydana geldiğini söyler. Birinci rükün olan mârifet, tevekkülün aslıdır ki bu da bir anlamda tevhitir.⁶⁵⁴ Amel, tevekkül sıfatından hâsıl olan meyve; hâl ise tevekkül ismi ile murâd edilen şeyin bizâtihi kendisidir. Gazâlî'ye göre Allâh'a gerçek anlamda tevekkül eden kişi, ondan başka fâil tanımayan kişidir. Bu mârifetin en mükemmel derecedeki ifâdesi “*Allâh'tan başka ilâh yoktur, tek O vardır, O'nun ortağı yoktur. Mülk de hamd de O'na âittir. O, her şeye kâdirdir*” sözüdür. Gazâlî'ye göre bu söz, tevhîd inancını, kudretin ve cömertliğin en mükemmel hâlini ve kendisi ile hamdin tahakkuk ettiği hikmeti ihtivâ etmektedir. O halde, bu sözü sadâkatle ve ihlâs ile söyleyen kişinin tevhîdi, tam mânâda teşekkül etmiş ve tevekkül hâlini ortaya çıkaran asıl (mârifet) de o kişinin kalbinde sâbitlenmiş demektir.⁶⁵⁵

Tevekkürün ikinci rükünü olan hâl, kulun, işini Allâhü Teâlâ'ya havâle etmesi, kalbinin O'na güvenmesi, işlerin O'na havâle edilmesi ile nefsinin mutmain olup artık O'ndan başka hiçbir şeye iltifât etmemesi neticesinde gerçekleşir. Târif edilen şekilde tevekkül hâline sahip olan kişi, tıpkı, her hususta, son derece güvendiği birini kendisine vekil tâyin eden birinin, mahkeme konusunda hiçbir endişe duymadan evinde, her dâim sâkin ve huzurlu bir halde olduğu gibi sâkin ve huzurlu olur. Çünkü

⁶⁵³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 508-509; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 404.

⁶⁵⁴ Gazâlî, tevhîdi, dört mertebeye ayırır: Birinci mertebe, kişinin dili ile “Allâh'tan başka ilâh yoktur” demesine rağmen kalbinin bu sözden gaflet içinde olması veya o sözü inkâr etmesi halidir ki münafıkların tevhîdi böyledir. İkinci mertebe, Müslümanların ekserisinin tasdik ettiği gibi, dilin söylediğini kalbin de tasdik etmesi halidir ki bu tevhîd avâmın tevhididir. Üçüncü mertebe, birçok eşyayı, çokluğuna rağmen Vâhid/Bir ve Kâhâr olan Allâh'tan sudûr etmiş olarak görmektir ki bu tevhîd, Mukrabbûn derecesindeki kulların tevhîdidir. Dördüncü mertebe ise vücûdda (varlık âleminde) tek bir olan Allâh'ı görmektir ki bu tevhîd, Sıddıkların müşâhedesidir. Sûfiler buna, “fenâ fi't-tevhîd/tevhîde fânî olma” derler. Gazâlî, tevekkül ile direkt alâkalı olan tevhîdin, üçüncü mertebedeki tevhîd olduğunu söyler. (Bkz. Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 480.)

⁶⁵⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 479; Gazâlî, *el-Erba'in*, ss. 398-399.

o kişi, bilmektedir ki “rızk, ecel, halk (mahlûkât) ve iş(ler) Allâhü Teâlâ’nın elindedir. O, bu hususta ortağı olmayan tek zâttır. Onun varlığı, hikmeti ve rahmeti, sonsuzdur.” İşte bu inanca sahip olan kişinin kalbi, zarûri olarak Allâhü Teâlâ’ya tevekkül eder, nefsi de sükûnete erip başkasına bakmaktan sarf-ı nazar eder.” Gazâlî’ye göre bu hâlin gerçekleşmemesinin iki sebebi vardır: Birinci sebep yakîn zayıflığıdır. Şöyle ki kişi, yukarıda zikredildiğı şekliyle Allâhü Teâlâ’ya, rızkı, eceli, mahlûkâtı ve her türlü mülkü elinde tutan yegâne zât olduğuna yakînen inanmamaktadır. İkinci sebep ise kalbin fıtraten korkak olmasıdır.⁶⁵⁶

Tevekkülün üçüncü rûknü olan amel ise, tevekkülün ilk iki rûknünün hayata aksetmesi, yani kişinin tevekkül üzerine yaşamasıdır. Ancak, tevekkül üzerine olan bu yaşantı, bazı câhillerin zannettiğı gibi çalışmayı ve tedâvi olmayı terk edip helâk edici şeylere teslim olma şeklinde düşünülmemelidir. Çünkü şerîat/dîn, bir taraftan tevekkülü övüp onu mendûb kılarken bir taraftan da çalışmayı emretmektedir.⁶⁵⁷ O halde, kul, tevekküle uygun bir amelde bulunabilmek için iki hususa dikkat etmek mecburiyetindedir: Birinci husus, kul, rızkını temin etmek için bir amel ortaya koyduğu zaman elin, yemeğın, tohumun, âlet ve benzeri şeyleri kullanma kuvvetinin, tamâmen Allâhü Teâlâ’nın kudretinden kaynaklandığını bilmelidir. İkinci husus, kul kalbiyle, rızkın temini için kullanılan vâsıtalara değil, rızkı yaratan Allâhü Teâlâ’ya tevekkül etmelidir. Gazâlî’ye göre bu anlayışla ortaya konan tevekkül لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ sözünün hayata yansmasıdır. Bu tevekkül anlayışı ile rızkını temin etmeye çalışan kişi, hakîki mânâda *mütevekkil* kişidir.⁶⁵⁸ Yoksa rızık temini için hiçbir gayret ortaya koymadan tembel bir şekilde oturmak, tevekkül değil katıksız bir deliliktir. Çünkü bir kişinin, kendisi için Allâhü Teâlâ’dan, ekmek olmaksızın tokluk yaratmasını veya ayağına gelecek şekilde ekmek için hareket yaratmasını veya kendisi için ekmeğı çiğneyip midesine gönderecek bir melek yaratmasını beklemesi, o kişinin Allâhü Teâlâ’nın âdetini bilmediğinin bir göstergesidir. Birinin, hiçbir zirâî faaliyette bulunmadan Allâhü Teâlâ’dan kendisi için ekin yaratmasını veya cinsi münâsebet olmaksızın eşinden çocuk yaratmasını beklemesi, nasıl ki bir delilik ise

⁶⁵⁶ Gazâlî, *el-Erba’in*, s. 403.

⁶⁵⁷ Bkz. Necm, 53/39.

⁶⁵⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 404-405; Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 516.

amel ortaya konmadan kuru bir tevekkül ile rızkın ayağına gelmesini beklenmesi de o derece bir deliliktir.⁶⁵⁹ İşte bu hakîkatten dolayıdır ki hiçbir su ve bitkinin bulunmadığı, hiçbir yolcunun uğramadığı dağların kuytu yerlerinden birine çekilip tevekkül etmeye kalkışan kişi, nefsinin helâk olmasına sebep olduğu için günâhkârdır.⁶⁶⁰ Rızkın elde edilmesi için gerekli olan sebeplerden uzaklaşmak, hikmeti zorlamak ve Allâhü Teâlâ'nın sünnetine karşı câhilliktir. Sebepleri bırakıp Allâhü Teâlâ'ya güvenmek ve O'nun sünneti mücebince amel etmek ise tevekkül yapmak demektir.⁶⁶¹

İmam Gazâlî, sebeplere tevessül ederek tevekkülde bulunan mütevekkilleri başlıca üç makâma ayırır:

Birinci makâm, sadece Allâhü Teâlâ'nın fazlına güvenerek rızık endişesini terk eden kişilerin makâmıdır. Bu makamdaki kimseler, ölümün, yanında rızkını taşımayan kimseler için değil, eceli gelen kimseler için söz konusu olduğunu düşünürler ve bu yüzden açlıktan ölme korkusuyla rızık taşımanın gereksizliğini savunurlar. Gazâlî'ye göre bu makâm, tevekkül makamlarının en ağırıdır. İkinci makâm, köylerde veya şehirlerde, birinin evinde veya herhangi bir mescitte oturup kazanç yollarını ve rızkın zâhirî sebeplerini terk ederek tevekkülde bulunanların makâmıdır. Bu makam birinci makâma göre daha zayıftır. Çünkü birinci makâmdakilerin çöllerde hayatta kalabilmelerini sağlayacak rızka kavuşmaları ihtimâline göre bu makamdakilerin köylerde veya şehirlerde rızka kavuşma ihtimalleri daha yüksektir. Bununla beraber, bu makamdakilerin, rızkı şehir halkından değil, Allâhü Teâlâ'dan beklemeleri gerekmektedir. Eğer bu makamdaki biri, kendilerine rızık vermeleri için halkın dikkatini çekecek şekilde onlara bakıp durursa, tevekkül hâinden çıkmış olur. Üçüncü makam ise rızkı kazanma yollarına sülûk etmekle beraber, kazandığı rızkı, hayatta kalması için yeter sebep görmeyen kişilerin makâmıdır. Başka bir ifâde ile bu makâm, kazanılan rızka değil, o rızkı veren Allâhü Teâlâ'ya tevekkül edenlerin makâmıdır. Kişinin böyle bir niyetle rızık temini için çalışıp çabalaması, tevekküle mâni değildir. Çünkü bu makamdaki kişi,

⁶⁵⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 516-517.

⁶⁶⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 518.

⁶⁶¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 519.

kesb edilen rızkın Allâhü Teâlâ tarafından her ân yok edebileceğini bilir ve bu yüzden rızka değil, rızkı kazanma yollarını ve sebeplerini kendisine kolaylaştıran ve o rızkı koruyan hakîki kefile, yâni Allâhü Teâlâ'ya güvenir. Ayrıca bu makamdaki kişiler, rızık temini için çalışırken kendileri değil, evlâd ü ıyâlini ve fakirleri düşünerek çalışırlar. Dahası, onlar, rızıklarını temin ederken kalpleri ile değil, bedenleri ile çalışırlar. Gazâlî'ye göre bu tevekkül makâmı, tevekkülün şartlarına ve rükünlerine riâyet edildiği takdirde, evde veya mescidde oturarak yapılan tevekkül makâmından daha şerefli bir makâmdır.⁶⁶²

Gazâlî'ye göre yukarıda sayılan tevekkülün ilk iki makâmı, münferid kişiler için geçerlidir. Evlâd ü ıyâl sâhibi olanlar için uygun olan makam ise sadece üçüncü makâmdır. Çünkü onların tevekkül edeceğim diyerek evlâd ü ıyâlîni açlığa mahkûm etmeleri câiz değildir, hatta haramdır. Bu yüzden evlâd ü ıyâl sâhibi olanların, ailelerinin rızkını temin etmek maksadıyla çalışmaları gereklidir ancak tevekküllerinin bozulmaması için bu çalışmanın da bir sınırı olmalıdır. Bu makamdaki kişi, âilesi için en fazla bir yıla yetecek kadar erzak biriktirebilir, bir yıldan fazla zaman için erzak biriktirmek ise tevekkülün bozulmasına sebep olur.⁶⁶³

Hakîkî mütevekkil, sermâyesine güvenmeyen kişidir. Sermâyeye güvenmemenin alâmeti ise sermâyenin çalınması, ticaretin kötüye gitmesi ve işlerinin engellenmesi durumunda, kişinin hâline râzı olması, nefsinin mutmain halde kalması ve kalbinin sarsılmamasıdır. Kalbin sarsılmaması demek, kalbin varlık hâli ile yokluk hâlinde herhangi bir değişiklik geçirmemesidir. Bu hâl ise kalbin varlık hâlinde iken dünyâ malına ünsiyet kurmaması ile gerçekleşebilir. Bundan dolayıdır ki varlık zamanında mala ünsiyet duyup onunla kendini güvende hissetmeyen kalp yokluk zamanında da herhangi bir sarsıntıya uğramaz. Gazâlî'ye göre kalbin bu hâle gelmesi, ancak kişinin şu şekilde inanması ile gerçekleşebilir: Allâhü Teâlâ'nın

⁶⁶² Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 521-522. (Gazâlî, Hz. Ebûbekir'in (r.a.) halîfeliğe seçildiğinde, âilesinin rızkını temin etmek için pazarda kumaş ticareti yapmasını, bu düşüncesinin doğruluğuna delil gösterir. Ona göre Hz. Ebûbekir'in (r.a.) bu hâli, en mükemmel tevekkül hâlidir ve (halîfeliği zamânında) bu makâma ondan daha lâıyk kimse yoktur. Çünkü o, rızık kazanma yollarını kolaylaştıranın ve rızık sebeplerini düzene koyanın Allâh Teâlâ olduğunu biliyor ve kazanma yollarının şartlarına riâyet ediyordu. O, mal biriktirip yığmak ve övünmek maksadıyla değil, sadece ihtiyâcını karşılayacak kadar rızkı kazanmak maksadıyla çalışıyordu. (Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 522.)

⁶⁶³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 529-538.

hiçbir sermayesi olmadığı halde, rızık verdiği kulları da, birçok sermayesi olduğu halde, sermayesi çalınıp helâk olan kulları da çoktur. Allâhü Teâlâ'nın yaptığı her şey, kulun hayrınadır. Bu inanca sahip olan kişi, bilir ki “eğer Allâhü Teâlâ, bir kişinin sermâyesini yok etmiş ise bu kendisi için hayırdır. Sermâye (helâk edilmeyip) bırakılmış olsaydı, belki onun dîninin fesâda uğramasına sebep olabilirdi. O halde, bununla (sermayenin helâk edilmesi ile) Allâhü Teâlâ, ona lütufta bulunmuştur. (Sermâyenin helâk olmasının sebep olacağı) en nihâî sonuç, kişinin açlıktan ölmesidir. İnanmak gerekir ki kişinin, kendisinden kaynaklanan bir kusur olmaksızın, Allâhü Teâlâ'nın takdiri ile olması durumunda, aç bir şekilde ölmek, âhirette kendisi için hayırlı bir şeydir.” İşte bu şekilde bir inanca sâhib olan kişinin yanında, sermâyenin varlığı ile yokluğu müsâvidir. Bu inanca sahip olmayan kişiden tevekkülün sâdır olması ise imkânsızdır.⁶⁶⁴

İnsanın maddî hayatının devâmı için gerekli olan şeylerin başında rızık geldiği için tevekkül denince, akla daha çok rızık konusundaki tevekkül gelmektedir ancak Gazâlî, tevekkülün sadece rızık konusundaki tevekkül ile sınırlı olmadığı görüşündedir. Ona göre insan, maddî hayatının devâmı için lâzım olan her hususta, tevekkül ile hareket etmelidir. Binâenaleyh düşmana karşı silahlanmak, hırsıza karşı kapıyı kilitlemek ve kaybolmamasına karşı deveyi bağlamak tevekküle mâni değildir. Şu kadar var ki kişi bu durumlarda, zâhirî sebeplere tevessül ederken, *müsebbibü'l-esbâb* olan Allâhü Teâlâ'yı da aklından çıkarmamalıdır. Bir de kul, malını veya canını muhâfaza etmek için sebeplere tevessül edip Allâhü Teâlâ'ya tevekkül etikten sonra, netîce ne olursa olsun, Allâhü Teâlâ'nın takdîrine râzı olmalıdır. Kul, muhâfaza etmeye çalıştığı şeyleri, sağ sâlim bir vaziyette görürse, bunu, Allâhü Teâlâ'nın kendisine verdiği yeni bir nîmet olarak kabûl etmeli, istemediği bir durumla karşılaştığında ise kendisine, âhirette daha güzel bir nîmet vermek üzere Allâhü Teâlâ'nın bu nimeti kendisinden aldığına inanıp kalben râzı ve sevinçli olmalıdır. Gazâlî'ye göre bu anlayış içinde olan kişinin tevekkülü, sahîh bir tevekküldür. Ancak kul, kaybolan malının yokluğuna sabretmekle beraber, kalbinin üzülmeye mâni olamıyorsa, her ne kadar sabır makamında olsa da tevekkül

⁶⁶⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 523-524.

makamından çıkmış demektir. Eğer kişi, karşılaştığı hâlden diliyle şikâyet etmeye kalkışırsa sabır makâmından da çıkmış olur, daha da ileri giderse, yâni kaybolan malını aramak için bedeniyle oraya buraya giderek araştırmaya kalkışırsa, bu durumda bütün makamlardan çıkmış olur. Gazâlî'ye göre bu durumdaki kul, henüz nefs-i emmâre makâmında bulunmaktadır.⁶⁶⁵

Kul, iki sebepten tevekkül etmelidir. Birinci sebep, tam mânâsıyla ibâdete yönelebilmektir. Şöyle ki tevekkül etmeyen kişi, rızık endişesi sebebiyle tam mânâsıyla kendisini ibâdete veremez. Çünkü kişi, ya bedeniyle rızık kazanmaya çalışarak zâhiren meşgûl olur ya da rızık endişesini aklından çıkaramayıp bâtinen meşgûl olur. Bu da, rızık endişesi taşıyan kişinin her hâlükarda, meşgûliyet içinde olup tam mânâsıyla kendisini ibâdete veremeyeceği anlamına gelmektedir. Hâlbuki ibâdetin hakkıyla îfâ edilebilmesi için hem kalbin hem de beden rızık endişesinden olması gerekmektedir. Gazâlî'ye göre bu hâl, sadece tevekkül ehli için mümkündür. Kalbi zayıf olanlar ise ancak gözle görünen mâlum şeyler ile tatmin olduklarından dolayı tam mânâsıyla tevekkül edemezler. Bu yüzden onların dünyâya ve âhirete taalluk eden mühim işlerinden hiçbirini, tam mânâsıyla neticelenmez.⁶⁶⁶ İkinci gâye, tevekkülü terk etmede çok büyük tehlikenin olmasıdır. Çünkü Allâhü Teâlâ, rızık kendisinin yarattığını⁶⁶⁷ ona, kendisinin kâfi⁶⁶⁸ ve kefil olduğunu⁶⁶⁹ yeminle bildirmiş ve kendisine tevekkül edilmesi konusunda emirler vermiştir.⁶⁷⁰ Bütün bunlara rağmen, Allâhü Teâlâ'ya tevekkül etmeyen kişi, Allâhü Teâlâ'nın rızık konusundaki sözlerine îtibâr etmemiş, vaatleri ile iktifâ etmemiş, O'nun kefâletine gönülden teslîm olmamış ve taksimatına râzı olup kanaat etmemiş demektir. Bir başka ifâde ile tevekkül etmeyen kişi, Allâhü Teâlâ'nın emrini, vâadini ve îkazını umursamamış demektir. Gazâlî'ye göre bu hâl, çok büyük bir tehliktir ve bu hâlin sâhibi, büyük bir gaflet içindedir.⁶⁷¹

⁶⁶⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 542-543.

⁶⁶⁶ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 239.

⁶⁶⁷ Rûm, 30/40.

⁶⁶⁸ Zâriyât, 51/58.

⁶⁶⁹ Hûd, 11/6.

⁶⁷⁰ Furkân, 25/58; Mâide, 5/23.

⁶⁷¹ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 243-244.

O halde, rızık konusunda tam mânâsıyla tevekkül etmeyi murâd eden kişi, rızıkın kendisi için takdîr edilen kimseye mutlaka ulaşacağına inanmalı, şeytanın tevekkül etmeye çalışan kişiye çok ciddi engellemelerde bulunup yoğun vesveseler vereceğini, Şeytandan gelen engellemeler ve ilkâ edilen vesveseler karşısında son derece ciddi riyâzat yapmak gerektiğini bilmelidir. Gazâlî'ye göre tam mânâda tevekkül için yapılan mücâhede ve riyâzatlar, şeytandan gelen vesveseleri mutlak mânâda kaldırmaya yeterli değildir. Çünkü vesveselerle mücâdele son derece zor bir iştir. Öyle ki yetmiş yıllık mücâhedenin bile ibâdetteki vesveseye mâni olmak için yeterli olmayabilir. Bu yüzden, şeytan'dan gelen vesvese ile baş edebilmek için son nefese kadar mücâdele ve mücâhedeye devâm edilmelidir.⁶⁷²

f. Muhabbet

Muhabbet kelimesi sözlükte, birinin hayırlı/iyi olarak gördüğü bir şeyi elde etmeyi istemesi mânâsındır. Bu mânâdaki muhabbet, bazen lezzet duyulan bir şeye karşı, bazen kendisinde menfaat görülen bir şeye karşı bazen de kendisinde birtakım fazîletler bulunan şeye karşı beslenebilir.⁶⁷³ Muhabbet kelimesinin ıstılâhî mânâsı ise kalbin, külfetsiz bir şekilde Allâhü Teâlâ'ya ve O'na âit olan şeylere meyletmesi, Allâhü Teâlâ'nın emrettiklerine boyun eğmek, yasakladıklarından kaçınmak ve O'nun hükmüne ve takdîrine râzı olmak⁶⁷⁴ gibi mânâlara gelmektedir. Muhabbet, kimine göre sevilen herhangi bir şeyde, sevdiği kişiyi kendisine tercih etmektir, kimine göre ise Allâhü Teâlâ'nın yaratmış olduğu bütün mahlûkâtta lezzet duyup yaratıcıda yok olmak/fenâya ermektir.⁶⁷⁵

Bazı mutasavvıflar muhabbeti üç kısma ayırmıştır. Birincisi, sırf Allâhü Teâlâ'nın rızâsı uğruna müminlere karşı beslenen muhabbettir. Bu tür muhabbetin alâmeti, müminlere ezâ ve cefâ vermekte sakınıp onların menfaatini gözetmektir. Muhabbetin ikinci kısmı, Allâh rızâsı için Rasûlüllâh'a (s.a.v.) karşı beslenen

⁶⁷² Gazâlî, *a.g.e.*, s. 279.

⁶⁷³ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 214.

⁶⁷⁴ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 79.

⁶⁷⁵ Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 79.

muhabbetir. Bu muhabbetin alâmeti ise Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) sünnetine tâbi olmaktır. Muhabbetin üçüncü kısmı ise Allâhü Teâlâ'ya karşı beslenen muhabbetir. Bu tür muhabbetin alâmeti ise Allâhü Teâlâ'ya karşı yapılması gereken tâatleri, mâsiyetlere tercih etmektir.⁶⁷⁶

İmam Gazâlî, nefsin kendine uygun olan şeye meyl etmesi mânâsına gelen muhabbetin eksik nefisler için düşünülebileceğini söyler. Zîra eksik nefis, kendisine lâyık gördüğü bir şeyin elden kaçması durumunda, o şeyi elde etmek gâyesi ile muhabbet besler. Bu mânâdaki muhabbetin kullar için kullanılması câiz ancak Allâhü Teâlâ için kullanılması muhaldir. Çünkü her türlü kemâl, cemâl ve behâ sıfatlarının sâhibi olan Allâhü Teâlâ'nın herhangi bir şeye nâil olmak niyetiyle kendisinden başkasına muhabbet etmesi söz konusu olamaz. Onun bakışı, sadece kendi zâtına ve fiillerinedir. “Zîrâ varlık âleminde O'nun zâtından ve fiillerinden başka bir şey yoktur.”⁶⁷⁷

İmam Gazâlî, dînin bütün güzelliklerinin ve güzel ahlâkın tamâmının muhabbetin bir semeresi olduğunu söyler. Ona göre kaynağı muhabbet olmayan her hâl ve hareket, hevâya tâbi olmanın bir eseridir. Kötü ahlâk olarak nitelendirilen şeyler de bunlardır.⁶⁷⁸ Kulun Allâhü Teâlâ dışındaki herhangi bir varlığı, Allâhü Teâlâ'ya nisbet etmeksizin sevmesi, onun mârifetullâh hususundaki cehâletinden ve kusûrundan kaynaklanmaktadır. Çünkü hakîki kul, sevdiği şeyi, o şeyin Allâhü Teâlâ'ya olan nisbeti sebebiyle sever. Bu nisbeti hesâb ederek kulun Allâhü Teâlâ dışındaki varlıklara muhabbet beslemesinde bir mahsur yoktur, hatta bu muhabbet, Allâhü Teâlâ'ya olan nisbeti sebebiyle övgüye mazhar bir muhabbet olur. Rasûlüllâh'a (s.a.v.), âlimlere ve müttakî kullara duyulan muhabbetler de bu kapsamda değerlendirilir. Çünkü Allâhü Teâlâ'nın sevgisine mazhar olan bu zâtlara duyulan muhabbet, muhabbetin aslı olan muhabbetullâha râcidir ve onun dışına çıkmaz. “Basîret ehli zâtlar yanında, Allâhü Teâlâ dışında, hakîkaten muhabbet duyulan başka bir varlık yoktur. Binâenaleyh O'nun dışındakilerin hiçbirisi,

⁶⁷⁶ Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn*, s. 177.

⁶⁷⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, ss. 67-68.

⁶⁷⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 87.

muhabbete lâıyk değildir.” Bu yüzden O’nun dışındakiler için iddiâ edilen muhabbet, vehim ve hayalden ibârettir, hakikat değil, mecâzdır.⁶⁷⁹

Bu düşüncelerden hareketle İmam Gazâlî, Allâhü Teâlâ’ya muhabbet etmenin, O’nu tanımanın bir neticesi olduğunu, binâenaleyh Allâhü Teâlâ’yı tanıyan kimsenin doğal olarak O’nu sevmeye başlayacağını söyler. Ona göre bu sevgisinin göstergesi, O’nun dışındaki hiçbir şeyin sevgisini, O’nun sevgisine tercih etmemektir. Bundan dolayıdır ki babalarını, oğullarını, kardeşlerini ve eşlerini, Allâh’tan, O’nun elçisinden ve O’nun yolunda cihat etmekten daha fazla seven müminler hakkında, ilâhî ikaz vârid olmuştur.⁶⁸⁰ Bu ilâhî îkaza istinâden İmam Gazâlî, Allâhü Teâlâ dışındaki varlıkları, Allâhü Teâlâ’dan daha fazla seven kişinin kalbinde hastalık olduğunu söyler. Çünkü kalp Allâhü Teâlâ’yı sevecek fıtratta yaratılmıştır. O halde, ekmeği ve suyu sevecek fıtrata sahip olan bir midenin, toprağı ekmek ve sudan daha fazla sevmeye başlaması nasıl ki bir hastalık alâmeti ise Allâhü Teâlâ’yı sevme fıtratı üzerine yaratılan bir kalbin de mâsivâyı O’ndan daha fazla sevmeye başlaması, kalp için bir hastalık alâmetidir. Bu tür hastalıkların teşhîs ve tedâvisini yapabilecek doktorlar, kalpleri, dünyevî sevgilerin istilasını ile hastalanmamış hakîki âlimlerdir. Çünkü kendisi hasta olduğu için kalbi mâsivâ sevgisi ile hastalanmış bir âlimin, aynı hastalığa müptelâ olan başka birini tedâvi etmesi imkânsız bir durumdur.⁶⁸¹

Gazâlî’ye göre dünyâda iken kazanılması gereken muhabbet, iki yolla elde edilir:

Birinci yol, “dünyâ ile olan alâkaların kesilmesi ve Allâhü Teâlâ dışındakilerin sevgilerinin kalpten çıkarılmasıdır.” Çünkü kalp, bir kaba benzer. Nasıl ki kaptaki su çıkmadan oraya sirkenin sığması mümkün değilse, kalpteki mâsivâ sevgisi çıkmadan, oraya Allâhü Teâlâ’nın sevgisinin girmesi de mümkün değildir. “*Allâh, bir kişi için içerisinde iki kalp yaratmamıştır...*”⁶⁸² âyet-i kerîmesi bu hususa işâret etmektedir. Binâenaleyh kuldaki muhabbetüllâhın kemâl dereceye

⁶⁷⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 18.

⁶⁸⁰ Bkz. Tevbe, 9/24.

⁶⁸¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 623-624.

⁶⁸² Ahzâb, 33/4.

çıkması, kulun bütün kalbiyle Allâhü Teâlâ'yı sevmesi ile mümkün olabilir. Bu yüzden, kalbinde Allâhü Teâlâ sevgisinin varlığını iddiâ eden kul, eğer kalbinin bir penceresinden mâsivâyâ iltifât etmeye kalkışırsa, ondaki muhabbetüllâh, mâsivâyâ olan iltifât ölçüsünde azalmaya başlar. Nasıl ki kaptaki su arttıkça sirke miktârı azalırsa, kalpteki mâsivâ sevgisi arttıkça muhabbetüllâhın miktârı da o ölçüde azalır.⁶⁸³

Muhabbetin elde edilmesinin ikinci yolu ise mârifetullâhı kuvvetlendirerek onun kalbe dolmasını ve kalbi kuşatmasını sağlamaktır. Bu hâle gelebilmek için kalbin, dünyânın bütün meşgûliyetlerinden arındırılması gerekmektedir. Bu arındırmanın tahakkuk etmesi, muhabbeti elde etmenin birinci yolunu geçmekle mümkündür. Nasıl ki bir tarlaya tohum atmadan önce, o tarlalarının zararlı otlardan temizlenmesi gerekiyorsa, mârifet tohumunun kalbe yerleşip kuvvetlenmesi için de kalbin mâsivâ sevgisinden temizlenmesi gerekmektedir. Mâsivâ sevgisinden temizlenen kalbe atılan mârifet tohumu, işte o zaman muhabbet ağacının yeşermesine vesile olacaktır.⁶⁸⁴

Allâhü Teâlâ'ya karşı beslenen muhabbet, asıl îtibâriyle bütün müminlerde ortak olsa da bu muhabbetin kuvveti, herkeste farklı derecelerde bulunur. Gazâlî'ye göre bu farklılık, muhabbetin meydâna gelmesine sebep olan mârifetin farklı derecelerde olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim insanların ekserisinde, Allâhü Teâlâ'nın birtakım isim ve sıfatlarının icmâlî bilgisi vardır. Binâenaleyh onların Allâh'ı tanıyıp sevmesi de sâhib oldukları bu sınırlı bilgileri kadardır. Öyle ki bazen onlar, Allâhü Teâlâ'ya âit olan bu isim ve sıfatlar için O'na lâayık olmayan birtakım hayâlî mânâlar kullanırlar.⁶⁸⁵ İşte bu yüzden, Allâhü Teâlâ'yı, bütün isim ve sıfatlarının tafsilatıyla bilen birinin O'na olan muhabbeti ile O'nu sınırlı veya eksik bir bilgi ile tanıyan birinin muhabbeti bir olmaz.⁶⁸⁶ Bu düşünceden hareketle Gazâlî,

⁶⁸³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 46.

⁶⁸⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 47.

⁶⁸⁵ Gazâlî, bu durumun daha iyi anlaşılması için şöyle bir örnek verir: Şâfiî Mezhebine mensup olan herkes, İmam Şâfiî'yi (r.h.) sevmek konusunda müşterektirler, ancak bütün Şâfiîler'in mezhep İmamına olan muhabbeti bir değildir. Çünkü bütün Şâfiîler, İmam Şâfiî'ye (r.h.) dâir mârifette aynı derecede değildirler. Bu yüzden, İmam Şâfiî'yi (r.h.) avâm bir Şâfiî'nin sevmesi ile fakih bir Şâfiî'nin sevmesi farklıdır. (Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 53.)

⁶⁸⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 53.

Allâhü Teâlâ'ya muhabbet beslediğini iddiâ eden herkesin muhabbetinin, hakîki bir muhabbet olmadığını söyler. Zîra şeytan, bazen aldatmacayla bir kişiye Allâhü Teâlâ'yı sevdiği yönünde telkinlerde bulunabilir. Bu yüzden Allâhü Teâlâ'yı hakîki mânâda seven kişide birtakım alâmetlerin bulunması gerekir. Bu alâmetler başlıca on tanedir:

Birincisi, ölümü sevmektir. Çünkü kulun sevdiğini iddiâ ettiği Allâhü Teâlâ'yı keşif ve müşâhede yoluyla görebilmesi, sadece selâm yurdu olan âhiret hayatında mümkündür. Âhiret hayatı ise ölümden sonra başlayacak olan bir hayattır. O halde, kişi, eğer Allâhü Teâlâ'ya karşı sevgisinde samîmî ise ölümü de sevmelidir. “*Kim Allâh’a kavuşmayı severse Allâh da onunla karşılaşmayı sever*”⁶⁸⁷ buyrulması, bu hususa işâret etmektedir. Kişinin ölümü sevmesi ise söz ile değil, ölüme sebep olan sebeplerle karşılaşıldığı zaman anlaşılır. Bu yüzden Gazâlî, Allâhü Teâlâ'nın, kendisini seven kişilerin sevgilerinde samîmî olduklarını isbât için onlara Allâh yolunda savaşıp şehit olmayı istemelerini şart koştuğunu⁶⁸⁸ söyler.⁶⁸⁹

İkinci alâmet, kişinin, Allâhü Teâlâ'nın sevdiği şeyleri, zâhirinde ve bâtınında kendi sevdiği şeylere tercih etmesidir. Bu tercih ise birtakım meşakkatli amellere katlanmayı, hevâsına tâbi olmaktan ve tembellikten kaçınmayı, Allâhü Teâlâ'nın tâatına sınıksız sarılmayı, nâfileler ile O'na yaklaşmayı ve tıpkı sevenin sevdiği kişi yanında birtakım meziyetler talep ettiği gibi Allâhü Teâlâ'nın indinde birtakım meziyetler talep etmeyi gerekli kılar.⁶⁹⁰

Üçüncü alâmet, dilinden düşürmeyecek ve kalbinden boşalmayacak şekilde, Allâhü Teâlâ'nın zikriyle mecnûna dönmektir. Zîra bir şeyi seven kişi, hem o şeyi hem de şeyle alâkalı şeyleri çokça zikreder. O halde, Allâhü Teâlâ'yı seven kişi de O'nu çokça zikretmeli, O'nun kelâmı olan Kur'ân-ı Kerîm'i, O'nun elçisini ve O'nunla alâkalı olan her şeyi sevmelidir. “Çünkü bir insanı seven kişi, onun mahallesinin köpeğini de sever.” Gazâlî'ye göre bu hâl, yâni hakîki mânâda sevilen

⁶⁸⁷ Müslim, Zikir, 14-17; Nesâî, Cenâiz 10. (Ayrıca bkz. Buhârî, Rikâk 41; Tirmizî, Cenâiz 67, Zühd 6; İbni Mâce, Zühd 31.

⁶⁸⁸ Bkz. Saff, 61/4; Tevbe, 9/111.

⁶⁸⁹ Gazâlî, a.g.e., c. VI, ss. 71-72.

⁶⁹⁰ Gazâlî, a.g.e., c. VI, s. 74.

zâta duyulan muhabbetin o zât ile ilgili olan şeylere de duyulması, sevgide şirki/ortaklığı îcâb ettirmez. Buna göre Rasûlüllâh’a (s.a.v.), Kitâbullâh’a ve Allâhü Teâlâ ile alâkalı olan şeylere karşı duyulan muhabbet, Allâhü Teâlâ’nın gayrisine duyulan muhabbet kapsamında değerlendirilmez. Bilakis bu tür muhabbet, muhabbetin kemâl derecede olduğunun bir alâmetidir. “Kimin kalbinde Allâhü Teâlâ’nın muhabbeti gâlib gelmiş ise o kişi Allâh’ın yarattığı her şeyi sever. Çünkü onlar, O’nun mahlûkudur. O halde, nasıl olur da, kişi, Kur’ân’ı, peygamberi ve Allâh’ın sâlih kullarını sevmeyiz?!” “*De ki ‘eğer Allâhü Teâlâ’yı seviyorsanız, bana uyun ki Allâh da sizi sevsin...*”⁶⁹¹ âyet-i kerîmesi, bu hakîkate işâret etmektedir.⁶⁹²

Dördüncü alâmet, halvete çekilmeye, Allâhü Teâlâ’ya münâcâtta bulunmaya ve O’nun kitâbını okumaya ünsiyet kurmaktır. Bu haldeki kişi, Teheccüd namazına devâm eder, gecenin sessizliğini ve vaktin saflığını ganîmet bilir. Çünkü kişi, gecenin bu vaktinde, ibâdete mâni olacak engellerden kesilmiştir. Gazâlî’ye göre sevginin en alt derecesi, sevgili ile halvette bulunmaktan ve ona münâcâtta bulunmaktan lezzet almaktır. O halde, uyku ve eş-dostla sohbet, kendisine Allâhü Teâlâ’ya münâcâtta bulunmaktan daha lezzetli gelen kişinin Allâhü Teâlâ’ya olan muhabbeti, sahîh değildir.⁶⁹³ Binâenaleyh kulun Allâhü Teâlâ’ya beslediği muhabbetin hakîki muhabbet olduğunu gösteren âmetlerden biri de onun, sevgili Rabb’ine münâcât etmeye kemâl derecede ünsiyet duyması, O’nunla halvette bulunmadan son derece hoşlanması, halvetini zehirleyen ve münâcât lezzetine mâni olan her şeyden son derece kaçınmasıdır. “Ünsiyetin alâmeti ise aklın ve anlayışın tamâmen münâcât lezzetine gark olmasıdır.”⁶⁹⁴

Beşinci alâmet, mâsivâdan herhangi bir şeyin elden kaçmasına hiç üzülmemek ancak Allâhü Teâlâ’nın zikrinden ve taatından herhangi birinin geçmesine son derece üzülmektir.

Altıncı alâmet, Allâhü Teâlâ’ya tâatta bulunmayı nîmet bilmek ve tâatları ağır görmemektir.

⁶⁹¹ Âl-i İmrân, 3/31.

⁶⁹² Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 75-76.

⁶⁹³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 76-77.

⁶⁹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 77.

Yedinci alâmet, Allâhü Teâlâ'nın bütün mahlûkatına karşı müşfik ve merhametli olup O'nun bütün düşmanlarına ve O'nun kerih gördüğü şeyleri yapanlara karşı sert olmaktır.

Sekizinci alâmet, Allâhü Teâlâ'ya karşı beslenen sevgide korkak olup O'nun heybeti ve azameti karşısında ezik halde bulunmaktır. Gazâlî'ye göre korku ile sevgi birbirlerine tezat teşkil etmez ancak Allâhü Teâlâ'nın azametini idrâk etmek, O'nun heybeti karşısında ezilmeyi gerekli kılar.

Dokuzunca alâmet, muhabbeti gizlemek, muhabbet davasından kaçınmak, vecd ve muhabbeti açığa vurmaktan sakınmaktır.

Onuncu alâmet ise Allâhü Teâlâ'ya ünsiyet duymak ve (O'nun takdirine) rızâ göstermektir.⁶⁹⁵ O halde, her kim Allâhü Teâlâ'ya muhabbet etmeyi murâd ederse, bu on alâmeti üzerinde barındırmalıdır.

g. Kadere Rızâ Göstermek

Rızâ kelimesi sözlükte, bir şeyden memnun ve hoşnut olmak, sızlanıp yakınmamak, bir şeyi kabûl etmek, beğenmek, tasvip etmek, tercih etmek⁶⁹⁶ gibi mânâlarda kullanılırken, ıstılahta, kalbin, takdîr-i ilâhî gereği tahakkuk eden kazânın acılığından mutluluk duyması,⁶⁹⁷ kulun, kendisi hakkında Allâh'ın takdirine râzı olup seçimde bulunmayı terk etmesi, kalbin (ilâhî) hükümler altında sükûnete ermesi, kulun hakkında cereyan eden ilâhî hükümleri sevinçle karşılaması⁶⁹⁸ gibi mânâlarda kullanılmaktadır.

Abdülkerim el-Kuşeyrî, Iraklı ve Horasanlı sûfîlerin, rızânın, kulun gayretleri neticesinde elde ettiği bir makam mı yoksa Allâhü Teâlâ tarafından kalbe ilkâ edilen bir hâl mi olduğu konusunda ihtilâf ettiklerini söyler. Horasanlı sûfîlere göre rızâ, tevekkül makâmının nihâî noktasıdır, Iraklı sûfîlere göre ise rızâ, kulun kesbine hâcet

⁶⁹⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 78-87.

⁶⁹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 356; Cevherî, *es-Sihâh*, VI/2357.

⁶⁹⁷ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 181.

⁶⁹⁸ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 72.

olmaksızın Allâhü Teâlâ tarafından kalbe indirilen bir hâldir. Kuşeyrî'ye göre bu iki görüşün arasını birleştirmek mümkündür. Şöyle ki rızânın başlangıcı, kulun çalışma ve gayretleri ile elde edilebilecek makamlardan bir makâm; nihâyeti ise kulun çalışmaları ile elde etmesi mümkün olmayan hallerden bir hâldir.⁶⁹⁹

Rızâ hakkında yapılan târiflerdeki farklılıklar, Kuşeyrî'ye göre her sufînin içinde bulunduğu farklı hâl ve meşrepten kaynaklanmaktadır. Ona göre rızâ konusunda bilinmesi gereken en önemli husus, kulun râzı olması emredilen kazâ-i ilâhîye râzı olmasıdır. Yoksa günahlar ve Müslümanların içine düştükleri fitne durumları gibi kazâ-i ilâhî gereği meydâna gelen hâdiselere rızâ göstermek, ne câizdir ne de vâcibdir. Kuşeyrî bu düşüncesini, üstadı Ebû Alî ed-Dekkâk'ın şu sözü ile destekler: “Rızâ, belâyı hissetmemen değil, (ilâhî) hükme (kadere) ve kazâyâ îtiraz etmemendir.”⁷⁰⁰

İmam Gazâlî, Allâhü Teâlâ'nın takdîrine rızâ göstermenin, muhabbetüllâhın semerelerinden bir semere olduğunu ve bu makâmın mukarrebûn zümresindeki kulların makamlardan bir makam olduğunu söyler. Ona göre bu makâmın hakîkati, sadece Allâhü Teâlâ'nın te'vîl öğrettiği, derin anlayış bahşettiği ve dinde fakîh kıldığı âlimlere mâlûmdur.⁷⁰¹

Gazâlî'ye göre rızâ, Allâhü Teâlâ'ya muhabbet eden ve bütün meşgûliyetini O'na hasreden kulun, sevgili Rabb'inin fiilleri karşısındaki memnuniyetinin bir ifâdesidir. Bu memnuniyet, iki şekilde kendisini gösterir:

Birincisi, elem verici şeylerle karşılaşıldığında elem hissinin ortadan kalkması şeklinde olur. Savaşta yaralanan bir askerin acısını hissetmemesi, bir işle meşgûl olan kişinin ayağına batan dikenin acısını hissetmemesi ve âşığın mâşuku uğruna, başına gelen sıkıntıları hissetmemesi, bu duruma örnek gösterilebilir. Sayılan bu olumsuz hâdiseler karşısında elem hissinin ortadan kalkması, kalbin meşgûliyetinden kaynaklanmaktadır. Başka bir ifâdeyle söylemek gerekirse, yapılan işin sevgisi, kalbi istila edince, kalp gayri ihtiyârî o işle meşgûl olmakta ve kişi mâruz kaldığı olumsuz

⁶⁹⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, ss. 264-265.

⁷⁰⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 266.

⁷⁰¹ Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, s. 95.

hâdisenin acısını hissetmemektedir. Gazâlî'ye göre bir şeye karşı muhabbetin derecesi, o şey uğruna karşılaşılan elem verici hâdiselerden etkilenmenin derecesini doğrudan etkiler. Binâenaleyh bir şeye karşı düşük derecede muhabbet ediliyorsa, o şey uğruna başa gelen olumsuz bir hâdisenin düşük derecedeki acıları hissedilmez ancak bir şeye ileri derecede muhabbet ediliyorsa, o şey uğruna başa gelen olumsuz hadisenin en ağır derecedeki acıları hissedilmez. Bundan dolayıdır ki Allâhü Teâlâ'ya karşı en üst seviyede muhabbet eden bir kul, rızâ ile hareket ettiği için O'nun takdiri neticesinde, başına gelen en acı durumlar karşısında bile elem hissetmez.⁷⁰²

Memnuniyetin ikinci şekli ise elem verici şeyin farkına varılmasına ve acısının hissedilmesine rağmen, başa gelen hâdiseye râzı olunması ve o şeyin bilinçli olarak murâd edilmesidir. Tıpkı elde edeceği sıhhat uğruna, kan aldırان veya hacamat yaptıran birinin, işin başında, bu işi bilinçli olarak murâd etmesi ve karşılaştığı acıya râzı olması veya kazanç uğruna sefere çıkan birinin ta baştan yolculuk zahmetine râzı olup yolculukta karşılaştığı zorluklara sabretmesi gibi. Gazâlî'ye göre her iki kişi de netîce itibariyle elde edecekleri faydayı gözeterek yaptıkları işi bilinçli olarak tercih etmişler ve o iş sebebiyle karşılaşacakları elem ve ızdırâba baştan râzı olmuşlardır. Allâhü Teâlâ'nın kendisine vereceği sevâba ve bu sevap neticesinde âhirette karşılaşacağı nimetlere inanan bir kul da, başına gelen belâ ve musîbetlerin, Allâhü Teâlâ'nın bir imtihanı olduğunu bilir, onlara râzı olur ve onların acılarına sabreder. Dahası, bu belâ ve musibetlerin acılarını sever ve onları, kendisine veren Allâhü Teâlâ'ya şükreder.⁷⁰³

Kulun sevap kazanmak ve âhirette nimetlere kavuşmak maksadıyla başına gelen belâ ve musîbetlere rızâ göstermesi câiz ise de rızâ makamındaki kulun esâs maksadı, Allâhü Teâlâ'nın rızâsına nâil olmak olmalıdır. Çünkü kalbine muhabbetüllâh hâkim olan kişinin sevdiği ve murâd ettiği tek şey, mahbûbu olan Rabb'inin murâdı ve rızâsıdır.⁷⁰⁴ Onların kalbinde, Allâhü Teâlâ'nın sevgisi o dereceye ulaşmıştır. Onlar, bu sevginin tesiriyle, Allâhü Teâlâ'dan gelen belâ ile

⁷⁰² Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 103.

⁷⁰³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 104.

⁷⁰⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 104.

nimetin arasında fark gözetmez olmuşlardır. Bu dereceye ulaşan kimseler, her şeyin Allâh'tan olduğuna, dolayısıyla başa gelen her şeyde, O'nun rızâsının bulunduğu inanırlar ve belâya uğradıkları hallerde bile sevinirler.⁷⁰⁵ Gazâlî'ye göre bu hâl, şaşılacak bir hâl değildir. Zîra insanların, birtakım maddî menfaatler uğruna, hevâlarına muhâlefet ederek birtakım sıkıntılara seve seve katlandıkları ve o halleri rızâ ile karşıladıkları müşâhede edilen mâkul şeylerdir. O halde, Allâhü Teâlâ'nın sevgisine mazhar olup âhiret nimetlerine nâil olmak için başa gelen musîbetleri sabırla karşılamak ve O'nun takdîrine rızâ göstermek de evleviyetle mâkul ve mümkün bir hâldir. Kulun belâ ve musîbetleri rızâ ile karşılaması, yukarıda da ifâde edildiği üzere iki şekilde tahakkuk eder: Birisi, vaat edilen sevâba nâil olma beklentisi ile diğeri ise başa gelen belâ ve musîbetin Allâh'ın takdiri neticesinde gerçekleştiğine îman iledir.⁷⁰⁶

Kulun başına gelen belâ ve musîbetler karşısında duâ etmesi, şâhit olduğu günâhları kerih görmesi, günâh ehline ve günâhın işlenmesine sebep olan âmillere öfkelenmesi, işlenen günâhın izâlesi için iyiliği emredip kötülüğü nehy etmekle meşgul olması, rızâ makâmına zarar vermez. Çünkü rızâ makâmının en üst makâmında olan Rasûlüllâh (s.a.v.), diğery peygamberler ve ilâhî övgüye mazhar olmuş kullar, karşılaştıkları olumsuz hâdiseleri, ilâhî bir imtihan olarak görüp bu imtihanı rızâ ile karşılamışlar ancak hiçbir zaman duâdan da geri kalmamışlardır. Buna rağmen, te'vîl ilmine vâkıf olmayan ve şerîatın esrârına karşı gaflet içinde olan bazıları, günâhları, fücürâtı ve küfrü, Allâhü Teâlâ'nın birer takdiri zannetmişler ve bunlara karşı rızâ ile hareket etmek gerektiğine kâil olmuşlardır. Gazâlî'ye göre böyle bir anlayışın rızâ anlayışı ile bağdaşması, aslâ söz konusu değildir.⁷⁰⁷ Bazılarının, münkerâtı, ilâhî takdîr neticesinde gerçekleşen birer hâdiseler olarak görmeleri ve onlara rızâ göstermeleri, güzel ahlâk değil, katıksız bir cehâlettir. Çünkü aynı anda, bir şeye rıza göstermek ve o şeyden nefret etmek tenâkuz teşkil eden bir hâldir. Bununla beraber, bir şeyden bir yönden nefret edilirken başka bir yönden o şeye rızâ gösterilebilir. Örneğin aynı zamanda, birbirlerine düşman olan iki

⁷⁰⁵ Gazâlî, *Adabu's- Sohbe ve'l-Muâşere*, s. 28.

⁷⁰⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, s. 109.

⁷⁰⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 110-111.

farklı kişiye düşman olan birinin ölümü, hasmını bir açıdan sevindirir bir açıdan da üzer. Şöyle ki ölen kişiye düşman olan kişi, bir taraftan düşmanı öldüğü için sevinirken bir taraftan da düşmanının düşmanı öldüğü için üzülür. Bu durumda kişi, bir açıdan sevinmiş başka bir açıdan üzülmüş olur. Gazâlî'ye göre günahlar karşısındaki takınılması gereken tavır da aynen böyle olmalıdır. Yâni kişi, bir günâha şahit olduğu zaman bir taraftan, o günâhın Allâhü Teâlâ'nın takdiri gereği işlenmiş⁷⁰⁸ olmasından dolayı O'nun takdirine rıza gösterirken; diğer taraftan da o günâhın, kulun kesbi ile ortaya çıkması ve bu günâhın Allâhü Teâlâ'nın öfkesine sebep olmasından dolayı üzüntü duymalıdır.⁷⁰⁹

Allâhü Teâlâ'nın takdirine rızâ göstermek, tevekkül ile doğrudan bağlantılıdır. Sünnetüllâha tâbi olarak esbâba tevessül etmek, tevekküle mâni olmadığı gibi rızâyâ da mâni değildir ancak başa gelen belâ ve musîbetlerden dolayı şikâyetle bulunmak ve bunları kalben kerih görmek rızâ hâline mânidir. Gazâlî'ye göre kulun şükretmek ve Allâhü Teâlâ'nın kudretini açığa çıkarmak maksadıyla başına gelen belâ ve musîbetleri dillendirmesi, rızâ hâlini ortadan kaldırmaz.⁷¹⁰ Aynı şekilde, günahların bolca işlenip hayrın az işlendiği bir memlekette hicret etmek, rızâ makâmına zarar vermez. Hatta böyle bir yerde ikâmet etmektense hicret etmek daha evlâ olur. “...Allâh'ın arzı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!..”⁷¹¹ âyet-i kerîmesi, bu hususa işâret eder. Ancak evlâd ü iyâl ve benzeri birtakım mâniler sebebiyle böyle bir yerde ikâmet etmek mecburiyetinde kalan kişi, içinde bulunduğu hâle kalben rızâ göstermemeli, mutmain olacak şekilde nefsin o hâle alıştırmamalı ve dâimâ şöyle duâ etmelidir: “...Ey Rabb'imiz! Bizi, âhâlisi zâlim olan şu memlekette çıkar...”⁷¹² Çünkü zulmün yaygınlaşması durumunda inen belâ, hiçbir ayırım gözetmeksizin herkesin helâk olmasına sebep olur ve bu durumdan zâlimlerle

⁷⁰⁸ Ehl-i Sünnet îtikadına göre fiili kesb eden kul, halk eden Allâh Teâlâ'dır. Kulların kaderlerinde, onların cüz'î irâdesi de etkilidir. Buna göre işlenen fiil, münkerât türünden de olsa, o fiilin hâlıkı Allâh Teâlâ olduğu için, o fiilin husûle gelmesi, bir anlamda takdîr-i ilâhî ile gerçekleşmiş olmaktadır. Günâhın Allâh Teâlâ'nın takdîri olması, “hayır ve şerrin Allâh Teâlâ'dan olması” inancının bir gereğidir. Gazâlî'ye göre bu husus, daha fazla ifşâ edilmeye ruhsat verilmeyen kaderin sırlarından bir sırdır. (Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, s. 115.)

⁷⁰⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 113.

⁷¹⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 116.

⁷¹¹ Nisâ, 4/97.

⁷¹² Nisâ, 4/75.

beraber Allâhü Teâlâ'ya itâat eden (mazlum) insanlar da etkilenmiş olur. “*Bir de öyle bir fitneden sakının ki o, içinizden sadece zulmedenlere isâbet etmekle kalmaz...*”⁷¹³ âyet-i kerîmesi, bu hususa işâret etmektedir.⁷¹⁴

Kalbi tasfiye etme yollarından biri de Cenâb-ı Hakk'ın takdîr etmiş olduğu kader rızâ göstermektir. Kul, Rabb'ine karşı hakîkî mânâda kulluk yaptığı takdirde, zengin olan Rabb'inin rızkına kefil olduğunu yakînen bilir, Rabb'inin her şeye kâdir olduğuna, her ân kendisinin ihtiyâçlarından haberdâr olduğuna ve O'nun vaat ve tehditlerinin hak olduğuna kalben inanır. Gazâlî'ye göre kalbin kendisini meşgûl eden ilgi ve alâkalardan kurtulup sükûnete ermesi, ancak bu sâyede mümkün olur. Kul, bütün işlerinde tedbiri, semâvât ve arzın düzenleyicisi olan Allâhü Teâlâ'ya bıraktığı zaman nefis/kalp, idrakten âciz kaldığı şeyleri düşünmekten kurtulup rahata kavuşur. Böylece kişi, kalbini meşgûl etmekten ve zaman öldürmekten başka bir işe yaramayan, yarın ne olup olmayacağı düşüncesinden, işlerin nasıl ve ne şekilde olacağı tasasından, *keşke* ve *belki* gibi boş ifâdelerinden kurtulur, kalbinin, pişmân olacağı şekilde faydasız meşgûliyetlere dalmasına mâni olur. Eğer kişi, rızık konusunda endişeleniyor ve kalbinin bu hususlarla meşgûliyetine engel olamıyor ise nefisine hitâben, “*De ki: Allâh'ın bizim için yazdığından başkası, bize aslâ erişmez. O, bizim Mevlâmızdır. Onun için müminler yalnız Allâh'a dayanıp güvensinler*”⁷¹⁵ âyet-i kerîmesini okumalı ve kendi kendisine şöyle nasîhat etmelidir: “Ey nefis! Takdîr edilen mutlaka olacaktır. Öfkelenmede bir fayda yoktur. Hayır, Allâh'ın yarattığındadır. Öfkelenecek bir taraf yoktur. ‘Rab olarak Allâh'tan râzı oldum’ diyen sen değil miydin? Nasıl olur da, O'nun kazâsına râzı olmazsın?! Kazâ, rubûbiyyetin şânından ve hakkındandır. Sana düşen ise (kazâyâ) rızâ (göstermek)tir.”⁷¹⁶

Eğer kişi, bu minvâl üzere hareket edecek olursa, başına gelen belâ ve musîbetler karşısında nefisine kolayca hâkim olabilir ve sabırsızlığa karşı, kalbini zabt u rabt altına alabilir. Böylece kişi, rızâ ile hareket etmiş olur, başına gelenlerden

⁷¹³ Enfâl, 8/25.

⁷¹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 117.

⁷¹⁵ Tevbe, 9/51.

⁷¹⁶ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 298-299.

dolayı şikâyeteye kalkışmaz; belâ ile ilk karşılaştığı esnâda sarsıntıya düşmez ve nefesine şöyle seslenir: “Ey nefis! Bu (başına gelen belâ) vâki olmuştur. Onu def etmeye çâre yoktur. Hâlbuki Allâhü Teâlâ bu belâdan daha büyük bir belâyı def etmiştir. Şüphesiz ki belâ türleri, O’nun hazînelerinde pek çoktur. Bu (başına gelen belâ) da kazâ olarak gerçekleşmiş ve bâkî olarak kalmamıştır. Bu (belâ) dağılıp giden bir buluttur. Ey nefis, azıcık sabret! Bu vesileyle uzun (yıllar sürecektir) sürûra kavuşacak ve bol sevap kazanacaksın!..” ⁷¹⁷

O halde, kalbini tasfiye etmeyi murâd eden kişi, herhangi bir kazâ ve belâ ile karşılaştığında, nefisini teselli edip sabretmeli, diliyle Allâhü Teâlâ’ya dönüleceğini söyleyip durmalı, kalbini Allâhü Teâlâ katında nâil olunacak sevapları düşünmekle meşgûl etmeli, musîbetler karşısında ülü’l-azim peygamberler ve evliyâullâh gibi sabretmelidir. Herhangi bir rızıktan mahrum olma durumunda ise kul, lezzetli rızıklara nâil olmanın bir üstünlük sebebi olmadığını bilmelidir. Kul, yine bilmelidir ki, kullarına karşı çok merhametli ve cömert olan Allâhü Teâlâ’nın, hasîs köpekleri ve kendi düşmanı olan kâfirleri doyururken, mümin kullarını bir rızıktan mahrum etmesi, düşmanların daha değerli olmasından dolayı değil, Allâhü Teâlâ’nın mü’min kulları hakkında, daha büyük bir fayda takdîr etmesinden dolayıdır. Üstelik zorlukla beraber bir kolaylığın olduğu ⁷¹⁸ bildirilmiştir. Her kim, takdiri-i ilâhî netîcesinde başına gelen sıkıntıları rızâ ile karşılar ve sabrederse, Allâhü Teâlâ’nın lütfundan nice acayip hallerle karşılaşacaktır. ⁷¹⁹

⁷¹⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 300.

⁷¹⁸ İnşirâh, 94/5.

⁷¹⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 300.

ğ. Ölümü Hatırda Tutmak

Ölümle vazifeli meleğin rûhu kabzetmesiyle⁷²⁰ insanın dünyadaki hayatının sona ermesi diye târif edebileceğimiz ölüm, bir yokluk değil, dünyâ imtihanının sonlanmasıdır.⁷²¹ Bizâtihi Allâhü Teâlâ'nın takdiri ile yaratılan⁷²² ve her canlının tatmak zorunda olduğu ölüm⁷²³, her şeyin bitişi değil⁷²⁴; ebedî olan âhiret hayatının ilk merhalesidir. Başka bir ifâdeyle ölüm, mümin için dünyâ zindanından⁷²⁵ kurtuluş, vuslat-ı ilâhîye doğru ilk kanat çırpıştır. Bu yüzdendir ki her ne kadar yapıp ettiklerinin hesabını vermekten korktukları için Yahudiler tarafından istenmese de⁷²⁶ ölüm, korkulacak bir şey değil, hazırlık yapılarak beklenecek bir gerçekliktir. Bununla beraber, iyilik yapma imkânını ortadan kaldırdığı için durduk yere ölümü arzu etmenin doğru olmadığı bildirilmiş⁷²⁷; ölümü istemek zorunda kalınması durumunda ise “...Allahım! Yaşamak benim için hayırlı olduğu sürece hayat ver. Ölmek benim için daha hayırlı olduğu zaman canımı al!”⁷²⁸ şeklinde duâ edilmesi tavsiye edilmiştir.

Ölümü hatırda tutma, aslında Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) bir emridir.⁷²⁹ Hadîs-i şerîflere atf-ı nazar edildiğinde görülür ki ölüm, mümin için bir hediye⁷³⁰, bir keffâret⁷³¹ ve bir vâizdir.⁷³² Bu vasıflara sahip olan ölümü hatırda tutmak ve ölümden sonrası için hazırlık yapmak ise en akıllı kimselerin özelliğidir.⁷³³

⁷²⁰ Secde, 32/11.

⁷²¹ Mülk, 67/2.

⁷²² Vâkı‘a, 56/60.

⁷²³ Âl-i İmrân, 3/185; Enbiyâ, 21/35; Ankebût, 29/57; Kâf, 50/19.

⁷²⁴ Hâkka, 69/27.

⁷²⁵ “Dünyâ, müminin zindanı, kâfirin ise cennetidir.” (Müslim, Zühd 1. Ayrıca bk. Tirmizî, Zühd 16; İbni Mâce, Zühd 3.)

⁷²⁶ Bakara, 2/95; Cuma, 62/7.

⁷²⁷ Müslim, Zikir, 13. (Ayrıca bkz. Nesâî, Cenâiz, 1.)

⁷²⁸ Buhârî, Merdâ, 19, Daavât 30; Müslim, Zikir, 10. (Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Cenâiz, 9; Nesâî, Cenâiz, 1, 2; İbni Mâce, Zühd, 31.)

⁷²⁹ “Lezzetleri kaçıranın (ölümün) zikrini çokça yapınız.” (Tirmizî, Zühd, 4, Kıyâmet, 26; Nesâî, Cenâiz, 3; İbni Mâce, Zühd, 31.)

⁷³⁰ Suyûtî, Camiu'l-ahâdis, III/83; Taberânî, el-Kebîr, IX/154; Hâkim, el-Müstedrek, IV/355.

⁷³¹ Ebû Naîm, Hilye, III/121; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, el-Câmi' li-şuabi'l-îman, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, Riyad, 1425/2004, VII/171.

⁷³² “Size iki şey bırakıyorum. Bunlara sınıksız tutunduğunuz müddetçe asla sapıtmayacaksınız: ‘Allah'ın kitâbı ve Resûlünün sünneti.’ (Muvatta, Kader, 3.)

⁷³³ İbni Mâce, Zühd, 31; Gazâlî, İhyâ, c. VI, ss. 306-309.

İşte bu hakikat sebebiyledir ki tasavvuf ehli, bir imtihân sahası olan dünyâyâ ehemmiyet vermemişler ve dünyâdan ayrılmayı ifâde eden ölümü hatırlarından hiç çıkarmamışlardır. Cüneyd-i Bağdâdî'nin akranlarından Ebû Hamza el-Horasânî'nin “Kim ölümü hatırlamayı şîâr edinirse, Allâh ona, bâkî olan her şeyi sevdirebilir ve fânî olan her şeye buğz ettirir” sözü⁷³⁴, bu konu ile ilgili kayda değer sözlerdendir.

Tasavvuf ehlinin ölümden korkmak yerine, onu hatırdan çıkarmamayı şîâr edinmeleri, ölümü, Allâhü Teâlâ ile kavuşma yolculuğunun ilk merhalesi olarak görmeklerinden kaynaklanmaktadır. Bu düşünce sebebiyle, onlardan bazıları, Allâhü Teâlâ ile karşılaşmak için ölümü tercih etmeyi, Allâhü Teâlâ'ya hizmet ve ibâdet etmek için hayatta kalmaktan daha hayırlı görmüşlerdir.⁷³⁵

İmam Gazâlî'ye göre ölümü hatırdan çıkaran kişiler, dünyâyâ dalmış, ona aldanmış ve onun şehvî arzularına muhabbet duymuş kimselerdir. Bu tür kimseler, ölüme karşı gaflet içinde olan kimselerdir. Bu yüzden onlara ölüm hatırlatıldığı zaman onu, kerih görüp nefretle karşılarlar. “*De ki kendisinden nefret ettiğiniz ölüm size ulaşacaktır...*”⁷³⁶ âyet-i kerîmesi, bu kimselere işâret eder.⁷³⁷ Binâenaleyh ölümü hatırdan tutmak, âhirete hazırlık yapmayı, ölüme karşı gaflet içinde olmak ise dünyânın şehvî arzularına dalmayı gerekli kılar.⁷³⁸

Gazâlî, ölümü hatırlama konusunda insanları üç kısma ayırır:

Birinci kısımdakiler, dünyâyâ dalıp ölümü aklına getirmeyen kimselerdir. Bu tür kimseler, ölümü, sahip olduğu dünyevî varlıklardan uzaklaşma sebebi olarak görürler. Bu yüzden onlar, ölümü esfle karşılar ve ölümü kötülemeye kalkışırlar. Gazâlî'ye göre ölümü hatırlamak, bu tür kişilerin Allâhü Teâlâ'dan daha da uzaklaşmasına sebep olur.

İkinci kısımdakiler, tövbekâr kimselerdir. Bu tür kimseler, bir taraftan kalplerinin korku ve haşyete bürünüp tövbeye yanaşması için ölümü hatırlarlar, bir

⁷³⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, ss. 102-103.

⁷³⁵ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. II, s. 44.

⁷³⁶ Cuma, 62/8.

⁷³⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, s. 304.

⁷³⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 306.

tarafından da, tam bir tövbe edemedi ve âhiret azığını hazırlayamadan ansızın ölümün gelivermesinden korktukları için ölümü kerih görürler. Gazâlî'ye göre bunlar, niyetleri sâlih olduğu için ölümü kerih görmede mâzur sayılırlar. Bundan dolayı, bu kimseler, “*Kim Allâh ile karşılaşmayı kerih görürse, Allâh da onunla karşılaşmayı kerih görür*”⁷³⁹ hadîs-i şerîfinde işâret edilenler arasına girmezler. Çünkü bunlar, mutlak olarak ölümü ve Allâhü Teâlâ ile karşılaşmayı değil, ölüme hazırlıksız yakalanmayı kerih görmektedirler. Onların hâli, hazırlıksız bir şekilde sevgilisi ile karşılaşmayı kerih gören kişinin hâline benzer.

Üçüncü kısımdakiler, ârif kimselerdir. Bunlar, ölümü, mahbûb olan Allâhü Teâlâ ile karşılaşma vakti olarak gördükleri için dâimâ ölümü hatırlarında tutarlar. Bunlar için ölümün bir anda gelmesi, korkunç bir şey değil, bilakis istenen bir şeydir. Çünkü onlar, ölümü, âsiler yurdundan kurtulma ve Allâhü Teâlâ'nın komşuluğuna nâil olma vesilesi olarak görmekte ve bu yüzden dâimâ onu beklemektedirler.⁷⁴⁰

Gazâlî'ye göre Allâhü Teâlâ ile karşılaşmayı murâd eden mârifet ehli bir kul, ölümden korkmaz; bilakis ölümü arzular. Çünkü o, “*Bu dünyâ hayatı, sadece bir eğlenceden, bir oyundan ibârettir. Âhiret yurduna (oradaki hayata) gelince, işte asıl hayat odur. Keşke bilmiş olsalardı!*”⁷⁴¹ âyet-i kerîmesine istinâden gerçek hayatın âhiret hayatı olduğuna inanan kişidir. Eğer o, ölümün gecikmesini istiyorsa, bu istek, onun mârifet-i ilâhiyye konusunda, daha da mükemmel bir hâle gelmeyi arzulaması sebebiyledir. “Zîrâ mârifet, tohum gibidir. Mârifet denizinin sâhili yoktur. Allâh'ın celâl sıfatını ihâta etmek muhaldir. Binâenaleyh Allâhü Teâlâ'ya, O'nun sıfatlarına, fiillerine ve memleketinin esrârına dâir mârifet artıp kuvvetlendikçe, âhiretteki nîmetler de (o nisbette) artacak ve büyüyecektir. Tıpkı tohumun artıp güzelleştikçe ekinin de artıp güzelleştiği gibi.” Bu mârifet tohumunun kazanma yeri dünyâ; tarlası kalp hasat yeri ise âhirettir. “*Saâdetlerin en fazîletlisi, Allâhü Teâlâ'ya taatta geçen uzun ömürdür*”⁷⁴² hadîs-i şerîfi ile kastedilen şey de budur. Çünkü mârifetin

⁷³⁹ Müslim, Zikir, 14-17; Nesâî, Cenâiz 10. (Ayrıca bkz. Buhârî, Rikâk, 41; Tirmizî, Cenâiz, 67, Zühd, 6; İbni Mâce, Zühd, 31.

⁷⁴⁰ Gazâlî, a.g.e., c. VI, s. 304.

⁷⁴¹ Ankebût, 29/64.

⁷⁴² Deylemî, el-Firdevs, II/346. (Ayrıca bkz. “İnsanların en kârlısı, ömrü uzun, ameli güzel olandır.” Tirmizî, Zühd, 21, 22.)

mükemmelleşmesi, artması ve genişlemesi, tefekkür, mücâhede, zühd ve uzlet ile geçen uzun ömür sâyesinde gerçekleşebilir. O halde, kişi, eğer ölümün geç gelmesini isteyecekse, sadece bu maksatlara erişmek için istemelidir.⁷⁴³ Nitekim peygamberler ve evliyâullâh, fazîlet bakımından kemâle ermek için uzun ömürlü olmayı temennâ etmişler, dünyânın âhiretin tarlası olması haysiyetiyle ölümü kerih görmüşlerdir. Çünkü ömrün uzunluğu nisbetinde ibâdetler çoğalacak, sevaplar artacak, nefis daha çok tezkiye görüp temizlenecek ve nihâyet ahlâk daha kuvvetli ve mükemmel olacaktır.⁷⁴⁴

Gazâlî'ye göre Allâhü Teâlâ'yı sevdiğini iddiâ etmesine rağmen, kulun ölümü sevmemesi olmayası şeydir. Çünkü kulun sevdiğini iddiâ ettiği Rabb'i ile karşılaşması âhirette olacak, âhirete gitmek ise ölüm ile gerçekleşecektir. Buna rağmen, kul ölümü sevmiyorsa, onun Allâh'ı sevdiği iddiası da yalandan ibârettir. O halde, ölümün hoş görülmemesi, Allâhü Teâlâ'nın sevgisine mânidir. Çünkü kâmil mânâdaki sevgi, bütün kalbi kuşatan sevgidir. Bununla beraber kulun, âilesinden ayrılacağından dolayı ölümü hoş görmemesi, onun tamâmen Allâhü Teâlâ'yı sevmeyeceği anlamına gelmez. "Çünkü insanlar sevgi konusunda farklı derecededirler."⁷⁴⁵

Bütün bunlara rağmen, Gazâlî, niyetlerinin sâlih olması sebebiyle ölümü kerih gören tövbekârın ve ölümü arzulayan ârif kişinin mâzur görülmesi gerektiğini ancak bu husustaki en doğru olan hareketin, ölüm işinin Allâhü Teâlâ'ya havâle edilmesi olduğunu savunur. Ona göre kişi, ne ölümden nefret etmeli, ne de bir ân önce ölmeyi arzu etmelidir. Muhabbetin zirvesinden kaynaklanan bu anlayış, sâhibini, teslîm ve rızâ makâmına ulaştırır ki bu makâm, makamların zirvesi ve sonudur. Bütün bunlara rağmen, Gazâlî, ölümü hatırlamakta sevap ve fazîlet olduğunu söyler. Çünkü -tövbekâr ve ârif kimse şöyle dursun- dünyâyâ dalan kişi bile ölümü hatırladığı zaman dünyâdan uzaklaşmaya kalkışır, ölüm düşüncesi

⁷⁴³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 44-45.

⁷⁴⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 616.

⁷⁴⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 71, 73.

sebebiyle artık dünyâ nîmetleri o kimseye zehir kesilir, lezzetlerin saflığı bulanıklaşır. Bu hâl ise kurtuluş sebeplerinden bir sebeptir.⁷⁴⁶

Bir şeyi kalpte sürekli hatırlayıp durmadan o şeye hazırlık yapmak kolay olmaz. Bir şeyi hatırlamak için de o şeyi hatırlatan şeyleri sürekli tekrarlayıp durmak gerekir. Bundan dolayıdır ki ölümü hatırlamak için ölümden önceki halleri, ölümle birlikte başa gelecekleri ve ölümden sonra karşılaşılabilecek âhiret hallerini; kıyâmeti, cenneti ve cehennemi sürekli tekrarlayıp durmak gerekmektedir. Böyle olduğu takdirde kişi, ölüme ve ölümden sonraki hayata hazırlanabilir. Aksi takdirde insanlar, ölüm ve sonrası hakkında gaflet içinde ömürlerini tüketip giderler. *“İnsanların hesâba çekilecekleri gün yaklaştı. Hâl böyle iken onlar, gaflet içinde yüz çeviriyorlar”*⁷⁴⁷ âyet-i kerîmesi, bu hakîkate işâret etmektedir.⁷⁴⁸

Gazâlî’ye göre tehlikesi son derece büyük olan korkunç ölüme karşı gaflet içinde olmak, onu az tefekkür edip az hatırlamamaktan kaynaklanmaktadır. Bütün duygulardan tamâmen boşalmadan ve dünyevî arzular ile meşgûliyeti terk etmeden ölümü hatırlamak, hakîki mânâda ölümü hatırlamak değildir. Kendisinde birçok fazîlet bulunan ölümü hatırlamanın yolu, kalbi, ölüm dışında her şeyden boşaltıp ölümü göz önüne getirmektir. Bu minvâl üzere ölümü hatırlayan kişi, tehlikeli bir çöle veya denize yolculuğa hazırlanan yolcunun, yolculuğundan başka bir şeyi düşünmediği gibi kalbinde ölümden başka bir şeyin zikrine yer vermemelidir. Ölümü hatırd tutma, işte bu takdirde kişiye tesir etmeye başlar. Bu tesir altındaki kişi, artık dünyâ ile fazla sevinmemeye ve kalben mahzûn olmaya başlar.⁷⁴⁹

Gazâlî’ye göre ölümü hatırd tutmak isteyen kişi, kendinden önce bu dünyâdan göçüp giden akranlarını hatırlayıp onların ölümünü ve toprak altındaki mücâdelelerini göz önüne getirmeli, onların dünyâda iken içinde bulundukların makamlardaki sûretlerini ve hallerini hatırlamalı, şu anda, toprağın altında, onların güzel sûretlerinin mahv olduğunu, organlarının dağıldığını; hanımlarının dul, çocuklarının yetim kaldığını, mallarının zâyî olduğunu, namaz kıldıkları mescitlerin

⁷⁴⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 305.

⁷⁴⁷ Enbiyâ, 21/1.

⁷⁴⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 303.

⁷⁴⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 310.

ve oturduğu meclislerin boş kaldığını ve geride bıraktığı eserlerin silinip gittiğini düşünmelidir. Eğer kişi, bu düşünceler ile ölümü hatırlar ve ölenlerin karşılaştıkları haller ile aynen kendisinin de karşılaşacağını hesap ederse, ölüme hazırlanmaya ve aldanma yurdu olan dünyâdan uzaklaşmaya başlar. Aksi takdirde, kişinin, zâhiren dil ucuyla ölümü zikretmesi, ona, ölüm tehlikesinden sakınma ve ölüme karşı uyanık olma hususunda ciddî bir fayda sağlamaz.⁷⁵⁰

Yukarıda ifâde edildiği üzere Gazâlî, kişiye ölümü unutturan veya onu ölümü hatırlamaktan alıkoyan âmillerden birinin ölüm hakkındaki cahâlet olduğunu ve bu cahâlet ortadan kalkmadan ölüm korkusunun da kalkmayacağını ve bu yüzden kişinin ölümü hatırlamak istemeyeceğini söylemişti. Ona göre ölüm hakkındaki cahâletin ortadan kalması, ölümle ilgili doğru bilgiye sahip olmakla mümkündür. Bu konudaki doğru bilgi, kalpteki ölüm korkusunu ortadan kaldıracak ve böylece kalp ölümü hatırlamaktan korkmayacaktır. Gazâlî'ye göre ölüm, hapisten çıkıp rahatlama ve düşmandan kurtuluş demektir. Bu düşünceyi kalbe yerleştirebilmenin yolu, ömrü bir güne indirgemektir. Bütün ömrü bir güne indirgeyebilmek, ancak her dâim tefekkür içinde olmakla mümkündür. Tefekkürün kapısı, boş vakit; boş vaktin sebebi zühd; zühdün dayanağı takvâ; takvânın zirvesi korku; korkunun dizgini yakîn; yakînin düzeni halvet ve açlıktır. Bütün bunların tamâmı cehd ve sabırdır. Cehd ve sabrın yolu doğruluk, doğruluğun delili ise ilimdir.⁷⁵¹ O halde, ölümün hakîkatını anlayabilmek için bu kavramların da hakkıyla bilinmesi gerekmektedir.

Gazâlî, ölümün yokluk değil, dünyâdaki sevgililerden ayrılıp Allâhü Teâlâ'ya kavuşmak olduğunu söyler. Bu îtibarla âhiret yoluna sülûk eden kula düşen, zikre, tefekküre ve amele sınıksız sarılmaktır. Çünkü bunlar, kişinin dünyevî arzulardan kesilmesini ve dünyevî lezzetlere buğz etmesini sağlar. Dünyevî arzulardan ve lezzetlerden el etek çeken kişi ise nefîce îtibâriyle dünyâdan el etek çekmeye başlar.⁷⁵²

⁷⁵⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 310-311, 322.

⁷⁵¹ Gazâlî, *Minhâcü'l-ârifîn*, ss. 46-47.

⁷⁵² Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 288.

Gazâlî'ye göre kalpteki dünyâ sevgisinin kaybolmasına sebep olan şeylerden biri de belâ ve musîbetlerdir. Zîra kişi, hayatı boyunca, herhangi bir belâ ve musîbete uğramadan istekleri doğrultusunda dünyâ nimetlerine kavuşmuş olsa, kalbinde dünyâyâ ve dünyâ ile ilgili hususlara karşı düşkünlük meydana gelir ve dünyâ, o kişi hakkında sanki cennet gibi olur. Hâl böyle olunca kişi, bir tür musîbet⁷⁵³ olan ölümü, cennetten ayrılmak gibi görür ve bu yüzden ölümden nefret etmeye başlar. Eğer kişi, zaman zaman belâ ve musîbetlere uğramış olsa, bu durumda, kalbin dünyâ ve dünyâ ile ilgili şeylere karşı düşkünlüğü ortadan kalkar ve dünyâ, o kişi hakkında hapishâne gibi olur. Dünyâyı hapishâne olarak gören kişi, ölümü, hapisten kurtuluş olarak görür ve bu yüzden dünyâyâ karşı sevgi beslemek şöyle dursun, dünyâdan nefret etmeye başlar. “*Dünyâ müminin hapishânesi, kâfirin cennetidir*”⁷⁵⁴ hadîs-i şerîfi, bu gerçeğe işâret etmektedir.⁷⁵⁵ Bununla beraber ölüm korkusu, çok az kişinin dayanabileceği bir korkudur. Zîra bu korkunun şiddetinden dolayı ârif kimselerin kalp damarlarının koptuğunu söyler.⁷⁵⁶ Gazâlî'ye göre mârifet ehlinin korktukları şey, mutlak mânâda ölüm değil, ölüm ânındaki son nefesin ne şekilde verileceği korkusudur. Çünkü kalp her ne kadar Allâh'ın (c.c.) zikrine sarılmış olsa da, çevrilmeye müsâit bir organ olması münâsebetiyle, ne dünyevî arzulara iltifât etmekten uzaktır, ne de kendisini meşgûl edecek bir fetretten kurtulmuştur. Bu itibarla kişinin, son anlarında, aklına dünyâ işlerinden biri takılır ve o işin düşüncesi kalbi istila eder. Kişi bu halde iken dünyâdan göçüp giderse, bu hâlin etkisi, ölümden sonra da devâm eder. İşte bu yüzden kişi, ölümden sonra o şeyin hasretini çekip tekrar dünyaya geri dönmek ister. Bu durum, kişinin âhiret hakkındaki hazzının azlığından kaynaklanmaktadır. “Çünkü kişi, yaşadığı hâl üzere ölür ve öldüğü hâl üzere haşr olunur.”⁷⁵⁷

Bu düşünceden hareketle diyebiliriz ki Gazâlî'nin, kalbin tasfiyesi için gerekli gördüğü *ölüm korkusu* ile kastettiği şey, yok olma korkusu değil, *sû-i hâtime* diye tâbir edilen, ölüm anında, son nefesin kötü bir şekilde verilmesi korkusudur. Gazâlî'ye göre *sû-i hâtime* iki türlüdür: Bunlardan birincisi, sekerât-ı mevt hâlinde ve

⁷⁵³ Bkz. Bakara, 2/156.

⁷⁵⁴ Müslim, Zühd, 1; Tirmizî, Zühd, 16; İbn Mâce, Zühd, 3.

⁷⁵⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 253-254.

⁷⁵⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 16.

⁷⁵⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. II, s. 134.

ölümün bütün dehşetlerinin kendisini gösterdiği anda, kalbe şüphe ve inkârın gâlip gelerek rûhun kabz edilmesidir. Son anda kalbe gâlip gelen bu şüphe ve inkâr, bu hâl üzere ölen kişi ile Allâhü Teâlâ arasında, sonsuza kadar bir perde olup o kişinin ebediyen cehennemde azâb görmesine sebep olacaktır. Sû-i hâtimenin ikincisi ise ölüm anında, dünyâ ile alâkalı işlerden herhangi birinin veya dünyevî arzulardan herhangi bir arzunun sevgisinin kalbe gâlip gelerek rûhun kabz edilmesidir. Bu haldeki kişi, kalbine gâlip gelen sevgilerin etkisiyle başını ve yüzünü, Allâhü Teâlâ’dan dünyâyâ doğru çevirmiş ve bu yüzden, Rabb’i ile kendisi arasına bir perde girmiştir. Gazâlî’ye göre bu şekildeki sû-i hâtime ile ölen kişi, her ne kadar ebediyen cehennemde kalmasa da azâba uğrayacaktır. “Çünkü Allâhü Teâlâ’nın tutuşturulmuş ateşi, ancak ve ancak O’ndan perdelenmiş olanları yakalayacaktır.”⁷⁵⁸

O halde, her kim, sû-i hâtime ile ölme tehlikesinden kurtulmak isterse devamlı sûrette Allâh-ü Teâlâ’yı zikretmeli, dünyâ sevgisini kalpten çıkarmalı, organlarını günahlardan uzak tutmalı, kalben sû-i hâtimeyi tefekkür etmeli, günâhları ve günâh ehlini müşâhede etmekten kaçınmalıdır. Zira günâh ehlini müşâhede etmek, kalbi tesir altında bırakır. Bu tesir sebebiyle kişi, ister istemez duygu ve düşüncelerin günahlara yöneltmeye başlar. Bu yüzden kişi, kendisi için sû-i hâtimenin mutlaka gelip çatacağını ve yaşadığı ânın, en son ân, aldığı nefesin en son nefes olduğunu aklından çıkarmamalı, uykuya dalarken iç ve dış temizliğine dikkat etmeli, kalbine Allâhü Teâlâ’nın zikrinin gâlib gelmesi için gayret sarf etmelidir.⁷⁵⁹

⁷⁵⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 338.

⁷⁵⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 347.

6. Helâl Lokmaya Riâyet Etmek

Helâl lokma ile beslenmek, bizâtihi Allâhü Teâlâ⁷⁶⁰ ve Rasûlüllâh (s.a.v.) tarafından emredilmiş⁷⁶¹ şerî bir yükümlülüktür. Binâenaleyh helâl rızıkla beslenmenin ehemmiyeti tartışılmaz bir husustur. Bununla beraber, bu konuda en titiz davranan zümrenin tasavvuf ehli olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zîra onlar, her hususta olduğu gibi rızık hususunda da, işin fetvâ tarafından ziyâde takvâ tarafı ile amel etmeyi şîâr edinmişlerdir. Bu hassasiyet sebebiyledir ki onlardan bazıları, helâl rızık ile beslenmeyi tövbenin ilk şartı olarak kabûl etmiş,⁷⁶² bazıları, îmanın şartlarından saymış,⁷⁶³ bazıları ise helâl yenmeden kalpte Allâh korkusunun yerleşemeyeceğine kâil olmuşlardır.⁷⁶⁴ Yine bu konuya dikkat çeken sûfilerden bazıları, helâl rızık, duânın kabûl edilmesinin ön şartlarından biri olduğunu söylemiş, bazıları ise helâl rızık, ihtiyaç kapılarının açılmasına yarayan duâ anahtarının dişlerine benzetmiştir.⁷⁶⁵

İmam Gazâlî'ye göre kalplerin yaratılış gâyesi olan mânevî yolculuğun sağ sâlim bir şekilde gerçekleşebilmesi için gerekli olan şeylerden biri de kalbin bineği konumunda olan beden, kendisine uygun gıdalar ile beslenerek korunması ve kendisine uygun olmayan, helâk olmasına sebep olacak gıdalardan uzak tutulmasıdır.⁷⁶⁶ Bu yüzden, öncelikle Gazâlî'nin gıdalar konusundaki düşüncelerine değinmek yerinde olacaktır.

İmam Gazâlî, yeryüzünde bulunan yenilecek türden malların üç türlü olduğunu söyler: Birinci tür gıdalar, tuz ve toprak gibi madenler, ikinci tür gıdalar, nebâtât türü şeyler, üçüncü tür gıdalar ise hayvânlardan elde edilen gıdâlardır. Ona göre yerden çıkan maden türü gıdalar, yiyene zararlı olmadığı müddetçe helâldir, aksi takdirde haramdır. Nebâtât türü gıdalar, içki gibi aklı giderici, zehir gibi

⁷⁶⁰ Bkz. Bakara, 2/172, 173; Mâide, 5/3, 87-88; Tâhâ, 20/81; Müminûn, 23/51.

⁷⁶¹ Müslim, Zekât, 19; Tirmizî, Tefsir, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 328; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XVII/260; Deylâmî, *el-Firdevs*, V/363.

⁷⁶² Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. I, s. 162.

⁷⁶³ Mekkî, *a.g.e.*, c. I, s. 168.

⁷⁶⁴ Mekkî, *a.g.e.*, c. I, s. 236.

⁷⁶⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 372.

⁷⁶⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 512.

öldürücü veya vakitsiz kullanılan ilaçlar gibi sağlığı tehlikeye sokucu bir özelliğe sahip olmadıkları müddetçe helâldir. İçki ve sarhoşluk veren gıdalar dışındaki gıda maddelerinin haramlığındaki ana illet, zarar verme özelliğidir. Hayvânî gıdalar ise şer'îatın helâl olduğunu bildirdiği hayvanların, kan, fişkı ve pis olduğuna hükmedilen yerleri dışındaki bölgeleridir ve bu tür gıdaların yenilmesi helâldir. Şer'î usüllere riâyet etmeksizin kesilen hayvanların veya herhangi bir sebepten ölen balık ve çekirge dışındaki hayvanların etleri harâmıdır.⁷⁶⁷

İmam Gazâlî, yiyeceğin temiz olmasının, kalbin tasfiye edilip nurlanmasında ve onun mârifet nurlarını kabûl etme kâbiliyetinin geliştirilmesinde çok büyük tesirinin olduğunu söyler. Ona göre bu konunun ciddiyetini anlamak için öncelikle verâ konusunun iyi anlaşılması gerekmektedir.⁷⁶⁸

Verâ, yeme, içme, giyinme, konuşma ve benzeri her hususta, ileri derecede nazar edip tam bir araştırma yapmak ve ondan sonra bu fiilleri işlemektir. Buna göre kişinin, bir fiili düşünmeden acele ile yapması onun verâ ile hareket etmediğinin alâmetidir.⁷⁶⁹ Verâ ile hareket etmek, avâm ve havâs için farklı şekilde tatbîk edilir. Dağlara çekilerek birçok nefsin hoşlanmadığı ağaç yaprakları ve benzeri şeyler yiyerek hayatını devam ettirmek veya günlerce aç susuz durmak şeklinde kat edilmeye çalışılan verâ yolu, en üst derecede olan ehl-i verâ'nı yoludur. Bu çetin yolun dışında bir de halkın arasında kat edilmeye çalışılan verâ yolu vardır. Bu durumda kişi, ihtiyatla hareket etmeli ve yeyip içtiklerini bir miktar da olsun araştırarak yeyip içmelidir ki bu da, bir nevi verâ ile hareket etme sayılır. Bu şekilde verâ ile hareket etmeye çalışanlar, yiyip içtiklerine gösterdikleri itina derecesine göre verâdan nasiplerini alırlar. Zîra “Allâhü Teâlâ, bir ameli iyi yapmaya çalışanın ecrini zâyi etmez.”⁷⁷⁰

Gazâlî'ye göre haramların tamamı pistir ancak bazısı diğerlerinden daha pistir. Hâkezâ, helâllerin tamâmı temizdir ancak bazıları, diğerlerinden daha temiz ve saftır. Tabip nazarında, tatlılar, harâret bakımından birtakım derecelere ayrıldığı gibi,

⁷⁶⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. II, s. 479.

⁷⁶⁸ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 240.

⁷⁶⁹ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 191, 211; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 73.

⁷⁷⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 213.

helaller, sıfatları ve temizlikleri bakımından, verâ da haramların türleri bakımından birtakım derecelere ayrılır. Haram türlerine göre verâ, dört derecedir:

Birinci derece, varlığıyla fiskın ortaya çıktığı, zevâliyle adâletin kaybolduğu, isyân isminin ve cehenneme arz olunmanın kendisi sebebiyle söz konusu olduğu mutlak mânâda haram olan şeylerden ve günahlardan kaçınmak şeklinde kendini gösteren verâ derecesidir. Fakihlerin haram saydığı şeylerden kaçınmak bu verânın gereğine göre hareket etmektir. Bu derecedeki verâ, *verâu'l-udûl* diye isimlendirilir.

İkinci derece, her ne kadar, zâhirî delillere nazaran helâl olduğuna dâir müftünün fetvası olsa da, “*Sana şüphe veren şeyi bırak, şüphe vermeyene yönel*”⁷⁷¹ hadîs-i şerîfi iktizâsınca, haram ihtimâli olan şeylerden sakınma şeklinde tezâhür eden verâdır ki bu sâlih kullara âit bir verâdır.

Üçüncü derece, “*Kul, kendinde sakınca olan şey(e) düşme tehlikesinden sakınarak kendinde sakınca olmayan şey/leri terk etmediği müddetçe, müttakîlerin derecesine ulaşamaz*”⁷⁷² hadîs-i şerîfini nazar-ı dikkate alarak haramlığına dâir fetva olmayan; helâllüğünde de şüphe bulunmayan şeyleri, harama düşme korkusuyla terk etmek şeklinde ortaya konan verâdır. Başka bir ifâdeyle bu tür verâ, sakıncalı duruma düşme korkusuyla sakıncalı olmayan şeyleri terk etmek şeklinde kendini gösterir ki bu müttakîlerin verâdır. Gazâlî’ye göre bu tür verâ, “*Sakın, kendilerini denemek için onlardan bir kesimini faydalandırdığımız dünyâ hayatının çekiciliğine gözlerini dikme! Rabb’inin nimeti, hem daha hayırlı hem de daha sürekli*”⁷⁷³ âyet-i kerîmesine göre yaşama gayretidir. Gazâlî, bu derecedeki verâ sahiplerinden bazılarının, yüz dirhem hak etmelerine rağmen, doksan dokuz dirhem olarak bir dirhemi ihtiyâten terk ettiğini, bazılarının birinden buğday alırken az alıp birine buğday verirken fazla verdiğini söyler. Ömer b. Abdülazîz’in (ö. 101/720), önünde beytûlmâle âit bir misk tartılırken koklamamak için burnunu tıkaması da bu tür verânın bir yansımasıdır. Gazâlî’ye göre onun bu şekilde davranmasındaki maksat,

⁷⁷¹ Tirmizî, Kıyâme, 60. (Ayrıca bkz. Buhârî, Büyû’ 3; Nesâî, Kazâ 11.)

⁷⁷² Tirmizî, Kıyâme, 19; İbn Mâce, Zühd, 24.

⁷⁷³ Tâhâ, 20/131.

nefsin mübâh olan arzuları tatmaya alışıp bir müddet sonra mahzurlu olan arzulara meyletmesini önlemektir.

Dördüncü derece ise kullanımı ile Allâhü Teâlâ'ya tâatte bulunmak için güç kazanma kastı bulunmayan veya birtakım günâhları işlemeye imkân tanıyabilecek her türlü nimetten kaçınmak şeklinde ortaya konan verâdır. Başka bir ifâde ile kendisinde herhangi bir sakınca bulunmayan ve sakıncalı şeylere sebebiyet vereceği korkusu da taşımayan ancak Allâh rızâsı dışında kullanılan, takvâ niyeti olmadan Allâh'a ibâdet üzere kullanılan veya mekrûhu ve günâhı kolaylaştıracak sebepleri doğurma tehlikesi barındıran şeylerin tamamını terk etmek suretiyle kendini gösteren verâdır ki bu tür verâ, siddîkların verâdır. Bu derecedeki verâ sahiplerinin mesnedi, “...(Resûlüm) sen ‘Allâh’ de sonra da onları bırak, daldıkları bataklıkta oynayıp dursunlar!”⁷⁷⁴ âyet-i kerîmesidir. Bu makamdaki kimseler, söz konusu âyet-i kerîmeye istinâden, Allâhü Teâlâ'nın rızâsı için olmayan her şeyi, haram olarak telakkî edip terk etmişlerdir. Gazâlî'ye göre bu derecedeki verâ, sıradan Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmesi imkânsız olan verâ türüdür. Bu yüzden Müslümanların birinci derecedeki verâ ile hareket etmeleri yeterlidir.⁷⁷⁵

Haram, kalbi kararttığı için terk edilmeli, helâl ise kalbi nurlandırdığı için talep edilmelidir. Gazâlî'ye göre kalbin kararması veya nurlanması hususu, inanılan şeyin bizâtihi kendisinden değil, kişinin inancından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki temizliğin ve necâsetin, kalbi nurlandırıp karartmasında etkili olan şey, kişinin düşüncesi ve inancıdır. Binâenaleyh, verâ ile hareket ederken vesveseden kaçınmak gerekmektedir. Zîra vesveseli kişinin işi son derece zordur. Çünkü kuruntulu kişi, temizlik konusunda, kalbi mutmain oluncaya kadar, namazı iade edip uzatır ki bu bir meşakkattir. Gazâlî, kuruntulu kişilerin, nefislerine karşı çetin davranan kişiler olduğunu ve bu yüzden Allâhü Teâlâ'nın da onlara çetin davrandığını söyler. Ona göre kuruntulu kişiler, bu uzatmaları yüzünden helâk olmuşlardır. Çünkü Rasûlüllâh (s.a.v.), “Fazla derine dalanlar helâk olmuşlardır”⁷⁷⁶ buyurmuştur. Helâl rızık

⁷⁷⁴ En‘âm, 6/91.

⁷⁷⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. I, s. 163-164; *İhyâ*, c. II, s. 482-483; Gazâlî, *el-Erba‘în*, ss. 240-242.

⁷⁷⁶ Müslim, İlim, 7; Ebû Dâvûd, Sünne, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 386.

konusunda da aynı durum geçerlidir. O halde, verâ ile hareket etmek isteyen kişi, müftünün verdiği fetva ile değil, kalbinin verdiği fetva ile hareket etmelidir.⁷⁷⁷

Gazâlî, yukarıda zikri geçen hadîs-i şerîften hareketle kişinin, nefsine baskı yaparak/katı davranarak dünyâ malının tamamının haram olduğu yönünde bir anlayıştan kaçınması gerektiğini söyler. Ona göre dünyâ malının bizâtihi kendisi kirli/haram değildir, onu kirleten zâlim eller ve bozuk amellerdir. Bu yüzden kişi, *“Helâl açıktır, haram da açıktır. İkisi arasında şüpheli işler vardır”*⁷⁷⁸ hadîs-i şerîfine göre hareket etmelidir. Nitekim Rasûlüllâh’ın (s.a.v.) devrinde durum, bu şekilde idi; sonsuza kadar da böyle olmaya devâm edecektir. Buna rağmen, bazı kişiler, bizâtihi helâl olan şeyler ile değil de; kendi inancına göre helâl olan şeyler ile ibâdet etmekte; zâhirî bir sebebi bilmeden bazı şeyleri haram saymaktadır. Oysa Rasûlüllâh (s.a.v.) müşrik birinin su kırbasından abdest alıp su içmiş, Ömer (r.a.) da Hristiyan birinin su kırbasından abdest alıp su içmiştir. Pis bir suyu içmek haram olduğuna göre Rasûlüllâh’ın (s.a.v.) ve Hz. Ömer’in (r.a.) haram bir suyu içip onunla abdest almaları söz konusu olamaz. Gazâlî’ye göre onlar, bu uygulamalarıyla necâset kuruntusunu terk edip kullandıkları suyun temiz olduğu kanaatini taşıdıklarını göstermişlerdir. O halde, kişinin, Müslümana karşı hüsn-i zan besleyerek hâli, kendisine meçhul bir şahsın malını satın almasında veya yemesinde bir sakınca yoktur. Ona göre asıl olan, kişinin elindeki malın helâl olduğudur. Hâl böyle olunca, iyi hâli bilen birinin elindeki malın helâl olduğuna evleviyetle inanılmalıdır.⁷⁷⁹

Bununla beraber, karşılaşılmaması hâlinde, zâlim bir sultânın veya fâiz ve içki satışı ile uğraştığı bilinen birinin malından kaçınmak şarttır. Bu durumda kişiye düşen, bu malı soruşturup derinlemesine araştırmak ve nereden elde edildiğini öğrenmektir. Şayet bu araştırma neticesinde, malın elde ediliş şekli ortaya çıkar ve helâl olduğu anlaşılırsa, o malın alınmasında bir sakınca yoktur, aksi takdirde almak câiz değildir. Bu durum, malının ekserisi bu şekilde şüpheli olan kişiler için geçerlidir. Malının ekserisi helâl olan kişilerin yemeklerini yemekte ise Gazâlî’ye

⁷⁷⁷ Gazâlî, *el-Erba’în*, ss. 244-245.

⁷⁷⁸ Buharî, İman, 39, Büyû 2; Müslim, Müsâkât, 107; Ebû Dâvûd, Büyû, 3; Tirmizî, Büyû, 1; Nesâî, Büyû 2.

⁷⁷⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 245.

göre bir sakınca yoktur ancak yine de bu tür yemeklerin terk edilmesi verâ ile hareket etme sayılır.⁷⁸⁰

Gazâlî'ye göre bazı durumlarda verâ terk edilmelidir. Zîra kendisine yemek ikrâm edilen kişinin, ikrâm edilen yemeğin nereden geldiğini sorması, ikrâmı bulan kişiyi üzer. Bu durumda kişi, verâ ile hareket edeceğim derken birtakım günahlara girmiş olur. Şöyle ki onun, kendisine ikrâm edilen yemeğin hangi yoldan geldiğini bizzat ikrâm sâhibine sorması ona ezâ verir, başkasına sorması, tecessüse sebep olur ki bunların her ikisi de günâhtır. Ayrıca kişi, bu tür sorular ile ikrâm sâhibi hakkında sû-i zanda bulunmuş, gıybet etmiş ve ona karşı töhmette bulunmuş olur ki bunların tamâmı da günâh sayılan davranışlardır. Hâlbuki bu durumlarda verâ ile hareket etmeyi terk etmek, günâh değildir. “Zîrâ Müslüman'ın kalbinin hoşnutluğu ve onun ezâdan korunması, verâdan daha mühim bir husustur.” Bu yüzden kişi, verâ konusundaki bu ince hususa dikkat etmelidir. Aksi takdirde kişi, verâ ile hareket edeceğim derken, günâha girmiş ve aldanmışlar zümresine dâhil olmuş olur.⁷⁸¹

7. Âzâların Temizliğine Riâyet Etmek

Genel olarak bütün canlılar, özel olarak da insan, vücûdunu teşekkül ettiren organların sağlamlığı nisbetinde sağlıklı ve huzurlu olur. Bu, hem maddî anlamda hem de mânevî anlamda böyledir. “*Şunu iyi bilin ki insan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa, bütün vücut iyi olur, bozulursa, bütün vücut bozulur. İşte bu et parçası kalptir*”⁷⁸² hadîs-i şerîfinin vurguladığı husus da bu olsa gerektir. Bu hususta en titiz davrananlar, kanaatimizce mutasavvıflar olmuşlardır. Bunlardan Hâris el-Muhâsibî, organlardan sâdır olan fuzuli şeylerin tamâmının, kalbin ifsâd olmasının bir netîcesi olduğunu söylemiştir. Ona göre kalbin ifsadı neticesinde organlardan birtakım fuzuli şeyler sâdır olmaya başlar ve bu fuzûli

⁷⁸⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 245-246.

⁷⁸¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 247.

⁷⁸² Buhârî, İman 39; Müslim, Mûsâkât 107,108; İbn Mâce, Fiten, 14, Dârimî, Büyû‘, 1. (Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 270, 274.)

şeyler de başka menfî şeylerin meydâna gelmesine sebep olur. Şöyle ki eğer kulak fuzuli şeyleri dinliyorsa, bu durum, kişide unutkanlık ve gafletin meydana gelmesine sebep olur. Eğer göz, sürekli fuzuli şeylere bakarsa, bu durum, kişiye gaflet ve hayret olarak yansır. Eğer dil, fuzuli şeyleri konuşursa, bu durum, kişinin mübalağalı konuşmalar yapmasına ve bidat türü sözler sarf etmesine sebep olur. Eğer mide, fuzuli gıdalar ile doldurulursa, bu durum, kişide oburluğun ve her şeye rağbet etme hissinin meydana gelmesine sebep olur. Eğer vücuda, fuzuli elbiseler giydirilirse, bu durum, o kişide gösteriş yapma ve kendini beğenmişlik duygularının meydana gelmesine sebep olur. İşte bu yüzdendir ki kişinin fuzuli şeyleri terk etmesi başlı başına bir fazîlettir.⁷⁸³

Kalbin tasfiye edilmesi için organların temizliğine riâyet edilmesi gerektiğine ehemmiyet veren mutasavvıflardan biri de İmam-ı Gazâlî'dir. Buradan itibaren biz de âzâların temizliğinin kalbin tasfiye edilmesine tesirleri konusunda, İmam Gazâlî'nin bakış açısını ortaya koymaya çalışacağız.

İmam Gazâlî, kalpleri, âhiret yoluna sülûk etmeye elverişli hâle getirmek için nefsin zarûret miktârından fazla mübâh nimetlerden mahrum bırakılması gerektiği görüşündedir. Çünkü nefis, bazı mübâh nimetlerden engellenmezse, bir müddet sonra, mahzurlu şeylere de tamah etmeye başlar. Bu yüzden, gıybet ve fuzuli kelâm gibi dil ile işlenen günahlardan korunmak isteyen kişi, hak ve hakikat dışındaki meseleleri konuşma arzusu kayboluncaya kadar nefsin, Allâhü Teâlâ'yı zikir ve önemli dînî hususlar dışındaki şeyleri konuşmaktan engellemeli ve onu sükût etmeye zorlamalıdır. Gazâlî'ye göre bu şekilde davranan kişinin konuşması da sükût etmesi de ibâdet sayılır. Gözünü haramlardan korumak isteyen kişi, mübâh da olsa, güzel olan her şeye bakmamaya çalışmalıdır ki bir müddet sonra gözdeki seyretme şehveti kırılmış olsun. Aynı durum diğer şehvî arzular için de geçerlidir. Buna göre nefsin şehvî arzularını kırmak için mübâh nimetlerden zarûret miktârı kadar istifâde

⁷⁸³ Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn*, ss. 111-112.

edilmelidir. Aksi takdirde, nefsin mübahların ötesine geçip mahzurlu şeylere de dalması kaçınılmazdır.⁷⁸⁴

İmam Gazâlî, insandaki bütün organların, (yaratılış hikmetlerine göre kullanılmaları durumunda) insanın Allâhü Teâlâ'ya vuslat yolunda yardımcıları olduğunu söyler. Organlarını bu yolda kullanan kişiler, kurtuluşa ererlerken onları bu yolun dışında kullanan kişiler ise hüsrâna ve hayal kırıklığına uğrarlar.⁷⁸⁵ Ona göre insanda farklı özelliklerdeki idrâk edici organların yaratılması, onun mevcûdât âlemindeki hakîkatlere muttâlî olmasını sağlamak gâyesine mebnîdir.⁷⁸⁶ Bununla beraber, beş duyu organı, aynı zamanda şeytanın kalbe girmek için kullandığı kapılardır. Şeytanın kalbe girip yerleşmesi, beş duyu organı ile tadılan şehvî arzular vâsıtasıyla olmaktadır. Bu yüzden, şeytanın kalbe girişini engellemek için öncelikle beş duyu organına sahip olmak gerekmektedir.⁷⁸⁷

Gazâlî, yasakları/haramları terk etmek ve tâatleri yapmaktan ibâret olan dînin, en zor olan kısmının haramları terk etmek olduğunu söyler. Ona göre kulun, Allâhü Teâlâ'nın kendisine emânet ve nîmet olarak verdiği organlar ile O'na karşı mâsiyette bulunması, nankörlüğün en hat safhası; verilen emânetlere karşı hıyânet etmek ise azgınlığın en hat safhasıdır. Bu yüzden kula düşen, maiyetine verilmiş sürü mesâbesinde olan organlarına mukayyed olmak ve onları iyi idâre etmektir. Nitekim *"Her bireriniz çobansınız ve her çoban sürüsünden mesuldür"*⁷⁸⁸ buyrulmuştur. Yine kul bilmelidir ki bütün organlar, kıyâmet arasatında, fesîh bir lisân ile kendisi aleyhine şahitlik yapacak, bütün mahlûkâtın huzûrunda, kendisini rezil edecektir. *"O günde ki onların aleyhine dilleri ve elleri ve ayakları neler yapmış olduklarına dâir şehâdette bulunacaktır"*⁷⁸⁹, *"Bugün onların ağızları üzerine mühür basarız ve bize elleri söyler ve neler kazanır olduklarına dâir ayakları şehâdette bulunur"*⁷⁹⁰ âyet-i kerîmeleri, bu hakîkate işâret etmektedir. Gazâlî, kulun bu hakîkatleri göz önünde

⁷⁸⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 632.

⁷⁸⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 520.

⁷⁸⁶ Gazâlî, *el-Münkız*, ss. 103-104.

⁷⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 560.

⁷⁸⁸ Buhârî, Cum'a 11, Cenâiz, 32, İstikrâz 20, Vesâya 9, Itk 17, 19, Nikâh 81, 90, Ahkâm 1; Müslim, İmâre 20. (Ayrıca bkz. Ebû Dâvud, İmâre 1, 13; Tirmizî, Cihâd 27.)

⁷⁸⁹ Nûr, 24/24.

⁷⁹⁰ Yâsîn, 36/65.

bulundurarak bütün organlarını; özellikle göz, kulak, dil, karın, cinsel organ, el ve ayakta ibâret olan yedi organını, günahlara karşı muhâfaza etmesi gerektiğini söyler. Ona göre yedi kapısı olan cehennemin her bir kapısı, bu yedi organdan birine ayrılmıştır. Binâenaleyh kim hangi organ ile Allâhü Teâlâ'ya âsî olmuş ise o organ için ayrılan kapıdan cehenneme girecektir.⁷⁹¹

a. Gözlerin Temizliğine Riâyet Etmek

Maddî anlamda insan hayatının zindan veya aydın olması göz organının sağlıklı olmasına bağlıdır. Çünkü göz, insanın dünyaya açılan kapısıdır. Bu yüzden insanın maddî hayatından zevk alıp huzura kavuşması için göz organının sağlıklı olması elzemdir. Sınırlı bir hayat olan maddî hayattan daha mühim olan mânevî hayattan zevk almak için de göz organının mânen sağlıklı olması gerekmektedir.

İmam Gazâlî, her organ gibi gözün de bir maksada binâen yaratıldığını söyler. Ona göre gözün yaratılış maksadı, zâhirî ve bâtınî olmak üzere iki tanedir. Gözün yaratılmasındaki zâhirî maksat, insanın göz sâyesinde karanlıklarda yolunu bulabilmesini ve ihtiyaç duyduğu şeylere bakabilmesini temin etmektir. Bâtınî hikmet ise yeryüzündeki ve göklerdeki hârikülâde hallere bakıp onlardaki âyetlerden ibret almaktır. O halde, göz, sadece bu maksatlar çerçevesinde kullanılmalı ve dört şeyden korunmalıdır: Nâmahreme bakmaktan, şehvî bir arzu ile güzel bir sûrete bakmaktan, tahkîr etmek maksadıyla bir Müslümana bakmaktan ve ayıbını bulmak düşüncesiyle bir Müslümana bakmaktan.⁷⁹²

Gazâlî, yaratılış hikmeti çerçevesinde kullanılmadığı takdirde gözün, her türlü fitnenin ve âfetin başı olduğunu söyler ve bu düşüncesini üç temel esâs üzerine oturtur:

Birinci esâs, “(Resûlüm!) Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini, ırzlarını da korumalarını söyle. Çünkü bu, kendileri için daha temiz

⁷⁹¹ Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, ss. 59-60.

⁷⁹² Gazâlî, *a.g.e.*, s. 60.

bir davranıştır. Şüphesiz Allâh, onların yapmakta olduklarından haberdardır”⁷⁹³ meâlindeki âyet-i kerîmedir. Gazâlî’ye göre bu âyet-i kerîmede, edeplendirme, uyarma ve tehdit olmak üzere üç büyük mânâ vardır:

Edeplendirme içeren mânâ, âyet-i kerîmedeki, “*Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini söyle!*” emrindedir. Buna göre köle mesabesinde olan kula düşen, efendisinin emrine imtisâl edip onun edebiyile edeplenmektir. Aksi takdirde, kulun kötü edepli olup bu yüzden mahcup olması söz konusu olur ki bu halde onun mecliste bulunmasına ve huzura girmesine müsâade edilmez.

Âyet-i kerîmedeki tenbîh mânâsı “*Bu, kendileri için daha temiz bir davranıştır*” kavlinde bulunmaktadır. Gazâlî’ye göre bu âyet-i kerîme, iki mânâyı ihtiva etmektedir: Birinci mânâ, gözleri haramlara karşı kısmanın kalpler için daha temiz bir davranış olduğudur. Çünkü اَزْكٰى kelimesi ile aynı kökten olan اَلزَّكٰوة kelimesi, *tahâret/temizlik* anlamında, yine aynı kökten gelen اَلتَّرْكِيَّة kelimesi ise *temizlenmek* anlamındadır. İkincisi mânâ ise gözleri harama dikmemenin, onların daha fazla hayır elde etmelerine ve elde ettikleri hayırların daha bereketli olmasına sebep olduğu hususudur. Nitekim اَلزَّكٰوة kelimesi, asıl mânâsı itibâriyle çoğalmak/artmak demektir. Buna göre âyet-i kerîme, gözleri haramlara dikmeme fiilinde, kalp temizliği, tâat ve hayırların artması gibi faydaların bulunduğu işâret etmektedir. Gözün haramlara karşı kısılmayıp başıboş bırakılması durumunda ise göz, ister istemez kendisini ilgilendirmeyen şeylere bakacak ve harama düşmesi muhtemel olacaktır. Bu bakışların kasıtlı olması durumunda ise büyük bir günah irtikâp edilmiş olacaktır. Gazâlî’ye göre göz tarafından işlenen bu günahlar, sadece göz ile sınırlı kalmayıp aynı zamanda kalbi de alâkadar etmektedir. Hal böyle olunca, Allâh Teâlâ’nın rahmet etmesi müstesnâ, göz ile işlenen günahların, günâh işleyen kişiyi helâk etme tehlikesi vardır.⁷⁹⁴

Tehdit içeren mânâ ise âyet-i kerîmedeki “*Muhakkak Allâh yaptıklarından haberdârdır*” sözüdür. Nitekim Hak Teâlâ “*O (Allâh), gözlerin hâinliklerini ve*

⁷⁹³ Nûr, 24/30.

⁷⁹⁴ Gazâlî, *Minhâcû ’l-âbidîn*, ss. 161-162.

sadırlarda gizleneni bilir”⁷⁹⁵ buyurmuştur. Gazâlî’ye göre Rabb’inin makâmından korkan kişi için bu âyet-i kerîmeler tehdit olarak yeter.⁷⁹⁶

Göz organının fitne ve âfetinden korunmak için göz önünde bulundurulması gereken ikinci esâs, “*Kadının güzelliklerine bakış, İblis’in zehirli oklarından bir oktur. Kim onu (bakışı) terk ederse, Allâhü Teâlâ ona, kendisini mesrûr eden ibâdet tadını tattırır*”⁷⁹⁷ hadîs-i şerîfidir. Gazâlî’ye göre âbidlerin yaptıkları ibâdetlerden ve yakarışlardan aldıkları lezzet, hadîs-i şerifte işâret edilen lezzet ile aynı konumdadır. Bu hususlar, nazarî olmaktan öte, tecrübe ile sâbit olan hakikatlerdir. İbâdetlerin ve yakarışların tadı ve lezzeti, ancak gözlerini, haramlara bakmaktan koruyan kimseler tarafından tadılabilir. Binâenaleyh kişi, kendisini ilgilendirmeyen şeylere bakmaktan sakındığı zaman daha önce hiç bulamadığı tadı ve lezzeti ibâdetlerinde bulmaya, önceleri hiç hissetmediği duruluğu kalbinde hissetmeye başlar.

Göz organının fitne ve âfetinden korunmak için göz önünde bulundurulması gereken üçüncü esâs ise kişinin organlarının niçin yaratıldığı hakikatini düşünmesidir. Buna göre kişi, organları için hangi fiillerin uygun olduğunu ve ileride hangi fiillerin onları beklediğini düşünmesi gerekmektedir. Bu düşünceden hareketle kişi, ayakların cennet bahçelerine ve saraylarına gitmek için ellerin ise cennet meyvelerini toplamak için yaratıldığı düşünmelidir. Diğer organlar hakkında da aynı durum geçerlidir. Binaenaleyh kişi, gözünü haramlardan sakındırmak için göz organının, Âlemlerin Rabb’i olan Hak Teâlâ’ya bakmak için yaratıldığını düşünmesi gerekmektedir. Allâh Teâlâ’ya nazar etmekten daha üstün bir kerâmet ve nîmet yoktur. O halde, beklenen ve ümit edilen böyle bir kerâmete nazar edebilmek için gözlerin sakındırılması ve korunması kayda değer bir davranıştır.⁷⁹⁸ Bu üç temel hususa dikkat eden kişi, gözünü haramlardan; kalbini de gözü ile işlemesi muhtemel günahların kirinden korumuş ve temizlemiş olur.

⁷⁹⁵ Ğâfır (Mûmin), 40/19.

⁷⁹⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 163.

⁷⁹⁷ Hâkim, *el-Müstedrek*, IV/314.

⁷⁹⁸ Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, s. 164.

b. Kulağın Temizliğine Riâyet Etmek

İnsanı diğer canlılardan ayıran en büyük özelliklerinden birisi duyarak farklı alanlarda bilgi edinebilmesidir. Öyle ki insan dışındaki hiçbir varlık, kendine mahsus dilinden veya anlaşma yolundan başka bir dili ve metodu öğrenmeye muktedir değildir. İnsan ise anadilinin dışında, farklı dilleri öğrenebilmektedir. Bu öğrenme esnâsında, ona yardımcı olan kabiliyetlerinden biri de duyma özelliğidir. Bundan dolayıdır ki duyma engelli olan kişiler, kendi dillerini bile normal olarak konuşamayıp işaret ile anlaşma yoluna gitmektedirler.

İnsanın maddi hayatının sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için maddi kulağın sağlıklı olması nasıl şart ise mânevî hayatın sağlıklı olması ve sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için bu organın haramlardan muhâfaza edilmesi de şarttır. Nasıl ki her işitilen şey, kişide müspet veya menfi bir tesir bırakıyor ise bu işitilen şeylerin kalpte birtakım tesirler bırakması da kaçınılmazdır. İşte bu yüzden *“Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur”*⁷⁹⁹ buyrulmuştur.

İmam Gazâlî, iki husustan dolayı kulağın fuhşiyâtta ve gereksiz sözlerden korunması gerektiğini söyler: Bunlardan biri, dinleyicinin, konuşanın ortağı olduğu yönünde vârid olan rivâyet, diğeri ise duyulan şeylerin, önce kalpte birtakım havâtırın ve vesvesenin galeyana gelmesine sonra da bedende birtakım meşgûliyetlerin başlamasına sebep olması durumudur.⁸⁰⁰

Gazâlî’ye göre insanın kalbine ve kulağına düşen sözler, midesine düşen yemekler gibidir. Nasıl ki yemeklerin zararlı veya faydalı olanları, gıda kaynağı veya zehirleyici olanları varsa, sözler de aynen böyledir, hatta sözlerin insandaki tesiri, yemeklerin midedeki tesirinden daha çok ve daha etkilidir. Şöyle ki herhangi bir yemeğin midedeki tesiri, sınırlıdır, bir müddet devâm eder, bir müddet sonra, uyku yolu ile veya birtakım tedâvi yolları ile kaybolur. Hâlbuki kulağa ve kalbe düşen zararlı sözlerin tesiri, zararlı yemeğinki gibi sınırlı değildir. Öyle ki insan, duymuş

⁷⁹⁹ İsrâ, 17/36.

⁸⁰⁰ Gazâlî, a.g.e., s. 165.

olduğu zararlı sözü hiç unutamaz ve bu sözün tesiri, ömür boyu devâm edebilir. Bu tesir sebebiyledir ki kişi, (söylemiş olduğu kötü bir) sözün ağırlığı altında bir ömür ezilir ve ayıplanır durur. Duyulan zararlı sözler, bazen kalbe birtakım havâtırın ve vesvesenin girmesine sebep olur. Kişi, kalbe gelen havâtır ve vesveselerin kendisini, birtakım belâ ve musibetlere taşımasından emîn değildir. Hatta bazı havâtır ve vesveseler, kişiyi yerinde durdurmaz ve onu da sonunda büyük bir belâyâ sürükleyebilir. Bütün bunlar, kulağın, mâlâyanî sözlerden engellenmemesinden kaynaklanmaktadır. O halde, bahsedilen tehlikelerden kurtulup rahata kavuşmayı isteyen kimse, kulağına hâkim olup onu, mâlâyanî şeyleri,⁸⁰¹ bidat, gıybet, fahiş kelâm ve benzeri sözleri dinlemekten muhâfaza etmelidir. Çünkü kulak, Allâhü Teâlâ'nın kelâmını, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) sünnetini ve evliyâullâhın hikmetli sözlerini dinlemek için yaratılmıştır. Eğer kul, kulağını, yaratılış hikmeti muvâcehesinde kullanacak olursa, kendisi sebebiyle Âlemlerin Rabb'i olan Allâhü Teâlâ'nın civârında sonsuz mülke ve sınırsız nimetlere nâil olacaktır. Aksi takdirde, kurtuluş sebebi olan kulak, helâk sebebi olacaktır. İşte bu hâl, kul için en büyük hüsrân demektir.⁸⁰²

c. Midenin Temizliğine Riâyet Etmek

İmam Gazâlî, hayır ve şer cinsinden organlarda meydana gelen bütün amellerin güç kaynağı olması münâsebetiyle mideyi, bir madene benzetir ve onun muhâfaza edilmesi gerektiğini söyler. Ona göre eğer kul, Allâhü Teâlâ'ya kulluk konusunda bir gayrete sahip ise yapması gereken şey, midesini öncelikle haramlardan, sonra şüphelilerden ve helâlin fazlasından koruması gerekmektedir. Mide, üç sebepten haram ve şüpheli rızıklardan muhâfaza edilmelidir:

⁸⁰¹ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 165-166.

⁸⁰² Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, ss. 60-61.

Birinci sebep cehennem ateşinin korkusudur. Nitekim âyet-i kerîmede, *“Haksızlıkla yetimlerin mallarını yiyenler, şüphesiz karınlarına, ancak ateş tıkmış olurlar, zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir”*⁸⁰³ buyrulmuştur.

İkinci sebep haram ve şüpheli şeyleri yiyen kişilerin kulluk kapısından kovulup kulluğa tâkat getiremeyecek hâle gelme kokusudur. Çünkü Allâhü Teâlâ’ya gerçek manada hizmet, ancak temiz bir kalp ile mümkündür. Gazâlî bu görüşünü, cünüp birinin mescitlere yaklaşmasının ve abdestsiz birinin Kur’ân-ı Kerîm’e el sürmesinin men edilmesi ile ilişkilendirir. Ona göre mübâh birer hâl olmalarına rağmen, abdestsizlik ve cünüplük halleri, mescide girmeye ve Kur’ân-ı Kerîm’e el sürmeye mâni bir durum olarak görülmüşse, haram ve şüphe pisliklerine dalmış birinin Allâhü Teâlâ’ya ve onun zikr-i şerîfi olan Kur’ân-ı Kerîm’e hizmet ettiğini iddiâ etmesi aslâ mümkün olamaz.

Midenin haram ve şüphelilerden muhâfaza edilmesinde üçüncü sebep ise haram ve şüpheli rızıkları yiyen kişinin (birtakım mânevî kazançlardan) mahrum olacağı korkusudur. Şöyle ki haram ve şüpheli şeyler ile beslenen kişi, hayır bir amel işlese bile o ameli reddolunup kabûl edilmeyecektir. Bu durumda kişinin bu amellerden kazancı, zahmet, meşakkat ve vakit kaybından başka bir şey olmayacaktır.⁸⁰⁴ O halde, kişi, şerîatın iki hükmünden daha fazîletli ve daha ihtiyatlı olan verâ kısmını tercih etmelidir. Verâ ile hareket etmek, kolaylık ve müsâmaha üzere vaz edilen şerîata muhâlif bir hayat tarzı değildir. Zîra kolaylık ve müsâmaha, şerîatın cevâz hükmünü teşkil etmektedir. Verâ yolu ise cevâz yolunun aksine çok çetin bir yoldur. Kim ki verâ yoluna sülûk etmeyi ve bu yolun menzillerini aşıp verânın zirvesine çıkmayı hedefliyorsa, ta baştan nefsini ve kalbini zorluklara tahammül etmeye hazırlamalıdır. Aksi takdirde bu yolun kat edilmesine imkân yoktur. Zâhitlerin insanlardan uzaklaşıp dağları mesken tutmaları, orada, helalliğinde şüphe olmayan ağaç yapraklarını ve çürümüş meyveleri yemeleri bu yüzdendir. Zîra insanlar arasında, bu yolun kat edilmesi daha zor bir hâdisedir. Buna rağmen, yine de insanlar arasında yaşayıp verâ ile hareket etmeyi murâd eden kişilerin, yiyecek ve

⁸⁰³ Nisâ, 4/10.

⁸⁰⁴ Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, ss. 199-201; Gazâlî, *Ravzatü’t-tâlibîn*, ss. 65-66.

içeceklerine son derece dikkat etmeleri lâzımdır. Bu yüzden, helâl bile olsa, zarûret olmadıkça, insanların ellerindeki her nîmet yenmemeli, şüpheli olanlara ise hiç yaklaşılmamalı, yenilen nîmetler de ibâdet ve tâate güç yetirebilmek maksadıyla yenmelidir.⁸⁰⁵ Midenin haramlardan temizlenmesi, ancak bu şartlara riâyet edilmesi ile mümkün olacaktır.

IV. Kalbin Tasfiyesine Mâni Olan Haller

İmam Gazâlî, dünyânın, altı ölülerle üstü hastalarla dolu bir hastalıklar yurdu olduğunu söyler ve kalben hasta olanların, bedenlen hasta olanlardan daha fazla olduğunu iddiâ eder. Ona göre kalp hastalarının beden hastalarından fazla olmasının üç sebebi vardır:

Birinci sebep, kalp hastasının kendisinin hasta olduğunu bilmemesi, ikinci sebep, beden hastalığına nispeten kalp hastalığının âkıbetinin bu âlemde müşâhede edilememesi, üçüncü sebep ise amansız bir hastalık olan kalp hastalığının doktorunun olmamasıdır. Gazâlî, kendi devri ile ilgili olarak kalp hastalıklarını tedâvi edecek doktor mesâbesinde olan gerçek âlimlerin olmayışından yakınır. Ona göre o asırdaki âlimlerin bizâtihi kendileri, tedâvisinden âciz kaldıkları şiddetli bir hastalık içindedirler. Daha da kötüsü onlar, müptelâ oldukları kalp hastalığının, âlimler tarafından fark edilmeyecek derecede umûmî bir hastalık hâline gelmesinden dolayı teselli içindedirler. Hâl böyle olunca âlimler, kalp hastalarını tedâvi etmek şöyle dursun, onlara, hastalıklarını daha da artıracak şeyleri göstermeye ve onları yoldan çıkarmaya mecbur kalmışlardır. Onları bu hâle düşüren helâk edici hastalık, dünyâ sevgisidir. Binâenaleyh kalp doktorları mesâbesinde olan âlimler, kendileri dünyâ sevgisine mağlup ve müptelâ olunca, kalplerini hastalandıran dünyâ sevgisinden halkı engellemeye muktedir olamamış, bu yüzden halkın da kalp hastası olması kaçınılmaz bir hâl olmuştur.⁸⁰⁶

⁸⁰⁵ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 212-213.

⁸⁰⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 101-102.

Şimdi Gazâlî'nin kalbin tasfiyesine mâni olarak gördüğü hususları inceleyelim.

1. Gûnahta İsrar Etmek

Lügatte bir şeyi sürekli yapmayı ifâde eden ısrar kelimesi, ıstılahta, gûnahta düğümlenmek ve ileriye gitmek, haddi aşmak⁸⁰⁷ mânâsına kullanılmaktadır. Ebû Talip el-Mekkî, gûnahta ısrar etmeyi, kişinin, fırsatını bulduğu anda, günâh işleyebileceğine kalben îtikât etmesi veya işlediği günahlardan dolayı pişmân olup tövbe etmeye yanaşmaması şeklinde târif eder. Ona göre en büyük ısrar, kişinin günâh işlemeye istekli olup bu konuda koşuşturmasıdır.⁸⁰⁸

İmam Gazâlî'ye göre günahlar, kalp evinin karanlıklar içinde kalmasına sebep olur. Allâhü Teâlâ, bu tür kalp sâhibinin, kendi civârında bulunmasını kabûl etmez. O halde, kalbin içine düştüğü karanlıklardan arındırılması gerekmektedir. Nasıl ki pis işlerde giyilerek kirlenmiş bir elbisenin temizliği için sabun ve sıcak su gerekli ise şehvî arzularla meşgûl edilerek kirlenen bir kalbin temizliği için de gözyaşı ve pişmanlık ateşi gereklidir. Kalp, ancak bu sayede temizlenip paklanır, tasfiye edilir ve makbûl bir seviyeye çıkmış olur. “Onu (nefsini) tezkiye eden/kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiştir”⁸⁰⁹ âyet-i kerîmesi ile kastedilen şey de budur.⁸¹⁰

Gazâlî, “Eğer yasaklandığınız şeylerin büyüklerinden sakınırsanız, sizin kötülüklerinizi örteriz...”⁸¹¹ âyet-i kerîmesinden hareketle büyük günahlardan kaçınmanın küçük günahların bağışlanmasına keffâret olacağını söyler. Ona göre kaçınmanın keffâret olabilmesi, günâhı murâd etme ve onu işlemeye muktedir olma ile birlikte olmalıdır. Meselâ bir kişinin, zinâ fiilini murâd etmesi ve buna imkân bulunmasına rağmen, nefsi ile mücâdele edip zinâyı terk etmesi, âyet-i kerîmede

⁸⁰⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 481.

⁸⁰⁸ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. II, s. 157.

⁸⁰⁹ Şems, 91/9.

⁸¹⁰ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 26.

⁸¹¹ Nisâ, 4/31.

sözü edilen kaçınmaya uygundur. Buna göre kişinin zaten zinâ yapmaktan müstağnî olması (onu murâd etmemesi) veya acziyetinden dolayı zorunlu olarak ondan kaçınması veya zinâyâ muktedir olmasına rağmen, başka bir korku sebebiyle zinâdan kaçınması, âyet-i kerîmedeki kaçınmaya uygun bir kaçınma değildir.⁸¹²

Küçük günahlar, birtakım sebeplerden dolayı büyük günâha dönüşür. Bu sebeplerden biri, küçük günahlarda ısrar etmektir. Bu itibarla her ne kadar büyük günahlardan kaçınmak, küçük günahların bağışlanmasına sebep olsa da, küçük günahlardan da kaçınmak gerekmektedir. Zîra üzerinde ısrar edilen küçük günahların tesiri, büyük günâhların tesiri gibi olur. “ısrar ile birlikte küçük günâh, istiğfâr ile birlikte büyük günâh yoktur” denilmesi bu yüzdendir. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, vazgeçilen ve bir benzeri yapılmayan büyük bir günahın, üzerinde ısrar edilen küçük günaha göre affedilmeye daha lâıyk olduğunu söyler. O, bu düşüncesini, “*Amellerin hayırlısı, az da olsa devamlı olanıdır*”⁸¹³ hadîs-i şerîfi ile îzah eder. Ona göre kalbin nurlanması konusunda, bir müddet fazlaca yapıp terk edilen çok amele göre az da olda devamlı olan faydalı amelin daha büyük tesire sâhib olduğu gibi bu hâlin zıddı da kalbin kirlenmesinde böyle bir tesire sahiptir. Şöyle ki ısrarla işlenmeye devâm edilen küçük günahlar, kalbin kararmasında daha tesirlidir. Üstelik küçük günahlar, büyük günahların işlenmesine zemin hazırlar. Zîra zinâ yapma ve öldürme gibi birtakım büyük günahların âniden işlenmesi, çok nâdir vuku bulan şeylerdir.⁸¹⁴

Küçük günâhları, büyük günaha dönüştüren sebeplerden bir diğeri, işlenen günahların küçümsenmesidir. Gazâlî’ye göre işlenen günâh, büyük görüldüğü takdirde Allâhü Teâlâ katında küçülmüş, küçük görüldüğü takdirde Allâhü Teâlâ katında büyümüştür. Zîra günahın büyük görülmesi, o günaha karşı kalpte bir nefret ve hoşlanmama duygusun bulunduğunu, küçük görülmesi ise o günâha karşı kalpte bir ülfetin meydana geldiğini gösterir. Binâenaleyh günaha karşı kalpte bulunan nefret ve hoşlanmama duygusu, günahı kaçınmaya, günaha karşı ülfet duygusu ise

⁸¹² Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 44.

⁸¹³ Buhârî, İman, 32; Müslim, Müsafirîn, 215-218, Münâfikîn, 78.

⁸¹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 65; Gazâlî, *el-Erba’în*, s. 355.

o günâhı işlemeye sebep olmaktadır. Bu îtibarla günahı küçük görmekten kaçınmak gerekmektedir.⁸¹⁵

Küçük günâhları, büyük günaha dönüştüren bir diğer sebep işlenen küçük günahlardan dolayı mutlu olup ferahlanmak, övünmek, işlenen günâhı nîmet addetmek ve onun bir şakâvet sebebi olduğundan gâfil olmaktır. Buna göre kulun yanında küçük günahların tadı baskın gelmeye başlamışsa, artık o günâhlar büyümüş ve kalbin kararmasında daha tesirli olmaya başlamış demektir. Şayet kul, işlemiş olduğu küçük günahlardan aldığı tat sebebiyle günâh işlemeye yönelmiş ve şeytan, günaha sürüklenme konusunda, o kula gâlip gelmeye başlamış ise artık kul, çok büyük bir musîbete dûçar olmuş demektir. Bu durumdaki kula düşen, hem kendisinin hem de Allâhü Teâlâ'nın düşmanı olan şeytanın gâlibiyeti sebebiyle kaygı içinde olmaktır. Hâl böyle iken işlediği küçük günahlar ile sevinmeye kalkışan kul, Gazâlî'ye göre şifâ bulacağı ilaç şişesinin kırılmasıyla sevinen hastaya benzer ki bu tür hastanın şifâ bulması aslâ ümit edilmez.⁸¹⁶

Küçük günâhı, büyük günâha dönüştüren bir diğer sebep kişinin işlemiş olduğu günâh hususunda, Allâhü Teâlâ'nın kendisini gizlemesini, ona hilm ile muâmele etmesini ve hemen ceza vermeyip belli bir süreye kadar kendisine mühlet vermesini hafife almasıdır. Hâlbuki Allâhü Teâlâ, o kula, öfkesinden dolayı mühlet vermekte ve günâhını artırması (ve daha büyük cezayı hak etmesi) mühletini uzatmaktadır. Buna rağmen, kişi, günâh işlemeye kolayca imkân bulmasını, sanki Allâhü Teâlâ'nın kendisine olan bir yardımı zannetmektedir. Gazâlî'ye göre bu düşüncedeki kişi, Allâhü Teâlâ'nın mekri konusunda, kendisini emniyette hissetmekte ve Allâhü Teâlâ ile aldanma yerlerini bilmemektedir.⁸¹⁷

Küçük günâhı, büyük günâh dönüştüren bir başka sebep kişinin, gizli bir yerde işlemiş olduğu günâhını açıklaması veya aynı günâhı başkalarının gördüğü yerde tekrarlamasıdır. Bu durum, hem Allâhü Teâlâ'nın günâhı ve günâh işleyeni perdelemesine karşı işlenmiş bir cinâyet hem de aynı günâhın işlenmesi konusunda

⁸¹⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 65-66; Gazâlî, *a.g.e.*, s. 355.

⁸¹⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 66-67; Gazâlî, *a.g.e.*, s. 355.

⁸¹⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 67; Gazâlî, *a.g.e.*, s. 355.

başkalarına teşviktir. Bu yüzden Gazâlî, kendisine tâbi olunan bir âlim tarafından işlenen küçük günâhların, o âlim hakkında büyük günâh hükmünde olacağı kanaatini taşımaktadır. Zîra tâbi olunan âlim tarafından işlenen küçük günahlar, o âlime tabi olanlar tarafından sürekli işlenerek sonraki nesillere aktarılmış ve böylece o günahların şerri uzun yıllar devâm etmiş olur. “*Kim kötü bir âdet başlatırsa, o âdetin günâhı ve o âdetle amel edenlerin günâhları onun üzerinedir. Onların günahlarından da hiçbir şey eksiltilmez*”⁸¹⁸ hadîs-i şerîfî ve “*...Onların yaptıkları her işi, bıraktıkları her izi yazarız...*”⁸¹⁹ âyet-i kerîmesi bu hususa işâret eder. Gazâlî’ye göre âyet-i kerîmede geçen *bırakılan iz* ile kastedilen şey, bir amelin, o ameli işleyen âlimin ortadan kaybolmasından sonra işlenen amelle ile ilgi diğer amellerdir. İşte bu sebepten Gazâlî, âlimlerin amellerinin son derece tehlikeli bir hâl arz ettiğini söyler ve tâbi olunan âlimlerin öncelikle günâhları terk etmesi ve (faraza bir günâh işlemişler ise) günâhlarını gizlemesi gerektiğini tavsiye eder.⁸²⁰

Günahların Allâhü Teâlâ’dan uzaklaşmaya ve âhirette azâb görmeye sebep olduğunu bilmesine rağmen, bir müminin günahlara ısrar etmesi, îman zayıflığından kaynaklanmaktadır. Gazâlî’ye göre günahlarda ısrar etmenin birtakım sebepleri vardır:

Birinci sebep, günahlar sebebiyle vaat edilen azâbın gayb hâlinde olup günahlara sevkeden şehvî arzuların hâl-i hazırda hissedilir olmasıdır. Çünkü nefis, gayba nispeten hâl-i hazırda olan şeylerden daha çok etkilenecek bir karaktere sahiptir. Bu itibarla nefis, gelecekte gerçekleşeceği vaat edilen şeylere göre hâl-i hazırda mevcut olan şeylerden daha fazla etkilenmektedir.

İkinci sebep, kişiyi günâh işlemeye sevk eden şehvî arzuların doğası gereği hissedilir şekilde bilfiil işleniyor olmasıdır. Bu arzuların hâl-i hazırda insanlar tarafından işleniyor olması, onun bir alışkanlık hâline gelmesine ve kişide o arzulara karşı bir sevginin meydâna gelmesine sebep olmaktadır. Bu durum, söz konusu şehvî arzuların, insanı etkisi altına alması sonucunu doğurmaktadır. Nitekim “Yok,

⁸¹⁸ Müslim, Zekât, 69. (Ayrıca bkz. Nesâî, Zekât, 64.)

⁸¹⁹ Yâsîn, 36/12.

⁸²⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 68; Gazâlî, *el-Erba’în*, s. 356.

yok. Siz, acele olanı seversiniz ve âhireti bırakıverirsiniz”⁸²¹ ve “Belki siz, dünyâ hayatını tercih edersiniz. Hâlbuki âhiret, daha hayırlı ve daha bâkîdir”⁸²² âyet-i kerîmeleri, bu duruma işâret etmektedirler.

Üçüncü sebep, tövbenin günâhlara keffâret olacağı yönündeki vâad-i ilâhîdir. İşte bu sebepten insan, tûl-i emel hastalığının da tesiriyle tövbe etmeyi ve günahlara keffâret olacak iyilikler yapmayı, sürekli erteler durur.

Dördüncü sebep, affedilmeyecek herhangi bir günâhın olmadığı yönündeki inançtır. Bu yüzden insan, önce günâh işler, sonra da Allâhü Teâlâ’nın fazlına güvenerek işlediği günâhın affedilmesini beklemeye başlar.

Beşinci sebep ise peygamberlerin verdiği bilgilerin doğruluğundan şüphe etmektir ki bu şüphe, küfürden ibârettir. Gazâlî’ye göre bu durum, kişinin, doktor olduğuna inanmadığı birinin tedâvisine de inanmamasına benzer.⁸²³ O halde, her kim kalbini tasfiye etmek isterse, günahlar üzerine ısrar etmekten kaçınmalıdır.

2. Gaflet İçinde Olmak

Gaflet kelimesi lügatte, “aymazlık, dalgınlık ve dikkatsizlik”⁸²⁴, dikkatsizlik veya ezberleme kuvvetinin azlığı sebebiyle meydâna gelen unutkanlık⁸²⁵ gibi anlamlarda kullanılırken, tasavvuf ıstılâhında, nefsin, arzularına uyması, zamanı, tembellik içinde geçirmek, herhangi bir şeyi zihninde tutmamak⁸²⁶ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Cüneyd-i Bağdâdî’ye göre Allâhü Teâlâ’dan gâfil olmak, cehenneme girmekten daha tehlikeli bir hâldir.⁸²⁷

İmam Gazâlî’ye göre gaflet, kalp gözünün önüne dikilen ve kulun günahlarını görmesine mâni olan bir perdedir. Kul, ancak bu perdenin kalması durumunda,

⁸²¹ Kıyâmet, 75/20, 21.

⁸²² A’lâ, 87/16, 17.

⁸²³ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 114-115.

⁸²⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 141.

⁸²⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 609.

⁸²⁶ Cürcânî, *Tâ’rifât*, s. 240.

⁸²⁷ Sülemî, *Tabakâtü’s-süfiyye*, s. 159.

günahlarının farkına varabilir ve günahlarından dolayı içten içe ağlayabilir. Bunun neticesinde ise kulun kalbine bir korku hâkim olur ve kul Rabb'ine karşı utancından erir.⁸²⁸

Gaflet, zikrin zıddıdır. Allâh'ı zikir için edâ edilmesi emredilen namazı⁸²⁹ gaflet içinde edâ eden kişi, namaz kılmış sayılmaz ve bu şekilde kılınan namaz, kişiyi fuhşiyâtan engellemez.⁸³⁰ Bu yüzden, gaflet ve unutkanlık içerisinde kılınan namaz sebebiyle tövbe edilmesi lâzımdır.⁸³¹ Bu durum, sadece namaz ile sınırlı olmayıp bütün ibâdetler için de geçerlidir. Binâenaleyh gaflet ile yapılan münâcât, hakîki münâcât değildir. Hâkezâ esâsen şehvî arzulara muhâlefet olması îtibâriyle nefse çok ağır gelen zekât, şayet gaflet ile edâ edilmiş ise şehvete engel olmaz; Allâh'ın düşmanı olan şeytanın elinde bulunan hevâ gücünü kırıp kahreden bir ibâdet olan oruç, gaflet ile tutulduğu zaman maksada erdirmez; fiilleri çok meşakkatli olan ve içinde nefisle mücâhedeyi barındıran hac ibâdeti de gaflet ile yapıldığı zaman hakîki hac olmaz.⁸³²

Gazâlî'ye göre gaflet uykusu, gâfil kişinin hüsrâna uğramasına sebep olur. Çünkü ibâdetlerin hakîki mânâda ibâdet olmasına mâni olan gaflet engeli, kişinin ilerlemesi gereken yolda karşısına çıkacak engellerin en şiddetsi, en meşakkatlisi ve en zararlısıdır. Kulun, kulluk yolunda geçmiş olduğu engellerin hepsinin semeresi, gafletten uyanık olmaya bağlıdır. Bu itibarla kişi, gaflet uykusundan uyanarak selâmete erecek olursa, mânevî bir ganîmet elde etmiş ve kazançlı çıkmış olur. Aksi takdirde, onun bütün çalışıp çabalamaları boşa gitmiş, emeli/beklentisi boşa çıkmış ve ömrü zâyî olmuş demektir.⁸³³

Gaflet, kulun usûlüne uygun bir şekilde âhirete hazırlanmasına mâni bir durumdur. Şöyle ki âhirete hazırlık, ilim ve amel ile birlikte yapılması gerekir. Bu aklen zarûri bir durumdur. Binâenaleyh âhirete îman etmelerine rağmen, âhirete ameller ile hazırlanma konusunda ihmalkârlık yapanlar, esâsen câhil kişilerdir.

⁸²⁸ Gazâlî, *Minhâcû'l-ârifîn*, s. 48.

⁸²⁹ Tâhâ, 20 /14.

⁸³⁰ Gazâlî, *İhyâ*, c. I, s. 483.

⁸³¹ Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, s. 46.

⁸³² Gazâlî, *İhyâ*, c. I, s. 484.

⁸³³ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, s. 301.

Gazâlî'ye göre bu tür câhillerin âhirete hazırlık konusunda ihmalkâr davranmalarının sebebi, onların, âhret hallerini tefekkür etmeye mâni olan gaflet hastalığına müptelâ olmalarıdır. Bu gaflet, onlara öyle sirâyet etmiştir ki bütün vakitlerini şuursuzca geçirirler. Onlar, dâimî sûrette şehvî arzuları ile meşgûl oldukları için gaflet uykusundan bir türlü uyanamazlar.⁸³⁴

İmam Gazâlî'ye göre her türlü bedbahtlığın menşei olan gaflete karşı uyarıyı, ancak temiz bir yaşantıya sahip olan vâizler yapabilir. Ne var ki memleketler bu tür vâizlerden yoksun bulunmaktadır. Faraza bu tür vâizler nâdiren bulunmuş olsa bile onlara iltifât edilmemektedir. Şayet iltifât edilse bile bunun etkisi çok kısa sürmekte; belki bir anlık bir duygulandırma ve geleceğe dâir tâatlere yönelme gayreti ortaya çıkmakta ancak bu iyi hallerin hemen ardından tekrar şehvî arzuların baskısı galebe çalıp yapılan tembihlerin etkisi silinip gitmektedir. Hâl böyle olunca, gaflet perdeleri tekrar devreye girmekte ve akıllı kişi, uyarıldığı hatâlara tekrar geri dönmektedir. Gazâlî'ye göre bu tehlike, ölüm ânına kadar, her şahıs için söz konusudur ve fırsatlar elden kaçtıktan sonra, hayıflanmaktan başka hiçbir şey elde edilmeyecektir.⁸³⁵

Gazâlî, gafletin yukarıda dile getirilen zararları dışında, onun, insanların bakışlarına tesir eden bir hastalık olduğuna işâret eder. Ona göre insanlar, gafletten uzak oluşları veya gaflette oluşları bakımından farklı bakışlara sahiptirler. Kayda değer sayılan bakışların derece bakımında en aşağısı, kalp gözü ile yapılan bakıştır ki buna *kalbî bakış* denir. Sadece zâhirî organ olan göz ile yapılan bakış ise tasavvuf ehline göre gerçek bir bakış değildir. En mükemmel bakış ise kalp ve gözün birlikte bakışlarıdır ki bu bakış, gaflet ve hevâ perdelerinin ortadan kalkması ile ortaya çıkar. İşte bu durumda, mahbûb olan Allâhü Teâlâ tecellî eder ve kul, O'nun sevgisine mazhar olur, beşerî örtülerden ve cismânî perdelerden sıyrılarak Rabb'i ile kendisi arasındaki perdeyi müşâhede etmeye başlar. "*Allâh, bir insanla, ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur...*"⁸³⁶ hitâbı, böyle kullar için söz konusudur. Bu hitâba mazhar olan kula, kâinatta meydana gelecek olan bütün hâdiseler hakkında

⁸³⁴ Gazâlî, *Mizânü'l-âmel*, s. 193.

⁸³⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 193.

⁸³⁶ Şura, 42/51.

semâdan bir hitâb gelmeye başlar ve onun hâli, “...*Evlerinizde ne yeyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm...*”⁸³⁷ diyen İsevî bir hâle dönüşür. Bunun neticesinde, o kulun emrine, melekler ve mümin cinler âmâde olup ona itâat etmeye başlarlar. Netîcede, o kul ile Allâh arasındaki perde kalkıp harikulade haller zuhûr eder ki bu esnâda kul, kâinâtın esrârına vâkîf olmaya başlar. Bu hâle mazhar olan kula düşen, hayırlı ilimlerle meşgûl olup tecrübe etmeye kalkışmaksızın sadâkatle amel etmeye gayret etmektir. Gazâlî, bütün kâinâtın, yukarıda anlatıldığı minvâl üzere gaflet perdelerinden arınarak üzerine lütf-i ilâhî meltemlerinin esintileri gelen kulun emrine âmâde olacağını ve bunun neticesinde kulun birtakım vâridâta ve gayba dâir mâlûmâtlara mazhar olacağını söyler. Ona göre *kerâmet* denen şey, işte bu hâlin bir meyvesidir. Birtakım fâsid maksatların kaybolması neticesinde ise nefis cevherleşir.⁸³⁸

Hulasa olarak söylemek gerekirse, kalbini tasfiye etmeyi murâd eden kul, gafletten ve gaflete sebep olacak ortamlardan uzaklaşmalıdır. Gaflete sebep olacak amillerin başında gaflet ehli ile aynı mecliste bulunmak gelir. Gazâlî’ye göre gaflet ehli ile birlikte olmak, kişinin dînî yaşantısını menfî yönde etkiler. Kişi, gaflet ehli ile her oturduğunda, dîninden bir şeyi kaybeder. O halde, kişi, gaflet ehlinde uzaklaşıp sadece dînî konularda, kendisinden istifâde edebileceği kişilerle oturup kalkmalı, maddî varlığını kaybetmeye sebep olacak ortamlardan sakınma konusundaki hassasiyetinden daha çok mânevî varlığını kaybetmeye sebep olacak ortamlardan sakınmalıdır. Zîra dînî gerekçe ile bir şeyden sakınmak, dünyevî gerekçe ile sakınmaktan daha evlâdır.⁸³⁹

⁸³⁷ Âl-i İmrân, 3/49.

⁸³⁸ Gazâlî, *Sırru'l-âlemîn ve keşfü mâ fi'd-dâreyn*, s. 86.

⁸³⁹ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 255-256.

3. Kötü Ahlâk ile Muttasîf Olmak

Kötü ahlak, kibir, öfke, kin, haset, kötü ahlâk ve sabırsızlık gibi nefse âit olan menfî sıfatların tamamını ihtivâ eder.⁸⁴⁰ Kalbin tasfiyesini temel gâye edinen tasavvuf erbâbının üzerinde en çok durduğu meselelerden biri de hiç şüphesiz ahlâk-ı zemîmeyi ahlâk-ı hamîdeye çevirmektir. Kuşeyrî'nin bildirdiğine göre sûfiler, “fenâ” kavramı ile sıfât-ı zemîmenin yok edilmesine, *bekâ* kavramı ile de sıfât-ı hamîdenin ikâme edilmesine işâret etmişlerdir. Kuşeyrî'ye göre kul, biri birinin zıddı olan bu iki sıfat ile muttasîf olmaktan uzak kalmaz. Yâni kul, ya ahlâk-ı zemîme ile ya da ahlâk-ı hamîde ile vasıflanmak durumundadır. Eğer kul, ahlâk-ı zemîmeden fânî olursa, onun kalbine ahlâk-ı hamîde hâkim olur ancak kul, ahlâk-ı zemîme ile vasıflanacak olursa, onun kalbi, ahlâk-ı hamîdeye karşı perdelenir.⁸⁴¹

İmam Gazâlî'ye göre kötü ahlâk, dünyâda hastalık ve helâk sebebidir. Âhiret hayatına nispeten günahlar, dünyâ hayatına nispeten zehir gibidir. Tıpkı bedenlerin tedâvisi gibi nefislerin de tedâvisi vardır. Bu tedâviyi yapacak olanlar, Peygamberlerdir (a.s.). Çünkü onlar, “kalplerin tezkiye yol(larını) hazırlayarak halkı kurtuluş yoluna ileten nefis doktorlarıdır.”⁸⁴²

Gazâlî, ahlâk-ı zemîmeyi, öldürücü bir zehir, beyni tarumar eden bir mikrop apaçık rezâletler yumağı, kulun Allâhü Teâlâ'nın civarından uzaklaşmasına sebep olan pislikler, sâhibini şeytanın boyunduruğu altına alan âmiller ve kalpleri ürperten cehennem ateşine açılan kapılar olarak vassfeder. Bu sebepten o, kötü ahlâkı, ebedî hayatın elden kaçmasına sebep olacak bir kalp hastalığı ve zehir olarak görür. Gazâlî'ye göre hiçbir kalp, bu kalbî hastalıklardan müstağnî değildir. Bu hastalıklar, ihmâl edildiği takdirde, kalpte birikir ve türlü hastalıkların zuhûr etmesine sebep olur. İşte bu yüzden her kul, öncelikle bu hastalıkların bilgisini ve sebeplerini, sonra da bu hastalıkların ilaçlarını ve tedâvi yollarını tam mânâsıyla öğrenmeye muhtaçtır. Gazâlî'ye göre “*Onu (nefsi) tezkiye eden kurtulmuştur*”⁸⁴³ âyet-i kerîmesi, kötü ahlâkın tedâvi edilmesi gerektiğine, “*Onu (nefsi) kirletip gömen de ziyâna*

⁸⁴⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 160.

⁸⁴¹ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 128.

⁸⁴² Gazâlî, *el-Madnûn bihî alâ ğayri ehlihî*, ss. 93-94.

⁸⁴³ Şems, 91/9.

uğramıştır”⁸⁴⁴ âyet-i kerîmesi de kötü ahlakî tedâvî konusunda ihmalkâr davrananların uğrayacağı zarara işâret etmektedir.⁸⁴⁵

Gazâlî, kınanmış sıfatları, âhiret hayatında helâk edici olması dolayısıyla kalpleri ve ruhları sokan akreplere ve yılanlara benzetir. Ona göre bu yılan ve akreplerin verdiği elem ve ıstırap, insanın zâhirî bedenlerini sokan yılanların verdiği elem ve ıstıraptan daha şiddetlidir. Kınanmış sıfatların elem ve ıstırabının bu derece şiddetli olması, onların kalpleri ürperten tutuşturulmuş cehennem ateşinden yaratılmış olmalarından kaynaklanmaktadır.⁸⁴⁶ Âdemoğlunda bulunan kötü ahlâk ve sıfatın tamâmı, şeytanın insana karşı kullandığı bir silâh ve onun kalbine girmek için kullandığı bir kapıdır.⁸⁴⁷ Yine ona göre kötü ahlâk, duman ve karanlık gibidir. Bu duman ve karanlık kalbe sirâyet ettiği zaman kalp kararır ve saâdet yolunu kaybeder. Güzel ahlâk ise nûr ve ışık gibidir. Bu nûr ve ışık kalbe sirâyet ettiği zaman kalp, günahların zulmetinden temizlenmiş olur. Hâsılı kalp, ya aydınlık ya da karanlık haldedir. Allâh’a selîm bir kalple gelmekten başka kurtuluş çaresi yoktur.⁸⁴⁸

4. Haram Lokmayla Beslenmek

Haram yiyeceklerden kaçınıp helal rızık ile beslenmeyi emreden âyet-i kerîmeler⁸⁴⁹ ve bu hususta vârid olan hadîs-i şerîfler, haramın kalbe olan menfî tesirine dolaylı yönden işâret etmektedir diyebiliriz. Birtakım sâlih ameller işleseler bile yediği, içtiği ve giydiği şeylerin haram oluşuna dikkat etmeyen kimselerin duâlarının kabul edilmeyeceğini bildiren hadîs-i şerîfi⁸⁵⁰ bu konuya dikkat çekmektedir.

⁸⁴⁴ Şems, 91/10.

⁸⁴⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, ss. 595-596.

⁸⁴⁶ Gazâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*, s. 68.

⁸⁴⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 572.

⁸⁴⁸ Gazâlî, *Kimyâü's-saâde*, s. 133.

⁸⁴⁹ Bkz. Bakara, 2/172, 173; Mâide, 5/3, 87-88; Tâhâ, 20/81; Müminûn, 23/51.

⁸⁵⁰ Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyet ettiğine göre Rasûlüllâh (s.a.v) şöyle buyurmuş: “*Hiç şüphe yok ki Allâh temizdir ve ancak temiz olanı kabûl eder. Çünkü Allâh, müminlere, aynen peygamberlere emrettiği şeyleri emretmiş ve O şâni yüce olan (Allâh) şöyle buyurmuştur: 'Ey peygamberler! Helâl ve hoş şeylerden yiyin ve sâlih ameller işleyin!'* (Mûminûn, 23/51). *Ve yine O şâni yüce olan (Allâh) şöyle buyurmuştur: 'Ey iman edenler! Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz olanlarından*

Haramın, kalbin temizliğine menfî yönde tesir ettiği konusu, hakkında ihtilâf olmayan bir husustur. Kuşeyrî'nin bildirdiğine göre şeyhlerin tamâmı, haram yiyen kimselerin, kalplerine gelen havâtırın ilhâm türünden mi yoksa vesvese türünden mi olduğunu fark edemeyecekleri hususunda ittifak etmiştir.⁸⁵¹ Bazıları ise haram yemenin mîzacı bozup hastalandırdığına kâil olmuşlardır.⁸⁵² Buna göre haram yiyen kişi, bir anlamda kalbinde meydâna gelen duygu ve düşüncelerin kaynağını bilemeyecek ve bu konuda ciddi hatâlar yapacaktır. İşte bu sebeptendir ki bütün İslâm uleması ve özellikle tasavvuf erbâbı, haram yiyeceklerden kaçınma konusunda son derece titiz davranmışlar ve bu titizlik sebebiyle onlar, kalplerinin kirletilmemesi için haramlardan kaçınmakla yetinmeyip şüphelilerden de kaçınmayı şîâr edinmişlerdir.

Kalbin tasfiyesi için haramdan kaçınma konusuna dikkat çeken mutasavvıflardan biri de hiç şüphesiz İmam Gazâlî'dir. Gazâlî'ye göre haram, "içkideki sarhoş edici kuvvet ve idrardaki necâset gibi kendisinde, haramlığı konusunda şüphe olmayan haram bir sıfatın bulunduğu şey veya zulüm, fâiz ve benzeri yollarla elde edilen mallar gibi kesin olarak yasaklanan bir yolla elde edilen şeydir."⁸⁵³

İmam Gazâlî, "*Ey îman edenler! Sizi verdiğimiz rızıkların güzellerinden yiyiniz!*"⁸⁵⁴ âyet-i kerîmesinden hareketle aşırı derecede yemek yemenin kalbi karartıp katılaştırdığını, Allâhü Teâlâ'dan uzaklaşmaya sebep olduğunu, güzel gıdânın ise kalbi nurlandırıp yumuşattığını ve Allâhü Teâlâ'ya yakınlaşmaya sebep olduğunu söyler. Ona göre bu âyet-i kerîmede zikredilen güzel nîmetler ile kastedilen, helâl olan nîmetlerdir. Bu yüzden, yiyecek ve içeceklerin güzel olması,

yiyiniz'. (Bakara, 2/172). Sonra (Rasûlüllâh s.a.v.), uzunca bir sefere çıkan, saçları dağılmış ve toza toprağa bulanmış bir hâlde ellerini semâya uzatarak 'Yâ Rabbî, yâ Rabbî!' (diye duâ eden) bir adamdan bahsetti ve (şöyle dedi:) "*O adamın yediği haram, içtiği haram, giydiği haram ve o adam haramla beslenmiş. Onun duâsına nasıl icâbet edilsin?!*" (Müslim, Zekât, 19; Tirmizî, Tefsir, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 328. (Ayrıca bkz. "*Ey Enes, helâl kazan duan kabul olur. Zira kişi, ağzına haram bir lokma götürse, kırk gün duâsı kabul olunmaz.*" (Deylemî, *el-Firdevs*, V/363.)

⁸⁵¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 156; Sühreverdi, *Âvârifü'l-maârif*, s. 271.

⁸⁵² Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 174.

⁸⁵³ Gazâlî, *İhyâ*, c. II, s. 491.

⁸⁵⁴ Bakara, 1/172.

gece kalkıp ibâdet yapmaktan ve gündüz oruç tutmaktan daha önemlidir. Yemeğin güzel olanını seçmek, tasavvuf yolunun aslını teşkil eder. Kul, yemeğini güzelleştirip karnına giren nimetin haram mı helâl mi olduğunu bilmediği müddetçe, sürüngenler gibi dâima secde hâlinde olsa da, hiçbir fayda elde edemez. “Sıratın insanların en hızlı geçecek olanı, onların dünyâda iken en çok verâ sâhibi olanıdır.”⁸⁵⁵

Mideye düşen gıdalar, kişiden sâdır olacak amellerin tohumu ve suyu mesâbesindedir. İbâdetler, bu tohumdan çıkacak ve bu su ile neşf ü nemâ bulacaktır. Binâenaleyh tohumun hastalıklı olması, bir taraftan ekinin bozuk olmasına, diğer taraftan da tarlanın ifsâd olmasına ve ebediyyen iflâh olmamasına sebep olacaktır. Gazâlî, bu konuda Ma'rûf-u Kerhî'nin (ö. 200/815) şöyle dediğini aktarır:

“Oruç tuttuğun zaman ne ile iftar ettiğine, kimin yanında iftar ettiğine ve kimin yemeğini yediğine bak! Tek bir lokma yeyip de kalbi, bulunduğu halden çevrilen ve önceki hâline ebediyen bir daha dönmeyen niceleri vardır. Ve yine, bir tek lokmadan dolayı gece namaz kılmak, bir tek bakıştan dolayı sûre okumak (kendisine) haram kılınan niceleri vardır. Şüphesiz kul (öyle bir şey) yer ki o yemek sebebiyle bir sene namaz kılmaktan mahrum bırakılır.”

İşte bütün bunlardan dolayı Gazâlî, kalbine kıymet veren ve Rabb'ine kulluk konusunda himmeti olan kişinin, yediği içtiği şeylere ince bir bakışla bakıp son derece ihtiyatlı olması ve Rabb'ine karşı edebini muhâfaza etmesi gerektiğini söyler. Aksi takdirde kişi, yemeklerin hammalı olmaktan ve günlerini zâyî etmekten başka bir kazanç elde etmeyecektir.⁸⁵⁶

Haramın kalp temizliğine olan menfî tesiri sebebiyle Gazâlî, harama sebebiyet verecek şeylerden de kaçınmak gerektiği görüşündedir. Bu düşünceden hareketle o, zînet eşyalarından kaçınmak gerektiğini söyler. Ona göre zînet eşyaları, her ne kadar kullanılması mübâh olan şeyler olsa da, mübâhın dışındaki şeylere de dâvetiye çıkarabilir. Çünkü “mübâhların çoğu, mahzurlu şeylere dâvet eder.” Nitekim bekâr birinin fazla yemek yemesi ve koku sürünmesi, ondaki şehvî

⁸⁵⁵ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, ss. 6-7.

⁸⁵⁶ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 227-228.

duyguların harekete geçmesine sebep olur. Harekete geçen şehvî duygular, şehvî arzuları tatmin edecek hususlarda düşünceyi uyandırır. Bu yöndeki düşünce, kişiyi haram olan bakışa sevk eder. Haram olan bakış ise daha başka bir harama davetiye çıkarır. Bu yüzden harama sebep olacak şeylerden kaçınmak, bizâtihi haramın kendisinden kaçınmak kadar önemlidir.⁸⁵⁷ Aynı düşünceden hareketle Gazâlî, zenginlerin hallerini müşâhede edip durmayı da mahzurlu görür. Çünkü her ne kadar zenginlerin süslü hayatına bakmak, mübâh olsa da, bir müddet sonra bu bakış, zenginlerin süslü hayatına bakan kişinin zenginlerin hayat tarzına karşı hırslanmasına ve o hayat tarzını talep etmeye başlamasına sebep olur. Bu hırs ve talep, kişiyi mal kazanmada haram yollara tevessül etmeye sevk edebilir. Gazâlî'ye göre bu tehlike, mübâh olan şeylerin tamamında mevcuttur. Bu itibarla kişi, öncelikle mübahlarla ilgili bu tehlikeleri bilip onlardan kaçınmaya çalışmalı ve mübâh olan şeyleri, sadece ihtiyaç durumunda ve ihtiyaç miktârı kadar almalıdır.⁸⁵⁸

Gazâlî'ye göre kalbini tasfiye etmeyi murâd eden kimse, sadece haramlardan değil aynı zamanda şüpheli şeylerden de kaçınmalıdır. Çünkü haramlığı belli olan şeylerden kaçınmak, bütün halkın mükellefiyeti dâhilinde olan bir husustur ve *verâ* sıfatının birinci derecesinde bulunanlarla alâkalıdır. Bununla beraber, fukahânın fetvasına tâbi olup verânın birinci derecesi ile hareket etmek, âlemin harâb olmasına mâni olur. Ne var ki esâs murâd edilen şey, müttakî ve sâlih kulların verâ anlayışı ile hareket etmektir. Bu hareket tarzı, dünyâ malına yaklaşırken zâhirî fetvâları değil, kalbin fetvâsını dikkate almayı gerekli kılar ki bu da, kalbin şüphe duyduğu her şeyden uzak durmaktır. Eğer bir mürîd, kalbinin elem duyduğu şeye yeltenmeye kalkışırsa bundan kendisi zarar görür. Zîra kalp, şüphelendiği şeyden duyduğu elem ve ıstırap nispetinde zulmete mâruz kalır. Hâlbuki bir kul, helâl zannettiği bir haramı irtikâp etmiş olsa, kalp bu irtikâp sebebiyle katılaşmaz ancak kul, kalbinin şüphelenip elem duyduğu bir şeyi, zâhirî ulemânın fetvasına istinâden işlemiş olsa bundan zarar görür.⁸⁵⁹

⁸⁵⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. II, s. 488.

⁸⁵⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. II, s. 488.

⁸⁵⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. II, s. 520.

5. Zâhirî ve Bâtınî Temizliğe Riâyet Etmek

Temizlik, zâhirî/dış ve bâtınî/iç olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Dış temizlik ile kastedilen şey, bedendeki, elbisedeki ve yaşanılan ortamdaki pisliklerden temizlenmektir. Bu tür temizlik, İslam'ın beş temel şartından biri olan namaz ibâdetinin farzları arasında yer almaktadır. İmanın yarısı olduğu rivâyet edilen⁸⁶⁰ temizlik, hem bir ibâdetin şartıdır hem de başlı başına bir ibâdetir. Bu yüzdendir ki Allâhü Teâlâ, temizlenen kimseleri sevdiğini bildirmiştir.⁸⁶¹ Kalbin tasfiyesi için gerekli olan temizlik ile kastedilen, daha çok bâtınî temizlik olsa da, bu konuda, dış temizliğin de ehemmiyeti göz ardı edilemez. Zîra birer mânevî temizlik olan ibâdetlerin şartlarından biri de dış temizliktir. Kur'ân-ı Kerîm'e, sadece temiz olanların el sürebileceğini bildirilmesi⁸⁶², Kâbe'nin, tavaf edenler için temizlenmesinin emredilmesi⁸⁶³ ve ilk gelen vahiylerde elbise temizliğinin emredilmesi⁸⁶⁴ dış temizliğin ehemmiyetine yeterince dikkat çekmektedir.

İşte bu hakikatler sebebiyledir ki tasavvuf erbâbı, iç temizliğine verdikleri kadar dış temizliğe de ehemmiyet vermişler ve dâimî sûrette zâhiren temiz olmayı tavsiye etmişlerdir.⁸⁶⁵ Öyle ki sûfilardan bazıları, “Kim temizlik üzerine uyursa, onun ruhuna Arş'ı tavaf etme ve Allâh'a (c.c.) secde etme izni verilir” demiş ve “*Uykunuzu bir dinlenme kıldık*”⁸⁶⁶ âyet-i kerîmesinin bu hâle işâret ettiğine kâil olmuştur.⁸⁶⁷

Kulun Rabb'ine en yakın olduğu ân olduğu bildirilen⁸⁶⁸ secdeyi içinde barındıran namaz ibâdetinin şartlarından biri olan abdest, Gazâlî'ye göre organların temizliğinde ve organların haramlara karşı uyanık olmasında önemli role sahiptir. O, âdemoğlunu bir ağaca benzetir ve diğer ağaçlar gibi onun da bakıma muhtaç olduğunu söyler. Şöyle ki ağaçların dalları budandığı gibi âdemoğlunun da tırnakları

⁸⁶⁰ Müslim, Tahâret 1. (Ayrıca bkz. Tirmizî, Daavât 86.)

⁸⁶¹ Tevbe, 9/108.

⁸⁶² Vâkıa, 56/79.

⁸⁶³ Bakara, 2/125.

⁸⁶⁴ Müddessir, 74/4.

⁸⁶⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 573.

⁸⁶⁶ Nebe', 78/9.

⁸⁶⁷ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 562.

⁸⁶⁸ Müslim, Salât, 215. (Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Salât, 148; Nesâî, Tatbîk, 78.)

kesilip başı tıraş edilir. Ağaçların sulandığı gibi âdemoğlu da abdest ve gusül ile temizlenir. Ağaçların temizliği ve bakımı gerektiği gibi âdemoğlunun da güzel ahlâk ile temizliği ve bakımı gereklidir. Bu temizliğin yapılabilmesi için insanın gereksiz dünyevî fazlalıklarını terk edip onların yerine faydalı ilimler alarak kendini geliştirmesi ve nefsinin her türlü çirkinliklerden ve rezilliklerden korunması gerekmektedir.⁸⁶⁹

Beden, elbise ve mekân temizliğinden ibâret olan dış temizlikten keyfiyet bakımından tamamen farklı olan iç temizliği, tasavvufun üzerinde en çok durduğu hususlardan biridir. Gazâlî'ye göre dış temizliği ne kadar farz ise iç temizliği de o kadar farzdır. İç temizlik ile kastedilen şey, kalbin temizliğidir. Kalbin temizliği ise Allâh'ın (c.c.) dışındaki her şeyden kalbin arındırılmasıdır. Şayet kalpte sâf ve kâmil olan bu iç temizliği bulunacak olursa, artık o kalp, “Rabbânî feyze, ledünnî ve ilâhî ilimlere mahal olur, (onun için) kudsiyyet gündüzünün nûrundan perdeler açılır, kerâmet pınarları fişkirir, akıl, şehvet çukurlarından çıkıp önce hâs semâya, sonra rubûbiyyet sırlarının keşf olunduğu semâya terakkî eder. Sonra kâmil bir cevher olan akıl, mürâkebe kürsîsine, sonra Hazret-i Kuds arşına terakkî eder.” Bu terakkiden sonra, kişiye, birtakım mânevî faydalar ihtivâ eden sofralar sunulur. Bu sofralardan istifâde eden kişiyi muhabbet kaplar. Bu muhabbetin nurları, o kişinin karanlık tabîatının üstüne doğar ve nihâyet kişi, ölümü, dostları birleştiren bir vasıta olarak görmeye başlar ve bu yüzden ölümden korkmaz olur.⁸⁷⁰

Kalbin Allâhü Teâlâ dışındaki şeylerden (mâsivâdan) arındırılması, kalpteki kötü sıfatların izâle edilip onların yerine övülen sıfatların ikâme edilmesi ile mümkündür. Bu konu, “Kalbin Tasfiyesine Mâni Olan Haller” konusunda teferruatıyla anlatıldığı için burada fazla teferruata gerek görülmedi.

⁸⁶⁹ Gazâlî, *Sırru'l-âlemin ve keşfü mâ fi'd-dâreyn*, s. 52.

⁸⁷⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 48-49.

6. Dile Sahip Olmamak

Dile sahip olmadan kalp temizliğinden bahsetmek kuru bir iddiâdan ibârettir. Zîra gıybet, iftira, yalan ve benzeri birçok günâh, dil ile işlenmektedir. Başka bir ifâde ile söylemek gerekirse, dil kontrol altına alınmaz ise birçok günâhın önü açılmış ve bu günahlar sebebiyle kalp de kirlenip bozulmuş olur. Kalbin bozulması durumunda ise zamanla diğer uzuvlar bozulmaya başlar.⁸⁷¹ Bu yüzden dilin muhâfaza edilmesi, kalbin tasfiyesi için olmazsa olmaz bir zorunluluktur. Bu gerçeğe işâret etmek üzere birçok hadîs-i şerîf vârid olmuştur. “*Susan kurtuldu*”⁸⁷², “*...Kim Allah'a ve âhiret gününe iman etmiş ise ya hayır söylesin ya da sussun*”⁸⁷³; “*Diline sahip ol. Annen sen kaybetseydi ey Muâz! İnsanları, dillerinden başka bir şey mi yüzüstü sürüyecektir?!*”⁸⁷⁴ hadîs-i şerifleri, bunlardan birkaçıdır.

İşte bu sebepten tasavvuf erbâbı, dile sahip olmamayı, kalbin ıslahına mâni olan sebepler arasında saymış ve dile sahip olma çabasını, *samt* kavramı ile ifâde etmiştir.⁸⁷⁵ Lügatte, susmak⁸⁷⁶ mânâsına gelen *samt* kavramı, tasavvuf ıstılâhında, “dilîn âfetlerinden korunmak üzere, az konuşmak veya sükûtu tercih etmek, malayânî konuşmamak”⁸⁷⁷ mânâsında kullanılmaktadır.

Kuşeyrî sükûtu iki kısma ayırır: Biri zâhirî lisân yapılan *sükût*, diğeri ise kalp ve gönül ile yapılan *sükût*tur. Dil ilse yapılan sükût, mütevekkil kimselerin, rızıkların taksimatı hususunda yapmış oldukları sükûtur, kalp ile yapılan *sükût* ise ârif kimselerin ilâhî hükümleri, hüsn-i kabûl ile karşılayarak kalben yaptıkları sükûtur. Mütevekkil kimselerin sükûtu, Allâhü Teâlâ'nın takdîr ve taksimine güvenmek mânâsına gelirken, âriflerin sükûtu ise Allâhü Teâlâ'nın bütün hükümlerine kanâat etmek mânâsına gelmektedir.⁸⁷⁸

⁸⁷¹ Buhârî, İman 39; Müslim, Müsâkât 107, 108; İbn Mâce, Fiten, 14, Dârimî, Büyü', 1. (Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 270, 274.)

⁸⁷² Tirmizî, Kıyâmet, 50, Dârimî, Rikâk, 5.

⁸⁷³ Buhârî, Nikâh 80, Edeb 31, 85, Rikâk 23; Müslim, İman, 74, 75, 77.

⁸⁷⁴ Elbânî, *Sahîhu'l-Câmi's-sağîr*, I/101.

⁸⁷⁵ *Samt* kavramı, yukarıda işâret edilen hadîs-i şerifte geçen, “sussun/diline sâhip olsun” mânâsına gelen لِيَصْمُتَ (li-yasmut) kelimesi ile aynı kökten gelir.

⁸⁷⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, I/256.

⁸⁷⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 542.

⁸⁷⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 194.

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır ki o da, susmak ile kastedilen şeyin mutlak mânâda susmak olmadığıdır. Zaten yukarıda geçen hadîs-i şerîf, açıkça göstermektedir ki hayırlı bir söz söylenmemesi durumunda susmak gerekmektedir. Buna göre mutlaka konuşulması gereken yerde susmanın, *samt* kavramı ile alâkası yoktur. Tam tersi bu davranış, tasavvufun rûhuna aykırıdır. Bu konuda, Kuşeyrî'nin kayınpederi ve üstadı Ebû Ali Dekkâk, hak ve hakîkati söylemeyip susan kişinin dilsiz şeytan olduğunu söylemiştir. Bu düşünceden hareketle Kuşeyrî, konuşulması gereken yerde konuşmanın en şerefli hasletlerden bir haslet olduğunu söyler. Ona göre nerede konuşulup nerede susulması hususunda ölçü, şerâatın ölçüsüdür.⁸⁷⁹

Gazâlî'ye göre dil, "Allâhü Teâlâ'nın nimetlerinin en büyüklerinden ve onun hârikülâde sanatının inceliklerindendir. Çünkü onun cirmi küçük ancak tâati ve günâhı büyüktür." Şöyle ki küfür ve îman, hak ve bâtıl, ancak dil ile ifâde edilerek açıklığa kavuşur. Bu özellikler, dil dışındaki hiçbir organ için mevzubahis değildir. İşte bu yüzden Gazâlî, dile iyi sahip olmayı tavsiye eder. Ona göre dilini, keyfine bırakıp ihmâl eden kişi, kendini, şeytanın yoluna sülûk etmiş vaziyette bulur. Şeytan da onu, devrilmek üzere olan uçurumun kenarına sürükler. Çünkü insanı en çok isyâna sürükleyen organ, kendi hâline bırakılmış dildir. Üstelik hareket etmesi çok kolay olduğundan, halkın, dil ile farkına varmadan günâh işlemesi kolay ancak işlenen günahlardan kaçınması zordur. Bu yüzden dil, şeytanın insanları saptırmada kullandığı en büyük âlettir. "*Kim ki susmuş ise kurtulmuştur*"⁸⁸⁰ buyrulması, işte bu yüzdendir.⁸⁸¹

Gazâlî, dilin, organlar arasında, en azgın; en çok fesat çıkaran ve düşmanlığa en çok sebep olan organ olduğunu, bu bakımdan kişinin elinden gelen bütün gayreti ortaya koyarak dilini muhâfaza etmeye çalışması gerektiğini söyler. Ona göre dilini haramlara karşı muhâfaza etmek isteyen kişi, beş hususu göz önünde bulundurmalıdır:

⁸⁷⁹ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 193.

⁸⁸⁰ Tirmizî, Kıyâme, Rekâik, Verâ, 50.

⁸⁸¹ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 58-60.

Bu hususlardan birincisi, kişiyi günaha sevk etme bakımından en çok korkulması gereken şeyin dil olduğu hususudur. Gazâlî'ye göre dil, bütün organlar üzerinde müspet ya da menfî tesirlere sahiptir. O, bu düşüncesine mesnet olarak Mâlik b. Dînar'ın (ö. 131/748) “kalbinde bir katılık, bedeninde bir ağırlık ve rızkında bir mahrumiyet gördüğün zaman bilmiş ol ki sen, seni ilgilendirmeyen bir konuda konuşmuşundur” sözünü nakleder.

İkinci husus, vakti korumanın dili korumaktan geçtiği hususudur. Gazâlî'ye göre insanın konuştuğu şeylerin ekserisi, Allâhü Teâlâ'nın zikri hâricindeki şeylerdir. O halde, kişi, kendisini alâkadar eden şeyler ile meşgûl olup kendisini alâkadar etmeyen şeylerle vaktini zâyî etmekten kaçınmalıdır.

Üçüncü husus, sâlih amelleri korumanın dile sahip olmaktan geçtiği hususudur. Şöyle ki diline sahip olamayan kişinin, insanların gıybetini yapmaktan kendisini alması düşünülemez. Hâlbuki gıybet ibâdetlerin hebâ olmasına sebep olan korkunç bir gürültü gibidir. Bu sebeptendir ki bazıları, gıybet eden kişiyi, bir mancınık kurup amellerini doğuya-batıya, sağa ve sola fırlatıp duran kişiye benzetmişlerdir.

Dördüncü husus, dünyâ âfetlerinden selâmete ermenin dili korumakla mümkün olduğu hususudur.

Beşinci husus ise âhiret âfetlerinin ve âkıbetlerinin, dili korumamaktan kaynaklandığı hususudur. Şöyle ki kişi, ya haram olan mahzurlu bir söz söyler ya da kendisini ilgilendirmeyen fuzûlî türden mübâh bir söz söyler. Haram olan bir sözün sarf edilmesi durumunda, kul için tâkat getiremeyeceği şekilde Allâh'ın azâbı söz konusu olur. Mübâh olan bir sözün sarf edilmesi durumunda ise dört tane menfî hâl ortaya çıkar: Birincisi, amelleri yazan melekler, kişiye hiçbir hayrı ve faydası dokunmayan lüzumsuz şeyler ile meşgûl edilmiş ve bu yüzden meleklerle ezâ verilmiş olur. İkincisi, Allâhü Teâlâ'ya, boş ve saçma sapan şeylerle dolu bir kitab (amel defteri) gönderilmiş olur ki kulun, bu halden son derece sakınması ve Allâhü Teâlâ'dan korkması gerekmektedir. Üçüncüsü, kişinin, kıyâmet gününde, bütün şahitler önünde, onca zorluklar ve dehşetli haller arasında, aç, susuz ve çıplak bir halde, cennetten (ümidi) kesilmiş ve cehenneme hapsedilmiş bir vaziyette, Melik ve

Cebbâr olan Allâhü Teâlâ'nın huzûrunda, kitâbını (amel defterini) okuyacak olmasıdır. Dördüncü hâl ise kişinin söylediği şeylerden dolayı hesap gününde, kendisini kınayıp ayıplayacak olmasıdır ki kişi bu durumda, hiçbir delil getiremeyecek ve Allâhü Teâlâ'dan utanacaktır. O halde, kişi, her dâim, bu dört menfî hâli düşünmeli ve dilini, mübâh olsa bile lüzumsuz olan sözlerden korumalıdır.⁸⁸²

a. Yalan Söylemek

Sözlükte doğru sözün zıddı olan yalan, ıstılâhta, dil ile söylenen sözün kalbe muhâlif olması⁸⁸³ mânâsına gelmektedir. Kuşeyrî, halkın zikrinin ve görmesinin, Hak Teâlâ'nın zikri ve görmesine gâlip gelmesini, müritlerin yalanı olarak görür.⁸⁸⁴ Buna göre bir müridin, yaptığı işlerde, Allâhü Teâlâ'yı hatırlıdan çıkarıp halkın ne diyeceğini hatırlıda tutması ve Allâh'ın kendisini gördüğünü hesâba katmayıp halkın bakış açısını hesâba katması, onun sadâkatten ayrıldığıının bir alâmetidir. Mürid için yalan sayılan bu anlayışı, riya olarak tanımlamak da mümkündür. Bu yüzden bazı sûfiler, doğruluğu, Allâhü Teâlâ'ya en güzel yöneliş, yalanı ise O'na doğru en çirkin yöneliş olarak görmüş, bazıları ise kalbin, Allâhü Teâlâ dışındaki her şeyden boşaltılmasını, sadâkatin alâmeti olarak görmüştür.⁸⁸⁵

Gazâlî'ye göre insanların kaçınması gereken yalan türlerinden biri, çocuklara bir şey vermek üzere verilen sözün yerine getirilmemesi şeklinde söylenen yalanlardır. Nitekim yerine getirilmeyen vaatlerin, vaatte bulunan kimse için yalan olarak yazılacağına dâir hadîs-i şerîf⁸⁸⁶ bu konuya işâret etmektedir.⁸⁸⁷

⁸⁸² Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, ss. 167-174.

⁸⁸³ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 479.

⁸⁸⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 431.

⁸⁸⁵ Harkûşî, *Tehzîbü'l-esrâr*, s. 185.

⁸⁸⁶ Rivâyete göre Abdullah b. Amr (r.a.), Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) evlerine misâfir olduğu bir günde dışarıya oynamaya gitmiş. Annesi, gelmesi durumunda ona bir şey vereceğini söylemiş. Bunu duyan Rasûlüllâh (s.a.v.) “Ona ne vermek istemiştin?” diye sormuş. Kadın “Hurma” demiş. Rasûlüllâh (s.a.v.) “*Dikkat et! Eğer (dediğini) yapmazsan senin üzerine yalan yazılır.*” (Ebû Dâvûd, Edeb, 88.)

⁸⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 116.

Kaçınılması gereken bir başka yalan türü, yemek ikrâm edilmesi durumunda, karnı aç olan birinin tok olduğunu veya iştahının olmadığını söylemesiyle ortaya çıkan yalandır. Bu şekilde yalan söyleyen kişi, açlığı ve yalanı birleştirmiş olmaktadır. Bu yüzden verâ ehli zâtlar, bu tür yalanlardan da uzak durmuşlardır.⁸⁸⁸

Kaçınılması gereken yalan türlerinden bir başkası ise rüyâ yolu ile söylenen yalanlardır. Nitekim bir hadîs-i şerîfte⁸⁸⁹, en büyük günahlardan birinin, görülmediği halde, görülmüş gibi anlatılan rüyâ olduğu bildirilmiştir.⁸⁹⁰ Gazâlî'ye göre bu yolla yalan söyleyen kişi, hayal edip kurguladığı şeyleri anlatmaktadır. Bu hayal ve kurgular, onun içinde hoş gidecek tarzda bir sûret meydana getirir ve kişi bu sûreti tasvîr etmek üzere yalan yere rüyâ uydurmaya başlar.⁸⁹¹

Gazâlî'ye göre yalan, yalana muhâtap olan kişiye ve başkalarına verdiği zarar sebebiyle haram kılınmıştır. Binâenaleyh söylenen yalan, birtakım menfaatleri barındırıyorsa, haram olan yalan gurubuna girmez. Hatta eli silahlı birinden kaçan kimsenin saklandığı yeri göstermeyip yalan söylemek gibi bazı durumlarda yalan söylemek, doğru söylemekten daha hayırlı olur.⁸⁹² Zîra bu durumlarda doğru söylemek, birtakım zararlara sebebiyet verebilir. Bu yüzden, böyle bir durumla karşı karşıya kalan kişi, tıpkı açlıktan ölme tehlikesi geçiren birinin, ölmek yerine domuz etini yemeyi tercih etmesi gerektiği gibi doğru söylemek yerine yalan söylemeyi tercih etmelidir. Nitekim aynı maksada binâen üç yerde yalana ruhsat verilmiştir: İnsanların barıştırılması durumunda, savaşta ve karı kocanın arasının düzeltilmesi durumunda.⁸⁹³ Bu üç durumda yalan söylenmesine ruhsat verilmesi, ortaya çıkacak olan fesâdın önüne geçmek maksadına mebnîdir. Şöyle ki esir düşen birinin, savaş planları hakkında düşmana doğru bilgi vermesi ile karşılaşılacak kötü hâl, yalan sözden dolayı ortaya çıkacak kötü halden daha tehlikelidir. Kadının boşanmasına

⁸⁸⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 128.

⁸⁸⁹ “Yalandan rüyâ gördüğünü söyleyen kimse, kıyâmet gününde, iki arpa tânesini biri birine bağlamakla mükellef tutulacak, fakat onları aslâ biri birine bağlayamayacaktır.” (Buhârî, Ta’bir 45. Ayrıca bkz. Dârimî, Rüyâ 5, Rikâk 3; İbn Mâce, Rüyâ 8.)

⁸⁹⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 129.

⁸⁹¹ Gazâlî, *el-Erba’în*, s. 283.

⁸⁹² Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 121.

⁸⁹³ Müslim, Birr 27. (Ayrıca bkz. Buhârî, Sulh 2; Müslim, Birr 101; Ebû Dâvûd, Edeb 50; Tirmizî, Birr 26.)

sebepe olacak doğru sözün zararı, boşanmayı engellemek maksadıyla söylenen yalanın zararından daha büyüktür. İki kişinin dostluğunun bozulmasına sebep olacak doğru bir bilgi de bu dostluğun devamını sağlayacak olan yalan bilgiden daha tehlikelidir.⁸⁹⁴

Gazâlî'ye göre zararı önleme maksadına binâen bu üç hâlin dışında bazı hallerde de yalan söylenebilir. Birinin malını zâlim birinden korumak, sır saklamak, toplumda yayılmaması için işlenmiş olan birtakım fâhiş hatâları gizlemek maksadıyla söylenen yalanlar da bu türden yalanlardır. Bu ve benzeri yalanlardaki maksat, zararı def etmektir. Bu yüzden bu gibi durumlarda söylenen yalanlar, haram olan yalan kısmına dâhil değildir.⁸⁹⁵

Gazâlî'nin mübâh olarak gördüğü yalanlardan biri de okumaya meyli olmayan bir çocuğun, okumaya teşvik edilmesi için ona gerçekleştirilmeyecek bir vaatte bulunmak veya onu korkutmak için verilmeyecek bir cezanın verileceğini söylemek sûretiyle ortaya çıkan yalandır. Ona göre gerçekleştirilmeyecek olan bu tür vaat ve tehditler, her ne kadar mübâh da olsa söyleyen hesabına yalan olarak yazılır ve söyleyen kişi bu sebepten hesâba çekilir. Bununla beraber, eğer kişi, bu gibi durumlarda niyetini tashîh ederse, söz konusu yalanları hususunda affa mazhar olabilir.⁸⁹⁶

Bütün bunlara rağmen, Gazâlî, mümkün mertebe yalana tevessül etmemeyi tavsiye eder. Çünkü yalan kapısının açılması durumunda, kişinin zamanla yalanı alışkanlık hâline getirmesi ve zarûret hallerinin dışında da yalan söylemeye başlaması muhtemel bir durumdur.⁸⁹⁷ O halde, yalan, kesin olarak bir hayrın celb edilmesine veya bir şerrin def edilmesine vesile olacaksa, mutlaka söylenmelidir. Eğer yalan, bir taraftan hayra vesile olurken bir taraftan da şerre sebep olması ihtimâli varsa, zarûreten söylenmelidir ancak şüpheli durumlarda ise aslâ söylenmemelidir. Zîra asıl olan, yalanın haram olduğudur. Bu yüzden kişi,

⁸⁹⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 121-123; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 284.

⁸⁹⁵ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 284.

⁸⁹⁶ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 125.

⁸⁹⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 121.

söylenecek yalanın hayra vesile olması şüpheli olması halinde, aslâ yalana tevessül etmemelidir.⁸⁹⁸

b. Gıybet Etmek

Lügat mânâsı îtibâriyle, çekiştirme ve dedikodu yapma⁸⁹⁹ anlamına gelen gıybet kelimesi, ıstılahta, birinin, bir başkasını, hiçbir ihtiyaç yokken ondaki birtakım ayıplarla anması şeklinde târif edilmiştir.⁹⁰⁰ Gıybetin ıstılâhî târifî, bizâtihi Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) hadîs-i şerîfine dayanmaktadır. Söz konusu hadîs-i şerîfe göre gıybet, bir Müslüman'ın, dîn kardeşini, onun hoşlanmayacağı şekilde anmasına denir. Rasûlüllâh (s.a.v.) tarafından yoruma mahal kalmayacak şekilde târifî yapılan gıybetin haramlığı, hem Kur'ân-ı Kerîm ile⁹⁰¹ hem de sünnet-i nebevi ile⁹⁰² sâbittir. Gıybetin haramlığını bildiren âyet-i kerîmede, gıybet eden kişinin, ölü kardeşinin etini yiyen kimseye benzetilmesi, bu günâhın büyüklüğünü gâyet açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Dil ile işlenen bir günâh olmasına rağmen, gıybetin kalp temizliğine mâni olması, vücûdun organlarının tamamının kalbin ıslahı veya ifsâdı ile doğrudan alâkalı olmasından dolayıdır. Zîra hadîs-i şerîfte⁹⁰³ bildirildiğine göre bütün organların ıslahı ve ifsâdı, kalbin ıslahı ve ifsâdı ile doğrudan alâkalı bir durumdur.

İmam Gazâlî'ye göre dilin âfetlerinden bir olan gıybet, kalbin arındırılması gereken kınanmış ahlaklardan biridir. O, “(*Gıybet*), *kardeşini, onun hoşlanmayacağı şekilde anmandır*”⁹⁰⁴ hadîs-i şerîften hareketle gıybeti şu şekilde tanımlar:

⁸⁹⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 124.

⁸⁹⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 147.

⁹⁰⁰ Isfehânî, *Müfredât*, s. 617.

⁹⁰¹ Hucurât, 49/12.

⁹⁰² Tirmizî, *Birr*, 23; Dârimî, *Rikâk*, 6; Mâlik, *Muvatta*, Kelâm, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 384, 386.

⁹⁰³ Buhârî, *İman* 39; Müslim, *Müsâkât* 107, 108

⁹⁰⁴ Tirmizî, *Birr*, 23; Dârimî, *Rikâk*, 6; Mâlik, *Muvatta*, Kelâm, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 384, 386.

“Doğru bile olsan, kendisine ulaşsa hoşlanmayacağı tarzda kardeşini anmandır. İster nefsindeki ister aklındaki ister elbisesindeki ister fiilindeki ister sözündeki ister evindeki ister nesebindeki ister bineğindeki bir noksanlığı zikretmiş ol istersen de bunlarla alâkalı bir şeyi zikretmiş ol, hepsi müsâvidir.”⁹⁰⁵

Gazâlî, gıybet hastalığından kurtulmak için gıybet eden kişinin iki şeyi düşünmesi ve ona göre hareket etmesi gerektiğini söyler: Şöyle ki gıybet eden kişi, başkalarının kendi ayıplarına muttalî olmaları durumunda, öncelikle kendisinin bu durumdan nasıl etkileneceğini düşünmeli ve kendisinin düşmek istemediği duruma kardeşini düşürmekten de kaçınmalıdır. İkinci olarak kişi, her türlü ayıp ve kusurdan münezzeh olan herhangi bir insanın olmadığını, Binâenaleyh topyekûn bütün insanlardan uzaklaşmanın imkânsız olduğunu düşünmeli ve dâimâ mümin kardeşlerinin iyiliklerini göz önünde bulundurmalıdır.⁹⁰⁶

c. Lüzumsuz Tartışmalarda Bulunmak

Tartışma, bir kişinin doğru kabul ettiği düşüncesini veya inancını ispat etmek üzere ortaya koyduğu savunmadır. Bu savunma ile kişi, bir taraftan kendi dâvâsındaki haklılığını ortaya koymaya çalışırken bir taraftan da karşıdaki kişi veya kişileri kendi dâvâsına inandırma gayreti içine girmektedir. Hak dâvânın savunulması için ortaya konan mücâdele her ne kadar dînen meşrû olsa da, bu mücâdelenin en güzel bir şekilde yapılması⁹⁰⁷ emredilmiş, tartışmanın ifrâd derecesine çıkarılmaması için gerekirse tartışma yapılan meclisin terk edilmesi tavsiye edilmiştir.⁹⁰⁸ İncelendiğinde görülür ki bu konudaki emir ve tavsiyeler, gayr-i müslimlerle olan mücâdele ve tartışma ile alâkalıdır. Müslümanların, biri birleri ile

⁹⁰⁵ Gazzâlî, *el-Erba'în*, ss. 121-122.

⁹⁰⁶ Gazzâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*, s. 55.

⁹⁰⁷ (Ey Muhammed!) Rabb'inin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücâdele et. Şüphesiz senin Rabb'in, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir.” (Nahl, 16/125.)

tartışması ise daha tehlikeli bir durumdur. Nitekim bu konuda hem âyet-i kerîmede⁹⁰⁹ hem de hadîs-i şerîflerde⁹¹⁰ îkazlar bulunmaktadır.

İşte bu sebeplere binâen tartışma, özellikle tasavvuf erbâbı tarafından makbûl sayılmamıştır. Bunlardan bazıları, âlimin tartışmasını, onun cahillik ânı ve şeytanın onu yanıltmak için fırsat kolladığı vakit olarak görmüş, bazıları, hidâyet üzere olan kavimlerin, ancak tartışmalara daldıktan sonra sapıklığa düştüklerini iddiâ etmiş, bazıları ise tartışmanın kalbi öldüren ve onu kin ile dolduran bir davranış olduğu yönünde kanâat belirtmiştir.⁹¹¹

Tartışmanın kalbe zarar veren amillerden biri olduğunu düşünen mutasavvıflardan biri de Gazâlî'dir. O, tartışmayı, sözündeki eksiklikleri ortaya çıkarmak sûretiyle birinin konuşmasına îtiraz etmek olarak târif eder. Bu eksiklik, bazen konuşanın lafızlarında, bazen konuşulan kelâmın mânâsında bazen de konuşanın maksatlarında olabilir. Kişi, her ne sûrette olursa olsun tartışmaya girmekten kaçınmalıdır. Tartışmadan kaçınmanın yolu ise, kişinin, duyduğu her doğru sözü tasdîk edip dînî işler hâricindeki boş ve yalan sözler karşısında sükût etmesidir.⁹¹²

Gazâlî'ye göre tartışma, kıyâmet gününde, âlim için bir hasım ve aleyhte delil olabilecek şeylerdendir. Bu yüzden kul, mümkün mertebe tartışmayı terk etmeli ve herhangi bir konuda, kendisine muhâlif olan kimselerin aleyhinde delil toplamaktan kaçınmalıdır. Biriyle tartışıp onun aleyhinde delil toplamak, faydasından çok zararı ve tehlikesi olan bir harekettir. Zîra tartışma, riyâ, kin, kibir, düşmanlık, övünme ve benzeri bütün davranışlar, kınanmış ahlâkın kaynağı konumundadır.⁹¹³

⁹⁰⁸ En'âm, 6/68. (Ayrıca bkz. Hac, 22/67; Bakara, 2/139.)

⁹⁰⁹ "Allâh ve Resûlüne itâat edin, birbirinizle çekişmeyin; sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider. Bir de sabredin. Çünkü Allâh sabredenlerle beraberdir." (Enfâl, 8/46.)

⁹¹⁰ "Kim haksız olması sebebiyle tartışmayı terk ederse, ona cennetin köşesinde bir ev inşa edilir. Kim de haklı olduğu halde tartışmayı terk ederse, ona cennetin ortasında bir ev inşa edilir. Her kim ahlakını güzelleştirirse ona da cennetin en üst yerinde bir ev bina edilir." (Tirmizî, Birr, 58; Ebu Dâvûd, Edeb, 8; İbn Mâce, Mukaddime, 7; Nesâî, Edeb, 6.)

⁹¹¹ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 79

⁹¹² Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 80.

⁹¹³ Gazâlî, *Eyyühe'l-veled*, s. 110.

Gazâlî'nin tasvip etmediği tartışma, daha çok lüzumsuz tartışmadır. Bununla beraber kişi, eğer bir meselede hak ve hakîkatın ortaya çıkmasını temin etmek maksadıyla münâzara yapacaksa, bu durumda da dikkat etmesi gereken birtakım incelikler vardır. Şöyle ki tartışma yapacak kişi, öncelikle niyetinin doğru olup olmadığını kontrol etmeli, niyeti doğru ise uygun şekilde münâzara yapmalıdır. Gazâlî'ye göre münâzara konusunda niyetin doğru olmasının iki alâmeti vardır: Birincisi, kişinin ortaya çıkacak hakîkatın, kendi dilinden veya hasmının dilinden ortaya çıkması arasında bir fark gözetmemesi, hatta hakîkatın, hasmının dilinden ortaya çıkmasını daha çok istemesidir. Çünkü hasım kişi, hakîkatın kendi dilinden çıkması durumunda, onu kabûl etmeye daha yatkın olacaktır. Niyetin doğruluğunun ikinci alâmeti ise kişinin, tartışmayı bir topluluk huzûrunda yapmaktan imtinâ edip تنها bir mekânda yapmayı tercih etmesidir.⁹¹⁴

Tartışma konusu ile alâkalı hususlardan biri de *cedel* diye tâbir edilen ilmi tartışmadır. Gazâlî'ye göre *cedel*, “başkasını susturmak, onu âciz bırakmak ve onun eksikliklerini ortaya çıkarmak” maksadıyla yapılan bir tartışmadır. Böyle bir tartışma esnâsında kişi, bir taraftan karşındaki kişiyi karalamaya, onu kusurlu görmeye ve konuşulan konuda, onun bilgisiz olduğunu ortaya koymaya çalışırken bir taraftan da kendisinin, hatâları ortaya çıkaran âlim bir kişi olduğunu ispatlamaya çalışır. Hâl böyle olunca, bu tür tartışmalarda, bir taraftan hak ve hakîkate dâvet söz konusu iken bir taraftan da karşıdaki hasmın hoşnutsuzluğunun ortaya çıkması söz konusudur. Gazâlî'ye göre bu anlayış, kişinin kendisinin fazîletli, hasmının ise eksik biri olduğu düşüncesinin doğmasına sebep olur. Bu yüzden kişi, susması durumunda, günâha düşeceği yerler dışında, susmayı tercih etmeli ve tartışmadan kaçınmalıdır.⁹¹⁵

Gazâlî'ye göre kişiyi tartışmaya sevk eden âmil, ilmini ve faziletini ortaya koyarak üstünlük taslama ve karşındakinin eksikliğini ortaya çıkararak ona hücûm etme düşüncesidir. Hâlbuki üstünlük taslama ve başkasının eksikliklerini ortaya koyma düşüncesi, nefsin gizli halde bulunan iki kuvvetli arzusudur. Kendi fazîletini ortaya koyma duygusu, nefsi tezkiye etme gayretinden kaynaklanmaktadır ki bu

⁹¹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 110; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 115.

⁹¹⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 80.

durum, kulun, rubûbiyyet sıfatlarından olan yücelik ve kibriyâ sıfatlarına göz dikmesi demektir. Başkasını eksik görme düşüncesi ise başkasını parçalayıp darbelemeyi ve ona ezâ cefâ vermeyi iktizâ eden yırtıcılık tabîatından kaynaklanmaktadır. Her iki düşünce de insanın helâk olmasına sebep olan nefsin kötülenmiş sıfatlarından birer sıfattır. (Meşrû konularda) münâkaşa ve tartışmayı âdet hâline getirmek, bu iki sıfatın sürekli olarak güçlenmesine sebep olur. Bu durumda, münâkaşanın mekrûh olma sınırını aşıp mâsiyet derecesine çıkması kaçınılmaz olur. Zira tartışma, karşıdaki kişiye ezâ verip o kişinin aniden sinirlenmesine ve dâvâsını desteklemek maksadıyla doğruluğuna ve yanlışlığına bakmaksızın aklına gelen her türlü söze başvurmasına sebep olur. Gazâlî'ye göre bu durum, birbirlerini ısırma ya yeltenen iki köpeğin sürekli hırlamalarına benzer.⁹¹⁶

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, tartışma hastalığından kurtulmak için tartışmaya sebep olan âmillerden kurtulmak gerektiğini söyler. Bu âmiller yukarıda ifâde edildiği üzere kişiyi, fazîletini ortaya çıkarmaya dâvet eden kibir ve karşı tarafın eksiklerini bulmaya dâvet eden yırtıcılık tabîatıdır. O halde, tartışma duygusundan kurtulmak için tartışmaya sebep olan iki âmilin ortadan kaldırılması gerekmektedir. “Zîrâ her hastalığın ilacı, o hastalığın sebebini ortadan kaldırmakla mümkündür.”⁹¹⁷

Tartışma sıfatı, insanın tabîatında var olan bir duygudur. Eğer insan, hakkı savunma gerekçesiyle yapılan tartışmadan dolayı sevap kazanılacağı zannına kapılmış ise bu duygu daha da şiddetlenir. Gazâlî'ye göre bu anlayış, katıksız bir hatâdır. Doğru olan, ehl-i kible olan biri ile tartışma konusunda dili tutmak, bidat ehlinin hatâlarını düzeltmek için tenhâ bir yerde, tartışmaya girmeden güzel bir şekilde nasihatte bulunmaktır. Bu durumun aksi, bidat ehlinin bidatinden vazgeçmesine değil, onun bidatine daha kuvvetli bir şekilde sarılmasına sebep olur. Kişinin, tartışmayı âdet hâline getirmesi ve bu konuda insanların övgüsüne mazhar olması durumunda, iş daha da tehlikeli bir hâle gelir. Zîra nefsinin üstünlüğüne ve halk tarafından kabûl gördüğüne inanan kişide, öfke, kibir, riyâ, makam sevgisi ve

⁹¹⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 80-81.

⁹¹⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 81.

fazîlet ile üstünlük taslama gibi helâk edici sıfatlar daha da kuvvetli bir hâle gelmiş olur.⁹¹⁸ O halde, kalbini tasfiye etmeyi murâd eden kişi, tartışmadan uzak durmalıdır.

ç. Gayr-i Meşrû Şakalar Yapmak

Şaka kelimesi, lügat manası îtibâriyle alay, eğlenme, dalga geçme, muziplik yapma gibi mânâlarda kullanılmaktadır. Bu anlamdaki şaka, dînen makbûl değildir. Zîra hadîs-i şerîfte, *”Yazıklar olsun o kimseye ki insanları güldürmek için konuşur ve yalan söyler. Yazık ona, yazık ona!”*⁹¹⁹ buyrulmuştur. Bununla beraber, aşırıya kaçmamak şartıyla alay etmeden ve yalan söylemeden yapılan şakada bir mahsur görülmemiştir. Nitekim Rasûlüllâh (s.a.v.), zaman zaman şakalar yapmış ve bu şakalarıyla hem güldürmüş hem de eğitmiştir. O, bir peygamberin şakalaşmasına hayret eden Ashâb-ı Kirâm’a *“Ben, şaka bile olsa sadece doğruyu söylerim. Haktan başka bir şey söylemem”*⁹²⁰ buyurarak şaka konusundaki ölçüyü ortaya koymuştur. Kalbin tasfiyesine mâni olan şaka ile kastedilen şaka bu tür şakalar değil, kalp kırıklığına sebep olacak tarzdaki şakalardır.

İmam Gazâlî, herkesin şaka konusunda Rasûlüllâh (s.a.v.) gibi hassas olamayacağı görüşündedir. Bu yüzden o, şaka yapma konusunda, aşırıya kaçıp ifrâd derecesine çıkmamak için son derece temkinli olmayı tavsiye eder. Ona göre mutedil seviyenin dışına çıkmış şakalar, gülmeyi artırır, kalbi öldürür, gülünç duruma düşen kimselerin kalbine kin duygusunun yerleşmesine sebep olur, heybeti ve ciddiyeti ortadan kaldırır. O, bu görüşüne delil olarak *“Adam bir kelime söyler. Onunla arkadaşlarını güldürür ancak Süreyya Yıldızı’ndan daha uzak mesâfede cehenneme yuvarlanır gider”*⁹²¹ hadîs-i şerîfini zikreder. İmam Gazâlî, *“Ben, de şaka yaparım ancak ben sadece gerçek olanı söylerim”*⁹²² hadîs-i şerîfinden hareketle yalan

⁹¹⁸ Gazâlî, a.g.e., c. IV, ss. 81-82.

⁹¹⁹ *“Yazıklar olsun milleti güldürmek için yalan söyleyen kimseye! Yazıklar olsun, yazıklar olsun!”* (Ebû Dâvûd, Edeb, 80; Tirmizî, Zühd, 10.)

⁹²⁰ Tirmizî, Birr, 57.

⁹²¹ İbn Ebi’-d-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Bağdâdî, *Kitabüs’s-samt ve âdâbü’l-lisân*, thr. Necm Abdurrahman Halef, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1406/1986, s. 235. (Benzer hadisler için bkz. Buhârî, Rikâk, 23; Müslim, Zühd, 49; Tirmizî, Zühd, 10.)

⁹²² Heysemî, VIII/89.

karıştırmamak şartıyla kadınların ve çocukların gönüllerini hoş etmek için bazı durumlarda az bir şaka yapmada sakınca olmadığını söyler. Ona göre bu tarz şaka, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) dışındaki kişiler için zor bir durumdur.⁹²³ O halde, şaka yapmak isteyen kimse, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) ve ashâbının şakasına benzer şakalar yapmalıdır. Bu tür şaka ise şaka yaparken sadece doğru söz söylemek, kimsenin kalbini kırmamak, şakada aşırıya kaçmamak, şakayı uzatıp durmamak ve kişiyi zor durumda bırakacak şakalardan uzak durmakla mümkündür. Bununla beraber meşrû olan şakalarda ısrar etmek te son derece sakıncalıdır. Çünkü ufak günahlardaki ısrarın, küçük günahların büyük günahlara dönüşmesine sebep olduğu gibi meşrû şakalarda aşırıya kaçmak da o şakalardaki meşrûiyete zarar vermektedir.⁹²⁴

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, gerek akıllı kişilere karşı gerekse sefih kişilere karşı şaka yapmamak gerektiğini söyler. Çünkü akıllı kişi, şaka yapan kişiye kin duymaya başlayabilir, sefih kişi ise şaka yapan kişiye karşı (birtakım şeyler söylemeye veya saldırıda bulunmaya) cesaretlenebilir. Ona göre şaka, şaka yapan kişinin heybetini parçalayıp konumunu düşürür, yüzündeki ciddiyeti giderir, şaka yapılan kişinin kin beslemesine sebep olur, sevginin tadını kaçıır, fakîh kişinin fıkına hâlel getirir, sefih kişiye cesaret verir, müttakî kişilerin öfkesini çeker, kalbi öldürür, kişiyi Allâhü Teâlâ'dan uzaklaştırır, gaflete ve sürçmeye sebep olur, sırları karartır, müspet havâtırı öldürür, ayıpları çoğaltır ve günâhların ayân beyân ortaya çıkmasına/işlenmesine sebep olur.⁹²⁵

Yukarıdaki ifâdelerden de anlaşıldığı üzere Gazâlî'nin tasvip etmediği şaka, sadece güldürmek maksadı ile yapılan şakadır. Gazâlî'ye göre insanın ulu orta her şeye gülüp durması, onun âhiret konusunda gaflet içinde olduğunun bir göstergesidir. Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) “*Eğer benim bildiklerimi bilseydiniz elbette çok ağlar, az gülerdiniz*”⁹²⁶ buyurması bu yüzdendir. Gazâlî, bu hadîs-i şerîfe muvâfık olarak bazı zâtların uzun yıllar gülmeden yaşadıklarını bildirir. Bununla beraber o, gerektiği

⁹²³ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 101; Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 290.

⁹²⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 103.

⁹²⁵ Gazâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*, s. 88.

⁹²⁶ Buhârî, *Tefsîr*, 12; Müslim, *Fezâil*, 134.

zaman Rasûlüllâh (s.a.v.) gibi tebessüm etmenin uygun olacağını söyler. Bu tür tebessüm ise dışın gözüküp gülme sesinin duyulmaması şeklinde olur.⁹²⁷

7. Gazap

Lügatte öfke mânâsında kullanılan gazab kelimesi, ıstılahta, intikâm arzusuyla kalbin kanının galeyana gelmesi⁹²⁸, intikâm almak maksadıyla bir kimseye öfkelenmek, bir infîâle tepki göstermek ve düşmanlık yapmaya kalkışmak⁹²⁹ gibi mânâlara gelmektedir. Cürcânî'ye göre gazab, kalbin kanının galeyana geldiği esnâda, sadrın bu galeyandan kurtulması için ortaya çıkan değişikliktir.⁹³⁰

Öfkeye hâkim olmak, mütevekkil⁹³¹ ve müttakî⁹³² kimselerin övgüye layık özelliklerindendir. Bir hadîs-i şerîfte, gerçek pehlivanın, güreşte rakibini yenen kimse değil, öfkelenildiği zaman öfkesini yenen kimse olduğu bildirilmiştir.⁹³³ İşte bu sebepten tasavvuf ehli, mümkün mertebe öfkelerine hâkim olmaya çalışmışlar, bazıları da öfkeye hâkim olmayı, îman-ı kâmilin alâmetlerinden saymışlardır.⁹³⁴

Gazâlî'ye göre öfke, “intikâm talebiyle kalbin kanının galeyana gelmesi” demektir. Buna göre öfkenin mahalli, kalptir. Öfke kuvveti, kişiye eziyet veren şeyleri, henüz vukû bulmadan ortadan kaldırmak veya vukû bulduktan sonra onlardan kurtulup intikâm almak için harekete geçer. Binâenaleyh intikâm duygusu, öfke kuvvetinin hem gıdâsı hem de arzusudur. Bu itibarla öfke, ancak intikâm ile yatıştır.⁹³⁵

⁹²⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 102.

⁹²⁸ Isfehânî, *Müfredât*, s. 608.

⁹²⁹ (Heyet), *el-Mu'cemu'l-vasît*, s. 654; (Heyet), *el-Mu'cemu'l-vecîz*, Ed. İbrahim Medkûr, Talim ve Terbiye Bakanlığı Özel Baskı, Mısır, 1415/1994, s. 451.

⁹³⁰ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 240.

⁹³¹ “Onlar büyük günahlardan ve hayâsızlıklardan kaçınırlar, öfkelendiklerinde bağışlarlar.” (Şûrâ, 42/37)

⁹³² “O takvâ sahipleri ki bollukta da darlıkta da Allâh için harcarlar, öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allâh da güzel davranışta bulunanları sever.” (Âl-i İmrân, 3/134.)

⁹³³ Buhârî, Edeb, 76; Müslim, Birr, 107.

⁹³⁴ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. I, s. 77.

⁹³⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 179.

Gazâlî öfkeyi, kalpleri ürperten tutuşturulmuş cehennem ateşinden bir kıvılcım olarak nitelendirir ve bunun, korun, küller arasına gizlendiği gibi kalbin kıvrımları arasında gizli bulunduğunu söyler. Ona göre öfkeyi, gizli bulunduğu yerden harekete geçiren kuvvet, zorba ve inatçı kişilerin kalplerindeki gizli *kibir* sıfatıdır. Kim ki kalplerin kıvrımlarındaki bu öfke ateşine yenik düşerse, onun şeytana yakınlığı güçlenmiş olur. Çünkü insan kalbinde, şeytan-ı laîne doğru uzanan bir damar bulunur. Binâenaleyh öfkesine yenik düşen kişi, şeytana doğru uzanan damarını güçlendirmiş olur. Bu tehlikeyi, sadece hâdiselere yakîn nûru ile bakabilenler görebilir.⁹³⁶

Öfkenin kişiyi sükûnetten harekete geçirmesi, öfkenin ateş ile olan alâkasından kaynaklanır. Şöyle ki sükûnet ve vakar, çamurun özelliğinden, alevlenip harekete geçmek ve kükremek ise ateşin özelliğindendir. Binâenaleyh öfkelenen kişinin yerinde duramaması, öfkenin karakterindendir. Gazâlî'ye göre öfke, kin ve kıskançlığın da sebebidir. Bu sıfatlar kalbi istila ettiği zaman kalp fesâda uğrar, kalp fesâda uğradıktan sonra da diğer organların fesâdı kaçınılmaz olur. Bu yüzden, öncelikle öfkenin zararlarını ve ondan kurtulmanın yollarını bilmek gerekmektedir. Zîra şerri tanımayanın, şerre düşmesi kaçınılmazdır. Şerri kendisinden def edip uzaklaştırmanın yollarını bilmedikten sonra, şerri bilmek de şerden kurtulmak için yeterli değildir. O halde, öfkenin şerrinden kurtulmak için yapılması gereken ilk şey, onun ne olduğunu ve ondan kurtulmanın yollarını öğrenmektir.⁹³⁷

İnsan, kalbinde yırtıcılık, hayvanlık, şeytanlık ve rablık sıfatlarını barındıran bir varlıktır. İnsandaki yırtıcılık sıfatlarının en belirginini, gadab/öfke sıfatıdır. Düşmanlık, buğz besleme ve insanlara vurma veya şetim yoluyla saldırı gibi fiillerinin tamamı öfke sıfatının eserleridir. Gazâlî'ye göre bu sıfat, bir mânâda köpek ve köpek türünden yırtıcı hayvanları temsil etmektedir.⁹³⁸ Binâenaleyh öfkesine mağlup olan kişi, köpeğe mağlûb olup ona kul olan kişi demektir. Bu öfke köpeğini insana musallat eden şeytan olduğuna göre öfkesine kul olan kişi, bir anlamda şeytana kul olmuş demektir. Öfke köpeğine itâat etmek, acelecilik, kibir, övünme,

⁹³⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 173.

⁹³⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 174.

⁹³⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 522.

ucub, alay etme, hafife alma, halkı hakîr görme ve benzeri kötü sıfatların kalbe yerleşmesine sebep olur. Bu öfke köpeğinin zabt u rabt altına alınıp kahredilmesi ise yukarıda sayılan menfî sıfatların aksine, şecaat, cömertlik, yardım etme duygularının, nefsi kontrol edebilme, sabır, hilim ve benzeri müspet sıfatların kalbe yerleşmesine vesile olur.⁹³⁹

Gazâlî'ye göre öfkenin üç sebebi vardır:

Birinci sebep, insanın mizâcî ile ilgili olan dâhili sebeptir. Şöyle ki insanda birbirine zıt ve düşman olan harâret ve rutûbet sıfatı yaratılmıştır. Bu yüzden harâret, sürekli rutûbeti kurutup buharlaştırarak yok etmeye çalışırken, rutûbet de gıdâların yardımıyla sürekli varlığını korumakta ve harareti dindirmektedir. Bu düzenin bozulması durumunda, hayattan söz etmek mümkün olmaz. Binâenaleyh insan bünyesinde bulunan harâretin kana sirâyet etmesi ve bu kanın galeyana gelmesi, öfkenin dâhili sebebini teşkil etmektedir.

İkinci sebep hârici sebeptir ki bunlar, kılıç, mızrak ve sâir öldürücü şeylerin, insana hâriçten taarruz etmesidir. İşte bu durumda, insanın içinde, bu tehlikeleri kendisinden def edip uzaklaştıracak bir kuvvet devreye girer ki bu kuvvet, Allâhü Teâlâ'nın insana yerleştirmiş olduğu öfke kuvvetidir. Bu şekilde öfkenin ateşi parladığı zaman artık kalbin kanı kaynamaya ve bu kan, damarlar vasıtasıyla vücûda yayılmaya başlar ve bedenın en üstünde bulunan kafaya çıkar. Yüzün ve gözün öfke anında kızarması işte bu yüzdendir.

Üçüncü sebep ise öfkeli kişinin, öfkelerine mağlûb olmuş kişilerin arasına katılması ve onlardan huy kapmasıdır. Bu tür kişiler, öfkeli hallerini *şecâat* ve *erkeklik* olarak görürler ancak bu kişiler, aslında akıldan ve hilimden yoksun kimselerdir. Öfkeli halleri ile câhilce övünen kişiler arasında bulunan kişinin, onlar gibi öfkeyi güzel bir vasıf zannedip onlara benzemesi ve öfkesinin gitgide kuvvetlenmesi kaçınılmazdır.⁹⁴⁰

⁹³⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 523, 524.

⁹⁴⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 179-180; Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, ss. 321-322.

İmam Gazâlî, öfkelenme hâlinde öfkeyi yutmadan daha fazîletli olan şeyin *hilm* olduğunu söyler. Ona göre öfkenin yutulması, zorlama ile ortaya çıkan *hilm*dir. Ancak kişi, her öfkelenildiğinde öfkesini yutmaya alışır, bir zaman sonra bu hâl, onda alışkanlık hâline gelir ki bu da *tabîi hilim* olarak adlandırılır. Tabîi hilim ise aklın kemâl dereceye çıkıp insanı kuşattığına ve öfke kuvvetinin kırılıp akla boyun eğdiğine işâret eder.⁹⁴¹

Öfke ateşinin şiddetlenip alevleri kuvvetlendiğinde, artık öfkeli kişi, her türlü nasihate karşı kör ve sağır olur. Bu yüzden öfkeli kişi, kendisine yapılan nasihati duymaz, bilakis bu nasihatten dolayı öfkesi daha da artar. Gazâlî'ye göre bu hâl, aklın nûrunun sönüp aklın öfke dumanı ile kaplanmasından kaynaklanmaktadır. İşte bu sebeptendir ki öfkeli kişi, aklını başına toplayıp nefesine hâkim olamaz. Gazâlî bu durumu şöyle açıklar: “Çünkü düşüncenin madeni beyindir. Kalbin kanının galeyanından dolayı öfkenin şiddetlenmesi durumunda, beyne karanlık bir duman yükselir ve düşüncenin madenini istila eder. Öyle zaman olur ki bu duman, hissin madenlerine varacak derecede ileri gider. Bu yüzden göz, hiçbir şey görmeyecek kadar kararır, dünyâ, her şeyiyle ona kararmış olur. Onun beyni, içinde ateş yakılan ve bu sebepten havası kararan, oturulacak yerleri kor hâline gelen ve etrafı dumanlarla dolan bir mağara gibi olur. Bu mağarada zayıf bir kandil olsa, görünmez veya ışığı söner. Orada ayak sâbit durmaz; herhangi bir kelâm işitilmez; sûret görünmez. O kandilin yakılması ne içeriden mümkün olur ne de dışarıdan. Belki (bu durumda yapılacak olan tek şey) yanmayı kabûl eden her şey yanıp bitinceye kadar sabretmektir. İşte öfke de kalbe ve beyne aynı şeyi yapar. Yine öyle zaman olur ki öfke ateşi kuvvetlenir ve kalbin hayat sebebi olan rutûbeti yok eder. Bu durumda, o kalbin sâhibi, gayzından ölür.”⁹⁴²

Öfkenin kalbe tesirleri bunlarla sınırlı değildir. Bunların dışında öfke, kalpte bazı kötü sıfatların meydana gelmesine sebep olur. Bu sıfatlar, kin, haset, gizli olarak kötülük düşünmek, öfkelenen kişinin kötü halleri ile alay edip sevinçli hallerinden dolayı üzülmek, onun sırrını açığa çıkarıp gizli kapaklı hallerini açığa

⁹⁴¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 198.

⁹⁴² Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 180-181.

çıkarmak ve bunlar dışında daha birçok çirkin sıfatlardır.⁹⁴³ Gazâlî'ye göre bu durumlar, öfkenin iç âleme olan tesirleridir. Bunun dışında, yukarıda da ifâde edildiği üzere öfkenin, zâhir organlar üzerinde de rengin değişmesi, göz kapaklarının şiddetli titremesi ve hareketlerin kontrolden çıkması gibi birtakım tesirleri vardır. Şayet öfkeli kişi, öfkeli hâline vâkıf olsa, sûretinde ve hılkatinde meydana gelen çirkinlikten son derece utanır ve öfkesi diner. Gazâlî'ye göre öfkeli kişinin zâhirindeki çirkin görüntüler, bâtınındaki çirkin görüntülerin yansımasından ibârettir. “Çünkü zâhir, bâtının ünvânıdır. Önce bâtının sûreti çirkinleşir, sonra bâtının çirkinliği dışa yayılır. Binâenaleyh zâhir, bâtının değişikliğinin meyvesidir.”⁹⁴⁴

Gazâlî'ye göre insanda bulunan öfke sıfatı, bir hikmete binâen yaratılmıştır. Bu hikmet, insanın kendisine zarar verecek şeylerden nefsinin müdâfaa etmesidir. O halde, kişi, öfkesini, bu hikmet çerçevesinde kullanmalıdır. Aksi takdirde kişi, öfkedeki hikmet sınırının dışına taşmış olur ki o zaman bu sıfat, şeytanî bir sıfat hâline dönüşür.⁹⁴⁵ Bu yüzden öfke, yok edilmesi gereken bir sıfat değil, kontrol edilip tutulması gereken bir sıfattır. Nitekim Allâhü Teâlâ, genişliği semâvât ve arz kadar olan cennete girecek olan müttakî kulların vasıflarını sayarken, onların *öfkelerini kaybedenler* değil, *öfkelerini tutanlar* olduğunu haber vermiştir. Zaten insan kalbinin tabîatından olan öfke sıfatının tamâmen kalpten sökülüp atılması, insan tabîatına aykırı bir durumdur.⁹⁴⁶ Çünkü öfke, bazı hususlarda gereklidir. Şayet öfke sıfatı olmamış olsaydı, insan, helâk olmasına sebep olacak şeylere karşı kendisini müdâfaa etmekten âciz kalırdı. Binâenaleyh öfke tamâmen yok edilmesi gereken bir sıfat değil, mûtedil seviyede tutulması gereken bir sıfattır. Müslümanların kâfirlere karşı besledikleri öfke⁹⁴⁷ bu türden bir öfkedir.⁹⁴⁸

⁹⁴³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 182.

⁹⁴⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 181.

⁹⁴⁵ Gazâlî, *el-Hikme fî mahlûkâtillahi Teâlâ*, s. 28.

⁹⁴⁶ Gazâlî, *Âdâbü's-sohbe ve'l-müâşere*, s. 74.

⁹⁴⁷ Fetih, 48/29.

⁹⁴⁸ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 612.

8. Haset

Lügatte kıskanmak mânâsına olan haset kelimesi ıstılahta, birindeki nimetin yok olmasını veya o nimetin kendisine geçmesini talep etmek⁹⁴⁹, nimetlerin kullarda bulunmasını hoş görmeyip o nimetlerin kaybolmasını istemek⁹⁵⁰ gibi mânâlara gelmektedir. Bu mânâdaki kıskançlık, her türlü mâsiyetin aslını teşkil eden üç unsurdan biri olduğu söylenmiştir.⁹⁵¹ Bazı sûfilere göre kıskanç kişi, bir olan Allâhü Teâlâ'nın hükmüne râzı olmayan kişidir. Böyle birinin efendi olması aslâ mümkün değildir.⁹⁵²

Kıskançlık, maddî nîmetler hakkında olduğu gibi mânevî nîmetler hakkında da olabilir. Kur'ân-ı Kerîm'de, ehl-i kitâbın, kıskançlıkları yüzünden dinde ayrılığa düştükleri⁹⁵³ ve bu yüzden bölünüp parçalandıkları⁹⁵⁴ bildirilmiştir. Başka bir âyet-i kerîmede, ehl-i kitâbın, Allâhü Teâlâ'nın dilediği kişiye peygamberlik vermesini kıskanmaları sebebiyle gazab üstüne gazaba uğradıklarından bahsedilmektedir.⁹⁵⁵ Başka bir âyet-i kerîmede ise kıskandığı zaman kıskanç kişinin şerrinden Allâh'a sığınılması tavsiye edilmektedir.⁹⁵⁶ Bir hadîs-i şerîfte, ateşin odunu yakıp kül ettiği gibi kıskançlığın da sâlih amelleri yakıp kül edeceği bildirilmiştir.⁹⁵⁷ Söz konusu âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şerîf, gâyet açık bir şekilde göstermektedir ki kıskançlık, insan için en tehlikeli hasletlerden biridir. İşte bu tehlikeler sebebiyle sûfiler, kıskançlık sıfatını kalpten söküp atmayı en büyük işlerden saymışlardır.

İmam Gazâlî'ye göre haset, kişinin, Allâhü Teâlâ'nın, Müslüman kardeşine vermiş olduğu faydalı türden nimetlerin yok olmasını istemesidir. Bu târife göre kıskanç kişi, Allâhü Teâlâ'nın nimetlerine karşı düşman; O'nun irâdesine karşı inatçı ve O'nun hükmüne karşı öfkeli kişi olmaktadır. Bununla beraber kişinin,

⁹⁴⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 234; Cevherî, *es-Sihâh*, II/465; *Mu'cemü'l-vasît*, s. 172; *Mu'cemü'l-vecîz*, s. 149; Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. II, s. 221.

⁹⁵⁰ Muhâsibî, *er-Riâye li-hukûkillâh*, s. 478.

⁹⁵¹ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, s. 95.

⁹⁵² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 229.

⁹⁵³ Bakara, 2/213.

⁹⁵⁴ Şûrâ, 42/14.

⁹⁵⁵ Bakara, 2/90.

⁹⁵⁶ Felak, 113/5.

⁹⁵⁷ Ebû Dâvûd, Edeb, 44; İbn Mâce, Zühd, 22.

kardeşindeki nimetlerin yok olmasını değil de bir benzerinin kendisi için de olmasını istemesi, *gıpta* olarak isimlendirilir. Her insanda bulunması tabîi olan bu tür haset, haram kılınan haset kısmına dâhil değildir.⁹⁵⁸

İnsan tabîatında haset sıfatının yaratılmasındaki hikmet, onun, menfaatine olan şeyleri elde etme konusunda gayret etmesini sağlamaktır. Ancak bu sıfat, *gıpta* denen mutedil seviyede tutulmalıdır. Çünkü insanın, başkasına zarar vermeden kendisine menfaati olan şeyleri elde etme konusunda irâde ve gayretini ortaya koyması, ancak bu sâyede mümkün olur. Öfke konusunda mutedil seviyenin dışına çıkıldığında, söz konusu hikmetten eser kalmaz ve bu sıfat, şeytanî bir sıfat hâline dönüşür.⁹⁵⁹

Şeytanın kalbe girmek için kullandığı en büyük kapılardan biri olan haset⁹⁶⁰, amelleri ifsâd eden, türlü hatâlara dâvetiye çıkaran⁹⁶¹, sâhibine faydasız yorgunluklar ve kederler mîrâs bırakan bir sıfattır. Dahası, kul bu sıfat sebebiyle, yaptığı hatâlardan dolayı birçok günâh yükünü yüklenmiş ve kalbinin körleşmesine sebep olmuş olur.⁹⁶² Gazâlî'ye göre haset, *şühh* denen cimrilikten bir şubedir. Şöyle ki *cimri*, elinde bulunan şeyleri, başkalarından kıskanan kişi, *şahîh* ise Allâhü Teâlâ'nın kudret hazînelerinde bulunan nîmetleri Allâhü Teâlâ'nın kullarından kıskanan kişidir. Buna mânâya göre *şahîh* derecesindeki kıskanç kişinin cimriliği, *bahîl* derecesindeki kıskanç kişinin cimriliğinden daha büyüktür. *Hasûd* kişi ise Allâhü Teâlâ'nın, kudret hazînesinde bulunan ilim, mal, muhabbet ve benzeri nîmetleri, kullarına vermesinden rahatsızlık duyan ve bu yüzden, insanlardaki nimetlerin yok olmasını isteyen kişidir. Kıskanç kişinin, eline hiçbir şey geçmemesine rağmen, kullara verilen nimetlere karşı hazımsızlık içinde olmaları, Gazâlî'ye göre pisliğin en ileri safhasıdır. “*Ateşin*

⁹⁵⁸ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, ss. 195-196; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 73.

⁹⁵⁹ Gazâlî, *el-Hikme fî mahlûkâtillâhi Teâlâ*, s. 28.

⁹⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 564.

⁹⁶¹ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, s. 185; Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 73.

⁹⁶² Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 73.

odunu yakıp kül ettiği gibi kıskançlık da iyilikleri yer bitirir”⁹⁶³ buyrulması işte bu yüzdendir.⁹⁶⁴

Gazâlî’ye göre haset, fırsatı bulunmadıkça ortaya çıkmayan, kalbe hapsedilmiş ve gizlenmiş gizli bir hastalıktır. Böyle bir sığata sahip hasetçi kişi, kalbini pisliklerle dolduran kişidir.⁹⁶⁵ Kişinin, kardeşinin sevinçli halleri karşısında sevincine ortak olmaması da bir nevi hasettir. Bu yüzden mümin, mümin kardeşinin sevincine ortak olmalı, yaptığı iyiliklere, hatta iyi düşüncelerine karşı ona teşekkür etmelidir.⁹⁶⁶

Gazâlî hasedi, dört kısma ayırır: Birincisi, kişinin, başka birinde bulunan nimetlerin yok olmasını istemesidir ki bu istek, kalpteki pislğin en son noktada olduğunun göstergesidir.

İkinci kısım, kişinin, başkasında bulunan iyi bir ev ve güzel bir hanım gibi birtakım nimetlerin, ondan kaybolup kendisine geçmesini istemesidir. Bu durumdaki kişi, kıskandığı nimetlerin mutlak mânâda yok olmasını istememekle beraber, o nimetlerin kendisinde olmamasından dolayı huzursuzluk yaşar.

Üçüncü kısım, kişinin, ilk etapta, başkasında bulunan nimetlerin aynısını değil de bir benzerini istemesi; bu isteğin gerçekleşmemesi durumunda ise aralarında farklılık olmaması için karşısındaki kişide bulunan nimetlerin de yok olmasını istemesidir.

Dördüncü kısım, kişinin, başka birinde bulunan nimetlerin bir benzerinin, kendisi için de olmasını istemesi, bu nimetlere erişmemesi durumunda ise karşısındaki kişiden bu nimetlerin yok olmasını istememesidir.

Gazâlî’ye göre dördüncü kısımdaki istek, eğer dünyevî bir konuda ise mâzur görülür, dînî bir konuda ise mendûb sayılır. Üçüncü kısımdaki istek, duruma göre kötülenir veya kötülenmez. İkinci mertebe, üçüncü mertebeden daha hafiftir.

⁹⁶³ Ebû Dâvûd, Edeb, 44; İbn Mâce, Zühd, 22.

⁹⁶⁴ Gazâlî, *Bidâyetü’l-hidâye*, s. 70.

⁹⁶⁵ Gazâlî, *Âdâbü’s-sohbe ve’l-müâşere*, s. 58.

⁹⁶⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 64.

Bununla beraber, ikinci mertebedeki istek “*Allah Teâlâ’nın bazınıza diğer bazınız üzerine ihsan buyurmuş olduğu şeyi temenni etmeyiniz...*”⁹⁶⁷ âyet-i kerîmesinden dolayı kötülenmiştir. Birinci mertebe ise mutlak mânâda kötülenmiştir.⁹⁶⁸

Hasedin birçok sebebi olmakla beraber, bu sebeplerin başlıca yedi sebepte toplanmıştır:

Birinci sebep, düşmanlık ve buğz, ikinci sebep, başkalarına karşı üstünlük talebi, üçüncü sebep, kibir, dördüncü sebep, ucub, beşinci sebep, maksatlara erişememekten korkmak, altıncı sebep, riyâset sevgisi ve makam talebi, yedinci sebep ise nefsin pislîği ve cimriliktir.⁹⁶⁹

Haset, Gazâlî’ye göre kalp hastalıklarının en büyüklerinden biridir. Kalp hastalıklarının tedâvisi ise ancak *ilim* ve *amel* ile birlikte yapılır. Haset hastalığını, *ilim* ile tedâvi edebilmek için şu hususların bilinmesi lâzımdır:

Haset, dünyâda ve âhirette haset eden kişiye zarar verir, haset edilen kişiye ise herhangi bir zarar vermez, hatta fayda verir. Bu hususu basîret gözüyle göremeyen kişi, haset ederek kendisine düşman, düşmanına dost olmuş olur.

Hasedin dînî konulardaki zararı şu sebeptendir: Haset eden kişi, bu anlayışıyla Allâhü Teâlâ’nın kazâ ve kaderine kızan ve O’nun kulları arasında taksim etmiş olduğu nîmetleri ve gizli hikmeti ile mülkünde koymuş olduğu adâleti kerih gören kişi durumuna düşmektedir. Gazâlî’ye göre bu durum, tevhîd inancının özüne karşı işlenmiş bir cinayet; îmanın gözüne atılmış bir çapaktır.⁹⁷⁰

Hasedin dünyadaki zararına gelince, bu zarar, kişinin haset ederek üzüntülere gark olması ve azâb çekmesidir. Öyle ki haset eden kişi, haset ettiği düşmanlarında görmüş olduğu her nimetten dolayı kederlenir ve kalben daralır. Üstelik haset edenin hasedi sebebiyle Allâhü Teâlâ, haset edilen kişiye verdiği nîmetleri ondan geri almaz.

⁹⁶⁷ Nisâ, 4/32.

⁹⁶⁸ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 232.

⁹⁶⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 232-236.

⁹⁷⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 239-240.

Haset edenin, kıskançlığı dolayısıyla içine düşmüş olduğu gam ve kederden dolayı düşmanları daha da sevinir. Onların bu halleri karşısında haset edenin üzüntüsü katlanarak artmaya devâm eder. Hâl böyle olunca, haset eden kişi, yeniden dirilmeye ve hesap gününe îman etmese bile haset yüzünden kalbinin elem duyması ve kötü duygulara gark olması dolayısıyla yine de hasetten uzak durmalıdır. Binâenaleyh hasedi dolayısıyla, âhirette çok şiddetli azâba ve Allâh'ın azarlamasına uğrayacağına îman eden her akıllı kişi hasetten uzak durmalıdır.⁹⁷¹

Gazâlî, haset edilen kişinin dünyâda ve âhirette herhangi bir zarara uğramadığı gibi birtakım menfaatler elde edeceğini söyler. Dünyâda elde edilen menfaat, yukarıda da ifâde edildiği üzere, düşmanı konumundaki hasetçi kişinin üzüntülere gark olması sebebiyle duyulacak sevinçtir. Zîra düşmanları en çok memnun eden şey, hasımlarının elem ve ızdırap içinde olmalarıdır. Haset sebebiyle çekilen elem ve ızdıraptan daha büyük bir elem ve ızdırap olmadığına göre haset eden kişi, haset ederek düşmanlarının murâdını kendi eliyle gerçekleştirmiş olmaktadır. Öyle ki düşmanlar, hasımlarının bir anda ölüp gitmelerini değil, onların, uzun bir hayat sürüp haset azâbı içinde kıvrانmalarını arzu ederler.

Haset edilen kişi, âhirette de birtakım menfaat elde edecektir. Şöyle ki hasede mâruz kalması sebebiyle kişi, zulme uğrayan kişi konumundadır. Hele bu haset, sözlü ve fiili olarak gıybet ve hakâret gibi günâhları da beraberinde getirirse, durum daha da ciddidir. Bu durumda, haset edenin sevapları haset ettiği kişiye hediye edilir. Böylece hasede maruz kalan kişi, âhirette kazançlı çıkmış olur.⁹⁷²

Haset hastalığının amel yoluyla tedâvi edilmesine gelince;

Gazâlî'ye göre hasetçi kişinin öncelikle yapması gereken şey, kalbindeki haset duygusuna hâkim olmaya çalışmaktır. Sonra kişi, kendisini, haset duygusundan kaynaklanan birtakım söz ve fiillerin zıddını yapmaya zorlamalıdır. Buna göre haset duygusu, eğer kişiyi hasmının şahsiyetini zedelemeye çağırıyorsa, tam tersi olarak kişi, hasmını övmeye çalışmalı, hasmına karşı bôbürlenmeye dâvet ediyorsa, ona

⁹⁷¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 240.

⁹⁷² Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 241; Gazâlî, *el-Erba'in*, ss. 296-297.

karşı tevâzu göstermeye çalışmalıdır. Zoraki yapılan bu davranışlar, bir zaman sonra, haset edilenin gönlünü hoş edecek ve onun kalbinde haset edene karşı bir sevginin meydana gelmesine sebep olacaktır. Bu sevgiye karşılık haset eden kişi de haset ettiği kişiyi sevmeye başlayacak ve bu karşılıklı sevgi vasıtasıyla aralarındaki haset duygusu ortadan kalkacaktır. Gazâlî, hasedin ortadan kalması için ortaya konan bu gayretler karşısında, şeytanın çok büyük bir rahatsızlık duyacağını ve bu yüzden, haset ettiği kişiye karşı, nefsinin tevâzuya zorlayan kişiye birtakım vesveseler vermeye çalışacağını söyler. Bu yüzden kişi, -zorla ya da isteyerek- haset duygusundan kaynaklanan kötü duyguların zıddını yapmaya çalışmalıdır. Zîra kalp haset edenin ilk zamanlar, zoraki ortaya koymaya çalıştığı iyi duygulara, zamanla alışacak ve bir müddet sonra haset edenle haset edilen arasında bir üflet ve sevgi husûle gelecektir. Böylece kalpler, hasedin eleminden ve karşılıklı nefretin gam ve kederinden kurtulup rahata kavuşacaktır.⁹⁷³

9. Cimrilik

Cimrilik lügatte, bir kişinin, başkalarını kendi malından men etmesi, mahrum bırakması mânâsına gelir. Bu tür cimrilik için *buhl* ifâdesi kullanılmaktadır. Kişinin, birilerini, başkalarının malından men etmeye kalkışması ise *şühh* diye isimlendirilmektedir. İstılahta ise cimrilik, kişinin, başkalarını kendisine tercih etme mânâsına gelen *îsâr* sıfatını terk etmesi olarak târif edilmiştir. Bu mânâdaki cimrilik, insanlık sıfatlarının mahv edilip hayvanlık adetlerinin ortaya konması olarak değerlendirilmiştir.⁹⁷⁴ Başka bir târife göre cimrilik, kazanılan malların, mahrum bırakılmaması gereken kimselere karşı harcanmayıp elde tutulması demektir.⁹⁷⁵

Cimrilik, her kişide farklı derecelerde olmakla beraber insanoğlunun tabîatında var olan bir sıfattır. “*De ki: ‘Siz, Rabb’imin rahmet hazînelerine sahip olsaydınız, o zaman bile harcamakla tükenir endişesiyle elinizi sıkıldıkça sıkardınız.*

⁹⁷³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 244-245; Gazâlî, *el-Erba’in*, s. 297.

⁹⁷⁴ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 102.

⁹⁷⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 109.

*İnsanoğlu, zaten dâimâ cimridir*⁹⁷⁶, ”...O size mükâfatınızı verir ve sizden mallarınızı (tamamen sarf etmenizi) istemez. Eğer onları(n tamamını) isteseydi ve sizi zorlasaydı, cimrilik ederdiniz ve bu da sizin kinlerinizi ortaya çıkarırdı”⁹⁷⁷ âyet-i kerîmeleri bu gerçeğe işâret etmektedir.

Bir hadîs-i şerîfte cimri ile cömert kişi şöyle karşılaştırılmıştır: “Cimri ile cömerdin durumu, göğüsleri ile köprücük kemikleri arasına zırh giyinmiş iki kişinin durumuna benzer. Cömert, sadaka verdikçe, üzerindeki zırh genişler, uzar, ayak parmaklarını örter ve ayak izlerini siler. Cimri ise bir şey vermek istediğinde zırhın halkaları birbirine iyice geçer, onu sıkıştırır, genişletmek için ne kadar çalışsa da başaramaz.”⁹⁷⁸ Bu veciz sözün sâhibi olan Rasûlüllâh (s.a.v.) insanların en cömerdi idi⁹⁷⁹ ve cimrilikten Allâh'a sığınırdı.⁹⁸⁰

İmam Gazâlî'ye göre cimrilik, insanı helâk eden çok tehlikeli bir sıfattır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de cimrilikten korunma, kurtuluş şartlarından biri olarak zikredilirken⁹⁸¹ cimrilik yapılan şeylerin, kıyâmet gününde cimrilerin boynuna dolanacağı bildirilmiştir.⁹⁸² Söz konusu âyet-i kerîmelerin yanı sıra, hadîs-i şerîflerde de cimrilikle alâkalı îkazlara yer verilmiştir. Nitekim bir hadîs-i şerîfte cimrilik, helâk edici üç sıfattan birisi olarak gösterilmiş⁹⁸³; bir hadîs-i şerîfte Allâhü Teâlâ katında cömert bir câhilin, cimri bir âlimden daha fazîletli olduğu bildirilmiş⁹⁸⁴; bir hadîs-i şerîfte ise mümin bir kişinin kalbinde îman ile cimrilik sıfatlarının aslâ bir arada bulunamayacağına dikkat çekilmiştir.⁹⁸⁵ İşte bütün bu âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîfler sebebiyle Gazâlî, cimriliği, insanın helâk olmasına sebep olan çok tehlikeli

⁹⁷⁶ İsrâ, 17/100.

⁹⁷⁷ Muhammed, 47/37.

⁹⁷⁸ Buhârî, Cihâd 89; Zekât 28, Talâk 24; Libâs 9; Müslim, Zekât 76-77. (Ayrıca bk. Nesâî, Zekât 61.)

⁹⁷⁹ Buhârî, Bedü'l-Vahy 5, 6, Savm 7, Menâkıb 23, Bed'ul-halk 6, Fezâilü'l-Kur'ân 7, Edeb 39; Müslim, Fezâil 48, 50. (Ayrıca bkz. Tirmizî, Cihâd 15; Nesâî, Sıyâm 2; İbni Mâce, Cihâd 9.)

⁹⁸⁰ Buhârî, Cihâd 25, Daavât 37, 41, 44. Ayrıca bk. Müslim, Zikir 50, 52; Nesâî, İstiâze 5, 6, 27, 39; İbni Mâce, Duâ 3.

⁹⁸¹ Haşr, 59/9.

⁹⁸² Âl-i İmrân, 3/180.

⁹⁸³ İsfahânî, Hilve, II/160.

⁹⁸⁴ Tirmizî, Birr, 40.

⁹⁸⁵ Hâkim, el-Müstedrek, II/72.

bir sıfat olarak görmektedir.⁹⁸⁶ Ona göre kalbin tasfiyesine mâni olan hallerden biri de cimriliktir. Çünkü o, şeytanın kalbe girmek için kullandığı en büyük kapılardan biridir. Bu sıfat, bir taraftan kişinin infâk ve tasadduk yapmasına mâni olurken bir taraftan da onu, mal biriktirip saklamaya sevk eder. Bu düşünce, cimri kişinin şeytanların yuvalandığı merkezler olan pazarlarda dolaşmayı alışkanlık hâline getirmesine sebep olur. Böylece kişi, cimrilik sebebiyle mal biriktirmede yarışan ve malların çokluğu ile oyalanan kimselere verilecek acıklı azâbı hak etmiş olur.⁹⁸⁷

Cimrilik, insanın aldanmasına sebep olan faktörlerden biridir. Öyle ki birtakım mal-mülk sâhibi kişiler, cimriliklerinden dolayı mallarını saklayıp sınıksız tutarlar, buna mukâbil nafaka vermeyi gerektirmeyen oruç, gece namazı ve Kur'ân-ı Kerîm tilâveti gibi bedenî ibâdetler ile meşgûl olurlar. Ancak bu haldeki kişiler, helâk edici cimriliğin kalplerini kuşatmasından dolayı aldanmaktadırlar. Gazâlî'ye göre bu kişiler, öncelikle ellerindeki malları çıkararak kalplerindeki cimriliği söküp atmalıdır. Çünkü cimrilik, her ân kişiyi sokmaya hazırlanan elbise içindeki yılanı benzer. O halde, cimri, koynunda yılan besleyen ve her ân ölme tehlikesi içinde olan kişi gibidir. Bu tehlikeden kurtulmanın çaresi, cimrilik sıfatını kalpten söküp atmaktır. Bu yüzden Bîşr-i Hafî, dünyâ malını toplayıp onu fakirlere vermeyen cimri kimsenin namaz kılıp oruç tutmasına kıymet vermemiş, böyle birinin açları doyurup fakirlere infakta bulunmasını, oruç tutarak nefsinin aç bırakmasından ve namaz kılmasından daha hayırlı görmüştür.⁹⁸⁸

İmam Gazâlî, ulemânın cimrilikle ilgili farklı değerlendirmelerde bulunduklarını ancak bu değerlendirmelerin yetersiz olduğunu söyler. Ona göre bazılarının, verilmesi zorunlu olan şeyi vermemeyi cimrilik sayması cimrilik için yeterli bir târif değildir. Çünkü bu anlayışa göre verilmesi zarûri olan şeyler dışında hiçbir şey vermeyen kimsenin cimri olmaması gerekir. Hâkezâ, çocuklarına hâkimin takdîr etmiş olduğu zorunlu nafakadan başka hiçbir şey vermeyen bir baba da cimri olmaması gerekir ki bu doğru bir hüküm değildir. Bu yüzden Gazâlî, *vâcib olan miktârı vermemek* şeklindeki cimrilik târifini yetersiz görür. Ulemâdan bazısı,

⁹⁸⁶ Gazâlî, *el-Erba'in*, ss. 299-300.

⁹⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 567.

⁹⁸⁸ Gazâlî, *el-Keşf ve't-tebyîn*, s. 179.

cimriliği *vermede zorlanmak* olarak görüp bir malı vermek kendisine zor gelen kimseyi cimri saymıştır. Gazâlî'ye göre bu târif de eksik bir târifdir. Çünkü cimri olduğu halde, verdiği az bir miktârı zorlanmadan veren cimri kimseler olduğu gibi cömert olduğu halde, bütün servetini veya fazla miktarda malını verirken zorlanan kimseler olabilmektedir. Bu bakımından, bir malı vermede zorlanmayı cimrilik olarak değerlendirmek doğru değildir.⁹⁸⁹

Cimriliği ve cömertliği doğru bir şekilde anlayabilmek için öncelikle malın, hangi hikmete ve maksada binâen yaratıldığını bilmek gerekmektedir. Gazâlî'ye göre mal, halkın ihtiyaçlarına elverişli olarak yaratılmıştır. Bu mal, ya yaratılış hikmetine ve maksadına uygun olarak kullanılır ya hikmetine uygun olmayan yerde kullanılır ya da ölçülü bir şekilde kullanılır. Malın ölçülü kullanılması, malın elde tutulması gereken yerde tutulup harcanması gereken yerde harcanmasıdır. Buna göre bir malın harcanması gereken yerde harcanmayıp elde tutulmasına *cimrilik*, tutulması gereken yerde tutulmamasına da *tebzîr/savurganlık* denir. Bu iki tutumun ortasında bulunan hâl ise *sehâ* denen cömertliktir.⁹⁹⁰

İmam Gazâlî, cimriliği bazı derecelere ayırır. Bu derecelendirme, malın, dînen veya örfen verilmesi emredilen yerlere verilmemesi ile ilgili bir derecelendirmedir. Buna göre malın şerâtın veya örfün emrettiği yerlere verilmemesi mutlak mânâda cimriliktir. Bununla beraber, malın şerâtın emrettiği yerlere verilmemesi, örfen verilmesi gereken yerlere verilmemesinden daha ileri bir cimriliktir. Malının zekâtını vermeyen ve âilesinin nafakasını temin etmeyen kişi, bu derecedeki cimri kişiye örnektir. Gazâlî'ye göre cimri kimseler, bu sayılanlarla sınırlı değildir. Ona göre malını zorlanarak veren kimse, zorla cömertlik yapmaya çalışan kimse, zekât verirken, malının en iyisini veya orta hallisini değil de malın pis/kötü olanını vermeye kalkışan kimse de cimri kimse sayılır.⁹⁹¹

Bütün bunlardan daha ileri bir cimrilik daha vardır ki bu da kişinin kendisine bile cimrilik yapmasıdır. Bu tür cimrilik, cimriliğin en ileri safhasıdır. Birçok dünyâ

⁹⁸⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 371-372.

⁹⁹⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 372. (Gazâlî'nin bu târifleri, şu âyet-i kerîmelere dayanmaktadır: İsrâ, 17/29; Furkân, 25/67.)

⁹⁹¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 372.

malına sahip olduğu halde, cimriliği sebebiyle malını, hastalığının tedâvisi için bile kullanmayan, gönlü birtakım gıdaları arzu ettiği halde, cimriliği sebebiyle o gıdâlara para verip alamayan kimseler, bu tür cimrilik sıfatına müptelâ olmuş kimselerdir. Sahip oldukları mallarını kendi zarûri ihtiyaçlarına bile kullanmayan cimriler, farkına varmadan, bu nimetlerden istifâde etme konusunda, diğer insanları kendi nefislerine tercih etmektedirler. Şöyle ki cimri kişi, muhtaç olduğu şeyleri alıp onlardan istifâde edeceği yerde, cimriliğinden dolayı o nîmetleri almayıp başkalarına bırakmış ve böylece başkalarını, kendisine tercih etmiştir.⁹⁹²

Gazâlî'ye göre yukarıda anlatılan cimriliklerden farklı bir cimrilik daha vardır ki bu cimriliğin son safhasıdır. Bu safha, en ileri derecede akıllı olanlarca idrâk edilebilen bir safha olup halkın bu derecedeki cimriliği anlamasına mecâl yoktur. Bu derecedeki cimrilik, malın, şerîatın gerekli gördüğü yerlere sarf edilip mürüvvetin muhâfaza edilmesine rağmen, daha fazla malın fakirlere tasadduk edilmemesidir. Gazâlî'ye göre bu derecedeki cimri kişi, malını gereğinden fazla harcamayıp onu, kendisine bir güvence olarak saklama maksadı ile malını harcayarak sevap kazanma ve ahiretteki derecesini yükseltme maksadı arasında bocalayıp durmaktadır. Bu tür cimrilik, avâma göre cimrilik sayılmaz. Çünkü avâm halkın bakışı, dünyevî hazlara odaklanmıştır ve dünyâ malının zor zamanlar için saklanıp harcanması, onlar için daha önemlidir. Bu yüzden onlardan cimri olanlar, “Ben, vâcib olan zekâtı edâ ettim. Benim üzerime (vâcib zekâtın) başkası gerekli değildir” derler. Gazâlî'ye göre şerîatın ve mürüvvetin gereğine göre malının zekâtını veren kişiler, cimrilikten kurtulmuştur. Ne var ki bu kişiler, fazîlete ve daha yüksek mânevî derecelere nâil olabilmek için şerîatın ve örfün gerekli kıldığı ölçünün üzerine çıkmadıkları için *cûd* ve *sehâ* sıfatı ile vasıflanıp cömert olmayı hak etmezler.⁹⁹³

Gazâlî, cimriliğin tedâvisi için öncelikle cimriliğin sebebinin bilinmesi gerektiği düşüncesindedir. Ona göre cimriliğin sebebi, mal sevgisidir. Mal sevgisinin sebebi ise iki tanedir: Biri, bizâtihi malın kendisinin sevgisi, diğeri ise tûl ü emel ile birlikte mal sâyesinde ulaşılan şehvî arzuların sevgisidir. O halde, cimriliğin tedâvi

⁹⁹² Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 368.

⁹⁹³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 373-374.

edilebilmesi için öncelikle cimriliğin sebeplerinin tedâvi edilmesi gerekmektedir. Çünkü her hastalığın tedâvisi, söz konusu hastalığın sebeplerinin zıddının yapılması sûretiyle mümkün olabilir. Binâenaleyh cimriliğin tedâvisi için cimriliğin dolaylı sebeplerinden biri olan şehvî arzuların sevgisinin kalpten silinmesi, bu sevginin tedâvisi için de az miktardaki kanâat edip sabredilmesi gerekmektedir. Tûl ü emelin tedâvisi için ölümü çok zikredip akranların ölümüne bakmalı, onların mal toplama konusunda, onca yorgunluklara katlandıkları ancak topladıkları malların kendilerinden sonra zâyî olup gittiği düşünülmelidir. Ayrıca, cimriliği kötileyen, cömertliği öven ve cimrilikten dolayı Allâhü Teâlâ'nın vereceği büyük azâbdan bahseden haberler düşünülmeli, cimrilerin halleri ve insan tabîatının onlardan nefret ettiği göz önüne getirilmelidir. Bunun yanında, malın ne maksatla yaratıldığı düşünülmeli, maldan sadece ihtiyaç miktarı kadar alınmalı, geri kalan mal ise âhirette nefsin lehine olacak şekilde sevap biriktirmek maksadıyla tasadduk edilmelidir.⁹⁹⁴

Gazâlî, cimriliğin tedâvisi için ilim ve amel yolunun birlikte takip edilmesi gerektiğini söyler. Buna göre kişi, öncelikle cimriliğin âfetlerini ve cömertliğin faydalarını bilmelidir. Çünkü cimrilik, mânevî körlük ve sağırlık sebebiyle iyice kuvvetlenir ve cimrilik konusunda bilgi sâhibi olmaya engel teşkil etmeye başlar. Cimrilik konusunda bilgi hâsıl olmayınca ise amel ile cimriliğin tedâvisine karşı kişide herhangi bir istek ve rağbet uyanmaz. Bu durumda cimrilik, tıpkı ilacı bilinmediğinden tedâvi edilemeyen ve ölünceye kadar sabredilmek mecburiyetinde kalınan bir hastalık gibi kişide müzmin bir hastalık hâline dönüşür. Bu yüzden cimriliğin tedâvisi, öncelikle ilim yolu ile yapılmalı, sonra da öğrenilen bilgilere muvâfık ameller ortaya konmalıdır. Cimriliğin amel ile tedâvisi, yâni cimrilik yapılan malları vermek sûretiyle cimriliğin yok edilmesi, ilk başta nefse ağır gelir. Bu yüzden kişi, ilk zamanlar zorla da olsa cömertlik yapmaya ve malını bezl etmeye çalışmalıdır. “Çünkü cimrilik sıfatı, ancak zorla bezl etmek sûretiyle ortadan kalkar” Bu durum, aynen, mâşukun memleketinden zorla ayrılp sefere çıkmak sûretiyle aşk duygusunun ortadan kalmasına benzer. Gazâlî'ye göre cimrililikten kurtulmak

⁹⁹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 375-376.

isteyen kişi, zorla da olsa malını bezl etmeli, gerekirse, sevdiği bir malı elinde tutmaktansa suya atıvermelidir.⁹⁹⁵

Gazâlî cimriliğin tedâvisi için latîf bir hîle dediği başka bir yol daha önerir. Bu yol, kendisinde cimrilik duygusu, makam sevgisinden daha güçlü bir halde olan birinin, nefisini, iyi bir isimle anılma ve cömertlikle meşhûr olma düşüncesi ile aldatarak onu, mal harcamaya iknâ etmeye çalışmaktan ibârettir. Bu yolla kişi, ilk başta, cimrilik hastalığından kurtulup riyâ hastalığına düşebilir ancak cimrilikten kurtulduktan sonra, zamanla riyâ hastalığını da husûsî bir ilaç ile tedâvi edebilir. Gazâlî bu yolu, süttten kesilmek istenen çocuğun memeden ayrılması için kuşlarla veya başka bir şeyle oynamaya yönlendirilmesine benzetir. Daha kuvvetli bir sıfatı, daha zayıf bir sıfatla değiştirme diye ifâde edilen bu yol, Gazâlî'ye göre sadece cimriliğin tedâvisi için değil, bütün kötü sıfatların tedâvisi için de kullanılabilecek bir yoldur.⁹⁹⁶

10. Mal Sevgisi

Mal sevgisi, insanoğlunun tabîatında var olan bir sevgidir.⁹⁹⁷ Ne var ki Allâhü Teâlâ katında dünyânın, sivrisineğin kanadı kadar değeri yoktur.⁹⁹⁸ O'nun katında, dünyâ malı, dünyâ hayatının süsünden başka bir şey olmayıp⁹⁹⁹ âhirete nazaran çok az bir şeyden ibârettir.¹⁰⁰⁰ İşte bu sebepten, Rasûlüllâh (s.a.v.), dünyâyâ ve dünyâ malına hiçbir değer vermemiş, bir devlet başkanı olmasına rağmen, hasır üzerinde yatmış, kendisi için bir döşek edinmeyi teklif edenlere, “*Benim dünyâ ile alâkam ne kadar ki? Ben bu dünyâda bir ağacın altında gölgelenen, sonra da oradan kalkıp giden binitli bir yolcu gibiyim*” diye cevap vermiştir.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 377-378.

⁹⁹⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 377.

⁹⁹⁷ Fecr, 89/20.

⁹⁹⁸ Tirmizî, Zühd 13. (Ayrıca bkz. İbni Mâce, Zühd 3.)

⁹⁹⁹ Kehf, 18/46.

¹⁰⁰⁰ Tevbe, 9/38; Ra'd, 13/26.

¹⁰⁰¹ Tirmizî, Zühd 44.

Rasûlullâh'ın (s.a.v.) hayatını kendilerine rehber edinen tasavvuf ehlinin, dünyâ malına bakış açıları de aynen, onun bakış açısı gibidir. Abdülkerim Kuşeyrî, dünyevî ilgi ve alâkalardan kurtulmak isteyen kişinin ilk terk etmesi gereken şeyin, mal olduğunu söyler. Ona göre dünyâ malı, mürîdin, Cenâb-ı Hakk'tan yüz çevirmesine sebep olacak amillerden biridir. Bu yüzden, mal sevgisine müptelâ olmuş bir mürîd, yakın bir zamanda, terk ettiği menfî şeylere mutlaka geri dönecektir.¹⁰⁰²

İmam Gazâlî'ye göre kalbin tasfiye edilmesine mâni olan şeylerden biri de mal sevgisidir.¹⁰⁰³ Bununla beraber mal sevgisi, kalplerden ayrılması mümkün olmayan tabîi bir sevgidir. Binâenaleyh zarûri ihtiyâçlardan olan yiyecek, giyecek ve barınak türünden malların varlığının istenmesi, insan tabîatının bir gereğidir ve bu istek, kınanacak bir sevgi de değildir. Kınanmaya müstehak olan sevgi, kişinin ihtiyaçlarının ötesinde malları toplamayı, hazîneleri saklamayı, hubûbatı depolamayı ve hazîneleri çoğaltmayı sevmesidir. Gazâlî'ye göre bu derece mal sevgisinin açık ve gizli olmak üzere iki sebebi vardır:

Birinci sebep, herkesin idrâk edeceği açık olan sebeptir ki bu, yokluk korkusundan kaynaklanan acının mal sâyesinde def edilmesidir. Şöyle ki “korkak insan, sû-i zanna müptelâ olmuş kişidir.” Bu îtibarla insan, hâl-i hazırda yeteri miktar mala sahip olsa bile tûl-i emel sâhibi olduğu için aklına dâimâ, elindeki malın tükenip başkalarına muhtaç olacağı düşüncesini getirir ve bu sebepten kalbine korku hücûm eder. İşte bu durumda insan, sahip olduğu malların yokluğu durumunda, varlığıyla kendisini emniyette hissedeceği başka malların varlığını hayal ederek kalbindeki korkuları def etmeye çalışır. Bu yüzden, varlığı sebebiyle korkulardan emîn olduğu mallara karşı sevgi beslemeye başlar. Bu korkular, hayat boyu devâm eder gider. İnsan, her seferinde kendisinin birtakım ihtiyâçlarının olacağını, mallarının başına birtakım felâketlerin gelebileceğini farz eder ve ihtiyâçlarını karşılayıp mallarının başına gelen felâketleri telâfi edebilmek için dâimâ fazla mala sahip olmayı sever.

¹⁰⁰² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 572.

¹⁰⁰³ Gazâlî, *Faysalü't-tefrika*, (*Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, s. 76.

İkinci sebep ise en ince ve en gizli olan sebeptir. Çünkü bu sebep, zekî insanların anlayışlarından bile uzak olan *rûh* ile alâkalıdır. Şöyle ki *rûh*, rabbânî bir emirdir. Çünkü bizâtihi Allâhü Teâlâ, onu, emr-i ilâhî olarak nitelemiştir.¹⁰⁰⁴ Emr-i ilâhîden olması münâsebetiyle *rûh*, tabîatı gereği rubûbiyyeti/rablığı sevmektedir. Rubûbiyyet ise müstakil olarak kemâl/mükemmeliyet vasfında tekliği ve varlıkta münferitliği gerekli kılmaktadır. Emr-i ilâhîden olması münâsebetiyle insan *rûhu* da rubûbiyyet vasfı olan kemâli/mükemmelliği sevmekte ve dolayısıyla kemâl vasfı insana sevimli gelmektedir. Nasıl ki rubûbiyyeti gereği, bütün mevcûdâtın mülkiyeti Allâhü Teâlâ'ya ait ise insan da, emr-i ilâhîden olan bir *rûha* sahip olması sebebiyle dünyâ mallarının tamamının kendisine ait olmasını istemekte, bu sâyede mükemmelliğe/kemâle ereceğini zannetmektedir.¹⁰⁰⁵

Dünyâ malı, ne tamâmen faydalı bir nesnedir, ne de top yekûn kaçınılması gereken helâk edici bir nesnedir. Dünyâ sevgisi, bir taraftan bütün hatâların başı¹⁰⁰⁶ diğer taraftan da âhiretin tarlasıdır.¹⁰⁰⁷ “Onda faydalı hayır da vardır, öldürücü zehir de. O, aynen bir yılan gibidir. Onu muskacı biri alır ve ondan panzehir çıkarır, gâfil biri alır ve bilmediğinden zehri onu öldürür.” Bu yüzden (dünyâ) malının, orta hayırlardan olduğu söylenmiştir. Çünkü o, bir yönüyle faydalı, diğer yönü ile zararlı bir nesnedir.¹⁰⁰⁸ Başka bir ifâdeyle mal, doğru bir maksada erişmeye vesile ve âlet olduğu gibi bozuk bir maksada erişmeye de vesile ve âlet olabilir. O halde, mal, övülen bir maksada izâfeten övülür, kınanan bir maksada izâfeten kınanır.¹⁰⁰⁹ Bu itibarla kişi, öncelikle malın hikmet ve maksadını, fayda ve âfetlerini bilmelidir ki ona karşı gereken tavrı takınabilsin.

İmam Gazâlî, uhrevî saâdete tâlib olan kişinin, mal konusunda beş hususu göz önünde bulundurması gerektiğini söyler.¹⁰¹⁰ Bu hususlardan birincisi¹⁰¹¹ malın

¹⁰⁰⁴ “Sana *rûh* hakkında soruyorlar. De ki *rûh*, Rabb’imin emrindendir.” (İsrâ, 17/85.)

¹⁰⁰⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 412-413.

¹⁰⁰⁶ Beyhakî, *Şüabü’l-îmân*, VII/338; Ebû Dâvûd, Edeb, 125; Münzirî, Abdülazim b. Abdülkavî, *et-Terğîb ve’t-terhîb*, thk. Mustafa Muhammed Ammâre, Matbaatü Mustafa, Mısır, 1373/1954, III/178.

¹⁰⁰⁷ Bkz. Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, I/412.

¹⁰⁰⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 317; Gazâlî, *Mîzânü’l-amel*, s. 372.

¹⁰⁰⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 318.

¹⁰¹⁰ Gazâlî, *Mîzânü’l-amel*, s. 373.

¹⁰¹¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 373.

rütbesinin bilinmesi, ikincisi¹⁰¹² malın giriş ve çıkış yönüne riâyet edilmesi, üçüncüsü¹⁰¹³ alınan malın ölçüsüne riâyet edilmesi, dördüncüsü¹⁰¹⁴ malı harcama ve infâk etmedeki usûle riâyet edilmesi, beşincisi¹⁰¹⁵ ise malı alırken ve terk ederken niyetin sâlih olmasına riâyet edilmesidir. Bunları sırasıyla kısaca inceleyelim:

Dünyâ malı konusunda söz söyleyebilmek için dikkat edilmesi gereken ilk husus, maksatlar bakımından dünyâ malının konumunun bilinmesidir. “Çünkü bütün işlerin aslı, eşyânın hakikatlerini bilmektir.” Gazâlî’ye göre kazanç yolu ile elde edilen dünyâ malı, esâsen insanda bulunmayan, sonradan hâricî yollarla sahip olunan bir metâdır. Bu tür malların en aşağısı, paralardır. Bu paralar, esâs itibâriyle kendilerine hizmet edilen bir şey değil, insanoğluna hizmet eden hizmetkârlardır. Şöyle ki nefis, ilmi ve nefsânî fazîletleri elde etmeye, beden nefse, yemekler ve elbiseler bedene, para ise yemeklere ve elbiselere hizmet eder. Bu döngüye göre dünyâ malının en alt rütbesinde bulunan para ve pul, kendilerine hizmet edilen bir metâ değil, nefsin kemâl dereceye ermesine hizmet eden bir hizmetkâr konumundadır. Bu tertibi bilen ve ona riâyet eden biri, dünyâ malının gerçek kadrini ve kıymetini bilir. Dünyâ malının gerçek kıymetini bilen kişi, ona bütün varlığı ile yönelmez; onu, sadece gâyesine ulaştıracak kifâyet miktârı kadar alır ve aldığı malı, gâyesi uğrunda harcar. İşte bu gerçeklerin farkına varan kul, dünyâ malının fitne kılınmasındaki¹⁰¹⁶ hikmeti kavramış ve onun, âhiret azığı olması için bizâtîhi Allâhü Teâlâ tarafından verilen¹⁰¹⁷ bir nîmet olduğunun farkına varmış olur.¹⁰¹⁸

Dünyâ malı konusunda dikkat edilmesi gereken ikinci husus, dünyâ malının giriş ve çıkış yönlerine riâyet etmektir. Gazâlî’ye göre mal, ya kazanma yolu ile ya da kısmet yolu ile kişinin mülküne girer. Kısmet yolu ile girişi, ya mîrâs yoluyla ya bir hazîne bulma neticesinde ya da istemeksizin hediye verilmesi yoluyla olur. Kazanma yoluyla mülke dâhil olan mal, herkesçe mâlum olan yollarla elde edilen maldır. Bir malı nereden olduğuna bakmaksızın almak, şerîatça kınanan bir

¹⁰¹² Gazâlî, *a.g.e.*, s. 376.

¹⁰¹³ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 377.

¹⁰¹⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 382.

¹⁰¹⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 385.

¹⁰¹⁶ Ef’âl, 8/28.

¹⁰¹⁷ İsrâ, 17/6.

¹⁰¹⁸ Gazâlî, *Mîzânü’l-amel*, ss. 373-374.

durumdur. Bu itibarla bir mal alınırken illâ ki meşrû bir yoldan alınmalıdır. Bir malın elde edilmesindeki güzel yollar, şerîatte bildirilmiştir. Buna göre temiz olan helâl bir malın bulunması durumunda, onu almakta bir sakınca yoktur ancak o mal, katıksız haram ise ondan kaçınılmalıdır. Şayet bir mal şüpheli ise baskın kanâat, onun haram olduğu yönündedir ve o mal alınmamalıdır. Şayet şüpheli mal konusunda baskın kanâat, o malın helâl olduğu yönünde ise meşakkatsiz olarak mutlak helâlî temin etmeye muktedir olunuyorsa o mal alınmamalıdır. Zîra koruluğun etrafında dolaşan, koruluğa düşme tehlikesi vardır.¹⁰¹⁹ Şayet mutlak helâl olan mal, kolaylıkla elde edilemiyorsa, helâl olduğu yönünde kanâat beslenen maldan ihtiyaç miktarı kadar alınabilir.¹⁰²⁰

Dünyâ malı ile ilgili dikkat edilmesi gereken üçüncü husus, sahip olunan malın ölçüsüne riâyet etmektir. İmam Gazâlî'ye göre giyim-kuşam, konut ve yiyecek cinsinden ihtiyaç olan malların en aşağı, orta ve en yukarı dereceleri vardır.¹⁰²¹

Meskenin en aşağı derecesi, arâziden, ribâttan, mescitten ve vakıftan, keyfiyetine bakılmaksızın az bir miktardır. Orta derecesi, kendisinde izdihâm sözü konusu olmayan mülktür. En yukarı derecesi ise dünyâ erbâbında ve rütbe sahiplerinde görüldüğü gibi geniş, ferah, süslü, bol odalı ve daha birçok müstemilâtı olan bir evdir.¹⁰²² En aşağı derecedeki mesken, zarûret miktarıdır. Bu derecedeki ev, kişiyi yırtıcı hayvanlardan koruyan, yağmurdan ve güneşin sıcaklığına karşı gölgeleyen bir yerdir. Esâsen meskenden maksat da budur. Bu tür meskene, ancak tevekkül sahipleri kanâat ederler. Orta derecedeki mesken, kifâyet derecesidir. En yukarı derecedeki mesken ise dînin koyduğu sınırın dışındadır ki bu derecedeki meskene sahip olmak, dünyâ ile meşgûliyeteye yönelmektir. Gazâlî'ye göre böyle bir meskende, gaflete dalmadan, ferahlanmadan ve gönül vermeden oturmak mübâhtır ancak bütün vakitleri o evin süslemesi için sarf etmek, fıkhen, bilgisizliklerinden dolayı avâm için mübah olsa da Allâhü Teâlâ'ya yakınlık yoluna sülûk etmeye vesile olan ahlâk ile vasıflanma yolu olan tasavvuf yolunda haramdır. Böyle bir evde ibâdet

¹⁰¹⁹ “Bilin ki her hükümdârın bir koruluğu vardır. Allâh'ın koruluğu, yapılmamasını istediği haramlardır...” (Buhârî, İman 39, Büyû‘ 2; Müslim, Mûsâkât, 107.)

¹⁰²⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 376.

¹⁰²¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 377.

¹⁰²² Gazâlî, *a.g.e.*, s. 378.

yapmak konusunda, münâkaşa söz konusu değildir ancak burada yemek yemek ciddî bir husustur. “Çünkü mide, bütün hayırların ve şerhlerin anahtarıdır.” Bu yüzden, böyle evlerde yemek yemenin en aşağı, orta ve en yukarı seviyede olmak üzere üç farklı derecesi vardır. Gazâlî’ye göre bu evlerde yemek yemenin en aşağı derecesi, zarûret miktarı kadar yemek, orta derecesi, şerîatin hududunu çizdiği gibi midenin üçte biri kadar yemek, en yukarı derecesi ise bu hududun üstüne çıkmaktır.¹⁰²³

Gazâlî, dünyâ mallarını, ona muhtaç olan başkaları varken, ihtiyacından fazla alıp biriktiren ve elinde tutan kimselerin *zâlim* olduklarını söyler. Ona göre bu tür kimseler, altını ve gümüşü hazîneye doldurup da onları Allâh yolunda infâk etmeyenler¹⁰²⁴ zümresine dâhildirler. Zîra Allâh’ın yolu, onun tâatleridir. Dünyânın malları ise halkın, Allâhü Teâlâ’ya tâatta bulunmaları için birer azık konumundadır. Binâenaleyh azık konumunda olan dünyâ malları olmadan insanların zarûretlerini def edip ihtiyaçlarını temin etmeleri imkânsız olduğu için birilerinin ihtiyaçları dışındaki malları gereksiz yere biriktirmeleri, Gazâlî’ye göre zulümdür ve bu hakikat, fakihlerin fetvası ile anlaşılacak bir şey değildir.¹⁰²⁵

Dünyâ malı ile ilgili dikkat edilmesi gereken dördüncü husus, malı harcama ve infâk etmedeki usûle riâyet etmektir. Bir malın elde edilmesinde olduğu gibi harcamasında da riâyet edilmesi gereken birtakım usûller vardır. Buna göre malı infâk etmek, bazen övülmüş bazen de kınanmıştır. Övgüye mazhar olan infâk, infâk edenin, adâleti gözeterek ve farz olan sadakayı/zekâtı vererek evlâd ü iyâline yaptığı infâktır. Kınanan infâk ise ifrâd ve tefrîd derecesi olmak üzere iki kısımdır. İfrâd derecesindeki infâk, kişinin hâlinin kaldıramayacağı şekilde, ihtiyaç olmayan yerlere, en önemli şeyleri dikkate almadan, gereğinden fazla harcama yapmasıdır. Tefrîd derecesindeki infâk ise harcama yapılması gereken yerlere harcamamak ve içinde bulunan hâle münâsib ölçüden daha az harcama yapmaktır.¹⁰²⁶ Bu kınanan bir

¹⁰²³ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 378-379.

¹⁰²⁴ Tevbe, 9/34.

¹⁰²⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 186.

¹⁰²⁶ Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, s. 382.

hâldir. Bir malın usûlüne göre alınıp usûlüne göre yerli yerine harcanması ise övgüye ve sevâba lâyık bir tutumdur.¹⁰²⁷

Dünyâ malı ile ilgili dikkat edilmesi gereken beşinci husus, malı alırken ve terk ederken niyetin sağlam olmasına riâyet etmektir. İmam Gazâlî'ye göre bir malın alınmasında ve terk edilmesinde niyet çok önemlidir. Bir mal, ibâdete yardımcı olması için alınmalı, bir yiyecek, ibâdeti takviye etmek için yenmeli, terk edilen bir mal ise hakîr görüldüğü için ve zühd yapmaya vesile olması niyetiyle terk edilmelidir. Nitekim bir hadîs-i şerîfte, *"Mümin her şeyde ecre/sevâba mazhar olur, hatta hanımının ağzına koyduğu bir lokmada bile"*¹⁰²⁸ buyrulmuştur. Gazâlî, bu hadîs-i şerîfteki *mümin* ile murâd edilen kişinin, "işlerin hakikatlerini tanıyan ve bir malı kullanırken, o malda, Allâh'ın rızâsını ve o malın, sülûk ettiği tarîkate yardımcı olmasını hedefleyen kişi" olduğunu söyler. Ona göre bu hadîs-i şerîf, *zâhid* kişinin, malı olmayan kişi değil, bütün çalışanların malı kendisinin olsa bile mal ile meşgûl olmayan kişi olduğuna işâret etmektedir. Hz. Ali'nin (k.v.) *"Şayet bir adam, yeryüzündeki bütün malları alsa ve bu mallarla Allâh'ın rızâsını murâd etse, o adam, (mala) "rağbet eden" kişi değildir"* buyurması, bu yüzdendir.¹⁰²⁹

Ona göre kul, Allâhü Teâlâ'ya doğru yol alan bir misâfir, dünyâ, onun sefer menzillerinden bir menzil, bedeni ise onun bineğidir. İnsanın bineği olan beden, ancak yiyecek ve giyecek ile hayatiyetine devâm edebilir. Bu yiyecek ve giyeceğe ulaşmak ise ancak mal sâyesinde mümkün olur. Hâl böyle iken malın mutlak olarak kınanmış olması düşünülemez. "Kim ki malın faydasını anlar, onun, tarîkate sülûk etmede kullanılan binek için bir yem olduğunu bilir, ona meyletmez, ondan, sadece azık miktarı kadar alır ve bununla iktifâ ederse, o mal ile saâdete erer." Gazâlî bu görüşünü teyit sadedinde Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) *"Ey Allâhım! Muhammed'in âilesinin azığını yeter miktar derecede kıl!"*¹⁰³⁰ duâsını zikreder. Bu hadîs-i şerîften hareketle Gazâlî, kifâyet miktarı maldan daha fazla malı almanın, kişiyi helâke sürükleyeceğini

¹⁰²⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 382.

¹⁰²⁸ Buhârî, Cenâiz, 36.

¹⁰²⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 385-386.

¹⁰³⁰ İbn Mâce, Zühd, 9; Müslim, Zekât, 43; Tirmizî, Zühd, 38; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 446.

söyler.¹⁰³¹ Ona göre kifâyet miktârı mal ile iktifâ etmeyen kişi, yanına, yolculuk için gerekli olan azıktan daha fazla mal alan ve bu malın ağırlığı altında yorulup seferinin maksadına erişemeyen yolcuya benzer. Bu yüzden, mal edinme konusunda yeter miktarın üzerine çıkmanın başlıca üç tehlikesi vardır:

Birinci tehlike, malın, sâhibini günahlara sürüklemesidir. Zîra maldan mahrum olmak, günâh ile kişi arasında bir engel iken mala sahip olmak, bu engelin ortadan kalkmasıdır. Gazâlî'ye göre sevince sebep olan nimetler ile yapılan imtihân, zarara sebep olan belâlar ile yapılan imtihânından daha büyük, muktedir durumda iken gösterilen sabır da zayıf durumda iken gösterilen sabırdan daha şiddetlidir.

İkinci tehlike, mal sahibinin malı sebebiyle mübâh nimetlere fazlaca dalmasıdır. Şöyle ki nimetlere karşı aşırı düşkünlük, kişinin onları aşırı derecede sevmesine sebep olur. Bu durumda kişi, helâl nimetlere ulaşamadığında şüpheli şeylere saldırır, dünyâ işlerinin düzene girmesi ve nimetlere kavuşmak için halktan yardım istemeye, zâlimlere sığınmaya kalkışabilir, yalan, riyâ, nifâk, düşmanlık, buğz ve benzeri birçok bayağı davranışı sergileyebilir. Netîcede kul, insanların talebi uğruna, Allâhü Teâlâ'ya isyân etmiş olur. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, helâk edici sıfatların tamamının mal sevgisinden kaynaklandığını, bu yüzden “*Dünyâ sevgisi bütün hatâların başıdır*”¹⁰³² buyrulduğunu söyler. Ona göre birinci tehlikeden korunmak mümkün olsa bile ikinci tehlikeden korunmak aslâ mümkün olmaz.

Üçüncü tehlike, yeter miktardan fazla mal edinen kişinin malının ıslahı ile meşgûl olurken, uhrevî saâdetin esâsı olan Allâhü Teâlâ'nın zikrinden uzak kalmasıdır. Kulu, Allâhü Teâlâ ile meşgûliyetten alıkoyan her türlü şey ise hüsrânın da kendisidir. Gazâlî'ye göre haddinden fazla mal edinmek, içerdği bu tehlikeler sebebiyle kalbin kararıp safâsının kaybolmasına ve kalbin zikr-i ilâhîden uzak kalmasına sebep olan bir âmildir. Tekâsür Sûresi, başından sonuna kadar bu hususa işâret etmektedir.¹⁰³³ Bu konuda dikkat edilmesi gereken bir başka husus ise iyilik yapmak maksadıyla (gereğinden fazla) mal biriktirmenin şeytanın hilelerinden bir

¹⁰³¹ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 137.

¹⁰³² Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I/344.

¹⁰³³ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 319-322; Gazâlî, *el-Erba'in*, ss. 301-302.

hîle olduğu hususudur. Zîra şeytan, insana, iyilik bahanesiyle mal kazanma tutkusunu yerleştirdikten sonra, insanın bir müddet sonra haram ve şüpheli şeylere de göz dikmesi ân meselesidir. “*Kim şüpheli şeylere cüret ederse harama düşmesi ân meselesi olur*”¹⁰³⁴ buyrulması bu tehlikeye işâret etmektedir.¹⁰³⁵ O halde, her kim kalbini tasfiye etmeyi murâd ederse, kalbini, mal sevgisinden boşaltmalıdır.

11. Makam Sevgisi

Makâm sevgisi, her ne kadar insan tabîatında var olan bir sevgi olsa da, bu sevgi dînen hoş görülmemiştir. Nitekim bir hadîs-i şerîfte, insanlar indinde bir makam elde etme kaygısıyla yapılan amellerin kabûl edilmeyeceği; bilakis böyle amel sahiplerinin yüz üstü cehenneme atılacağı bildirilmiştir.¹⁰³⁶ *Makâm-ı Mahmûd* diye tâbîr edilen övgüye lâıyk en büyük makamın sâhibi Rasûlüllâh (s.a.v.), dünyevî hiçbir makâmı elde etme peşinde olmamış, *melik peygamber* olmak yerine *kul peygamber* olmayı tercih etmiştir.¹⁰³⁷

İşte bu hassasiyet sebebiyledir ki tasavvuf ehli, ne dünyevî ne de uhrevî bir makâm talebinde bulunmuşlardır. Hatta onlardan bazıları, tasavvufu, makam sevgisini gönülden düşürmek, dünyâda ve âhirette yüzü karartacak şeylerden uzak durmak şeklinde târif etmişlerdir.¹⁰³⁸ Onlara göre mal sevgisinden sonra kalpten çıkarılması gereken sevgilerden biri, makam sevgisidir. Çünkü makam sevgisi, mürîd için Cenâb-ı Hakk'ın yoluna karşı bir engel ve öldürücü bir zehirdir.¹⁰³⁹ Bu yüzden, müritler için en zararlı şey, tabîatlarındaki kötü sıfatlar kaybolmadan bir makâma sahip olmaktır.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁴ Buhârî, Büyû, 2; Müslim, Müsâkât, 107.

¹⁰³⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 389.

¹⁰³⁶ Müslim, İmâre, 152.

¹⁰³⁷ Heysemî, *Mecma' u 'z-zevâid*, IX/192.

¹⁰³⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 388.

¹⁰³⁹ Kuşeyrî, *a.g.e.*, ss. 572-573.

¹⁰⁴⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 579.

Gazâlî, makam sevgisini, kalbin kirlenmesine sebep olan amillerden biri olarak görür.¹⁰⁴¹ Ona göre makâm, nam ve şöhretin yayılmasından ibârettir. Nam ve şöhretin yayılmasından ibâret olan makam sevgisi, kişinin, insanların kalbinde bir konum elde etme düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu mânâdaki makam sevgisi, her türlü fesâdın kaynağıdır ve bu sebepten kötülenmiştir. Bununla beraber, şöhret elde etme gayretinde olmadıkları halde, bizâtihi Allâhü Teâlâ'nın dîni yaymak üzere şöhrete kavuşturduğu kişiler, bu hükmün dışındadır. Peygamberlerin, Hulefâ-i Râşidîn'in ve ümmetin imamlarının şöhretleri, bu kabildendir. Hiçbir şöhret, onların şöhretlerinden daha fazla olmamasına rağmen, onların şöhretleri, bizâtihi Allâhü Teâlâ cihetinden olduğu için kınanmış olan şöhrete dâhil değildir. Onlar, onca şöhretlerine rağmen, şöhretsizliğin fazîletinden de mahrum kalmayacaktır. Bu yüzden, söz konusu zâtların şöhreti ile avâm halkın şöhretini bir tutmamak gerekir. Zîra avâm tabakası, boğulmak üzere olan topluluk arasında bulunan, kendisi de boğulmak üzere olan zayıf bir adam gibidir. Zaten kendisi de boğulmak üzere olan bu zayıf adamın kimse tarafından bilinmemesi onun için en uygun haldir. Zîra bu zayıf adam, boğulmak üzere olan topluluk tarafından bilinirse, kendilerini kurtarması için topluluğun ilticâsına mâruz kalır. Netîcede, o zayıf adam, hem kendisini hem de kendisine yapışan topluluğu helâke sürüklemiş olur. Allâhü Teâlâ tarafından şöhrete eriştirilen kullar ise boğulmak üzere olan topluluk arasında bulunan güçlü bir adam gibidir. Boğulmak üzere olan topluluğun o adamı tanınması, tanımamalarından daha faydalıdır. Çünkü güçlü adamı tanıyan topluluk, o adama ilticâ edecek, böylece o güçlü adam, hem onların kurtulmasına sebep olacak hem de bu kurtuluş sebebiyle sevâba nâil olacaktır.¹⁰⁴²

Gazâlî'ye göre makâmın insanlar tarafından sevilmesi, onun ilâhî sıfatlar ile irtibatlı olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü câh/makâm, ilâhî sıfatlardan olan 'ulüvv/yücelik, kibriyâ ve izzet/şeref sıfatlarının mânâlarını ihtivâ eder. Bu itibarla makâmın insanlar tarafından sevilmesi tabîî bir durumdur. Hatta insana göre makâm, her şeyin en lezzetlisidir. Bunun böyle olması ise rûhun ilâhî emirler ile münâsebetindeki gizli bir sır sebebiyledir. "...De ki: *Ruh, Rabb'im'in emrindendir.*

¹⁰⁴¹ Gazâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 76.

¹⁰⁴² Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 403, 408.

Size, ancak az bir bilgi verilmiştir”¹⁰⁴³ âyet-i kerîmesi, bu hakîkate işâret etmektedir. Bu âyet-i kerîmeye istinâden Gazâlî, rûhun, bir emr-i ilâhî olduğunu, tabîatı îtibâriyle *vücûd* sıfatında *istibdâd* ve *infirâda* âşık olduğunu söyler. Ona göre vücûd, Allâh ile beraber hiçbir mevcûd olmadığından dolayı *ülûhiyet* sıfatının hakîkatidir. Bütün mevcûdat ise kudret nûrundan bir gölge gibidir ve bu mevcûdat için *maiyyet* değil, *tebeyyet* rütbesi vardır. Vücûd sıfatında Allâh’ın dışındaki hiçbir varlık, Allâh ile birlikte değildir. Makâm sevgisine tutulmuş insan, sanki bu maiyyeti arzulamaktadır. İnsanda mevcûd olan Allâh ile maiyyet, yâni O’nunla beraber olma arzusu, o derece yüksektir ki bu aşk, her bir nefse “Ben, sizin en büyük Rabb’inizim” dedirtecek kadar tesir etmektedir. Ne var ki bu sözü, Firavun dışında hiç kimse açıktan söyleyememiştir. İnsan, *vucûd* sıfatını münferiden elinde bulundurma makâmından mahrum olunca, hiç olmazsa, mevcûdat üzerinde *isti’lâ/yücelik* ve *istila/hâkimiyet* makâmından mahrum olmamayı ve bu makâmıla mevcûdat hakkında dilediği gibi tasarrufta bulunmayı arzulamaktadır. Hâlbuki mevcûdat hakkında dilediği gibi tasarrufta bulunmak da sadece ülühiyyete âit olan bir sıfattır.¹⁰⁴⁴

Görüldüğü gibi İmam Gazâlî, insanın tabîatında mevcûd olan makam sevgisini, insan rûhunun emr-i ilâhîden olmasına bağlamakta ve ondaki bu sevgiyi, bir ölçüde mâzur görmektedir. O, rif’at/yücelik talebinin rabbânî emirlere münâsip olan rûhun hasletlerinden bir haslet ve aklın netîcelerinden bir netîce olmasına rağmen, makam sevgisinin neden kınanmış olacağına dâir muhtemel bir soruya da şöyle cevap verir:

“Bilmiş ol ki hakîki yüceliği talep etmek, kınanmış değil, övülmüştür. Çünkü her şeyi talep etmek, Allâhü Teâlâ’ya bir yakınlıktır. Bu ise rif’atin ve kemâlin ta kendisidir. Çünkü o (rif’at ve kemâl), kendisinde zillet olmayan bir izzet, beraberinde fakirlik olmayan bir zenginlik, kendinden sonra fenâ/yokluk olmayan bir bekâ/ebedîlik ve kendisi için bozulma olmayan bir lezzettir. Bütün bunları talep etmek ise övülmüştür. Kınanan husus ise hakîki (kemâlin) dışındaki vehmî olan bir kemâli/mükemmelliği talep etmektir. Hakîki kemâl, ilim, hürriyet ve kudret

¹⁰⁴³ İsrâ, 17/85.

¹⁰⁴⁴ Gazâlî, *el-Erba’in*, ss. 308-309.

(sıfatlarına) rücû eder. Bu ise kendinden başkasıyla mukayyed/sınırlı olmamaktır. (Hâlbuki) kul için kudret (sıfatının) hakîkati tasavvur edilemez. Çünkü onun kudreti, ancak mal ve makam ile (sınırlı) olur. Bu ise vehmî bir kemâldir. Çünkü o (vehmî kemâl), kendisi için bekâ (sıfatı) olmayan bir âriz (sonradan meydana gelen sıfat)tır. Kendisi için bekâ olmayan şeyde ise hayır yoktur.”¹⁰⁴⁵

Gazâlî, dünyâ sevgisini kötileyen âyet-i kerîme¹⁰⁴⁶ ve hadîs-i şerîflerin, aynı zamanda makam sevgisini de kötilediğini söyler. “Çünkü makam sevgisi, dünyâ hayatının lezzetlerinden en büyük lezzet ve zînetlerinden en büyük zînettir.” Ona göre mal ve makâm, dünyânın rûkûnlarından birer rûkündür. Mal, “kendisinden faydalanılan eşyaların mülkiyeti”, makam ise “tâzimi ve itâati istenilen kalplerin mülkiyeti”dir. Başka bir ifâde ile zengin kişi, birtakım maksatları elde etmek, arzuları gidermek ve sâir nefsin hazlarına erişebilmek için para ve puldan ibâret olan mala sahip olmayı düşünürken, makam sâhibi kişi ise insanları, kendi maksat ve hedefleri uğruna kullanabilmek için onların kalplerine sahip olmayı düşünmektedir. Kalplere sahip olup onları emre âmâde kılmak, ancak tanınmak ve îtikâd edilmek sûretiyle mümkündür. Çünkü kalp, ancak kemâl vasıfları olduğuna inandığı kişiye karşı boyun eğme ve onun emrine âmâde olur. Bu boyun eğme ve emre âmâde olma, itâat edilen kişideki kemâlin derecesine ve itâat eden kişinin kalbinin bu kemâle olan inancına göre değişkenlik arz edebilir. Üstelik söz konusu kemâlin, hakîkaten bir kemâl olması da şart değildir, itaat eden kişinin, itâat ettiği kişide kemâl vasfı olduğuna inanması yeterlidir. Öyle ki bazen, hakîkatte kemâl olmayan bir vasıf, itâat eden kişi tarafından kemâl olarak kabûl edilebilir. Bu yüzden denilebilir ki “kalplerin halleri, kalplerin îtikatlarına, ilimlerine ve hayallerine tâbidir.”¹⁰⁴⁷

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, makam sâhibi olmayı isteyen kişiyi, aslında kalplerin mülkiyetine sahip olmayı talep eden kimse olarak görür. Ona göre makam talebinde bulunan kişinin amacı, insanların hürriyetini çalıp onları köleleştirmektir. Çünkü makam tâlibi kişiler, hür insanların kalplerine mâlik olmaları sebebiyle dolaylı olarak onların boyunlarına (bedenlerine) de malik olmaktadır. Bu yüzden

¹⁰⁴⁵ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 309.

¹⁰⁴⁶ Kasas, 28/83; Hûd, 11/15, 16.

¹⁰⁴⁷ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 408-409.

kalplerin mülkiyeti, bedenlerin mülkiyetinden (kölelikten) daha büyük bir mülkiyettir. Zîra bedenlerin mülkiyeti, kölelerin tabîatına aykırı olarak zorla elde edilirken, kalplerin mülkiyeti, insanların makam sâhibine gönülden itâatleri neticesinde gerçekleşmektedir. Buna göre makâm, “insanların kalplerine taht kurmaktır.”¹⁰⁴⁸

Yukarıda ifâdelerden anlaşıldığı üzere, makam sevgisi, maksadı îtibâriyle mal sevgisi ile ortaklık içindedir. Bu yüzden Gazâlî, makam sevgisinin sebebinin de mal sevgisinin sebebi ile ortak olduğunu söyler. Nasıl ki mal sevgisi, altının, gümüşün ve diğer malların sevimli olmasını gerekli kılar, makam sevgisi de makâmın sevimli olmasını gerekli kılar. Ona göre makam sevgisi, mal sevgisinden daha büyük bir sevgidir. Çünkü altın ve gümüşe mâlik olmak, insanın maksatlarına ulaşmaya muktedir olmasını ifâde ettiği gibi kalplere mâlik olmak da, insanın bütün maksatlarına ulaşmaya muktedir olmasını ifâde etmektedir. Binâenaleyh mal ve makam sevgisinin sebepteki ortaklıkları, sevgideki ortaklıklarını beraberinde getirmiştir. Bununla beraber makam sevgisi, mal sevgisinden üç sebepten daha büyüktür:

Birinci sebep makam ile mala ulaşmanın, mal ile makâma ulaşmaktan daha kolay olmasıdır. Şöyle ki insanların kalbinde yer edecek derecede şöhrete kavuşmuş âlim veya zâhid birinin, istemesi durumunda mal kazanması kolay bir hâdisedir. Çünkü kalpler, kendisinde kemâl vasfı olduğunu düşündüğü zâtların emrine âmâdedir ve mallarını onlara bezl etmeye hazırdır. Hiçbir kemâl vassına sahip olmayan hasîs bir adam için ise aynı durum söz konusu olmaz. Bu adam, şayet bir hazîne bulsa bile bulduğu hazîne sebebiyle herhangi bir makâma/rütbeye erişemez. “O halde, rütbe, mal için bir âlet ve vesiledir. Kim bu rütbeye mâlik olmuş ise mala da mâlik olmuş demektir” Mala mâlik olan kimsenin her hâlükârda rütbeye mâlik olması ise imkânsızdır. Rütbenin maldan daha sevimli olması bu yüzdendir.

¹⁰⁴⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 409-410.

İkinci sebep, malın birtakım belâya ve telef olmaya mâruz kalmasına rağmen, rütbenin bu tür tehlikelerden uzak olmasıdır. Bu yüzden mal, sürekli gözetleme ve korumaya muhtaç iken rütbenin böyle bir şeye ihtiyacı yoktur.

Üçüncü sebep ise malın aksine, rütbenin hiçbir yorulmaya ve zahmete gerek kalmadan sürekli büyüyüp artmasıdır. Zîra kalpler, kendisinde ilim, amel ve başka açılardan kemâl vasfı bulunduğu inandığı kimselere itâat edip boyun eğmeye devâm ederler.¹⁰⁴⁹

Gazâlî, makam sevgisinin tehlikeli olmasını, bu sevginin riyâ ile olan ilişkisine bağlar. Ona göre riyâ, kalpte gizli halde bulunan bir istektir. Onun bu gizliliği sebebiyle en derin âlimler bile riyânın tehlikelerine vâkıf olamamışlardır. Çünkü o, nefsin insana karşı kullandığı tehlikeli tuzakların ve gizli hilelerin en sonuncularındandır. Bu yüzden ilk başta, nefisleri ile mücâhede etmiş, onu arzularından engellemiş, şüpheli şeylerden korumuş, türlü ibâdetler ile kahretmiş ve zâhirî günahlara düşme konusunda onun ümidini kırmış nice âlimler vardır ki daha sonra elde ettikleri makam sebebiyle halkın kalbinde yer etmişler ve hiçbir mücâhede meşakkatine katlanmaksızın halkın kendilerine itâat etmesini ve tâzîm göstermesini sağlamışlardır. Gazâlî'ye göre bu tür kişilerin akılları, kalplerindeki gizli hastalık sebebiyle körleşmiş ve bu körlük sebebiyle onlar, içinde bulundukları tehlikenin farkında varamamışlardır. Bu yüzden onlar, Allâhü Teâlâ ile birlikte olduklarını, ihlâs ile O'na tâatta bulunduklarını ve haramlarından kaçındıklarını zannederler ancak riyâ hastalığı, onların tâat ve amellerinin sevâbını ortadan kaldırmıştır. Onlar, kendilerini *mukarrebûn* zümresinden zannederler ancak isimleri, münâfıklar listesine geçmiştir. Onların içine düştükleri bu hâl, nefsin bir hilesidir ve bu hileden sadece *sıddîkiyet* makâmındaki kullar selâmete ermişlerdir. “Sıddîkların başlarından (akıllarından) çıkacak (duygu)ların en sonuncusu, reislik sevgisidir” denilmesinin sebebi işte budur.¹⁰⁵⁰

Gazâlî'ye göre makam sevgisinin tedâvisi, ilim ve amel olmak üzere iki yol ile mümkündür. İlim yolu ile tedâvi, öncelikle makam sevgisinin sebeplerinin

¹⁰⁴⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 410-411.

¹⁰⁵⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 401-402.

bilinmesi ile başlar ki yukarıda bu sevginin sebepleri anlatıldı. Bundan sonra, makam sevgisine müptelâ olmuş kişiye düşen, dünyâda ne kadar büyük bir makâma nâil olursa da, insanın sonunun ölüm olduğunu akıldan çıkarmamaktır. O halde, kişi, makâmın öldükten sonra kendisi ile bâkî kalacak sâlih amellerden olmadığını bilmeli, faraza, doğudan batıya, yeryüzündeki bütün varlıkların elli yıl boyunca, kendisine secde ettikleri bir makâmda bile olsa, sonunda secde edenlerin de secde edilenin de bu dünyâda göçüp gideceğini akıdan çıkarmamalı, hâlinin, kendinden önce göçüp giden mütevâzı insanlar ile birlikte yaşayan makam sahiplerinin hallerine dönüşeceğini düşünmeli ve makam uğruna kesintisiz ebedî hayatını kazanmasına vesile olacak dînini terk etmemelidir.¹⁰⁵¹

Makâm sevgisinin tedâvisi için bilinmesi gereken şeylerden biri de hakîki kemâlin ve vehmî kemâlin mâhiyetidir. Eğer insan, hakîki kemâlin ne olduğunu bilmiş olsa, makâmı gözünde büyütmez. Zîra hakîki kemâlin ne olduğunu bilenler, acil olan dünyâyı tahkîr edip âhirete bakarlar ve ölümü dâimâ yanlarında hissederler, âkıbete iltifât edip takvâ ile âkıbete yönelik amelleri işlerler. Onlar, âkıbetin müttakî kullar için olduğunu bildikleri için dünyâda malı ve makâmı küçümsemiş kimselerdir. Buna karşın halkın ekserisi, âyet-i kerîmelerde bildirildiği üzere¹⁰⁵² basîretlerinin zayıflığından ve sadece acil olan dünyâ ile sınırlı olmasından dolayı, âkıbetlerini müşâhede etmekten âciz kalmışlar ve bu yüzden dünyâyı âhirete tercih etmişlerdir. Gazâlî'ye göre kalpteki makam sevgisinin tedâvisi, dünyâda makam sahiplerinin başına gelen felâketlerden haberdâr olmakla mümkündür. Bu felâketler, makam sâhibinin kıskançlığa ve birtakım eziyetlere maruz kalmasıdır. Bu yüzden makam sâhibi, dâimî sûrette kalplerde edindiği makâmın değişip gitmesinden dolayı korkar ve tedirgin olur. Çünkü kalpler, kaynayan kazanın değişiminden daha hızlı bir değişime sahip olup makam sâhibine yönelme ve ondan yüz çevirme arasında sürekli değişir durur. Bundan dolayı, insanların kalplerine taht kuran makam sâhibi, denizin dalgaları üzerine binâ yapan kişi gibidir. Nasıl ki dalgalar üzerine inşâ edilen binâ, yerinde sâbit durmazsa, makam sahipleri tarafından kalplere kurulmuş tahtlar da sâbit duramaz. Bu yüzden makam sahipleri, makamlarını korumak, kendilerine

¹⁰⁵¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 425; Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 311.

¹⁰⁵² A'la, 87/16, 17; Kıyâme, 75/20, 21.

yönelen haset hilelerini def edip düşmanlarından gelen eziyetleri men etmek için dâimî sûrette kalpleri gözetir dururlar. Bütün bunlar, makâmın henüz dünyâdayken acil olarak ortaya çıkan kederleri ve makâmın lezzetini bulandıran hallerdir. Bu itibarla makâmın ahirette sebep olacağı zararlar şöyle dursun, dünyâda verdiği zararlar bile onu tercih etmekten kişiyi alıkoymalıdır. İşte bundan dolayı, makâmın tehlikelerinden habersiz olanlar, basîretlerini kuvvetlendirmeli, basîretleri keskin olup îmanları güçlü olanlar ise dünyaya iltifât etmemelidir.¹⁰⁵³

Makâm sevgisinin amel yolu ile tedâvisine gelince;

Bu konuda iki türlü tedâvi usûlü benimsenmiştir. Birinci usûl, Melâmetiyye Tarîkatı'nın ortaya koymuş olduğu usuldür. Bu usûle göre kişi, şöhretin/makâmın âfetinden kurtulmak maksadıyla halkın gözünden ve gönlünden düşecek birtakım fuhşiyâtı alenen işler. Gazâlî'ye göre bu usûl, kendisine uyulan kişiler için kesinlikle câiz değildir. Çünkü bu hareket tarzı, dînin, Müslümanların kalbinde basitleşmesine sebep olur. İkinci usûl ise mübâh olan fiillerin, kişinin halk nazarındaki kıymetini düşürecek şekilde işlenerek icrâ edilen usuldür. Kişinin helâl bir meşrubâtı, içki rengindeki bir kadeh içinde içmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu durumda kişi, halkın, kendisini içki içiyor zannetmesini ve dolayısıyla onların nazarındaki kıymetinin yok olmasını hedeflemelidir. Makam sevgisinin bu şekilde tedâvi edilmesinin cevâzı, her ne kadar fıkhen tartışmalı olsa da, birtakım hâl erbabı, bu tedâvi usûlünü tercih etmişlerdir.¹⁰⁵⁴

Gazâlî'ye göre makam sevgisinin tedâvisi için takip edilmesi gereken en kuvvetli usûl, insanlardan uzaklaşmak ve şöhrete kavuşma imkânı olmayan bir yere göç etmektir. Buna göre kişinin, kendi yurdunda, evine kapanarak uzlet yapması, gerçek mânâda uzlet sayılmaz. Çünkü bu tür uzlet, uzlet yapan kişinin kalbinden makam sevgisini yok etmez, aksine, onun makâmının insanların kalbine iyice yerleşmesine sebep olur. Bu durumdaki kişi, uzlet yaparak makam sevgisinden uzaklaştığını zannederek aldanmaktadır. Çünkü kişi, her ne kadar uzlet yaparak kalbindeki makam sevgisini tedâvi ettiğini zannetse de farkına varmadan insanların

¹⁰⁵³ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 425-426.

¹⁰⁵⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 425-426.

kalbinde ayrı bir şöhrete kavuşmuş ve böylece o kişinin nefsi, maksadına erişmiştir. Ancak kişi, kimse tarafından tanınmadığı bir yerde uzlete çekilmiş olsa, insanlardan ümidini keser ve bütün insanlar onun yanında değersizleşir. Bu durumda kişi, doğunun ve batının en uzak yerlerinde bulunan hiç görmediği insanların kalbinde bir makam elde etmeye tamah etmediği gibi tanıdığı insanların yanında da makâmının olup olmadığını umursamaz olur.¹⁰⁵⁵

12. Dünyâ Sevgisi

Dünyâ ve dünyâ hayatı, Kur'ân-ı Kerîm'in ifâdesi ile bir oyun, eğlence, süs, insanlar arasında bir övünme, daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden başka bir şey değildir. Bu yüzden dünyâ hayatı, insanın aldanmasına sebep olan bir geçim yurdudur.¹⁰⁵⁶

İşte bu hakikat sebebiyledir ki asıl gâyeleri âhiret hayatını mâmur etmek olan tasavvuf ehli, dünyâ sevgisini, mânevî terakkîleri için en büyük tehlike olarak görmüşler ve kendilerine âit zühd, inzivâ, uzlet, riyâzat ve benzeri usullerle mümkün mertebe dünyâdan uzak durmaya çalışmışlardır. Mâlik b. Dînar'ın "Kendisine, dünyânın şehvî arzuları gâlip gelen kimsenin gölgesinden şeytan bile kaçır"¹⁰⁵⁷ sözü ve Fudayl b. İyâz'ın "Allâh, şerrin tamamını bir evde toplamış ve anahtarlarını dünyâ sevgisi kılmış, hayrın tamamını ise bir evde toplamış ve anahtarlarını zühd kılmıştır"¹⁰⁵⁸ sözü bu konudaki hassâsiyete fazlasıyla dikkat çekmektedir.

İmam Gazâlî, dünyânın kınanacak taraflarının mâhiyeti bilinmeden mutlak mânâda dünyânın kınanmasının mümkün olmadığını söyler. O halde, öncelikle

¹⁰⁵⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 426- 427.

¹⁰⁵⁶ Hadîd, 57/20; Muhammed, 47/36; Ankebût, 29/64.

¹⁰⁵⁷ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 215.

¹⁰⁵⁸ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 192.

dünyânın mâhiyeti, dünyânın kaçınılması ve kaçınılmaması gereken taraflarının neler olduğu bilinmelidir.¹⁰⁵⁹

Gazâlî'ye göre dünyâ sevgisi ile hastalanmış kalbin tedâvisi, çok zor bir hâdise olduğu için dünyâ sevgisinin kalpten çıkarılması da çok zor bir hâdisedir. Çünkü dünyâ sevgisi, öncekilerin ve sonrakilerin tedâvisinden âciz kaldıkları müzmin bir hastalıktır. Bu hastalığın tedâvisindeki en tesirli ilaç, âhiret gününe, âhiret gününde karşılaşılabilecek olan azâb ve sevâba îman etmektir. Eğer kişi, bu hususta yakînî bir îmana sahip olursa, dünyâ sevgisinin kalpte barınması mümkün olmaz. Çünkü âhirete ve âhirette karşılaşılabilecek olan azâb ve sevâba gereği gibi kıymet atfeden, âhiretin dünyâdan daha değerli olduğuna yakînen inanan kişi, dünyânın aşağılık bir şey olduğuna inanmış demektir. Bu inanca sahip olan kişi ise doğusundan batısına kadar bütün dünyâ malına sahip olsa bile aslâ ona iltifât etmez. Çünkü o, dünyâyâ hiçbir değer vermemektedir.¹⁰⁶⁰

İmam Gazâlî, dünyâ sevgisinin her hatânın başı olduğunu ancak dünyânın sadece maldan ve makâmdan ibâret olmadığını söyler. Ona göre mal ve makâm, dünyânın hazlarından bir haz, şubelerinden bir şubedir. Kur'ân-ı Kerîm'de "hevâ" olarak tâbir edilen şey, dünyevî hazların tamamını ihtivâ etmekte, dünyâ hayatının bir oyun, bir eğlence, bir süs, insanlar arasında bir övünme ve daha çok mal ve evlât sâhibi olma isteğinden ibâret olduğunun bildiren âyet-i kerîme¹⁰⁶¹ ise "hevâ" kavramının tafsilatını yapmaktadır. Binâenaleyh bu âyet-i kerîmede sayılan, kin, kibir, haset, riyâ, nifâk, övünme, mal biriktirme yarışı, dünyâ sevgisi ve övünme sevgisi türünden helâk edici bâtinî sıfatların tamâmı, "hevâ" olarak nitelendirilen *bâtinî dünyâ*, elle tutulup gözle görülen dünyevî mal ve mülk ise *zâhirî dünyâ* olmaktadır. Ona göre dünyâ, ölümden önceki hâl; âhiret ise ölümden sonraki hâldir. Bu iki halden insana yakın olan, aşağıdaki dünyâ hâli, insana uzak olan ve tehirlî olarak gelecek hâl ise âhiret hâlidir. Binâenaleyh ölümden önce, insanın karşılaştığı ve kendisinden acil olarak istifâde ettiği hazların, nasiplerin, maksatların, şehvetlerin ve lezzetlerin tamâmı, kişinin dünyâsı kapsamındadır. İnsanlara kendilerini ve

¹⁰⁵⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 285.

¹⁰⁶⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. VI, s. 322.

¹⁰⁶¹ Hadîd, 57/20.

nereden gelip nereye gideceklerini unutturtan şey ise onların bu zâhirî dünyâyı ıslah etme çabalarına kendilerini kaptırmalarıdır. Bununla beraber dünyâda talep edilen ilim, mârifet ve hürriyet bu kapsama dâhil değildir. Kişinin öldükten sonra hissettiği hazlar, basîret ehli nezdinde lezzetli şeylerdir ancak bu tür hazlar, dünyâda bile olsa dünyevî haz olarak değerlendirilmez.¹⁰⁶² Bu düşünceden hareketle Gazâlî, dünyâyı üç kısımda mütâlaa eder:

Birinci kısım, âhirette sâhibine arkadaşlık yapacak ve semeresi ölümden sonra görülecek olan şeylerdir ki bunlar ilim ve amelden ibârettir. İlim ile kastedilen, Allâh'ı, O'nun sıfatlarını, fiillerini, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini, arzının ve semâsının melekûtünü ve peygamberinin şerâtını bilmek, amel ile kastedilen ise sırf Allâhü Teâlâ'nın rızâsını talep ederek yapılan ibâdettir. İlim, amel ve bunlardan alınan zevkler, her ne kadar dünyâda vâki olsa da kınanan dünyâ olarak değerlendirilmez.

İkinci kısım, kişinin, acil olarak tatmış olduğu ancak âhirette aslâ semeresini göremeyeceği şeylerdir. Günahlardan lezzet duymak, ihtiyaç dışındaki mübahlar ile nîmetlenmek, zarûret dışındaki refah ve konfor sağlayan eşyâları kullanmak bu kapsamda değerlendirilir. Kişinin istifâde ettiği bu tür hazların tamâmı kınanmış olan dünyâdır.

Üçüncü kısım ise yukarıda ifâde edilen iki kısmın orta hâlidir ki bu, kişinin, dünyâda, âhiretine yardımcı olacak nitelikte elde ettiği birtakım nîmetlerdir. İnsanın bekâsı ve sıhhati için zorunlu olan yiyecek, içecek, giyecek türünden nimetler, kendisi sâyesinde ilim ve amele muvaffak olunan nîmetler bu kısma dâhildir. Gazâlî'ye göre bu tür dünyevî nîmetler de aynen birinci kısımdaki nîmetler gibi kalbin tasfiyesi için kaçınılması gereken dünyâ olarak değerlendirilmez. Çünkü bu nîmetler, ilim ve amelden müteşekkil olan birinci kısmın gerçekleşmesine bir vesiledir. Binâenaleyh kulun, dünyâda iken ilme ve amele yardımcı olması için sahip olduğu nîmetler, dünyevî maksatlar için kullanılmadıkları müddetçe dünyâ malı sayılmaz, o nîmetleri kullananlar da dünyâ çocukları olarak nitelendirilmez. Bilakis

¹⁰⁶² Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 313; Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 285; Gazâlî, *er-Risâletü'l-va'ziyye*, (*Mecmûatü resâilî'l-İmami'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013, s. 38.

kişinin, bedeninin sıhhatini korumasına ve âhiretini kazanmasına vesile olacak gıdâ, giyecek ve mesken nîmetlerinden istifâde etmesi gereklidir. Çünkü dünyânın âhiretin tarlası olması, ancak bu nimetlerin elde edilmesi ve âhirete yönelik kullanılması ile mümkündür.¹⁰⁶³ Aksi takdirde dünyâ, kişinin helâkine sebep olur. Zîra dîni fedâ ederek elde edilen dünyâ, kişiyi selâmete erdirmez, aksine âhiretini elinden alır. Yâni, dîn ile dünyâyı elde etmeye tâlib olan kişi, hem dünyâsını hem âhiretini harâb etmiş olur. Dînin selâmeti için dünyâyı terk eden kimse ise hem dünyâsını hem de âhiretini kazanmış olur.¹⁰⁶⁴

Görüldüğü üzere Gazâlî, ibâdetleri yapmaya yardımcı olan nîmetlerin dünyâ olarak değerlendirmemektir. O, bu düşünceden hareketle hac ibâdeti için yolculuğa çıkmış birinin, azığı, devesinin yemi, yemek torbasını dikme ve hac için gerekli olan diğer işler ile meşgûl olmasını dünyevî bir meşgûliyet olarak değil, hac ibâdeti ile meşgûliyet olarak değerlendirir. Ona göre hac yolculuğu için binek ne ise âhiret yolculuğu için de beden aynı şeydir. Binâenaleyh hac yolculuğunun selâmeti için yapılan şeyler dünyalık iş sayılmadığı gibi âhiret yolculuğunun selâmeti için beden ilim ve amel ile kuvvetlendirilmesi de dünyalık iş sayılmaz. Ancak, bu nîmetler ile sadece beden lezzetini kasteden kişi, âhiretten yüz çevirmiş olur ki bu durumda kalbin katılaşmasından korkulur.¹⁰⁶⁵

Dünyâ nimetlerinin kişi hakkında müspet ya da menfî yönde tesir etmesi, o nîmetlerin elde edilip kullanılmasındaki niyet ile doğrudan alâkalıdır. Binâenaleyh nefsin hevâ ve hevesi için elde edilen nîmetler, kınamaya müstehak dünyâ olurken, aynı nîmetler, zarûret miktarı kadar alınıp Allâhü Teâlâ'nın rızası için kullanıldığı takdirde âhiretin tarlası olan dünyâ konumuna gelmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, zarûret miktarının sınırıdır. Gazâlî'ye göre bu sınır, peygamberlerin ve evliyâullahın benimsedikleri sınırdır. O halde, kişi, kendi belirlediği bir zarûret miktarına değil, peygamberlerin ve evliyâullahın benimsedikleri zarûret miktarına uymalı ve dünyalık nimetlerden ona göre istifâde

¹⁰⁶³ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 285-288, 290-291. (Ayrıca bkz. Gazâlî, *İhyâ*, c. VI, s. 57.)

¹⁰⁶⁴ Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, s. 77.

¹⁰⁶⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 295-296.

etmelidir.¹⁰⁶⁶ Çünkü mahlûkâtın, dünyânın ve dünyâ ile ilgili bütün sebeplerin yaratılmasındaki maksat, insanların o sebepler yardımıyla Allâhü Teâlâ'ya vâsıl olmasıdır. Bu vuslata nâil olmak için ise öncelikle Allâhü Teâlâ sevilmeli, sonra dünyâ ile mağrûr olmadan dünyâda olanlarla ünsiyet kurulmalıdır. Esâs maksadın dışına çıkmamak için söz konusu ünsiyet, insanı zikr-i ilâhîden uzaklaştırmamalıdır.¹⁰⁶⁷

Helâk edici olan kınanmış dünyâ, onu tanıyan için aslında bizâtihi âhiretin ekim tarlasından ibârettir. Dünyâyı tanıyan kişi, onun, Allâh Azze ve Celle'ye doğru seyr edenlerin menzillerinden bir menzil olduğunu bilen kişidir. Onu tanıyan nazarında dünyâ, yolun ortasında inşâ edilmiş bir han mesabesindedir. Yolcunun bu handa yapması gereken şey, hayvanın yemini, kendi azığını ve yolculuk araç gereçlerini hazırlamaktan başka bir şey değildir. Kim ki bu dünyâdan, âhireti için azık hazırlar, yiyecek, giyecek, nikâhlanacak ve sâir zarûri ihtiyaçlardan zarûret miktarı ile iktifa edecek olursa, çiftini sürmüş, tohumunu saçmış demektir. Gazâlî'ye göre bu şekilde hareket eden kişi, yaptığı ekimin hasadını âhirette toplayacaktır ancak kim de zarûret miktarının üzerine çıkacak ve dünyânın lezzetleriyle meşgûl olacak olursa helâk olacaktır.¹⁰⁶⁸

İmam Gazâlî, âhiretin tarlası olan dünyâda insanların durumunu, ihtiyaç için bir adaya demir atmış geminin yolcuları üzerinden anlatır. Şöyle ki geminin kaptanı onlara ihtiyaç gidermeleri için karaya çıkmaya izin vermiş, onları, o yerin tehlikesine karşı ve geminin acele hareket edeceği konusunda uyarmıştır. Onlardan bazıları, gemiden ayrıldıktan sonra, derhal ihtiyacını giderip gemiye dönmüş ve gemide kendilerine oturacak bir yer bulabilmiştir. Bazıları, adada bir müddet durup adanın çiçeklerini, parıltılarını, taşlarının zerâfetini, ormanının acayip hallerini seyretmişler, kuşlarının nağmelerini dinlemişler. Onlar, bu oyalanmadan sonra gemiye dönmüşler ancak oturabilecek sadece dar bir mekân bulabilmişler. Bu yolculardan bazıları, adanın sedeflerinin ve taşlarının üzerine kapanmışlar, onların güzelliklerine dayanamayıp bir parça yanlarına alarak gemiye dönmüşler. Onlar da gemide

¹⁰⁶⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 291-292.

¹⁰⁶⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, s. 178.

¹⁰⁶⁸ Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 314.

kendilerine daracık bir yer bulabilmişler ancak yanlarında getirdikleri taşlar için ne koyacak bir yer bulabilmişler ne de onları atabilmişler. Mezbûren getirdikleri taşları boyunlarına asmışlar ve taşların ağırlığından boyunları kopmuş. Bu yolculardan bazıları ise gemiyi unutup ormanın içine sokulmuşlar, yırtıcı hayvanların saldırısına uğrama ve yolunu kaybetme korkusuna rağmen, çiçeklerin seyrine dalıp meyveleri toplamaya koyulmuşlar. Onlar da sonunda gemiye dönmüşler ancak gemiyi yerinde bulamayıp sahilde kala kalmışlar, canavarlarca parçalanıp yılan çiyana yem olmuşlar.¹⁰⁶⁹

Dünyâ sevgisinin en büyük zararlarından biri, onun sû-i hâtime ile ölmeye sebep olmasıdır. Zîra kul, kalbine dünyâ sevgisi hâkim olduğu zaman ölüm anında bu sevginin tesirinden kurtulamaz, başka bir sevginin bu sevginin yerini alması imkânsız olur. Çünkü kalplerde birtakım sıfatların meydâna gelmesi, organların amelleri neticesinde olur. Hâlbuki ölüm hâdisesi ile organlar amelden kesilmiştir. Bu durumda kulun ne dünyâyâ dönmesi ne de bir amelde bulunması mümkündür. Hâl böyle olunca dünyâ sevgisi ile ölen kişi, büyük bir kedere gark olmuş vaziyette dünyasını terk etmiş olur.¹⁰⁷⁰ Gazâlî'ye göre dünyâ ile aldanmaya karşı kendisini emniyette hisseden kişi, Allâhü Teâlâ'ya hakîkî mânâda inanmamaktadır. Çünkü "bu aldanmanın kaynağı, Allâh'a ve O'nun sıfatlarına karşı cehâlettir. Binâenaleyh kim Allâhü Teâlâ'yı tanır, onun mekrinden emîn olmaz." Nitekim Allâhü Teâlâ, *"Allâh'ın azâbından emîn mi oldular? Fakat ziyâna uğrayan topluluktan başkası, Allâh'ın (böyle) mühlet vermesinden emîn olamaz."*¹⁰⁷¹ buyurmaktadır. Buna rağmen, bazıları, Firavun, Hâmân ve Nemrut gibi zâlimlerin onca nimete mazhar oldukları halde, belâ ve musîbetlere uğradıklarına hiç dikkat nazarıyla bakmamaktadırlar. O halde, kişi, kendisine verilen nimetin bir belâ (sebebi) olmasından sakınmalıdır.¹⁰⁷²

Gazâlî'ye göre nefsin, Rabb'ini, dünyânın zînetini ve âhireti tanıyan kişi, basîret nûrunu elde eder ve bu nûr ile dünyânın âhiret için bir düşman olduğu hakikatini görür. Çünkü o kişiye keşif yoluyla kesin olarak mâlum olmuştur ki

¹⁰⁶⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 314-315.

¹⁰⁷⁰ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 337-338.

¹⁰⁷¹ A'râf, 7/99.

¹⁰⁷² Gazâlî, *el-Keşf ve't-tebyîn*, s. 160.

“âhirette saâdet, ancak O’nu tanımış ve sevmiş olarak Allâh’a varan kişi için söz konusudur.” Ona göre muhabbete nâil olmak, Allâh’ı zikre devâm sâyesinde, mârifete nâil olmak ise Allâh’ı talep etmeye ve O’nu tefekkür etmeye devâm sâyesinde gerçekleşir. Muhabbete ve mârifete yönelme, dünyâ ile meşgûliyetten yüz çevirme sâyesinde; mârifetin ve muhabbetin kalbe tamamen yerleşmesi ise kalbin, Allâhü Teâlâ’nın dışındaki her şeyin sevgisinden boşalması sâyesinde mümkün olur. Dolayısıyla “kalbin Allâhü Teâlâ’nın dışındakilerden boşalması (için), onun Allâhü Teâlâ’nın sevgisi ve mârifeti ile meşgûl olması bir zarûrettir.” Gazâlî’ye göre “bu hâl, sadece dünyâdan yüz çevirmiş ve onun azık ve zarûret miktarı kadar (nimete) kanâat eden kişi için düşünülebilir.”¹⁰⁷³

Gazâlî, dünyâyı, “rahim kapısından girilip lahit kapısından çıkılan bir menzil” olarak târif eder ve insanların kalben, o menzile ünsiyet kurmasına sebep olan her şeyin belâ; onları, kalben o menzilden uzaklaşmasına ve ünsiyetlerinin kesilmesine sebep olan her şeyin nîmet olduğunu söyler. Ona göre bu hakîkatın farkında olan kişi, belâlara karşı teşekkür edebilir ancak belâlardaki nimetlerin farkına varmayan, belâlara verilen sevapların belâların acısından daha büyük olduğunu bilmeyen kişiden böyle bir teşekkürün sâdır olması düşünülemez.¹⁰⁷⁴ Bununla beraber, kulun belâyâ müptelâ olması için duâ etmesi gerekmez. Zîra Rasûlüllâh’ın (s.a.v.) ve diğer peygamberlerin (a.s.) duâlarında dünyâ ve âhirette iyilik istedikleri¹⁰⁷⁵, Rasûlüllâh’ın (s.a.v.) Allâhü Teâlâ’dan âfiyet istemeleri konusunda tavsiyeleri¹⁰⁷⁶ bilinmektedir. Bu itibarla belâ, her ne kadar bazı açılardan nîmet olsa da, kul, Allâhü Teâlâ’dan dünyâ nimetinin tamamını vermesini ve onun fevkindeki belâyı def etmesini; âhirette ise nimetlere karşı yapılan teşekkürün sevâbını vermesini istemelidir. “Zîrâ o, sabra karşılık verdiği sevâbı, şükre karşılık vermeye de muktedirdir.”¹⁰⁷⁷

Bedenin dünyâ ile meşgûliyeti, kalbin de onunla meşgûl olmasına sebep olur. Bu itibarla bedeni ile dünyâyı giydiği halde, kalbinin ondan boş olduğunu zanneden aldanmıştır. Nitekim Rasûlüllâh (s.a.v.) dünyâya dost olanı, su üzerinde yürüyen

¹⁰⁷³ Gazâlî, *el-Erba’in*, s. 315.

¹⁰⁷⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, s. 254.

¹⁰⁷⁵ Tirmizî, *Da‘avât*, 93, 111.

¹⁰⁷⁶ İbn Mâce, *Duâ*, 5.

¹⁰⁷⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. V, ss. 262-263.

kimseye benzetmiş ve su üzerinde yürüyenin islanmamasının mümkün olmadığı gibi dünyâyâ dost olanın onunla meşgûliyetten kendisini alamayacağına dikkat çekmiştir.¹⁰⁷⁸ O halde, elde etmek için tırnaklarını dünyâyâ geçirdiği halde, şeytandan kurtulmayı düşünen kişi, bal küpüne daldığı halde, üzerine sinek konmasını istemeyen kişiye benzer. Çünkü dünyâ, şeytanın vesveselerinin kalbe girmesine imkân tanıyan kapılardır.¹⁰⁷⁹ “Kim ki kendisinden göç edip gittiğini ayân beyân bildiği halde, dünyâ ile mutmain olmuşsa ahmaklığın zirvesindedir.” “Dünyâ, sâhibinin gelip gidenlere ziyâfet için hazırladığı bir ev gibidir. Birisi o eve girmiş ve kendisine, sahip olması için değil de koklayıp sonra gelene bırakması için üzerinde tütsü ve reyhan bulunan bir tabak sunulmuştur. O kişi ise onun (tabağın) resmine aldanmış ve bunun kendisine hibe edildiğini sanmıştır. Adamın kalbi, tam o tabağa alâka duyduğu anda, ondan geri dönmesi istenmiştir. Bunun üzerine adamın canı sıkılıp elem duymuştur.” Akıllı kişi, ondan faydalanır, o tabağı kendisine verene şükreder ve onu, sâhibine gönül rahatlığı içinde geri teslim eder. Gazâlî’ye göre dünyâ konusunda sünnetüllâh da aynen böyledir. Dünyâ, ikâmet edenler için değil, gelip gidenler için Allâh’ın ziyâfet evidir. Binâenaleyh gelip gidenler, oradan azıklarını almalı, aynen borç ile faydalanıldığı gibi ondan faydalanmalı ancak o eve kalben hiçbir alâka beslemeksizin kendilerinden sonra gelenlere gönül rahatlığı ile teslim etmelidir.¹⁰⁸⁰

Gazâlî, kulluğun istikâmet üzere olabilmesi için aşılması gereken engellerin başında dünyâ engelini görür. Ona göre iki sebepten dolayı dünyâdan tecerrüd edip zühd içinde olmak gerekmektedir:

Birinci sebep, dünyaya olan rağbetin insanı hem zâhiren hem de bâtinen meşgûl etmesidir. Zâhiren meşgûl etmesi, dünyânın talep edilmesi, bâtinen meşgûl etmesi ise talep edilen dünyânın murâd edilmesi ve onun hakkında içten içe konuşulması şeklinde olur ki bu iki durum da kulluğa mânidir. Dünyâ ile âhiret iki kumaya benzer. Bunlardan birini râzı eden kişinin diğerini küstürmesi kaçınılmazdır. Çünkü bunlar, doğu ve batı gibi iki zıt kutupta bulunurlar. Dolayısıyla birine

¹⁰⁷⁸ Gazâlî, *el-Erba’în*, s. 317.

¹⁰⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 588; Gazâlî, *el-Erba’în*, s. 317.

¹⁰⁸⁰ Gazâlî, *el-Erba’în*, ss. 317-318.

yaklaşan kişi, mecbûren diğerinden uzaklaşmış olur. “*Kim dünyâsını sevmiş ise âhiretine zarar vermiştir, kim de âhiretini sevmiş ise dünyâsına zarar vermiştir. Bâkî olanı fânî olana tercih ediniz*”¹⁰⁸¹ hadîs-i şerîfi, bu husûsa işâret etmektedir. Bu yüzden, dışı dünyâ ile meşgûl olan kişinin kalbi de dünyâyı murâd etmekle meşgûl olması kaçınılmazdır. Böyle biri için hakîkî mânâda kulluk müyesser olmaz. Ne zaman ki kişi, dünyâ konusunda zühd ile hareket eder, zâhirini ve bâtınını dünyâdan boşaltırsa, o zaman o kişiye kulluk müyesser olur, hatta organları bile ona yardımcı olur.

Dünyâdan tecerrüd edilmesinin ikinci sebebi, bu tecerrüdün, amellerin kıymetini artırıp kadrini ve şerefini yüceltmeye sebep olmasıdır. Nitekim Allâhü Teâlâ’nın, kalbi dünyâyâ karşı zâhid olan kişinin kıldığı iki rekât namazı, zâhid olmayan kimselerin kıyâmete kadar yaptıkları ibadetten daha çok sevdiğine dâir haber vârid olmuştur.¹⁰⁸² O halde, Allâhü Teâlâ’nın muhabbetine vesile olacak ibâdeti murâd eden kişinin dünyâyâ karşı zâhid olması gerekmektedir.¹⁰⁸³

13. Kibir

Kibir kelimesi, lügatte azamet/büyüklik¹⁰⁸⁴, küstahlık yapıp büyüklük iddiâ etmek¹⁰⁸⁵ gibi mânâlara gelirken ıstılahta, kişinin, başkalarına karşı nefsinde bir meziyet görmesi¹⁰⁸⁶, insanın kendini beğenmesi ve kendi nefsinin, başkalarından büyük görmesi mânâsında kullanılmaktadır. Kişinin hakkı kabûl etmekten ve ibâdet ederek Allâhü Teâlâ’ya boyun eğmekten imtinâ ederek Allâh’a karşı büyüklük taslaması ise en büyük kibirdir.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸¹ Ahmed, IV, 412; İbn Hıbban, II, No: 709; Hâkim, IV, 308.

¹⁰⁸² Suyûtî, *el-Câmiu’s-sağîr*, 1/600.

¹⁰⁸³ Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, s. 99-102.

¹⁰⁸⁴ Cevherî, *es-Sihâh*, II/801.

¹⁰⁸⁵ Şerkâvî, *Mu’cemü elfâzi’s-sûfiyye*, s. 238.

¹⁰⁸⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 176.

¹⁰⁸⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 697.

Bu mânâdaki kibir, ilk olarak Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Âdem'e secde edilmesi yönündeki emrine karşı İblis'ten sâdır olmuş¹⁰⁸⁸ ve bu kibir sebebiyle İblîs, ebediyen lânete ve cehenneme mahkûm olmuştur. Kişiyi, körü körüne hakkı inkâr etmeye sevk eden kibir¹⁰⁸⁹ sadece İblis'in değil, onun yolundan gidenlerin de acı bir azâba sürüklenmelerine¹⁰⁹⁰ ve aşağılanmış olarak cehenneme girmelerine sebep olacaktır.¹⁰⁹¹ Nitekim bir hadîs-i şerîfte, kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimsenin (cezâsını çekmeden) cennete giremeyeceği bildirilmiştir.¹⁰⁹²

Kibir sıfatındaki bu tehlikeler sebebiyle bazı mutasavvıflar kibrin, kulun başına gelecek âfetlerin en büyüklerinden olduğunu, hatta belâların çoğunun, kibir hastalığından kaynaklandığını söylemiştir.¹⁰⁹³ Bazıları, nefesine kıymet atfeden kimsenin hizmet tadını alamayacağını¹⁰⁹⁴, bazıları ise nefsini Firavun'un nefsinden hayırlı gören kişinin kibir sıfatına sahip olduğunu söylemiştir.¹⁰⁹⁵

İmam Gazâlî, kibri, “kişinin, kemâl sıfatları konusunda, kendi nefsini, başkasının üzerinde görmesi”¹⁰⁹⁶, “nefsin yükseltilmesi ve büyüklüğünün talep edilmesi”¹⁰⁹⁷ şeklinde târif eder. Ona göre kibir, tıpkı İblis'i sürüklediği gibi¹⁰⁹⁸ günün birinde, sâhibini küfre ve tuğyâna sürükleyebilecek kadar tehlikeli olan¹⁰⁹⁹ ve insanı helâk edecek sıfatların başında gelen bir sıfattır.¹¹⁰⁰ Çünkü kibir dışındaki helâk edici sıfatlar, kişinin amellerini zedeleyip dînin teferruâta dâir meselelerinde zarara sebebiyet verirken kibir sıfatı, dînin aslına zarar vermektedir. Binâenaleyh kibir, hem dînî hem de îtikâdî konularda yaralamalara sebep olmaktadır. Üstelik

¹⁰⁸⁸ Bakara, 2/34; Sâd, 38/74.

¹⁰⁸⁹ Neml, 27/14; Yûnûs, 10/75.

¹⁰⁹⁰ Nisâ, 4/173.

¹⁰⁹¹ Mûmin, 40/60.

¹⁰⁹² Müslim, İman, 147; Ebû Dâvûd, Libâs, 26; Timizî, Birr, 61; İbn Mâce, Zühd, 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 385.

¹⁰⁹³ Muhâsibî, *er-Riâye li-hukûkillâh*, s. 373.

¹⁰⁹⁴ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 220.

¹⁰⁹⁵ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁰⁹⁶ Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 320.

¹⁰⁹⁷ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 74.

¹⁰⁹⁸ Bakara, 2/34.

¹⁰⁹⁹ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 233.

¹¹⁰⁰ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, s. 74.

kibrin zararları, bunlarla da sınırlı olmayıp bunlar dışında dört tane daha büyük zararı vardır:

Birinci zarar, kibirli kişinin hak ve hakikatten mahrum olup kalbinin, Allâhü Teâlâ'nın âyetlerini idrâk etmekten ve O'nun ahkâmını anlamaktan âciz kalmasıdır. *"Yeryüzünde haksız yere kibirlenenleri âyetlerimden uzaklaştıracağım..."*¹¹⁰¹, *"Allâh, her kibirli ve cebbâr kalp üzerine mühür vurmuştur"*¹¹⁰² âyet-i kerîmeleri, bu duruma işâret etmektedir.

Kibrin verdiği ikinci zarar, kibir ehlinin Allâhü Teâlâ tarafından öfke ve buğza uğraması, üçüncü zarar, kibir ehlinin dünyâ ve âhirette rezâlete uğrayıp cezaya duçar olması, dördüncü zarar ise kibir ehlinin âhirette cehenneme girip azap görmesidir.¹¹⁰³

Gazâlî kibri, bâtinî kibir ve zâhirî kibir olmak üzere iki kısımda mütâlâa eder. Bâtinî kibir, nefisteki bir ahlâk, zâhirî kibir ise bâtinî kibrin tesiriyle organlardan sâdır olan amellerdir. Ona göre kibir ile asıl kast edilen şey, bâtinî kibirdir. Ameller ile ortaya konan zâhirî kibir ise bâtinî kibrin semeresi konumundadır ve *tekebbür* diye isimlendirilir.¹¹⁰⁴

Gazâlî, bir davranışın kibir olarak değerlendirilmesini üç tane düşünceye bağlar. Şöyle ki kişi, öncelikle kendi nefsi için bir mertebe/makâm olduğunu düşünür, ikinci olarak kendinden başkası için de bir mertebe/makâm olduğunu düşünür, üçüncü olarak da kendi makâmının başkasının makamından daha üstün olduğunu düşünür. Gazâlî'ye göre bu üç düşünce olmadan kibir ahlâkından bahsetmek mümkün değildir. Binâenaleyh kendisini azîz gören birinin, başkasını da kendisi gibi veya kendisinden daha fazla azîz görmesi kibir sayılmaz. Hâkezâ kendisini başkası gibi hakîr veya ondan daha fazla hakîr gören birinin başkasını hakîr

¹¹⁰¹ A'râf, 7/146.

¹¹⁰² Ğafir, 40/35.

¹¹⁰³ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, ss. 191-192.

¹¹⁰⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 536.

görmesi de kibir sayılmaz. Bununla beraber, her ne kadar bu tür anlayışlar kibir sayılmasa da, zamanla kibrin oluşmasına sebep olması bir hakîkattir.¹¹⁰⁵

Yukarıda da ifâde edildiği üzere, kibirden söz edebilmek için bâtındaki kibir duygusunun zâhirdeki organlarda kendisini göstermesi lâzımdır. Gazâlî'ye göre kibir sıfatından sâdır olan ameller, sayılamayacak kadar çoktur. Bunlardan bazılarını saymak gerekirse şöyle sıralayabiliriz: Kibir sıfatına müptelâ olan kişi, kendisini başkasından daha kıymetli görüp başkalarını hakîr görür, onlarla alay eder, onları kendisinden uzaklaştırır, onlarla bir arada oturup yemek yemeye tenezzül etmez. Eğer kibir sıfatı biraz daha şiddetlenmiş ise kişi, herkesin kendi huzûrunda el pençe divan durmasını ister. Kibir sıfatı daha da şiddetlenmiş ise başkasını, huzûrunda durmaya ve kendisine hizmet etmeye lâıyk görmemeye başlar. Kibrin daha da şiddetlenmesi durumunda ise kişi, başkalarıyla aynı mekânda bulunmayı hoş görmez; dar bir yolda hakîr gördüğü birisiyle karşılaşsa onun önüne geçer, mahfillerde ondan üste oturmaya çalışır.¹¹⁰⁶

İmam Gazâlî, “*Kalbinde, kibirden zerre kadar bir parça bulunan kişi cennete giremez*”¹¹⁰⁷ hadîs-i şerîfinden hareketle havâs tabakasındaki kulların bile helâk olmasına sebep olan kibrin çok büyük âfetlere ve korkunç tehlikelere sebep olduğunu söyler. Ona göre bu hadîs-i şerîf, kibrin âfet ve tehlikesinin boyutuna işâret etmektedir. Bu tehlikelerden biri, kibrin, cennete varmazdan önce, kibir sâhibi kişi ile müminlerin ahlâkı arasına çekilmiş bir perde olmasıdır. Hâlbuki ahlâk, cennetin kapılarıdır. Kibir ve izzet-i nefis ise bu kapıların tamamını kapatır. Şöyle ki kendisinde kibir olan kişi, kendisi için sevdiği bir şeyi, müminler için sevemez, müttakî kulların baş ahlâkı olan tevâzu sıfatı ile hareket edemez, kin beslemeyi terk edemez, sadâkat üzerine devâm edemez, sinirlenmeyi terk edemez, öfkesini yutamaz, haset etmeyi bırakamaz, hoş bir nasihati kabûl edemez ve insanlarla alay edip onların gıybetini yapmaktan kurtulamaz. Gazâlî'ye göre kibrin verdiği zararlar sadece bunlarla sınırlı değildir. Kibirli kişi, bu sayılanlar dışında daha ne kadar kötü ahlâk

¹¹⁰⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 536-537.

¹¹⁰⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 537.

¹¹⁰⁷ Müslim, İman, 147; Ebû Dâvûd, Edeb 29; Tirmizî, Birr, 61.

varsa, bunlardan kendisini alamaz; ne kadar övülmüş ahlâk varsa, bunlar ile vasıflanmaya da muktedir olamaz.¹¹⁰⁸

Gazâlî'ye göre kalbinde zerre kadar kibir bulunan kişinin cennete girememesi, kibrin kendinde barındırdığı üç büyük pislikten dolayıdır.

Bu pisliklerden birincisi, kibrin, sâhibini, *kibriyâ* sıfatı konusunda Allâhü Teâlâ ile tartışmaya sürüklemesidir. Gazâlî, “kibriyâ sıfatının Allâh’ın ridâsı” olduğunu bildiren hadîs-i kutsîsinden hareketle azametini/büyükliğün sadece Allâhü Teâlâ’ya lâayık olduğunu söyler. Ona göre başkasının hâli şöyle dursun, kendi nefsinin hallerine bile mâlik olamayan zelîl bir kulun büyüklük taslamaya kalkışması olmayası bir davranıştır.

Kibir sıfatının ihtivâ ettiğı ikinci pislik, kibrin, sâhibini, Hakk’ı inkâr etmeye ve halkı aşağılamaya sevk etmesidir. “*Kim hakkı sefîh addeder, insanları da tahkîr ederse, işte budur kibir*”¹¹⁰⁹ hadîs-i şerîfi, bu hususa işâret etmektedir. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, Hakk’a karşı burun kıvrmanın ve halkı tahkîr etmenin saâdet kapısının kapanmasına sebep olacağını söyler.

Kibir sıfatının ihtivâ ettiğı üçüncü pislik, “kibrin, sâhibi ile övülmüş ahlakların tamamı arasına girmesidir. Çünkü kibirli kişi, kendi nefsi için sevdiği şeyleri, insanlar için sevmeyiz; alçakgönüllülüğe güç yetiremez; burun kıvrımayı, kıskançlığı ve öfkeyi terk edemez; öfkeyi yutmaya, nasihat konusunda nâzik davranmaya ve riyâyı terk etmeye güç yetiremez.” Velhasıl kibir, kibirli kişiyi kınanmış ahlâkın tamamını işletmeye; övülmüş ahlâkın tamamını da terk etmeye zorlar.¹¹¹⁰

Gazâlî'ye göre kibir çeşitlerinin en kötüsü, ilimden istifâde etmeye ve hakkı kabûl edip ona boyun eğmeye mâni olan kibirdir. Bu konuda birçok âyet vârid olmuştur.¹¹¹¹ İşte bu sebepten hikmet, kibirli kişinin kalbinde değil, mütevâzı kişinin kalbinde iş görür. Zîra başını tavana doğru diken başını yarar, başını eğen kişi ise

¹¹⁰⁸ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 537-538.

¹¹⁰⁹ Ebû Dâvûd, *Libâs*, 29.

¹¹¹⁰ Gazâlî, *el-Erba’în*, ss. 319-320.

¹¹¹¹ En’âm, 6/93; Mûmin, 40/60, 76; Nahl, 16/22; Sebe, 34/31; A’râf, 7/146.

başını gölgelendirir ve birtakım zararlardan onu korumuş olur. Kibirli kişiler için de durum aynıdır, onlar da kibirleri sebebiyle hikmetten mahrum kalırlar.¹¹¹²

Gazâlî, kibri, kibirlenilen açısından, Allâhü Teâlâ'ya karşı kibir, peygamberlere karşı kibir ve kullara karşı kibir olmak üzere üçe ayırır.

Allâhü Teâlâ'ya karşı kibir, kibir çeşitlerinin en fâhişidir. Gazâlî'ye göre bu tür kibrin ana sebebi, katıksız cahâlet ve azgınlıktır. Allâhü Teâlâ'yı öldürmeye kalkışan Nemrûd'un, "Ben, en büyük Rabb'inizim" diyen Firavun'un kibri bu tür kibirdir. Onlar bu kibirleri ile Allâhü Teâlâ'ya kulluk yapmaktan yüz çevirmişlerdir. İşte bu yüzden Hak Teâlâ, onlar hakkında "*Bana karşı kulluk yapmaktan yüz çevirenler, alçak olarak cehenneme gireceklerdir*"¹¹¹³ buyurmuştur.

Peygamberlere karşı kibir, onların tıpkı diğer insanlar gibi birer insan olmalarından dolayı, kişinin nefsinin görerek peygambere itâat etmekten yüz çevirmesi şeklinde gerçekleşen kibirdir. Bu kibir bazen, kişiyi, peygamberin bildirdiği hak ve hakikatleri düşünüp onları basîret gözü ile görebilmekten alıkoyar. Böylece kişi, kibri sebebiyle cahâlet karanlığına saplanır ve peygambere itâattan yüz çevirir. Bununla beraber kişi, kendisinin hak yolda olduğunu zanneder. Bazen de kibir, peygamberin peygamber olduğunu bilmesine rağmen, kişiyi, peygambere boyun eğip ona karşı tevâzu ile hareket etmekten alıkoyar. Gazâlî'ye göre peygamberlere karşı bu şekilde sergilenen kibir, kısmen de olsa Allâhü Teâlâ'ya karşı sergilenen kibre yakındır.

Kullara karşı sergilenen kibir ise kişinin nefsinin büyük görüp başkasını hakîr görmesi düşüncesinden kaynaklanan kibirdir. Bu tür kibir, kişinin, insanlara boyun eğmesine ve onların seviyesine inmesine mâni olur: onlara karşı üstünlük taslamasına, onlarla alay etmesine ve onları küçük görmesine sebep olur. Gazâlî'ye göre bu tür kibir, her ne kadar ilk iki kibir kadar olmasa da iki sebepten çok büyük günahdır:

¹¹¹² Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 538-539.

¹¹¹³ Ğâfir, 40/60. (Ayrıca bkz. Nisâ, 4/172; Furkân, 25/60.)

Birinci sebep, kibirlenen kişinin, sadece kâdir olan sultâna (Allâhü Teâlâ) lâayık olan kibir, izzet, azamet ve yücelik sıfatlarını, hiçbir şeye muktedir olmayan âciz ve zayıf bir köle konumundaki insana isnâd etmesidir. Çünkü bu düşüncedeki kişi, sadece Allâhü Teâlâ'nın celâline lâayık olan kibir sıfatında, Allâhü Teâlâ ile tartışmaya girişmektedir. Gazâlî'ye göre bu kişi, sultânın tâcını giyip tahtına oturmaya kalkışan hizmetçi gibidir, hatta sadece Allâhü Teâlâ'ya lâayık olan bir sıfata göz diken kibirli kişinin cüreti, sultânın makâmına göz diken hizmetçinin cüretinden daha büyüktür. Nasıl ki hizmetçi bu hareketiyle şiddetli bir öfkelenmeyi, aşağılanmayı ve cezâyı hak ederse, kibirli kişi de ondan daha şiddetli öfkelenmeyi, aşağılanmayı ve cezâyı hak eder. Gazâlî'ye göre Allâhü Teâlâ'nın kullarına karşı kibirlenmek, Allâhü Teâlâ'ya karşı cinâyet işlemektir. Çünkü onlara karşı kibirlenmek sadece onların sâhibi olan Allâhü Teâlâ'ya lâayık bir davranıştır.

İkinci sebep, kibir rezaletinin, kibirlenen kişiyi, emirleri hususunda Allâhü Teâlâ'ya karşı muhâlefete dâvet etmesidir. Şöyle ki kibirli kişi, Allâhü Teâlâ'nın kullarından birinden hak ve hakîkate dâir bir şey duyduğu zaman kalbindeki kibir sıfatı sebebiyle duyduğu hakîkati kabûl etmeye yanaşmaz; bilakis onu inkâr etmeye kalkışır. Gazâlî'ye göre kendilerini, dînin esrârına vâkîf kişiler olarak gören münâzara ehli kişilerin dînî konularda, tartışmaya başladıkları zaman birbirlerini inkâr etmeye kalkışmaları, kalplerindeki kibir sıfatının, onları, hakkı inkâra dâvet etmesindedir. Bu yüzden onlar, kendileri dışındaki birinden sâdir olan hakîkatları kabûl etmeye yanaşmazlar, türlü aldatmacalarla hakîkati inkâra kalkışır. Hâlbuki kibirli kişilerin sergiledikleri bu tavır, kâfirlerin ve münâfıkların özelliklerindendir. Nitekim onlar hakkında *“Böylesine ‘Allah'tan kork!’ denilince, benlik ve gurûr kendisini günâha sevk eder...”*¹¹¹⁴ buyrulmuştur.¹¹¹⁵

Binâenaleyh kendisini kardeşinden hayırlı görüp kardeşini hakîr gören, onunla alay eden ve ona aşağılık gözüyle bakan, bildiği halde, hakkı reddeden her kişi, kendisi ile halk arasındaki meselelerde kibir ile hareket etmiş demektir. Allâhü Teâlâ'ya boyun eğmeyi kibrine yediremeyen, tâatini yaparak ve peygamberlerine

¹¹¹⁴ Bakara, 2/206.

¹¹¹⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 541-542.

tâbi olarak O'na karşı tevâzu ile kulluk yapmayan kişi ise kendisi ile Allâhü Teâlâ ve peygamberleri arasındaki meselelerde kibir ile etmiş demektir.¹¹¹⁶

Gazâlî, kişinin helâk olmasına sebep olan kibir hastalığının tedâvi edilmesini, farz-ı ayn olarak kabûl eder. Ona göre bu tedâvi iki yol ile olur:

Birinci yol, kalpte yerleşen kibir ağacının köklerini dibinden sökmek sûretiyle gerçekleştirilir. Bunun ilacı ise ilmî ve amelî olmak üzere iki tanedir. Bu tedâviden istenen netîceyi alabilmek için ilmî ve amelî ilacın birlikte uygulanması lâzımdır. İlmî olan ilaç, kişinin nefsinin ve Rabb'ini tanımasından ibârettir. Eğer kişi, hakîki mânâda bu tanıma işinde muvaffak olmuş ise kibrin yok edilmesi konusunda, başka bir şeye ihtiyaç duymaz. Zîra kişi, nefsinin hakîki mânâda tanıyınca, nefsinin en zelîl en nâkıs bir varlık olduğuna vâkıf olur ve nefesine tevâzu, zillet ve aşağılıktan başka bir şeyin lâyük olmadığına farkına varır. Rabb'ini hakîki mânâda tanıyan kişi ise azamet ve kibriyâ sıfatının O'ndan başkasına yakışmadığının farkına varır.¹¹¹⁷

Gazâlî'ye göre nefsin hakîki mânâda tanınması için “ *O kahrolası insan ne nankör şeydir! Onu (Allâh Teâlâ) hangi şeyden yarattı? Onu bir damla sudan yarattı da biçimine koydu. Sonra ona yolu kolaylaştırdı. Sonra onu öldürdü de kabre soktu. Sonra dilediği zaman da onu neşredecektir*”¹¹¹⁸ âyet-i kerîmesine müracaat edilmelidir. Çünkü bu âyet-i kerîme, insanın ilk yaratılışına ve varacağı son noktaya işâret etmektedir. Bu âyet-i kerîmeyi iyi anlayan insan, kendisinin, önce, yokluk âleminde zikri geçmeyen bir şey olduğunu anlar. Yokluk ise kıymet bakımından en bayağı ve en az şeyi temsil eder. Yine anlar ki insan, önce ayaklar altından çiğnenen en rezil varlık olan topraktan, sonra en pis varlık olan nutfeden yaratılmıştır. Sonra sırasıyla kan pıhtısından ve bir et parçasından yaratılmış, sonra kemik hâline getirilmiş, sonra kemiğine et giydirilerek son şeklini almış ve sözü edilen bir varlık hâline gelmiştir. O halde, kibirlenen kişi düşünmelidir ki insan, en bayağı vasıflar ile vasıflanarak kayda değer bir varlık hâline gelmiştir. Yâni insan, daha hayat sâhibi değil iken duyma, görme, hissetme, hareket etme, konuşma, eliyle bir şeyler tutma,

¹¹¹⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 543.

¹¹¹⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 563.

¹¹¹⁸ Abese, 80/17-22.

idrâk etme ve bilme kâbiliyetlerine sahip olmayan bir ölü idi. Başka bir ifâde ile insan, varlık âlemine gelirken, hayattan önce ölümle, kuvvetten önce zaafiyetle, ilimden önce cahâlet ile görmeden önce körlük ile, konuşmadan önce dilsizlikle, işitmeden önce sağırlıkla, hidâyetten önce dalâletle, zenginlikten önce fakirlikle, kudretten önce acziyetle tanışmıştır. O halde, kibirlenen insan, bütün bu hakikatlerin farkına varacak olursa, kibrin tedâvisi için lâzım olan ilmî ilacı temin etmiş demektir. Çünkü bu ilmî ilacı elde eden kişi, varlık âlemindeki başlangıcının ve son hâline gelinceye kadar hangi aşamalardan geçtiğini öğrenmiş olacaktır.¹¹¹⁹

Kibir hastalığının ilmî ilaç ile tedâvisi kapsamında bilinmesi gereken başka bir husus ise yukarıdaki âyet-i kerîmede dile getirilen ölüm ve ölümden sonra hesap gününe kadar karşılaşılabilecek olan hallerdir. Eğer kibirli kişi, bu hususları göz önünde bulunduracak olursa, aynen ilk önceki cansız varlığına geri döneceğini, cesedinin ve sûretinin hissiz ve hareketsiz bir şekilde kalacağını, sonra toprağa konacağını, sonra da kokuşmuş pis bir leş hâline döneceğini ve organlarını kurtların yiyeceğini ve bütün organlarının kurtların karnında leş hâlinde bir pisliğe ve sonra da toprağa dönüşeceği düşünür ve böylece kibirlenmekten kaçınır. Gazâlî'ye göre kişinin bu aşamalardan sonra toprağa dönüşmesi, karşılaşılabilecek hallerin en iyisidir. Çünkü insan, kabir hayatında uzun müddet belâlara mâruz kaldıktan sonra, daha şiddetli belâları tatmak üzere diriltilecek, kabrinden çıkarılacak, kıyâmet dehşetini yaşayacak ve belli bir aşamadan sonra, ya cennete ya da cehenneme girecektir. Gazâlî'ye göre insanın en çok dehşete kapılacağı anlardan biri de okuması için amel defterinin eline verildiği andır. İşte kibirli kişi, bütün bu hakikatleri bilirse, kibirlenmeye karşı ilmî ilacı temin etmiş olur.¹¹²⁰

Kibir hastalığının tedâvisi için gerekli olan amelî ilaç ise kulun, mütevâzı kişilerin ahlâkı üzerine, Allâhü Teâlâ'ya ve sâir mahlûkâta karşı bilfiil davranışları ile tevâzulu olması ile gerçekleşir. Çünkü tevâzunun tam mânâda teşekkül etmesi, sadece ilimle değil, ilim ve amel birlikteliğiyle mümkündür. Gazâlî'ye göre Allâhü Teâlâ'ya karşı gösterilen tevâzu, hem ibâdetlerle hem de günlük yaşantıdaki hâl ve

¹¹¹⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 563-564.

¹¹²⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 566.

hareketlerle ortaya konur. Namazdaki kıyâm, rükû ve secde gibi rükünler birer tevâzu fiilleridir. Günlük hayattaki tevâzu ise oturarak yemek yemek ve eski elbise giymek gibi davranışlarla kendisini gösterir.¹¹²¹

O halde, kibir hastalığından kurtulmak isteyen kimse, öncelikle yukarıda ifâde edildiği minvâl üzere nefsini tanımalı, sonra da kibir hastalığından kaynaklanan her türlü hâl ve hareketten kaçınıp bu hâl ve hareketlerin aksi yönde hareket etmelidir. Gazâlî'ye göre bu minvâl üzere hareket eden kimse, bir müddet sonra tevâzu sıfatı ile ahlaklanmaya başlayacaktır. Zîra güzel ahlâkın yerleşmesi, ancak ilim ve amel birlikteliği ile mümkündür. Bunun sebebi, ilmin merkezi olan kalp ile amelleri icrâ eden organlar arasındaki gizli irtibattır.¹¹²²

Kibrin tedâvisi için ikinci yol, insanın kibirlenmesine sebep olan ârızî sebepleri tespit etmek ve bu sebeplerle kibirlenme düşüncesini ortadan kaldırmaktır.¹¹²³ Gazâlî'ye göre kişi, nefesine büyüklük isnâd ettiği için kibirlenmeye kalkışır. Nefse isnâd edilen büyüklük ise kişinin dînî ya da dünyevî yönden kendisini kemâl sâhibi olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Kibirlenmeye sebep olan kemâl sıfatları ise ikisi dînî, beşi dünyevî olmak üzere yedi tanedir. Dînî olan kemâl sıfatları, ilim ve amel/ibadet; dünyevî olan kemâl sıfatları ise soy, yüz güzelliği, kuvvet, mal ve yardımcılarının çokluğudur. Bunları sırasıyla kısaca îzah edelim.

Gazâlî'ye göre ilim sebebiyle kibirlenmek, en büyük âfet, tedâvisi en zor olan en ezici hastalıktır. Bunun böyle olması, ilmin, hem Allâhü Teâlâ katında hem de insanlar nazarında çok büyük kıymete sahip olmasıdır. Üstelik ilim, mal, güzellik ve diğer kibirlenme vesilesi olan sebeplerin hepsinden daha kıymetlidir. Bununla beraber, amel olmadan ilmin hiçbir kıymeti yoktur.¹¹²⁴

Amel ile kibirlenmek, kulların karşı karşıya kaldığı en büyük fitnedir. Bu fitneden kurtulmanın yolu, kendi dışındaki kullara karşı tevâzu ile hareket etmektir. Böyle bir tevâzunun kalbe yerleşmesi ise amel bakımından olmasa da ilim

¹¹²¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 568.

¹¹²² Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 568.

¹¹²³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 569.

¹¹²⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 572-573.

bakımından kendini geçen kimselerin bulunduğunu düşünmekle mümkündür. Nitekim bir âyet-i kerîmede, bilenler ile bilmeyenlerin bir olmadığı bildirilmiş,¹¹²⁵ bir hadîs-i şerîfte ise âlimin âbide karşı üstünlüğünün, peygamberin en aşağı derecedeki sahabîye karşı üstünlüğü gibi olduğu¹¹²⁶ bildirilmiştir.¹¹²⁷ Gazâlî, bütün bunlara rağmen, zâhidler ve âbidlerin amel ve ibâdet ile kibirlenme tehlikesinden uzak olmadıklarını söyler. Ona göre amel ile kibirlenenler, yaptıkları ibâdetleri, halkın üzerine bir minnet gibi gördükleri için kibirlenmekte ve bu sebepten dünyâda ziyâret edilmeye, ihtiyâçları karşılanmaya, tâzîm edilmeye, meclislerde yer ayrılmaya, verâ ve takvâ ile anılmaya en lâyık kişilerin, kendileri olduğuna inanmaktadırlar. Bu tür kibir, dünyevî işlere taalluk eden kibirdir. Amelleri ile kibirlenenlerin bir de dînî hususlarda kibirlenmeleri söz konusudur. Şöyle ki onlar, yine yaptıkları ibâdetlere sığınarak kendilerini kurtuluşa ermiş, insanları ise helâk olmuş olarak görürler ve bu anlayışlarının bir netîcesi olarak kibirlenmeye başlarlar. Hâlbuki Rasûlüllâh (s.a.v.) “*Bir adamı ‘insanlar helâk oldu’ derken duyarsanız, (biliniz ki) onların helâke en yakın olanı odur*”¹¹²⁸, “*Kişiyi şer olarak Müslüman kardeşini tahkîr etmesi yeter*”¹¹²⁹ buyurmuştur.¹¹³⁰

Kibirlenme türlerinden bir başkası, nesep/soy ile kibirlenmedir. Böyle bir kibre sahip olan kişi, bir taraftan şerefli bir soya mensup olduğu için kibirlenirken bir taraftan da bu soydan olmayanları hakîr görmektedir. Bu anlayışa sahip olan kişi, halka karışıp onlar arasında oturmayı kibrine yediremez; insanlara hitâp ederken, mensubiyetlerinden dolayı aşağılar, insanları kendisi ile sohbet etmeye ehil görmediği için onlarla sohbet etmeye tenezzül etmez ve sadece kendisi gibi soylu kişilerle sohbet etmeye çalışır. Gazâlî’ye göre bu anlayış, nefiste gizli olan bir hastalıktır. Bu yüzden, soylu bir kimse, sâlih ve akıllı biri olsa bile bu hastalıktan tamâmen kurtulamaz. Öyle ki nesep sâhibi olan sâlih ve akıllı kimseler, mutedil

¹¹²⁵ Zümer, 39/9.

¹¹²⁶ Tirmizî, İlim, 19.

¹¹²⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 577.

¹¹²⁸ Müslim, Birr 139; Muvatta, Kelam 2; Ebû Dâvûd; Edeb 85.

¹¹²⁹ Buhârî, Nikâh 45, Edeb 57, 58, Ferâiz 2; Müslim, Birr 28-34; Ebû Dâvud, Edeb 40, 56; Tirmizî, Birr 18.

¹¹³⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 546-547.

hallerinde iken soyları ile kibirlenmezler ancak öfkeli hallerinde kibirlenmeye kalkışabilirler. Çünkü öfke, onlardaki basîret nûrunu söndürür.¹¹³¹

Gazâlî'ye göre kibirlenmeye sebep olan amillerden biri de güzelliştir. Bu tür kibirlenme, daha çok kadınlarda görülür. Güzellikle kibirlenme, başkalarını eksik görme, onların ayıplarını ortaya döküp gıybetlerini yapma gibi birtakım günahlara davetiye çıkarır.¹¹³² Bu sebepten Gazâlî, güzellik ile kibirlenmeyi cahâlet olarak nitelendirir. Ona göre güzellik, kişinin şahsiyeti ile alâkalı olan bir husus olmayıp hâricî bir sıfattır. Bu sıfatın sıtma ve çiçek çıbanı gibi hastalıklarla bir anda kaybolması muhtemel bir durumdur. Bu yüzden o, güzelliği ile övünen kişiye, fiziki güzelliklerini düşünmektense, içindeki bâtinî pislikleri düşünmeyi tavsiye eder. Üstelik fiziki güzellik, her ân için kaybolma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Faraza, kişi bir hafta boyunca temizlememiş olsa, bedeni leşten daha pis bir hâle gelir. İşte bu haldeki kişinin güzelliği ile kibirlenmesi de olmayası bir şeydir. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, insanın, hakîkatte bir çöplük, hatta pisliklerin ve necâsetin kaynağı olduğunu söyler ve bu haldeki insanın güzelliği ile övünmesini uygun görmez. Çünkü güzellik, kısa bir süre sonra kaybolacak, hiçbir eseri kalmayacak şekilde çöküntüye ve yaşlılığa uğrayacaktır. İşte bu hakîkatleri düşünen gerçek akıllı kişinin kibirlenmesi aslâ düşünülemez.¹¹³³

Kibirlenmeye sebep olan âmillerden biri de dünyâ malıdır. Gazâlî'ye göre bu tür kibirlenme, daha çok pâdişahlar, tüccarlar, köy ağaları ve elbiseleri ve binekleri ile güzellik yarışında bulunanlar tarafından yapılır. Zengin birinin, ev eşyalarının ve yiyeceklerinin çokluğu ile kibirlenip bu imkânlara sahip olmayan fakîr kimseleri hakîr görmesi, bu tür kibirlenmeye örnek olarak gösterilir. Gazâlî'ye göre bu anlayışa sahip olan kişiler, fakirliğin fazîleti ve zenginliğin tehlikesi hakkında bilgisi olmayan câhil kimselerdir. Zîra onlar, zenginliği ile kibirlenen kimseler hakkında vârid olan ve bu konuda insanları îkaz eden âyet-i kerîmelerden¹¹³⁴ habersizdirler. Üstelik kibirlenme vesilesi olan mal ve mülk, bir hırsız veya gaspçı tarafından her ân için

¹¹³¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 551.

¹¹³² Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 552.

¹¹³³ Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 325.

¹¹³⁴ Kehf, 18/34-42; Kasas, 28/89.

çalınma tehlikesi ile karşı karşıyadır. O halde, her ân yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan mal ve mülk sebebiyle kibirlenmek, cahâletten başka bir şey değildir.¹¹³⁵

Kibirlenmeye sebep olan âmillerden biri, kuvvet ve kudrettir. Bu sebepten güçlü kimseler zayıf kimselere karşı kibirlenirler. Kibirlenmeye sebep olan bir başka sebep ise kişiye tâbi olan kimselerin, yardımcılarının, öğrencilerinin, hizmetkârlarının, aşiretin, akrabaların ve çocukların çokluğudur. Gazâlî'ye göre bütün bu sebepler ile övünme, bu sebeplerin mükemmellik olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Hâlbuki bu sebeplerin hiçbirisi, hakîki mânâda mükemmellik değildir.¹¹³⁶

14. Ucub

Lügatte, kendini beğenme mânâsına gelen ucub kelimesi, ıstılahta, kişinin, nefisini ve kendi görüşlerini beğenmesi¹¹³⁷, bir şahsın, kendini, müstahak olmadığı bir rütbeyle lâıyk görmesi¹¹³⁸ mânâlarına gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in farklı âyet-i kerîmelerinde, Allâhü Teâlâ'nın kendini beğenen kimseleri sevmediği bildirilmiştir.¹¹³⁹ Bir hadîs-i şerîfte ise vaktiyle kendini beğenmiş bir adamın, güzel elbisesini giymiş, saçını taramış ve çalım satar halde yürürken Allâhü Teâlâ tarafından yerin dibine batırılarak helâk edildiği ve o kişinin, kıyâmete kadar debelenerek yerin dibine doğru batmaya devâm edeceği bildirilmiştir.¹¹⁴⁰

Ucub hastalığındaki bu tehlike sebebiyle tasavvuf ehli, yapmış olduğu amellerin hiçbirine kıymet vermemiş ve kendilerini insanların en şerlisi olarak görmeyi düstur edinmişlerdir.¹¹⁴¹ Hâris el-Muhâsibî, ucubun, birçok insanda bulunan ve onlara günahlarını perdeleyip hatâ ve sürçmelerini süslü gösteren bir hastalık

¹¹³⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 571-572; Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 325.

¹¹³⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 553.

¹¹³⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, I/177; İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 547.

¹¹³⁸ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 224.

¹¹³⁹ Nisâ, 4/36; Lokmân, 31/18; Hadîd, 57/23.

¹¹⁴⁰ Buhârî, Enbiyâ 54, Libâs 5; Müslim, Libâs 49, 50. (Ayrıca bkz. Tirmizî, Kıyâmet 47; Nesâî, Zînet 101.)

¹¹⁴¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 85.

olduğunu söyler. Ona göre ucub, kalbi kör eder. Bu yüzden ucba kapılan kişi, kendisini, kötü iken iyi, helâk olmuş iken kurtulmuş, hatalı iken doğruya isâbet etmiş biri olarak görür. Bu düşüncelere sahip olan kişi, bir müddet sonra kendisini, izzet sâhibi biri olarak görür; günahlarının bir kısmını küçümsemeye, bir kısmını unutmaya, bir kısmını ise tamâmen görmemeye başlar. Buna karşı kişi, yapmış olduğu amelleri çok görür, onlarla gururlanır; korku duygusunu kaybeder ve Allâhü Teâlâ'nın rahmeti ile aldanmaya başlar. Daha da kötüsü, kendini beğenen kişi, kendisini doğru ve hidâyete ermiş biri olarak görüp -hâşâ- Allâhü Teâlâ'ya yalan ve dalâlet isnâd etmeye başlar.¹¹⁴²

İmam Gazâlî'ye göre ucub, "sâlih amelin büyük görülmesi"¹¹⁴³, "kişinin kendisini şerefli ve büyük, başkalarını ise hakîr ve zelîl olarak görmesi"¹¹⁴⁴, "nefsi ve onun nîmet türünden hasletlerini büyük görmek, bu nîmetleri, verene izâfe etmeyi unutarak nimetlere meyl etmek ve bu nimetlerin zevâlinden emîn olmaktır." Bu târife göre birinin, sahip olduğu amel, ilim veya bir başka türden nîmetleri, Allâhü Teâlâ'dan görmesi ve bu nimetlerin zevâle ermesinden korkması şartıyla sahip olduğu nîmetler ile ferahlanması ucub olarak değerlendirilmez. Çünkü ucub, nimetlerin zevâlinden emîn olmak ve nîmetleri, nîmet veren Allâh'a izâfe etmeyi unutmaktır.¹¹⁴⁵ Kulun yaptığı bir ameli büyük görmesinden ibâret olan ucubun zıddı, *minnet* duygusudur. Bu duygu, kulun, muvaffak olduğu herhangi bir işte, Allâhü Teâlâ'nın tevfiğini hatırlamasıdır. Çünkü gerçekte, kişinin beğenmiş olduğu ameli, değerli kılacak olan; sevâbını ve kıymetini artıracak olan Allâhü Teâlâ'dır.¹¹⁴⁶

Gazâlî, "*Üç şey helâk edicidir. İtaat edilen cimrilik, boyun eğilen hevâ ve kişinin kendini beğenmesi*"¹¹⁴⁷ hadîs-i şerîfinden hareketle ucubun helâk edici bir sıfat olduğunu söyler.¹¹⁴⁸ Bu hastalığa kapılan kişi, aynen İblis'in Hz. Âdem'e secde emri karşısında "*...Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan*

¹¹⁴² Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 335.

¹¹⁴³ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 351.

¹¹⁴⁴ Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, s. 72.

¹¹⁴⁵ Gazâlî, *el-Erba'în*, ss. 326-327; Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 588.

¹¹⁴⁶ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 350-352.

¹¹⁴⁷ İsfahânî, *Hilye*, II/160.

¹¹⁴⁸ Gazâlî, *İhyâ*, c. I, s. 630; Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 326.

yarattın...”¹¹⁴⁹ dediği gibi “ben, ben” demeye başlar, bulunduğu meclislerde kendisini yüksekte görür, öne çıkmaya ve baş olma sevdasına kapılır ve tartışma esnâsında sözüne îtiraz edilmekten hoşlanmaz olur.¹¹⁵⁰

İlk bakışta ucub, kibir sıfatına benzese de bu iki sıfat birbirinden farklılık arz eder. Gazâlî’ye göre ucub, kibir hastalığının sebeplerinden biridir. Kibirden bahsedebilmek için kendisine karşı kibirlenilen birinin olmasını lâzımdır ancak ucub için böyle birine ihtiyaç yoktur. Başka bir ifâde ile söylemek gerekirse, kibir, kibirli kişinin başkalarına karşı takındığı bir tavidir ancak ucub/kendini beğenme ise kişinin kendi kendine takındığı bir tavidir.¹¹⁵¹

Kibir sıfatının sebeplerinden biri olan *ucub* hastalığının birçok âfeti vardır. Bu âfetlerden bir kısmı, kullar ile alâkalı, bir kısmı ise Allâhü Teâlâ ile alâkalıdır. Şöyle ki ucub hastalığı, kişiye bazı günâhları unutturur ve onu, günahlara karşı ihmalkâr davranmaya sevk eder. Bu hastalığa müptelâ olan kişi, kendisini günâh işlemekten müstağnî sayar ve bu yüzden işlediği bazı günahları hiç hatırlamayıp sorgulamaz ve unuttur gider, hatırladığı günahlarını ise bağışlanacağı zannıyla hafife alır ve telâfisi için hiçbir çaba sarf etmez. Bununla beraber, yaptığı ibâdetleri ve sâir amelleri büyük görerek övünür, bu konudaki başarısını, Allâhü Teâlâ’dan gelen bir nîmet sâyesinde olduğunu düşünmeden ibâdetlerini ve sâir sâlih amellerini, Allâhü Teâlâ’ya karşı minnet sebebi sayar. Bu şekilde amellerini beğenmeye başlayan kişi, artık bundan sonra amellerinin âfetlerine karşı körleşir, onları araştırmaz ve netîcede yaptığı amellerin çoğunu zâyî eder.¹¹⁵²

Gazâlî’ye göre ucub, mücâhede esnâsında ortaya çıkan bir gaflet ve fetretten kaynaklanır ve basîretteki noksanlığı gösterir.¹¹⁵³ Ucub sâhibi kişi, nefsi ve görüşü ile gururlanan ve Allâhü Teâlâ’nın mekrinden kendisini emniyette hissedenden ve Allâhü Teâlâ katında kendisinin bir konumu olduğunu düşünen kişidir. Bu düşünceye sahip olan kişi, amellerini yapabilmesini, Allâhü Teâlâ’nın kendisine ihsân ettiği bir nîmet

¹¹⁴⁹ A‘râf, 7/12.

¹¹⁵⁰ Gazâlî, *Bidâyetü’l-hidâye*, s. 72.

¹¹⁵¹ Gazâlî, *el-Erba’in*, s. 326.

¹¹⁵² Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 586.

¹¹⁵³ Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, s. 353.

olduğunu hesâba katmaz da sanki Allâhü Teâlâ katında kendisi için bir minnet ve hak olduğu zannına kapılır. Bu zan ise kişinin nefsini övüp onu tezkiye etmeye başlamasına sebep olur. Ucbu sebebiyle kendi görüşünü, amelini ve aklını beğenen kişi, bir müddet sonra istişâre etmekten ve soru sormaktan kendisini müstağnî addetmeye başlar. Bunun neticesinde kişi, kendinden başka herkesi câhil sayar ve bu yüzden kendinden daha fazla bilgili olan kişilere soru sormayı kibrine yediremez; nasîhat edenin nasihatını, vaaz eden vaazını dinlemez ve hatâlarında ısrar etmeye başlar. ısrar edilen hatâlar, dînî konularda ve özellikle îtikât ile ilgili konularda ise bu ısrar, ucub sahibinin helâk olmasına sebep olur. Hâlbuki kişi, nefsini töhmet altında tutup kendi görüşüne güvenmemiş, Kur’ân-ı Kerîm’in nûruyla aydınlanıp dîn âlimlerinin yardımına başvurmuş, ilim öğrenmeye sarılmış ve bilmedikleri şeyleri basîret ehline sormuş olsa hak ve hakîkate erişmiş olur.¹¹⁵⁴

Özellikle iki sebepten dolayı ucub sıfatından uzak durmak gerekmektedir. Birinci sebep, ucubun, Allâhü Teâlâ’nın, kulunu muvaffak kılıp desteklemesine mâni olmasıdır. Allâhü Teâlâ’nın desteğinin ve muvaffak kılmasının kesilmesi hâlinde kul, süratli bir şekilde helâk olmaya doğru sürüklenir gider. Gazâlî’ye göre ucubun helâk edici sıfatlardan olduğunun bildirilmesi bu yüzdendir. İkinci sebep ise ucubun sâlih amelleri ifsâd edip sevaplarının katlanarak verilmesine mâni olmasıdır.¹¹⁵⁵ Hâlbuki Allâhü Teâlâ, riyâ ve ucub âfetinden sâlim olan azıcık bir tâate sonsuz kıymetler verir ancak bu âfetlerden sâlim olmayan en büyük tâatlere ise hiçbir kıymet vermez. Bu tehlike sebebiyledir ki basîret ehli kullar, bu inceliklere dikkat nazarıyla bakmışlar, amellerini riyâ ve ucub afetinden muhâfaza etmeye son derece ehemmiyet vermişler ve zâhiren amellerin çokluğuna aldanmamışlardır. Bu yüzden onlar “şân, çoklukta değil temizliktedir” ve “bir tek cevher, bin boncuktan daha hayırlıdır” demişlerdir. İlmi az olup bu konuda nazarları fersiz olanlar ise yukarıda bahsedilen ince mânâlara karşı câhil kalmışlar, kalplerde bulunan kusurlara karşı gaflet içinde olmuşlar, rükû, secde, yeme içme ve benzeri şeylere karşı perhizlerle nefislerini yormakla meşgûl olmuşlardır. Onlar, adet ve çokluk ile aldanmışlar ve bu yüzden yaptıkları amellerin özüne ve saflığa bakmamışlardır. Hâlbuki özsüz cevizlerin

¹¹⁵⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 586-587.

¹¹⁵⁵ Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, s. 354.

çokluğu ve çürük binânın tavanının yüksekliği değer bakımından bir anlam ifâde etmez. Gel gör ki bu hakikatler, ancak Allâh'ı bilen keşf ehli âlimler tarafından idrâk edilebilir.¹¹⁵⁶

Kul tarafından işlenen amelin kıymeti, kulun o ameli beğenmesine değil, Allâhü Teâlâ'nın o amelden râzı olmasına ve o ameli kabûl etmesine bağlıdır. O'nun bir amelden râzı olup onu kabûl etmesi durumunda, kuluna vereceği sevap hesapsızdır. Öyle ki kul, bir günlük oruç tutar, birkaç rekât namaz kılar, bir nefeslik *"La ilâhe illellâh"* der de kullar indinde hiçbir kıymet ifâde etmeyen bu ameller, rızâ-i ilâhîye uygun düşmesi durumunda, Allâhü Teâlâ indinde büyük kıymet ifâde eder. Böylece Allâhü Teâlâ, görünüşte az olan amelleri, fazl u keremiyle büyütür, onlara hesapsız sevaplar ve nîmetler verir. *"Şüphesiz sabredenlere ecirleri hesapsız olarak verilecektir"*¹¹⁵⁷, *"Yaptıklarına karşılık, onlar için gözlerin aydın olacağı (nimetlerden) nelerin saklandığını hiç kimse bilemez"*¹¹⁵⁸ âyet-i kerîmeleri bu hakîkate işâret etmektedir. O halde, akıllı kişiye yakışan, yaptığı amelleri düşük ve kıymetsiz görmek, bu amelleri yapmaya muvaffak kılanın Allâhü Teâlâ olduğunu, dolayısıyla bu amellere kıymet verecek olanın da Allâhü Teâlâ olacağını îtiraf etmektir. Aksi takdirde ameller, Allâhü Teâlâ'nın rızâsına uygun düşmeyecek ve dolayısıyla herhangi bir kıymet ifâde etmeyecektir.¹¹⁵⁹

Gazâlî'ye göre ucub hastalığının ilâcı, bütün hastalıkların tedâvisinde olduğu gibi ucba sebep olan âmillere tezat teşkil eden davranışlarla meşgûl olmaktır. Bu yüzden ucub hastalığının tedâvisi için öncelikle bu hastalığının sebeplerinin ortaya konması gerekmektedir. Gazâlî'ye göre ucub hastalığının illeti, katıksız cehâlettir. Buna göre ucubun ilâcı, cahâletin zıddı olan mârifettir. Mârifet ise katıksız hâlis bir ilimdir. Çünkü kişinin kendi kuvveti, güzelliği ve seçimi ile alâkalı olmayan birtakım nîmetler sebebiyle veya verâ ve takvâsı, ibâdet ve sâir sâlih amelleri sebebiyle kendini beğenmeye kalkışması, onun cehâletinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu hasletlerle ucba kapılan kişi, eğer kendisinin bu hasletlerin mahalli ve mecrâsı

¹¹⁵⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 369-371.

¹¹⁵⁷ Zümer, 39/10.

¹¹⁵⁸ Secde, 32/17. (Ayrıca bkz. Mûmin, 40/40.)

¹¹⁵⁹ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 359-360.

olduğunu ve onların kendi gücü ve kudreti sâyesinde meydâna geldiğini zannediyorsa, ciddî bir hatâ içinde bulunmaktadır. Çünkü bütün bunlar, Allâhü Teâlâ'nın ihsân etmiş olduğu birer nimettir. O halde, kul, öncelikle sâhib olduğu nimetlerin Allâhü Teâlâ'nın vücûdu/varlığı, keremi ve fazlı sâyesinde gerçekleştiğini bilmeli, lâayık olmadığı halde, Allâhü Teâlâ tarafından kendisinde bolca nîmetler verildiğini, sebepsiz ve aracısız olarak bazı nîmetler konusunda, kendisinin başkalarına tercih edildiğini düşünmeli, en ufak bir hastalık veya güçsüzlük sebebiyle o nimetlerin bir anda elinden çıkıp gitmesinden korkmalı ve nihayet sâhib olduğu nîmetler ile kendisini değil, o nîmetleri veren Allâhü Teâlâ'yı beğenmelidir.¹¹⁶⁰

İlmi, ameli ve kendi tercihi ile elde ettiği nîmetlerden dolayı kendini beğenen kişi, bu amellerin kendisi için nasıl müyesser kılındığını düşünmesi gerekmektedir. Bu amellerin, bir uzuv, kudret, irâde ve mârifet olmaksızın müyesser olması mümkün değildir. Buna göre bütün bu nîmetler, Allâh Teâlâ'nın yaratması neticesinde hâsıl olmuştur. Şöyle ki Allâhü Teâlâ, uzvu ve kudreti yaratmış, kazanç sebeplerini ve yollarını hazırlamış, böylece, kazanç fiilinin oluşması zarûri olmuştur. Dolayısıyla kazanma fiilini gerçekleştiren kul, bir noktadan sonra fiilinde mecbur olmuştur. O halde, fiilinde mecbur olan kulun, mecburi olarak elde etmiş olduğu nîmetler dolayısıyla ucba kapılması doğru olmaz. Zîra bu durumda kul, elde etmiş olduğu şeyleri tercih etmeye mecbur tutulmuştur. Bu yüzden o, kendi dilediğini değil, Allâhü Teâlâ'nın dilediğini veya dilemediğini yapmak mecburiyetindedir. “Sizler, ancak Rabb’inizin dilemesi (izin vermesi) sâyesinde (bir şeyi) dileyebilirsiniz. Şüphesiz Allâh, her şeyi bilendir, hikmet sâhibidir”¹¹⁶¹ âyet-i kerîmesi, bu gerçeğe işâret etmektedir. Amelin gerçekleşmesi için kudret ve uzuvların kemâl derecede bulunması şartıyla meşîet/dileme fiilinin kararlaştırılması ve sebeplerin ortaya konması gerekmektedir. Bütün bunlar, ancak Allâhü Teâlâ'nın kudreti sâyesinde gerçekleşmektedir. Gazâlî bu durumu, bir misâl üzerinden şöyle îzah eder: Şayet bir pâdişâh, hazînesinin anahtarını birine verse ve o kişi hazîneden birtakım mallar alsa, bu kişinin, hak etmeksizin, kendisine verilen anahtar sâyesinde elde ettiği mallar ile veya malları alma konusundaki becerisi ile ucba kapılması

¹¹⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss 588-589; c. VI, s. 268; Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 327.

¹¹⁶¹ İnsân, 76/30.

doğru olur mu? Acaba, o mallara mâlik olma imkânı ortaya konduktan sonra hangi kemâlden söz edilebilir ki?¹¹⁶²

Gazâlî, Allâhü Teâlâ'ya yapmış olduğu ibâdetler sebebiyle ucba kapılıp nefisini beğenen kişinin hâlini, pâdişâha hediye sunma imkânı verilen bir bakkalın veya bir köylünün hâli üzerinden anlatır. Ona göre huzuruna sadece emirlerin, büyüklerin, reislerin ve zengin soyluların girmelerine ve kıymetli hediyeler sunmalarına izin verilen bir padişahın huzuruna kabûl edilerek hediye sunmasına izin verilen ve hediyesine mukâbil izzet ikrâm gören birinin, daha sonra, sunduğu beş paralık bir hediyeği pâdişâhın başına kakması ve kendisini beğenmesi hâli ne ise yaptığı kusurlu ibâdetlerini beğenen kişinin hâli de aynen öyledir. O halde, gece kalkıp birkaç rekat namaz kılarak kendisini beğenmeye kalkışan kul, bu gece, yeryüzünün denizinde, karasında, dağlarında, muhtelif memleketlerinde, nice sâdık ve âşık kulların, ağlar gözlerle huşû içinde Allâh'ın kapısında durup nice samîmî ibâdetler yaptıklarını düşünmeli ve kendisini beğenmekten kaçınmalıdır.¹¹⁶³

15. Riyâ

Lügatte, gösteriş ve ikiyüzlülük yapmak¹¹⁶⁴ manalarına gelen riyâ kelimesi, ıstılahta, herhangi bir amel işlerken Allâh'tan başkasının düşünülmesi ve ihlâsın terk edilmesi¹¹⁶⁵, bir kişinin, insanları aldatmak için içinde bulunduğu hâle muhâlif bir şekilde görünmesi¹¹⁶⁶ mânâsına gelmektedir.

Bazıları, herhangi bir amelin insanlar için işlenmesini şirk, terk edilmesini ise riyâ olarak değerlendirmişlerdir.¹¹⁶⁷ Riyâ, işlenen amellerin boşa çıkmasına sebep olan¹¹⁶⁸ ve Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) ümmeti adına en çok korktuğu günahlardan

¹¹⁶² Gazâlî, *el-Erba'in*, s. 327.

¹¹⁶³ Gazâlî, *Minhâcû'l-âbidîn*, ss. 365-366.

¹¹⁶⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 297; Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 520.

¹¹⁶⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 521.

¹¹⁶⁶ Şarkavî, *Mu'cemü elfazi's-sûfiyye*, s. 161.

¹¹⁶⁷ Mekî, *Kûtü'l-kulûb*, c. II, s. 151; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 302.

¹¹⁶⁸ Bakara, 2/264.

biridir.¹¹⁶⁹ Bu sıfat, bazen, mallarını insanlara gösteriş yapmak için harcayan kâfirlerin vasfı olarak¹¹⁷⁰, bazen, namaza kalkarken tembel davranan ve gösteriş için namaz kılan münafıkların alâmeti olarak¹¹⁷¹, bazen de insanları Allah yolundan engellemek maksadıyla çalım satarak ve gösteriş yaparak Mekke'den Medine'ye savaşa gelen müşriklerin sıfatı olarak¹¹⁷² karşımıza çıkmaktadır.

Yapılan güzel işlerin görülüp tasvip edilmesini istemek, insânın tabîatında var olan bir istektir. İnsandaki bu istek sebebiyle Allâh'ın hukûkuna riâyet eden takvâ sâhibi bir kişi, bazen niyetini değiştirip Allâh için yaptığı bir ameli, insanlar için yapmaya başlayabilir. Muhâsibî'ye göre riâyâ hastalığına müptelâ olmuş kişi, bir hâl üzerine sâbit kalmaz. Bu kişi, bazen, kendisini ilgilendirmeyen konularda ileri geri konuştuktan sonra suskunluğa geçebilir, bazen, Allâhü Teâlâ'ya isyân eden birinin yanında bulunabilir, bazen bir Müslümana veya kendisinden istifâde ettiği birine karşı ünsiyet kurabilir, bazen Allâhü Teâlâ tarafından kabûl görecektir, O'na yakınlaşmaya sebep olacak bir söz sarf edebilir, bazen organları sükut edip kalbi huşû içinde olabilir, bazen onu bir sekinet ve vakar kaplayabilir, bazen de kendisinden birtakım ibâdetler zuhûr edebilir. Riyâyâ hastalığına müptelâ olmuş bir kişinin, bu gibi durumlarda tek gâyesi, insanların övgüsünü kazanmak ve onların kendisine birtakım fazîlet ve kıymet takdîr etmelerini sağlamaktır.¹¹⁷³

Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre riâyâ, işlenen amellerin boşa gitmesine, elde edilen mânevî sermayenin güzelliğinin kaybolmasına ve kulun Allâhü Teâlâ'nın gözünden düşmesine sebep olan tehlikeli bir sıfattır.¹¹⁷⁴ Bazı sûfilerin, halvet/uzlet hayatını cemiyet hayatına tercih etmeleri, bu yüzdendir. Zîra uzlet, riâyâ hastalığına karşı daha emniyetli bir hayat tarzı iken cemiyet hayatı ise bu hastalığa karşı daha elverişli bir ortamdır.¹¹⁷⁵ Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/777), bu gerçeğe işâreten şöyle demiştir: “Kim insanların arasına karışırsa, onları idâre eder, kim onları idâre ederse, onlara gösteriş

¹¹⁶⁹ İbn Mâce, Zühd, 21.

¹¹⁷⁰ Nisâ, 4/38.

¹¹⁷¹ Nisâ, 4/142; Maûn, 107/6

¹¹⁷² Enfâl, 8/47.

¹¹⁷³ Muhâsibî, *er-Riâyâ*, ss. 153-154.

¹¹⁷⁴ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. II, s. 226.

¹¹⁷⁵ Mekkî, *a.g.e.*, c. I, s. 97.

yapar, kim onlara gösteriş yaparsa, onların düştükleri duruma düşer ve onlar gibi helâk olur.”¹¹⁷⁶

İmam Gazâlî’ye göre riyâ, “yapılan ibâdetler ve işlenen hayır ameller ile insanların kalplerinde konum talep etme” düşüncesinden ibârettir.¹¹⁷⁷ Yapıldığı şeye nisbetle altı çeşit riyâ vardır:

Birincisi, beden ile yapılan riyâdır. Bu tür riyâ, “kişinin, geceleri uykusuz kaldığı ve oruç tuttuğu zannedilsin diye cılız ve beti benzi sararmış biri gibi görünmesi; dînî hususlara çok değer verdiği zannedilsin diye hüznü bir hâlê bürünmesi; nefesine önem vermeyip dînî hususlarla aşırı daldığı zannedilsin diye saç başı dağınık vaziyette olması; oruçlu olduğu zannedilsin diye dudakları solmuş vaziyette görünmesi ve zorlu bir mücâhededden dolayı zayıf düştüğü kanâati hâsıl olsun diye sesini kısması” şeklinde kendini gösterir.

İkincisi, dış görünüş ile yapılan riyâdır. Bu tür riyâ, “bıyıkları iyice tıraş etmek, yürürken başı yere eğmek, hareketlerde durgunluk göstermek, yüzde secde eseri bırakmak, vecd ve mükâşefe hâlinde olduğu ve tefekküre daldığı zannedilsin diye gözleri yummak” şeklinde kendini gösterir.

Üçüncüsü, elbiseler ile yapılan riyâdır. Bu tür riyâ, “yün ve kaba elbise giymek, elbiseyi dize yakın olacak şekilde kısaltmak, yenleri kısaltmak, ileri derecede meşgûliyeti sebebiyle yıkamaya ve yamamaya vakti olmadığı zannedilsin diye sökük ve kirli elbise giymek, tasavvufun hakikatlerinden yoksun olmasına rağmen, sûfilerden olduğu zannedilsin diye yamalı elbise giyip üzerine seccade örtmek, âlim olduğu zannedilsin diye cübbe ve yün giyip yenlerini geniş bırakmak, sarığın üzerini peştamal ile gizlemek, aşırı verâi sebebiyle yoldaki tozlardan son derece sakınan birisi olduğu zannedilsin diye çorap giymek” şeklinde tezâhür eder.

Dördüncüsü söz ile yapılan riyâdır. Vaaz ve nasihat ehlinin riyâsı, bu türden riyâdır. Bu tür riyâ, “sözleri güzelleştirip secî ile söylemek, hikmetli sözler ve haberler naklederek konuşmak, kalbi, sadâkatin ve ihlâsın hakikatinden yoksun

¹¹⁷⁶ Mekkî, *a.g.e.*, c. I, s. 99.

¹¹⁷⁷ Gazâlî, *el-Erba'în*, s. 330; Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, s. 71.

olmakla birlikte öyle zannedilsin diye sesi inceltip hüznün ızhâr ederek selefin kelâmı ile konuşmak” şeklinde kendini gösterir. Ayrıca, birinin “hadîs ezberlediğini ve şeyhlerle karşılaştığını iddiâ etmesi, ilminin bol olduğu zannedilsin diye doğru ya da yanlış olduğuna bakmaksızın acelece hadîs söylemeye kalkışması” da bu tür riyânın tezahürleridir. Hâkezâ, “zikir ile dudakları hareket ettirmek, kalbi günâh ile hayıflanmaktan uzak olmakla birlikte insanların huzûrunda iyiliği emretmek, kötülüklerden dolayı öfkelenildiğini ızhâr etmek, kalbi günahlardan elem duymaktan uzak olmakla birlikte günahlara karşı esef duymak” gibi davranışlar da bu tür riyânın alâmetlerindendir.

Beşincisi, amel ile yapılan riyâdır. Bu tür riyâ ise kendi başına namaz kılarken gevşek davranan birinin, insanların kendisini gördüğünü fark ettiği anda, namazın kıyâmını uzun tutması, rükû ve secdeyi güzelleştirmesi; başını eğerek sağa sola yönelmeyi azaltması, hızlı hızlı yürürken, insanları görünce, gözkapaklarını indirerek tevâzu hâlinde yürümeye başlaması şeklinde ortaya çıkabilir. Ayrıca, kişinin gösteriş için tasaddukta bulunması, oruç tutması, hac yapması da bu tür riyâyâ örnek olarak verilebilecek davranışlardır.

Altıncısı, birinin, birçok öğrencisi ve arkadaşı olduğunu söyleyerek, birçok şeyh ile karşılaştığı zannedilsin diye şeyhlerden bahsederek yaptığı riyâdır. Kendisine *teberrük edilen kişi/mübârek kişi* denilmesi için âlimlerin ve sultanların kendisini ziyâret etmesini seven kişi de aynı böyledir.

Gazâlî’ye göre yukarıda sayılan altı çeşit riyâ, dînî hususlarda yapılan riyâ türlerinin hepsini içine almaktadır ve bunların hepsi, haramdır, hatta büyük günâhlardandır. Bununla beraber Gazâlî, bir kişinin ibâdet olmayan ve dîn ile alâkalı olmayan ameller ile aldatmaca yapmadan, insanların kalbinde bir konum elde etmek istemesini, haram olarak görmez. Şöyle ki “dünyâ ehli, mal ve hizmetçilerinin çokluğu, gösterişli elbiselerin güzelliği, şiirleri ezberleme, tıp hesap nahv ve lügat ilmi ile; bunların dışında (dünyevî birtakım) ameller ve haller ile şan-şöhret

kazanmayı talep ederler.” Bütün bunlar, tekebbür ile ve kınanmış kötü ahlâk ile sonuçlanmadıkça haram sayılmaz.¹¹⁷⁸

İmam Gazâlî, *riyâ* kelimesinin, daha çok, bir amelin insanların görmesi için yapılması münâsebetiyle *rû'yet* kelimesinden müştak olduğunu ancak riyânın sadece bu mânâ ile sınırlı olmadığını söyler. Ona göre bir kişinin, işlediği bir amel ile insanlardan bir övgü ve menfaat beklemeyip Allâhü Teâlâ'dan dünyevî bir hayır murâd etmesi de riyâ kapsamına girer. Çünkü ulemâ, riyâda, kimden murâd edildiğine değil, ne murâd edildiğine îtibâr etmişlerdir. Buna göre bir amel karşılığında arzu edilen menfaatin insanlardan ya da Allâhü Teâlâ'dan talep edilmesi arasında fark yoktur. Binâenaleyh yapılan amel ile murâd edilen dünyevî bir menfaat ise bu davranış riyâdan başka bir şey değildir. Bu tür amellerin, sâhibine âhirette hiçbir faydası olmayacaktır. “*Her kim âhiret ekinini dilerse onun için ekininde ziyadelik vücûda getiririz ve her kim dünyâ ekinini dilerse ona da ondan veririz. Onun için âhirette bir nasip yoktur*”¹¹⁷⁹ âyet-i kerîmesi, bu hususa işâret etmektedir. Bununla beraber, eğer kişinin, Allâhü Teâlâ'dan istemiş olduğu dünyevî hayırlar ile maksadı, âhirete dâir işlerini düzene koymak ise o zaman bu hâl, riyâ kapsamına girmez. Çünkü niyetin hayır olması, amelin hükmünü değiştirir. İşte bu sebepten, bir kişinin, kendi şerefini artırmak maksadıyla değil de hak mezhebin bâtil mezheb üzerine gâlip gelmesini, ilmin yayılmasını veya insanların ibâdete teşvik edilmesini sağlamak maksadıyla insanlar yanında saygın olmayı veya şeyhler ve İmamlar arasında muhabbet edilmeyi murâd etmesi, riyâ kapsamına girmez. Çünkü bu kişinin murâd ettiği şeylerin tamâmı, ilk bakışta dünyevî istekler gibi görünse de gerçekte âhiret işleri ile alâkalı isteklerdir. Bu tür istekler ise övgüye lâyık niyetler ile murâd edildiği için dînen doğru isteklerdir.¹¹⁸⁰

Riyâ, kişinin halkı büyük görüp onların fikirlerini önemsemekten ortaya çıkan bir hastalıktır. Bu hastalıktan kurtulmak için halkı, Allâh'ın emrine âmâde olan âciz birer varlık olarak görmek, onları, kudret ve irâdeleri olmayan; dolayısıyla kişiye hiçbir faydası ve zararı dokunmayan cansız birer varlık olarak mülâhaza etmek

¹¹⁷⁸ Gazâlî, *el-Erba'in*, ss. 330-332.

¹¹⁷⁹ Şûra, 42/20.

¹¹⁸⁰ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 346-348.

gerekmektedir. Gazâlî'ye göre kul, ancak bu şekilde düşündüğü takdirde riyâ hastalığından şifâ bulabilir. Aksi takdirde kulun, halkı kendisi hakkında kudret ve irâde sâhibi olarak görmeye devâm etmesi ve onlara karşı riyâ ile hareket etmesi kaçınılmaz olur.¹¹⁸¹

Gazâlî'ye göre riyâ, makam ve şöhrete kavuşmak maksadıyla halkın kalbinde bir mevki elde etmeyi talep etmektir. Hâlbuki makam sevgisi, tâbi olunan hevâdan kaynaklanan bir sevgisidir. İnsanlarının ekserisinin helâk olmasının sebebi, işte bu sevgidir. Bu mânâdan harekete İmam Gazâlî, insanların helâk olmasına, yine insanların sebep olduğunu söyler. Ona göre insanlardaki ilimlerin ve ibâdetlerin ekserisi, amellerin iptal edilmesine sebep olan riyâ neticesinde ortaya çıkmaktadır.¹¹⁸²

Gazâlî'ye göre riyâ, ateşin taş içinde gizli vaziyette bulunduğu gibi kişinin kalbinde gizli vaziyette bulunur. İnsanların kişinin amellerine muttalî olması/iltifât etmesi, kalpte bulunan bu riyânın bir yansıması olarak ferahlık ve sevinme duygusunu ortaya çıkarır. Kişi, insanların kendisine muttalî olup iltifât etmeleri neticesinde ortaya çıkan bu sevinci, hoşnutsuzlukla değil de memnûniyetle karşılar ve bu sevincin lezzetini tatmaya başlarsa artık bu his, kalpteki gizli riyâyâ giden damarlar için bir azık ve gıdâ olur. Bunun neticesinde gizli riyâyı barındıran damarlar, kişinin kendi nefsinin aleyhine harekete geçerek yapılan amellerde bazen açıktan bazen târiz yoluyla bazen de hâl ve hareketlerle riyâ yapılmasına sebep olur. Bu tür riyâlar, gizli riyâdır ancak bunlardan daha gizli bir riyâ daha vardır ki bu da, bazılarının, yaptığı ibâdetlere halkın muttalî olmasını istememelerine rağmen, halktan kendilerine hürmet ve tazimde bulunmayı istemeleri şeklinde kendisini gösterir. Bu tür riyâ ehlinden olan kimse, biri ile karşılaştığında, önce onun selâm vermesini ister, halkın kendisine hürmet edip medh ü senâda bulunmasını, ihtiyaçlarına koymasını, alışverişlerde kendisine müsâmaha göstermelerini ve meclislerde kendisine yer vermelerini bekler. Bu tür isteklerinin karşılanmaması, o kimseye çok ağır gelir. Bu kimsenin halktan beklentileri, gizli bir şekilde yaptığı

¹¹⁸¹ Gazâlî, *Eyyühe'l-veled*, s. 110; Gazâlî, *Hulâsatü't-tesânîf*, s. 114.

¹¹⁸² Gazâlî, *Bidâyetü'l-hidâye*, ss. 71-72.

ibâdetlerden kaynaklanmaktadır. Çünkü bu kişi, ibâdetlerini vesile ederek bu tür isteklerde bulunmaktadır. O halde, bu kişi, halkın muttalî olmasını istemediği gizli ibâdetleri ile halktan bir şeyler beklemektedir. Binâenaleyh bu kişi, gizli de olsa, ibâdetlerini halk için yapmıştır ve farkına varmadan gizli riyâ işlemiştir. Gazâlî'ye göre amellerin sevabını boşa çıkaran bu tür riyâdan, ancak *sıddıkiyet* makâmındaki kullar kurtulabilirler.¹¹⁸³

İşte riyâdaki bu inceliklerden dolayı ihlâs sâhibi zâtlar, her zaman korku içinde yaşamışlar ve bu yüzden onlar, insanların ahlaksız davranışlarını gizleme konusunda gösterdikleri çabalardan daha fazlasını yaptıkları sâlih amelleri gizleme konusunda sarf etmişlerdir. Gazâlî'ye göre onların böyle bir tutum sergilemelerindeki maksatları, sâlih amellerini, riyâ sebebiyle ifsâd olmaktan kurtarmak ve kıyâmet gününde, bütün insanların huzûrunda, ihlâsları sebebiyle Allâhü Teâlâ'nın mükâfatına nâil olmaktır.¹¹⁸⁴

İmam Gazâlî, riyânın helâk edici büyük günahlardan olması münâsebetiyle onun tedâvisi için ciddî mânâda mücâhede yapmak ve birtakım meşakkatlere katlanmak gerektiğini söyler. Nasıl ki birtakım hastalıkların tedâvisi için acı ilaçları içmek gerekiyorsa, riyâ hastalığının tedâvisi için de çetin mücâhadelere katlanmak gerekmektedir. Gazâlî'ye göre riyâ hastalığının tedâvisinin zorluğu, onun uzun bir süreç içinde insana yerleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki insan, akli ve temyîz gücü zayıf, gözünü halka dikmiş ve onlarda olan şeylere tamahkâr olarak yaratılmıştır. Bu sebepten o, henüz çocukken, büyüklerinin biri birine karşı yapmacık davranışlarda bulunduğunu seyretmeye başlar ve bu yüzden yapmacık hareketlerde bulunmayı sevmeye başlar. Başlangıçta zarûri olarak edinilen bu huy, zamanla çocukta iyice yerleşir. Çocuk, riyânın helâk edici bir sıfat olduğunu, akli kemâle erdiği zaman anlamaya başlar ancak riyâ, onun kalbine iyice yerleşmiştir. İşte bu yüzden riyânın kalpten sökülüp atılması için ciddi bir mücâhede yapmak ve nefsin arzularına muhâlefet ederken ortaya çıkacak zorluklara katlanmak gerekmektedir.¹¹⁸⁵

¹¹⁸³ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 460.

¹¹⁸⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 461-462.

¹¹⁸⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 469-470.

Riyânın tedâvisi için ortaya konan mücâhedenin başarıya ulaşması iki aşamada gerçekleşir:

Birinci aşama, riyânın köklerini ve damarlarını söküp atmak, ikinci aşama ise riyâdan kaynaklanan düşünceleri def etmektir. Riyânın kökleri, makam ve şöhret sevgisidir. Bu iki sevginin kökleri ise övgünün lezzetini sevmek, kınanmanın eleminden kaçmak ve insanların ellerindeki bulunan şeylere tamah etmektir. O halde, riyâdan kurtulabilmek için öncelikle riyânın kökleri mesâbesindeki makam ve şöhretin sevgisinden kurtulmak gerekmektedir. makam ve şöhretin sevgisinden kurtulmanın yolu ise bu sıfatların zararlarını bilmekten geçer. makam ve şöhretin zararlarının bilmeden, onlardan vazgeçmek imkânsızdır. Çünkü insanın bir şeye rağbet etmesi, o şeyin kendisi için hayırlı, faydalı ve lezzetli olduğunu zannetmesinden kaynaklanmaktadır. Nasıl ki lezzetli olmasına rağmen, içine zehir konulduğu bilinen bala rağbet edilmezse, gelecekte zararlı olacağı bilinen bir şeyin hâl i hazırdaki faydasına tamah edilmez. Gazâlî'ye göre riyâ için de aynı şey geçerlidir: Eğer kişi, riyânın zararlarını ve riyâ sebebiyle kalbinin tasfiyesi konusunda elinden kaçırdığı fırsatları, dünyâda ve âhirette mahrum olduğu mânevî nîmetleri, âhirette maruz kalacağı büyük azapları, şiddetli azarlanmaları ve ortaya çıkacak alçaklıkları bilmiş olsa aslâ riyâyâ rağbet etmez.¹¹⁸⁶

Riyâdan kurtulmak için yapılması gereken şeylerden biri de amelleri ızhar etmekten kaçınmaktır. Bu yüzden her ne kadar farz amellerin alenen yapılmasında bir sakınca yoksa da zekât ve sadaka gibi amellerin gizli yapılması daha uygun görülmüştür.¹¹⁸⁷ Bununla beraber, Müslümanların teşvik edilmesi niyetiyle bazı amellerin alenen yapılmasında bir sakınca görülmemiştir. Tabiatı gereği zaten alenen yapılan hac, cihâd ve Cuma namazı gibi ibadetlerde ise gizli yapmak şöyle dursun, bilakis yarış yapmak daha fazîletli görülmüştür. Ancak bu tür ibâdetlere de riyâ şâyibelerinin karışması mümkün olduğundan bu hususta da temkinli olmak gerekmektedir. Bu itibarla Gazâlî, özellikle alenen yapılacak amellerde, kişinin riyâyâ düşmemesi için iki hususa dikkat etmesi gerektiğini söyler. Bunlardan

¹¹⁸⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 470-471.

¹¹⁸⁷ Bakara, 2/271.

birincisi, ızhâr edilen amelin taklit edileceğinin bilinmesi ve bu yönde güçlü bir zanna sahip olunmasıdır. İkinci husus ise kalpte gizli bir riyâ sevgisinin olup olmadığının gözetilmesidir. Gazâlî'ye göre bu iki husus, kulların, hatta âlimlerin ayaklarının kaydığı yerdir. Zîra onlar, güçlü bir ihlâsa sahip olmadıkları için amellerin alenen yapılması konusunda, kendilerini güçlü kullara benzeteceğim derken, riyâyâ düşmekte ve bu yüzden amellerinden alacakları sevapların iptal olmasına sebep olmaktadır.¹¹⁸⁸

Bununla beraber Gazâlî, sırf riyâ korkusundan dolayı amellerin terk edilmesinin doğru olmadığı düşüncesindedir. Çünkü riyâ korkusuyla amelin terk edilmesi, dolaylı olarak şeytana muvâfakat etmektir ki bu da başlı başına bir hatâdır. Bu yüzden kişinin, hangi ameli terk etmesi, hangi ameli terk etmemesi gerektiğini bilmesi için riyâdan kaynaklanan havâtırın türlerini bilmesi gerekmektedir. Gazâlî'ye göre riyâyâ sebep olan havâtır üç türdür: Birincisi, bir amele başlamadan önce gelen ve kişiyi, insanlara gösteriş yapmak için o ameli yapmaya sevk eden hâtırdır ki bu durumda söz konusu ameli terk etmek gerekmektedir. Çünkü bu durumda amel, tâat olmaktan çıkar ve mâsiyete dönüşür. Bununla beraber, eğer kişi, riyâyâ sebep olan hâtır def etmeye muktedir olursa, riyâ düşüncesi ile başladığı amele devâm edebilir. İkinci hâtır, başlangıçta Allâhü Teâlâ'nın rızası için amele niyet edilmişken, daha sonra kişiye riyâ düşüncesi veren hâtırdır. Bu durumda, amelin terk edilmesi gerekmez. Zîra söz konusu amelin yapılmasına dâvet eden ilk âmil, dînî bir âmildir. Bu yüzden, dînî bir gerekçeyle başlanan amel hususunda daha sonradan riyâ hâtır/düşüncesi ortaya çıkmış ise yapılması gereken, amelin terk edilmesi değil, kalbe gelen riyâ düşüncesinin def edilip ihlâsın güzelleştirilmesi için nefis ile mücâdele etmektir. Riyâyâ sebep olan üçüncü hâtır, başlangıçta ihlâs üzerine amel yapılmaya niyet edilmişken, sonradan riyâ ve riyâyâ çağırان sebeplerin ortaya çıkmasıdır. Bu durumda da, amel terk edilmemeli, bilakis ihlâs akdine geri dönülmeli ve ameli tamamlama konusunda nefsi zorlamalıdır. Zîra bu durumda ameli terk etmek de bir bakıma şeytanın hilesine düşmektir. Şöyle ki şeytan, öncelikle bir amelin/ibâdetin terk edilmesini ister, buna muktedir olamazsa, bu amelin riyâ ile

¹¹⁸⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 482-484.

yapılmasını ister, buna da muktedir olamazsa “Bu amel hâlis (bir amel) değil. Sen mürâî bir kişinin ve senin yorulman boşa” diyerek amelin terk edilmesini ister. Binâenaleyh kişi, eğer ihlâs ile başladığı amelin, sonradan riyâ düşüncesi ile terk edecek olursa, şeytanın maksadının gerçekleşmesine yardımcı olmuş olur.¹¹⁸⁹

Gazâlî’ye göre bir topluluk içinde, teheccüd namazı ve oruç gibi ibâdetlere karşı, daha iştahlı olunmasının riyâ olup olmaması, niyete bağlı bir durumdur. Ona göre mutlak mânâda kişinin bir topluluk içinde iken ibâdetlere karşı daha istekli olması, riyâ sayılmaz. Zîra topluluk içinde bazı ibâdetlerin yapılması daha kolay olur. Çünkü cemâat hâlinde insanlar amelleri ile birbirini teşvik ederler. Ancak, bu durumda şeytan, tek başına iken yapılmayan ibâdetlerin topluluk huzûrunda yapılmasını riyâ olarak gösterir ve kişiyi cemâat içinde yapılan ibâdetten alıkoymaya çalışır. Bu itibarla kişi, şeytan’dan gelen vesveselere karşı niyetini tashîh edip ameline devâm etmelidir. Aksi takdirde şeytanın tuzağına düşmüş olur. Bununla beraber, kişi, eğer kalbinde riyâ düşüncesini hissediyor (ve bu düşüncüyü def edemiyorsa), bu düşünce ile yapmaya kalkıştığı ameli terk etmelidir. Ancak bu durum, sadece basîret ehlinin idrâk edebileceği çok karışık bir durumdur. Gazâlî’ye göre bir amelin riyâ düşüncesi ile mi yoksa ihlâs ile mi yapıldığı, ameli yapmaya sevk eden muharrik gücün ne olduğu ile anlaşılır. Eğer bir amel, insanların övgüsüne mazhar olmak için yapılıyor ise orada muharrik güç riyâdır. Bu durumda kişi, yaptığı ibâdeti terk etmelidir. Eğer amel ihlâs ile Allâh rızâsı için yapılıyor ise oradaki muharrik güç riyâ değildir. Bu durumda yapılan ibâdete devâm edilmelidir.¹¹⁹⁰

¹¹⁸⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 492-493.

¹¹⁹⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 508-509.

16. Şehvet

Lügatte, bir şeye karşı duyulan şiddetli rağbet¹¹⁹¹ ve bedenî arzular¹¹⁹² mânâsına gelen şehvet, ıstılahta, kendine uygun olan şeyleri talep etmek üzere nefiste meydâna gelen bir hareket¹¹⁹³ ve nefsin arzu ettiği şeylere meyl etmesi gibi mânâlarda kullanılmaktadır. Bu mânâdaki şehvet, iki kısma ayrılır: Birisi, açlık esnâsında bedenın yemek yemeyi arzu etmesi gibi beden için zarûri olan şehvet, diğeri ise yokluğu durumunda bedenın bozulması söz konusu olmayan şehvettir.¹¹⁹⁴

Şehvet kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de, iki yerde, cinsel arzu anlamında *şehvet* şeklinde¹¹⁹⁵, üç yerde ise nefsânî arzular anlamında *şehvât* şeklinde geçer.¹¹⁹⁶ Cinsel arzu anlamındaki şehvet duygusu, aslında insanın tabîatından kaynaklanan bir duygudur. Ne var ki bu duygu, nikâh vâsıtasıyla tatmin edilip¹¹⁹⁷ meşrû sınırlar dışına çıkarılmaması gerekmektedir. Aksi takdirde şehvet, kendisine tâbi olan kişinin helâk olmasına sebep olur. Nitekim Lût (a.s.), şehvetlerinin kölesi olmuş sapkın gençlere, istemeleri durumunda kızları ile nikâhlanmalarını tavsiye etmiş ancak onlar, nikâha yaklaşmamışlar ve şehvetlerinin peşinden koşmuşlardı. Böylece hem kendileri hem de mensubu bulundukları kavim, şehvet belâsı yüzünden helâk olup gitmişlerdi.¹¹⁹⁸

Tasavvuf ehline göre şehvet, hangi mânâda olursa olsun, kalbin tasfîyesine mâni olan unsurlardan biridir. Bazı sûfiler şehveti, oduna benzetmiş, yangının bu odundan çıktığını, sâhibini yakmadan bu yangının asla söndürülmeyeceğini söylemiştir.¹¹⁹⁹ Bazılarına göre ise şehvet, hevâ ü hevesin kalbe gâlip gelmesine, ilim ve beyânın yanıp kül olmasına, hayâ duygusunun ortadan kalkmasına ve îman

¹¹⁹¹ (Heyet), *Mu'cemü'l-vasît*, s. 498.

¹¹⁹² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 331.

¹¹⁹³ Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 204.

¹¹⁹⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 468.

¹¹⁹⁵ A'râf, 7/81; Neml, 27/55.

¹¹⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/14; Nisâ, 4/27; Meryem, 19/59.

¹¹⁹⁷ Mâide, 5/5; Nisâ, 4/3, 25.

¹¹⁹⁸ Hicr, 15/71; Hûd, 11/78.

¹¹⁹⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 215.

nûrunun sönmesine sebep olan bir kuvvettir.¹²⁰⁰ Bu yüzden şehvet, her hatânın anahtarıdır. Hatâ ise ateşten bir makâmıdır.¹²⁰¹

İmam Gazâlî, hilkati gereği her insanın tabîatında, şehvî arzulara tâbi olma zaafiyetinin bulunduğunu söyler. Ona göre insanın tâbi olduğu her bir şehvî arzu, kalbe doğru bir zulmetin yükselmesine sebep olur. Nefsin kalbe bu şekilde tesir etmesi, nefesten meydâna gelen buharın cilâlanmış bir aynanın yüzeyine tesir etmesine benzer. Nasıl ki demirin cilâlanması ile elde edilen bir ayna, üstünde biriken kirlerin tesiriyle paslanır, aynalık özelliğini kaybeder ve artık cilâ kabûl etmez hâle gelirse, kalp de öyledir. Şehvî arzular sebebiyle kalbe sirâyet eden kirler de birikerek bir müddet sonra mühre dönüşür ve böylece kalbin mühürlenmesine sebep olur. “...Onların kazanmış oldukları şey, kalplerinin üzerini kaplamıştır”¹²⁰² âyet-i kerîmesi ile kastedilen şey budur. Mühürlenmiş kalbin eski saf hâline döndürülmesi, paslanan aynanın eski cilâlı hâline döndürülmesine benzer. Nasıl ki paslanmış aynanın yeniden cilâlanması, sadece üzerindeki buharların silinmesi ile değil, paslanmaya sebep olan kirlerin tamâmen sökülmesi ile mümkün olursa, kalbin eski saf hâline döndürülmesi de sadece şehvî arzuların terk edilmesiyle değil, kalbin mühürlenmesine sebep olan kirlerin tamâmen sökülüp atılması ve kalbin tasfiye edilmesine vesile olacak tâatların yerine getirilmesiyle mümkün olur. Çünkü günâhlar, kalbe doğru zulmetin yükselmesine sebep olurken, tâatlar da kalbe doğru nûrun yükselmesine vesile olur. İşte bu nûr sâyesinde günahlardan kaynaklanan zulmet kaybolur. “Kötülüğün peşinden onu imhâ edecek iyilik yap!”¹²⁰³ âyet-i kerîmesi, bu hususa işâret etmektedir.¹²⁰⁴

Gazâlî’ye göre şehvet, insandaki hayvanlık sıfatının bir gereği, hatta hayvânî sıfatların en belirgin olanıdır. Oburluk, hırs, azgınlık ve benzeri fiiller, şehvet sıfatından kaynaklanmaktadır. Zîra şehvet, aç gözlülüğünden, kuduzluğundan ve hırsından dolayı zemmedilen hıncının en belirgin sıfatıdır. Hıncın, renginden, şeklinden ve sûretinden dolayı değil, şehvet sıfatının bir yansıması olan aç

¹²⁰⁰ Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. I, s. 122.

¹²⁰¹ Mekkî, *a.g.e.*, c. I, s. 84.

¹²⁰² Mutaaffîfîn, 83/14.

¹²⁰³ Tirmizî, Birr, 55; Dârimî, Rikâk, 74; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 153, 158, 169, 228, 236.

¹²⁰⁴ Gazâlî, *İhyâ*, c. V, ss. 20-21.

gözlülüğünden, kuduzluğundan ve hırsından dolayı zemmedilmiştir. Bu münâsebetle şehvetine esir olan kişi, hıncının karşısında rûkû ve secde yapan ve her ân onun emrine âmâde bir şekilde bekleyen kişiye benzer. Gazâlî, bu durumun şeytana kulluk yapmaktan ibâret olduğu görüşündedir. Çünkü şehvet hıncırını insan üzerine salan şeytandır. Binâenaleyh şehvetine kul olan kişi, farkına varmadan şeytana kul olmuş demektir. Şehvet hıncırına itâat ise birtakım bayağı sıfatların meydana gelmesine sebep olur ki arsızlık, kötü kişilik, saçıp savurma, cimrilik, riyâ, nâmûsa leke sürmek, maskaralık, abes ile iştigal etmek, hırs ve benzeri kötü fiiller, bunlardan bazılarıdır. Şehvet hıncırının kontrol edilmesi durumunda, kalp mutedil bir seviyeye gelir ve yukarıda sayılan menfî sıfatların yerini, iffet, kanâat, zühd, verâ, takvâ ve benzeri müspet sıfatlar almaya başlar.¹²⁰⁵

Gazâlî'ye göre şeytanın insan üzerindeki tasallutu, şehvet vâsıtasıyla olur. Allâhü Teâlâ'nın yardımıyla şehvetine hâkim olan ve onu, olması gereken mutedil seviyede tutabilen kişi, şeytanın tasallutundan kurtulmuş olur. Bu durumda, şehvet zırhına bürünerek insana şerri emreden şeytan, o kişiye, hayırdan başka bir şey emretmemeye başlar. Ne zaman ki kişi, hevâsına tâbi olarak dünyâ sevgisi ile kalbini dolduracak olursa, şeytan, o kişinin kalbine girme imkânı bulur ve kalbe vesvese vermeye başlar. Eğer kalp Allâhü Teâlâ'yı zikretmeye başlarsa, şeytan o kalpten göçer ve oraya melek girer. Meleğin kalbe gelişiyle kalbe ilhâm gelmeye başlar. Kalp meydanında, melek ile şeytan arasında cereyan eden bu savaş, ilânihâye devâm eder.¹²⁰⁶

Nefis ile melek arasında cereyan eden bu savaşta şehvet, şeytanın kalbe giriş için kullandığı en büyük kapılarından bir kapı¹²⁰⁷, şehvî arzular da Şeytanın geçiş yollarıdır. Gazâlî'ye göre şeytanın Allâhü Teâlâ'nın doğru yoluna oturup insanların önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından onlara sokularak aldatmaya çalışacağına dâir sözü¹²⁰⁸ ile kastettiği yollar, şehvî arzulardır. Bu arzular

¹²⁰⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 522-524.

¹²⁰⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 555.

¹²⁰⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 563.

¹²⁰⁸ A'râf, 7/16-17.

âdemoğlunun eti ve kanı ile iç içe geçtiği için şeytan da bu arzular vâsıtasıyla insanın etine ve kanına sirâyet edip kalbini her taraftan istila eder. “*Şüphesiz ki şeytan âdemoğlunun kan mecrasında/damarında dolaşır. O halde, siz, açlık ile onun yollarını daraltınız*”¹²⁰⁹ buyrulması bu yüzdendir. Gazâlî, bu hadîs-i şerîften hareketle açlığın, şehveti kıran ve şeytanın şehvî arzulardan oluşan yollarını kesen bir terbiye usûlü olduğunu söyler.¹²¹⁰

Gazâlî, şehveti başlıca üç kısımda değerlendirir: Bunlar, mide şehveti, cinsel organ şehveti ve öfke şehvetidir.¹²¹¹

a. Mide Şehveti

İmam Gazâlî, kişiyi gıdâya dâvet eden hissi, mide şehveti olarak değerlendirir. Ona göre yemekler, *zarûri olan* ve *zarûri olmayan* şeklinde iki kısma ayrılır. Zarûri olan yemekler, insanın günlük gıdâ ihtiyacını karşılayan yemek ve susuzluğu gideren su gibi bedenin ayakta durabilmesi için mutlaka istifâde edilmesi gereken ve kişinin kendisinden aslâ müstağnî olamayacağı yiyecek ve içeceklerdir. Tüketilmesi zarûri olan yemekler, kulun, takvâ üzerine ibâdet, ilim ve amel ile meşgûl olmasına yardımcı olacak kadar tüketildiği takdirde övgüye mazhar yemekler olur. Gazâlî’ye göre bu miktara riâyet ederek yemek yemekte bir mahsur yoktur, hatta bu sebepten kul, övgüye ve sevâba mazhar olur. Çünkü nefsin Allâhü Teâlâ’ya olan yolculuğunda, önüne gelen menzilleri geçerken binek olarak kullandığı bedenin sağlıklı bir şekilde ayakta durabilmesi, ancak gıdalar sâyesinde mümkündür. İbâdet olan cihâd için at ve benzeri binek hayvanları ne kadar lüzumlu ise Allâhü Teâlâ’ya yapılan mânevî sefer için nefsin bineği olan beden de o kadar lüzumludur. O halde, bu derece lüzumlu olan bineğin sağlıklı bir şekilde devâm edebilmesi için onun ayakta kalmasını temin edecek yemekler, zarûri olan yemeklerdir. Bu sebeptendir ki

¹²⁰⁹ Buhârî, Ahkâm, 21, İ’tikâf, 11, 12, Bed’ü’l-Halk, 11, Edeb, 121; Müslim, Selâm, 23-25; Ebû Dâvûd, Sünne, 17, 18, Edeb, 81, Savm, 79; İbn Mâce, Sıyâm, 65; Dârimî, Rikâk, 66, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 156, 285, 309, VI, 337.

¹²¹⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, s. 557.

¹²¹¹ Gazâlî, *Minhâcü’l-âbidîn*, s. 228; Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 5.

Gazâlî, zarûret miktârı kadar yemenin gerekli, hatta sevâb kazanma vesilesi olduğunu söyler. Bununla beraber o, helâl olan yemeklerin zarûret miktârının üzerinde tüketilerek isrâf edilmesini mekrûh sayar. Ona göre saâdeti elde etmek isteyen bir tâlibin bu tür mekrûhlara dalması doğru değildir. Çünkü sürekli olarak işlenen mekrûhların, zamanla kişiyi mahzurlu şeylere sürüklemesi kaçınılmaz bir durumdur.¹²¹² O halde, Rabb'ine kulluk hususunda gayretli olan ve kalbinin temizliğine kıymet veren her kişi, yeyip içtiği şeylere son derece dikkat etmeli ve Rabb'ine karşı edebini muhâfaza etmelidir. Çünkü dolu bir mideye sahip olan kuldan hakîki mânâda ibâdet sâdır olmaz. Böyle bir kul, kendisini ne kadar zorlasa ve ne kadar çaba sarf etse de ibâdetin lezzetini ve tadını alamaz.¹²¹³

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, âdemoğlunun helâk olmasına sebep olan şeylerin en büyüğünün mide şehveti olduğunu iddiâ eder. Ona göre Hz. Âdem'in (a.s.) ve eşi Havvâ'nın (r.a.) karar yurdu olan cennetten çıkıp zillet ve fakirlik yurdu olan dünyâya inmelerine sebep olan şey, söz konusu mide şehvetidir. Şöyle ki onlar, mâlum ağaca¹²¹⁴ yaklaşmama konusunda, uyarılmalarına rağmen, kendilerine, karınlarının şehveti gâlip gelmesi sebebiyle o ağaçtan yemişler ve bu yüzden avret mahallerini açığa çıkıvermişti.¹²¹⁵ Gazâlî, bu tehlikeleri sebebiyle -helâl bile olsa- doyuncaya kadar çok yemenin şeytanın kalbe girmesine imkân tanıyan en büyük kapılardan biri olduğunu söyler. Çünkü aşırı derecede tokluk, şeytanın silahları mesâbesinde olan şehvî arzuların güçlenmesine sebep olur. Gazâlî'ye göre aşırı tokluğun başlıca altı zararı vardır: Birincisi, Allâh korkusunun kalpten çıkıp gitmesi, ikincisi, kalpte, insanlara karşı merhamet duygusunun kaybolması, üçüncüsü, tâatlere karşı kalpte bir sıkletin meydâna gelmesi, dördüncüsü, kalbin, hikmetli sözler karşısında rikkate gelme duygusunu kaybetmesi, beşincisi, yapılan vaaz ve nasihatlerin insanların kalbine sirâyet etmemesi, altıncısı ise birtakım maddî hastalıklara kapı aralanmış olmasıdır.¹²¹⁶

¹²¹² Gazâlî, *Mîzânü'l-âmel*, ss. 310-312.

¹²¹³ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, s. 228.

¹²¹⁴ Bakara 2/35; A'râf, 7/19, 20, 22.

¹²¹⁵ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, s. 5.

¹²¹⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, c. III, ss. 564-565.

Gazâlî'ye göre mide, bütün şehvî arzuların kaynağı, bütün hastalıkların ve âfetlerin meydâna gelmesine sebep olan organdır. Midenin şehvetini, cinsel arzu takip eder ve bu arzu da kadınlara karşı aşırı derecede bir heyecânın ortaya çıkmasına sebep olur. Sonra bunu, yemek yeme ve evlenme arzusu takip eder, ardından kişiyi, mal biriktirme ve makam elde etme sevgisi sarar. Bundan sonra da, mal mülk biriktirip makam mevki elde etme yarışları, kıskançlıklar ortaya çıkar. Bunlardan riyâ, övünme ve çokluk yarışı, kibir, kin, haset, düşmanlık ve buğz sıfatları ortaya çıkar ki bütün bunlardan sonra kul, artık azgınlığın zirvesine çıkmış, münkerâta ve fuhşiyâta dalmış olur. Gazâlî'ye göre bütün bunlar, midenin ihmâl edilmesinin ve onun şehvî arzularının gereğinden fazla karşılanmasının bir netîcesidir. Hâlbuki kul, nefisini açlık ile zelîl kılmış olsa ve bu sâyede şeytanın kendisine tesir yollarını daraltmış olsa, Allâhü Teâlâ'ya itâat konusunda, nefisini itâat altına almış olur. Itâat altına alınan nefis ise serkeşlik ve azgınlık yolundan yüz çevirir, sâhibini, dünyâyâ yapışıp dünyâyı âhirete tercih etmeye sürüklemeyen hâle gelir.¹²¹⁷

Kendisinde, bu denli tehlikeleri barındıran mide şehveti, sadece Allâhü Teâlâ'nın rızâsı için terk edilmelidir. Kişi, Allâhü Teâlâ'nın rızâsını hesâba katmadan, sadece iştah açıcı yiyecek ve içecekleri terk etmekle nefsinin hilelerine karşı kendisini emniyete almış olmaz. Çünkü mide şehvetini terk eden kişiyi, bu şehvetten daha büyük iki tehlike beklemektedir. Bu tehlikelerden birincisi, gizli şirk olarak kabûl edilen¹²¹⁸ riyâdır. Şöyle ki bazen nefis birtakım iştah çeken şeyleri terk etmeye muktedir olamaz. Bu yüzden dikkat çekmemek için insanlar arasında, bu tür şeyleri yemekten kaçınır ve tek başına kaldığı durumlarda yer. Gazâlî'ye göre bu hâl, münafıkların hâlidir ve bu yüzden büyük bir âfettir. Çünkü bu durumda kişi, bir taraftan, midesinin arzularını terk edememe konusunda noksanlığını gizlemekte; bir taraftan da noksanlığın zıddı olan *kemâl* sıfatı ile muttasıf olduğu görüntüsü vermektedir. Hâlbuki bu hâl, iki ayrı noksanlıktır. İkinci tehlike ise iştah açıcı şeyleri terk etmeye muktedir olan birinin, bu terk işini, Allâh rızâsı için değil de bu hâl ile

¹²¹⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 5-6.

¹²¹⁸ “Ümmetim üzerine en çok korktuğum şey, Allah'a şirk koşturmadır. Dikkat edin, ben, 'güneşe taparlar, aya taparlar, puta taparlar' demiyorum ancak Allah'tan başkası için yapılan amelleri ve gizli şehveti (kastediyorum).” (İbn Mâce, Zühhd, 21.)

tanınıp şöhrete kavuşmaktan hoşlandığı için yapmasıdır. Bu durumda kişi, zayıf olan yeme şehvetine muhâlefet etmiştir ancak yeme şehvetinden daha tehlikeli olan şân-şöhret şehvetine boyun eğmiştir. Gazâlî, bu tür davranışın riyâ olduğunu söyler ve bu haldeki kişiyi, akrepten kaçıp yılanı sığınan kişiye benzetir.¹²¹⁹ O halde, kişi, yeme şehvetini terk edip nefsinin açlıkla terbiye ederken, şerîatte övüldüğü için açlığı tercih edip yeme şehvetini terk etmelidir. Bu niyetle yemeyi terk eden kişi, tıpkı hangi açıdan faydalı olduğunu bilmediği halde, ilaç içen kişinin şifâ bulduğu gibi açlığın hangi açılardan faydalı olduğunu bilmeseydi bile menfaat elde eder.¹²²⁰

b. Hemcinsin Duyulan Şehvet

Gazâlî'ye göre şehvetlerin en büyüğü, kadınlara duyulan şehvettir. Bu şehvetin, ifrâd, tefrîd ve îtidâl dereceleri vardır. İfrat derecesindeki şehvet, sâhibini, iki iğrenç hâle sürükler. Birincisi, kişinin şehvetini artırması için birtakım yemekler yemeye ve ilaçlar kullanmaya kalkışmasıdır. İkinci iğrenç durum ise sapıklık derecesinde aşka saplanmaktır. Bu hal, cinsî münâsebet duygusunun insana verilmiş hikmetini bilmemekten kaynaklanmaktadır. Bu hâle düşenler, hayvanlardan daha aşağı seviyeye düşmüş kimselerdir. Şehvetin ifrâd derecesi, dertten tasadan uzak boş bir kalbin hastalığıdır. Bu itibarla kişi, şehvetin ifrâd derecesine varmasından korunmak için henüz şehveti uyanmamışken, karşı cinse sürekli bakmaktan ve düşünmekten kaçınmalıdır. Aksi takdirde şehvet, kalbe iyice yerleşir ve def edilmesi iyice zorlaşır.¹²²¹

Şehvetin tefrîd derecesine gelince, bu derece, cinsî münâsebet karşısında iktidarsızlık veya zayıflıktır. Gazâlî'ye göre bu hâl de hoş karşılanmayacak bir durumdur. Binâenaleyh kişinin, cinsî münasebete karşı iktidarsızlığı ve zayıflığı bahâne ederek evlenmekten kaçınması doğru değildir. Zîra Rasûlüllâh (s.a.v.), “Ey gençler topluluğu! Sizden, nikâha gücü yeten evlensin. Çünkü nikâh, gözleri (harama karşı) kısımaya ve iffeti korumaya en elverişli yoldur. Kim (buna) güç yetiremiyorsa,

¹²¹⁹ Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 41-43.

¹²²⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 13.

¹²²¹ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, ss. 44-45.

ona düşen oruç tutmaktır. Zîra o (oruç), onun için şehvet kırııcıdır”¹²²² buyurmuştur. O halde, şehvet konusunda, yapılması gereken, şehvetin ifrâd ve tefrîd derecesinden kaçınıp akla ve şerîata uygun olan îtidâl derecesini muhâfaza etmektir. Şehvetin ifrâd derecesine çıkması durumunda ise yapılması gereken, açlık ve nikâh ile şehvete engel olmaktır.¹²²³

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, hemcins karşı duyulan şehvetini, övülen, kerih görülen ve mahzurlu sayılan olmak üzere üç kısma ayırır:

Övülen şehvet, insan neslinin korunması için zorunlu olan miktar ile sınırlı kalan şehvettir. Ona göre bir şahsın ecel vaktine kadar varlığının devâmı için gıda, ne kadar zarûri ise nesli bir sonraki nesle ulaştırarak insan türünün bekâsını sağlamak için nikâh da o kadar zarûri bir ameldir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, nasıl ki yemek, insanın maddî hayatının devamlılığı için vasıta olarak yaratılmış ise şehvet de cinsel ilişki yoluyla neslin devamlılığını sağlamak için bir vasıta olarak yaratılmıştır. “Nikâhlanınız; neslinizi devâm ettiriniz; çoğalınız. Çünkü ben, diğer ümmetlere sizinle övüneceğim”¹²²⁴ buyrulmasının sebebi de budur.¹²²⁵

Mekrûh olan şehvet, kendisiyle sadece faydalanma ve şehevî ihtiyacı karşılama kastedilen şehvettir. Şehevî arzusunun tatmin edilmesinde aşırıya gidip sürekli bu arzusunun tatmin edilmesine çalışmak da mekrûh bir durumdur. Gazâlî, esâsen yenilmesinde bir kerâhiyet olmamasına rağmen, sırf şehvetin artırılması maksadıyla birtakım gıdaların yenilmesinin şeran zararlı bir davranış olduğuna dikkat çeker. Ona göre bu niyetle birtakım gıdalar yemek, Allâhü Teâlâ’dan yüz çevirip hevâyâ tâbi olmaktır. Üstelik bu hâl, öküzlerin ve eşeklerin hâline benzemektedir. O halde, şehevî arzularına hâkim olmaya çalışan kişi, öncelikle kuvvetli (kalorili) yemeklerden ve şehveti uyandıran sebeplerden kaçınarak şehvetin ortaya çıkmasına mâni olmalıdır. Zîra önce şehveti tercih edip sonra şehvetten

¹²²² İbn Mâce, Nikâh, 9; Buhârî, Nikâh, 3, Müslim, Nikâh, 1.

¹²²³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 45.

¹²²⁴ Beyhakî, *Şüabü’l-îmân*, VII/81.

¹²²⁵ Gazâlî, *Mîzânü’l-amel*, ss. 314-315.

korunmaya çalışmak, önce zararlı canavarları ve vahşi hayvanları tercih edip sonra da onlardan kurtulmak için tedbir almaya benzer.¹²²⁶

Zararlı olan şehvet ise iki türlüdür: Birincisi, hiçbir şer'î akit olmadan ve emredilen şeklin dışına çıkarak şehvet ihtiyacını cinsî mahalde gidermektir ki bu zinâdır. Gazâlî, “*Zinâkâr erkek, ancak zinâkâr veya müşrik bir kadınla nikahlanır*”¹²²⁷ âyet-i kerîmesine istinâden *zinâ* fiilini *şirk* fiiline yakın olarak görür.

Zararlı olan şehvetin ikincisi, şehvet ihtiyacının cinsi mahallin dışında giderilmesidir ki bu fiil, zinâdan daha fâhiş bir durumdur. Çünkü zinâkâr kişi, emredilen şeklin dışında da olsa, suyu (menîyi) zâyî etmeyip ekim mahalline bırakırken, şehvet ihtiyacını cinsi mahallin dışında gideren kişi ise suyu zâyî etmiş ve böylece “*Ekini ve nesli helâk eder*”¹²²⁸ âyet-i kerîmesinde vasfedilen kişilerden olmuştur. Gazâlî’ye göre *eşcinsellik* anlamına gelen *livâta* fiilinin *isrâf* olarak isimlendirilmesi de bu yüzdendir. Nitekim Lût (a.s.)’ın kavmine hitâben söylenen “*Çünkü siz, şehveti tatmin için kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere yanaşıyorsunuz. Doğrusu siz müsrif (taşkın) bir milletsiniz*”¹²²⁹ buyrulmuştur.¹²³⁰

Gazâlî’ye göre mahzurlu olan şehvete mâni olabilmek için şehvetin uyanmasına sebep olacak davranışlardan kaçınmak gerekmektedir. Aksi takdirde şehvî arzusun kalbe iyice yerleştikten sonra def edilmesi, oldukça zor bir hâdisedir.¹²³¹ Bu yüzden henüz tasavvuf yoluna sülûk eden mürîd, yolun başında iken kalbini ve nefisini, evlilik meşgûl etmemelidir. Zîra evlilik, yolun başındaki mürîdin sülûküne mâni olur ve zamanla onu, hanımıyla daha fazla ünsiyet kurmaya sevk eder. Allâhü Teâlâ’nın dışındakilerle ünsiyet kurmak ise kulun Allâhü Teâlâ ile meşgûl olmasına mâni olur. İşte bu sebepten, seyr ü sülûkün başındaki mürîdin, mârifet konusunda güçleninceye kadar bekâr durması şart koşulmuştur. O halde, şehveti kendisine gâlib gelen bir mürîdin yapması gereken, uzun müddet aç durarak ve sürekli oruç tutarak şehveti kırmaya çalışmaktır. Eğer mürîd, bütün bunlara

¹²²⁶ Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, ss. 316-317.

¹²²⁷ Nûr, 24/3.

¹²²⁸ Bakara, 2/205.

¹²²⁹ A'râf, 7/81.

¹²³⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 317.

¹²³¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 318.

rağmen, yine de şehvetini kıramıyor ve gözlerini haramdan alamıyorsa, bu durumda onun yapması gereken, nikâhlanarak şehvetini kırmaktır. Zîra gözlerin haramdan korunmaması durumunda, düşüncenin korunması da imkânsızlaşır. Dolayısıyla gözlerini haramdan koruyamayan kimsenin, tenâsül uzvunu koruması da imkânsız olur.¹²³² Gazâlî'ye göre bu konuda, her mürîd, kendi hâline ve kalbine bakmalıdır. Eğer mürîd, kendisini bekârlığa yatkın hissediyorsa, aç durarak gözlerini haramdan koruyarak ve kalbini farklı şeyler ile meşgûl ederek harama düşmeden bekârlığı tercih etmelidir. Eğer mürîd, kendisini bekarlığa yatkın hissetmiyorsa, nikâhlanmayı tercih etmelidir. Selef ulemâsının nikâh konusunda ve kızların evlendirilmesi konusunda acele etmeleri, işte bu yüzdendir.¹²³³

Gazâlî'ye göre kişinin şehvetten sakınması, sadece Allâh rızâsı için olmalıdır. Kişi, ancak bu durumda sevap kazanmış olur. Yoksa bir acziyet ve korkudan dolayı veya riyâ yapmak için veya da beden muhafazası için şehveti terk etmek, kişiyi hiçbir sevap kazandırmaz. Gazâlî, her ne sebeple olursa olsun, şehvetten kaçınmanın, kişiyi zinâyâ düşmekten koruduğunu ancak bol sevâba nâil olabilmek için şehveti, yapma imkânı varken ve yapılmasına hiçbir engel yok iken sadece Allâhü Teâlâ'dan korkulduğu için terk etmek gerektiğini söyler. Ona göre bu şekilde davranmak, sadece *sıddîkiyet* makâmında olanların yapabileceği bir davranıştır.¹²³⁴

c. Öfke Şehveti

İmam Gazâlî, öfkeye konu olan fiillere nispeten öfkeyi, övülen, mekrûh olan ve mahzurlu olan fiiller olmak üzere üç kısma ayırır. Ona göre övgüye lâyık olan öfke fiilleri, iki hususta olur: Birincisi, kişinin mahremini koruma gâyesi ile ortaya koyduğu savunma davranışdır ki buna *gayret* denir. Buna göre mahremiyeti muhâfaza etme ve savunma için ortaya çıkan öfke, övgüye lâyık bir davranış olurken bu konudaki ciddiyet azlığı, *hanûset* ve *rekâket* olarak değerlendirilmektedir. Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) Sa'd (r.a.) hakkında söylediği, "*Sa'd kıskançtır, Allâh ise ondan*

¹²³² Gazâlî, *İhyâ*, c. IV, ss. 46-47.

¹²³³ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 50.

¹²³⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, c. IV, s. 52.

daha kıskançtır”¹²³⁵ sözü, gayretin övgüye lâyık bir davranış olduğuna işâret etmektedir. Gayret duygusu, nesebi muhâfaza etmek için bizzat Allâhü Teâlâ tarafından erkeklerin fitratına konulmuş bir duygudur. Çünkü nefisler, kadınlar ile karmakarışık bir yaşantıya müsâmaha gösterecek olsalardı, nesepler karmakarışık olurdu. İşte bu hakîkatten dolayı, “Her ümmetin erkeklerine, gayret/kıskançlık ve kadınları koruma duygusu konulmuştur” denmiştir.

Övgüye lâyık olan öfke fiillerinin ikincisi, kötülük ve fuhşiyat/ahlaksızlığa şahit olduğunda, dînî gayretten dolayı ve intikâm almak isteği ile ortaya çıkan öfkedir. Gazâlî’ye göre “*Muhammed Allah’ın elçisidir. Beraberinde bulunanlar da kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler*”¹²³⁶ âyet-i kerîmesi, kâfirlere karşı öfkeli olmaları dolayısıyla Sahabe-i Kirâm’ı (r.a.) övmektedir. Burada murâd edilen şey, dînî himâye etme düşüncesiyle ortaya konan hiddettir. Bu yüzden zinâ edenlere gereken cezanın verilmesi ile ilgili olarak “...*Allâh’ın dîninde (hükümlerini uygularken) onlara acıyacağınız tutmasın...*”¹²³⁷ buyrulmuştur. Bununla beraber Gazâlî, bir cânîye öfkelenen devlet başkanının, o cânîyi cezalandırmada acele etmesini doğru görmez. Ona göre suçlu, önce hapsedilip durumu iyice tetkik edilmeli, sonra tespit edilen suça göre cezalandırılmalıdır. “Çünkü öfke, aklın bir anda devre dışı kalmasıdır. Olur ki öfke onu, intikâm konusunda, gerekli (olan ceza) sınırı dışına taşıyabilir.”¹²³⁸

Mekrûh olan öfke, mübâh olan arzuların elden kaçırılması durumunda gösterilen öfkedir. Bir hizmetçi veya kölenin, kaçınma imkânı varken, gafleti sebebiyle ev eşyalarını kırması veya herhangi bir hizmetten geri kalmasından dolayı ortaya konan öfke, mekrûh olan öfke türündendir. Gazâlî, bu gibi durumlarda gösterilen öfkenin kınanan öfke seviyesine ulaşmadığını ancak hatâ yapan kişinin

¹²³⁵ Ebû Hüreyre’nin (r.a.) rivâyet ettiği bir hadîs-i şerîfe göre “Sa’d b. Übâde (r.a.) dedi ki: “Ey Allah’ın Rasûlü, ben zevcemle birlikte bir adam yakalasam, dört şahit getirinceye kadar ona mühlet mi tanıyacağım?”. Rasûlüllâh (a.s.), “Evet!” buyurdu. Sa’d (r.a.), ‘Asla. Seni hakla gönderen Zât-ı Zülcelâl’e yemîn olsun, şahit aramadan önce kılıcımı indiririm’ dedi. Rasûlüllâh (a.s.), “Şu efendinizin söylediğine bakınız! Evet (biliyoruz ki) o, kıskanç bir adamdır. Ama ben ondan daha kıskancım, Allah da benden daha kıskançtır.” (Müslim, Liân, 16 Muvatta, Akdiye, 17; Ebû Dâvûd, Diyât 12.)

¹²³⁶ Fetih, 48/29.

¹²³⁷ Nûr, 24/2.

¹²³⁸ Gazâlî, *Mizânü’l-amel*, ss. 319-320.

affedilip yapılan hatânın görmezden gelinmesinin daha evlâ ve sevimli bir davranış olduğunu söyler.¹²³⁹

Kınamaya lââyık olan mahzurlu öfke ise, övünme, kibirlenme, mağrûr olma, yarışma, kin ve kıskançlık gibi sıfatlardan kaynaklanan ölçüsüz kızgınlık halleridir. Ayrıca, hiçbir dînî ve dünyevî maslahat gözetmeksizin ve dînî hususlarda intikâm alma söz konusu olmaksızın, sadece bedenî hazlar ile alâkalı hususlardan kaynaklanan öfke de kınanan öfke kapsamına girmektedir. Gazâlî, insanların ekserisinde bulunan öfkenin bu türden öfke olduğunu söyler ve bu tür öfkeyi, hilm/yumuşaklık ve tehallüm/müsâmaha¹²⁴⁰ sıfatının zıddı olan sıfatlara boyun eğmek olarak değerlendirir.¹²⁴¹

Gazâlî'ye göre insanlar, öfke konusunda farklı özelliklere sahiptir. Kimisi, hızlı sinirlenip hızlı sakinleşir, kimisi, geç sinirlenip geç sakinleşir, kimisi de geç sinirlenip hızlı sakinleşir. Bunlardan övgüye en lââyık olanı, hamiyyet ve gayret sıfatını kaybedecek dereceye düşmemek kaydıyla geç sinirlenip hızlı sakinleşenlerdir.¹²⁴²

¹²³⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 320.

¹²⁴⁰ Gazâlî'ye göre hilm, nefsi, öfke heyecanına karşı zapt etmek, tehallüm ise nefsi, heyecanlandığı zaman tehlikeli bir işi yapmaktan alıkoymaktır ki bu sıfat, *hilm* sıfatının en mükemmel halidir. Başka bir ifâde ile *tehallüm*, mekrûh olan şeylere karşı sabırlı davranmaktır. (Gazâlî, *a.g.e.*, s. 321.)

¹²⁴¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 321.

¹²⁴² Gazâlî, *a.g.e.*, s. 321.

SONUÇ

Ruhsatlarla amel etmekten ziyâde azîmetlerle amel etmeyi tercih eden tasavvufun ana gâyesi, eşref-i mahlûkât olarak yaratılan insanı, insân-ı kâmil seviyesine çıkarmaktır. İnsan-ı kâmil seviyesine çıkmak, bir imtihan vesilesi olarak insana musallat kılınan nefsi, tezkiye edip kalbi, tasfiye etmeye bağlıdır. Nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi, aslında bir ıslâh faaliyetidir. Her ıslâh faaliyetinin kendisine has bir takım usul ve adâbı olduğu gibi, nefsi ıslâh etme faaliyetinin de kendisine has bir takım usûl ve âdâbı vardır. Tasavvuf, işte bu usûl ve âdâbı öğreten ilim dalıdır. Başlı başına bir ilim dalı olmasına ve birçok derûnî bilgileri ihtivâ etmesine rağmen tasavvuf, ilimden çok amele, kâlden çok hâle ehemmiyet verir. Tasavvuf ulemâsının seçkin âlimleri arasında yer alan İmam Gazâlî'nin en dikkat çeken özelliği de, tasavvufun amelî tarafına ilmî tarafından daha çok önem vermesidir. Bu düşüncenin bir netîcesi olarak Gazâlî, henüz tasavvuf yoluna sülûk etmeden önce tahsil etmiş olduğu ilimlerin hiçbirisini, nefsin ıslâhı konusunda yeterli görmemiştir. Bu yüzden o, uzun yıllar ilim tahsil ederek elde ettiği makâm ve şöhreti terk ederek medrese hayatından inzivâ hayatına yönelmiştir. O, bu yöneliş ile bir anlamda tasavvufu hâl ile yaşamayı tercih etmiştir. Aynı düşüncenin bir yansıması olarak Gazâlî, nefsin tezkiye etmeyi murad eden kimseye, tıpkı helâl olan şeylerde olduğu gibi ilimlerden de zarûret miktârı ile iktifâ etmeyi tavsiye etmiştir. Ona göre asıl olan, ilim öğrenmek değil, öğrenilen ilme göre yaşamaktır. Yine ona göre, ilmin fazîleti, ilmin konusu ile doğru orantılıdır. Bu itibarla konusu, en yüce olan ilim, en yüce ilimdir. O halde, ana konusu, mârifetullâh olan tevhîd ilmi, ilimlerin en faziletlisi, en yücesi ve en mükemmelidir. Tevhîd ilmi, dolaylı olarak nefis ile ilgili bilgileri de içine almaktadır.

Nefsin tezkiyesi ve kalbin tasfiyesi hususunda Gazâlî'nin üzerinde durduğu en önemli konu, dünyâ mallarından sâdece zarûret miktarı ile iktifâ etmektir. Çünkü ona göre dünyâ sevgisi, bütün hatâların başıdır. Zarûret miktârından fazla dünyâ malına sâhip olmak, nefsin dünyaya karşı daha fazla meyletmesine sebep olacağı için nefsin tezkiyesini iyice zorlaştırmaktadır. Bu yüzden, tabîatı îtibârıyla şehvî arzulara meyilli olan nefsin tezkiyesi, önce onu, helâl dâiresinin içinde tutmak sonra da, ona karşı helâl dâiresinin çemberini daraltmakla mümkün olur. Bu yüzden tasavvuf

erbâbı, nefsi ıslâh etmek için ruhsatları terk edip azîmetlerle amel etmeyi şîâr edinmiştir. Tasavvuf erbabının bu şîârı, nefsin, yiyecek-içecek, giyim-kuşam başta olmak üzere, insanın istifâdesine sunulmuş her türlü nimetten hoyratça istifâde ederek önce şüphelilere sonra da haramlara dalmasına engel olmayı hedeflemektedir. Nefsin tezkiye edilip kalbin tasfiye edilmesi ve nihâyet iki cihân saadetinin elde edilmesi, işte bu hedefin gerçekleşmesi neticesinde mümkün olacaktır. Bu düşünceden hareketle Gazâlî, dünyâ mallarından zarûret miktârı ile iktifâ etmeyi, nefsi tezkiye etmenin en önemli şartlarından birisi olarak görmüştür. Her türlü nimette isrâfın zirveye çıktığı ve helallerle harâmın son derece karıştığı bu çağda, nefsin tezkiye edilebilmesinin ve dolayısıyla saâdeti elde edebilmenin yolu, bu şarta riâyet etmekten geçmektedir. Aksi takdirde, sınırlı imkanlarla nefsinin sınırsız arzularını karşılamaya çalışan kimselerin, âhîret saâdetini elde etmek şöyle dursun, dünyâ saâdetini bile elde etmeleri mümkün değildir.

Gazâlî'ye göre âlemin özeti konumunda bulunan insân, maddî ve mânevî cephesiyle Allâhü Teâlâ'nın sonsuz kudretinin ve eşsiz yaratıcılığının bir eseridir. Yüce Yaratıcının eşsiz sanat eseri olan insân, o derece kıymetlidir ki kâinâtta her şey, onun emrine âmâde kılınmış, hiçbir varlığa verilmeyen kâbiliyet ve sıfatlar ona verilmiştir. Onca nimetlerle donatılan insanın yaratılış gâyesi, kendisini yaratan Yüce Rabb'ini tanıyıp O'na hâlisâne bir şekilde kulluk yapmaktır. Kulluk, bir taraftan insanoğlunun yegâne yaratılış gâyesini teşkîl ederken bir taraftan da insanın elde edebileceği en yüce makâmı temsil etmektedir. İnsanın bu makâma çıkması, ancak nefsin ve Rabb'ini tanıması ile mümkündür. Nefsin tanınması, onun hangi mizaç üzerine yaratıldığını ve hangi sıfatlara sahip olduğunu bilmekle mümkündür. Nefsin tanınmasından sonraki aşama ise nefsi tezkiye edip kalbi tasfiye etmektir. Gazâlî'ye göre nefsin tezkiye edilmesi, iki aşamalı ve uzun soluklu bir iştir. Nefis tezkiyesinin birinci aşaması, nefse âit kötü sıfatları izâle ederek kalbi tahliye etmek, ikinci aşaması ise kötü sıfatlardan tahliye edilmiş kalbi iyi sıfatlarla tasfiye etmektir. Kalbin tahliyesi, kalpteki kötü sıfatları oradan çıkarıp kalbin mâsivâyâ karşı ilgi ve alâkasını kesmekle kalbin tasfiyesi ise kötü sıfatlardan ve mâsivâdan arındırılmış kalbi, iyi sıfatlarla donatıp ona muhabbetullâhı yerleştirmekle mümkündür. Bu tezkiye ve tasfiyenin nihâî hedefi, insanı, insân-ı kâmil seviyesine çıkarmak ve saâdet-i dâreyne

nâil etmektir. Peygamberlerin gönderilmesindeki ve ilâhî kitapların indirilmesindeki esas maksat, işte bu gâyenin gerçekleşmesini sağlamaktır. Tasavvuf erbâbı, hayatlarını bu gâyeye adanmışlardır. Onlar, eserleriyle ve örnek yaşantılarıyla insanlara, insan-ı kâmil olmanın yollarını göstermeye çalışmışlardır. Bu konuda en dikkat çeken ve kendinden sonrakileri en çok tesir altında bırakan mutasavvıflardan biri de İmâm Gazâlî'dir.

Gazâlî'ye göre mîzacında bütün kötü sıfatları barındıran nefsin ıslahı, son derece zor olmakla beraber imkânsız değildir. Çünkü nefis, kötü sıfatlara meyilli bir mîzâca sahip olmakla beraber iyi sıfatlarla vasıflanmaya da kâbiliyetli olarak yaratılmıştır. Üstelik Allâhü Teâlâ, hiçbir nefse, tâkati üstünde bir mükellefiyet yüklememiştir. O halde, zor da olsa, her insân, nefsini ıslah etmeye kâbiliyetlidir. Yeryüzünde, Allâhü Teâlâ'nın bir halîfesi olarak yaratılan insân, bu özelliği sâyesinde, rütbece meleklerden de üstün kılınarak yaratılmışların en şerefliisi olma pâyesine lâıyk görülmüştür. Ne var ki onun sahip olduğu bu denli kıymetli rütbe, onun çok büyük sorumluluklarla mükellef tutulmasını da beraberinde getirmiştir. İnsana lâıyk görülen bu şerefin devâmı, insanın kendisine yüklenen mânevî sorumluluklarını yerine getirip getirmemesine bağılıdır. Sorumluluklarını yerine getiren kişi, sahip olduğu şerefi ve kıymeti muhâfaza ederken, sorumluluklarını ihmâl eden kişi ise aşığıların en aşığısına düşme tehlikesi ile karşı karşıya bulunur. Nefsin ıslah edilip mükemmelleştirilmesi çabası, işte bu şerefi koruma gayesine hizmet etmektedir.

Gazâlî'ye göre nefsi tezkiye ve kalbi tasfiye gayretinin başarı ile neticelenmesi, kulun ihlaslı olması ile doğru orantılıdır. Bu itibarla terk edilen her türlü kötü sıfat/ahlak, ihlâs ile terk edilmeli, benimsenen her türlü güzel sıfat/ahlâk, ihlâs ile benimsenmelidir. Aksi takdirde nefsin tezkiye edilmesi ve kalbin tasfiye edilmesi imkânsızdır. İhlâstan yoksun olan kimseler, kendilerini tasavvuf ehlerinden zannetseler de aldanmaktan başka bir kazanç elde edemezler. Nitekim kendilerini âlim zanneden niceleri, ihlâstan yoksun oldukları için halkı irşâd etmede âciz kalmışlar; niceleri de halkın dînî duygularını istismar etmişlerdir

Hulasa olarak söylemek gerekirse, nefsin tezkiyesini ve kalbin tasfiyesini hayâtının merkezine oturtan İmam Gazâlî, bu gâye uğruna yazmış olduğu eserleri vâsıtasıyla hem çağındaki hem de kendinden sonraki âlimleri tesiri altında bırakmış bir mutasavvıftır. O, bu yönüyle kendisine verilen *Hüccetü'l-İslâm* ünvanına fazlasıyla hak etmiş bir mutasavvıftır. Onun tasavvufî görüşleri üzerine yapılan çalışmalar, her ne kadar bir boşluğu doldursa da bu konuda yapılması gerekenlere nisbetle yetersizdir. Umarız ki bu çalışma, Gazâlî'nin tasavvufî görüşlerinin anlaşılmasına ve bu konuda yapılacak olan daha güzel çalışmalara vesîle olur.

KAYNAKÇA

A-Gazâlî'nin Eserleri

GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, thk. Ali Muhammed Mustafa, Saîd el-Mehâsinî, Dâru'l-Feyhâ, Dimaşk, 1431/2010.

_____, *Âdâbü's-sohbe ve'l-mü'âşera*, thk. Dr. Yahya Murâd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.

_____, *Bidâyetü'l-hidâye*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *el-Keşf ve't-tebyîn fî ğurûri'l-halki ecmeîn*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *el-Madnûn bihî alâ ğayri ehlihî*, (*Mecmûatü resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *el-Münküzü mine'd-dalâl ve'l-müfsihu bi'l-ahvâl*, Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 1434/2013.

_____, *el-Hikme fî mahlûkâtillâhi Teâlâ*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmam el-Gazzâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *er-Risâletü'l-ledünniyye*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *er-Risâletü'l-va'zıyye*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *Eyyühe'l-veled*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *Faysalü't-tefrika*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *Hulâsatü't-tesânîf fî't-Tasavvuf*, (*Mecmûatü resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *Kimyâü's-sâade*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *Minhâcü'l-âbidîn ilâ cenneti Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Mahmut Mustafa Halâvî, Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1433/2012.

_____, *Minhâcû'l-ârifîn*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *Miškâtü'l-envâr*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *Mi'râcü's-sâlikîn*, (*Mecmûatü Resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *Mizânü'l-amel*, thk. Süleyman Dünyâ, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1964.

_____, *Mükâşefetü'l-kulûb el-mukarrib ilâ Hazreti Allâmi'l-Ğuyûb*, (*Muhtasar mine'l-Mükâşefeti'l-Kübrâ*), thk. Ebû Abdîrrahmân Salâh Muhammed Muhammed Avîza, b.y., ts

_____, *Ravzatü't-tâlibîn*, (*Mecmûatü resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

_____, *Sırru'l-âlemîn ve keşf-ü mâ fî'd-dâreyn*, (*Mecmûatü resâili'l-Îmâmi'l-Gazâlî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1434/2013.

B-Diğer Eserler

BEYHAKÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *el-Câmi' li-şuabi'l-îman*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, Riyad, 1425/2004, IV. Cilt.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Sâlih Ahmed eş-Şâmî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1422/2001.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2005.

CERRÂHÎ, İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs amme's-tehara mine'l-ahâdîs alâ elsineti'n-nâs*, Mektebetü İlmi'l-Hadîs, Dimaşk, 1422/2001, I. Cilt.

CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh, Tâcü'l-lügâ ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, Dâru'l-Kütübi'l-İzzî, Mısır, ts., I.-VI. Ciltler.

CİLÂCÎ, Osman, “Duâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara, 1994, IX. Cilt.

CÜRCÂNÎ, Ali b. Muhammed eş-Şerîf, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Meraşlî, Beyrut, 1424/2003.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Gazzâlî”, *D.İ.A.*, TDV. Yay., Ankara, XIII. Cilt.

_____, Mustafa, “Hevâ”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 1998, XVII. Cilt.

ÇAMDİBÎ, Hasan Mahmud, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, Han Neşriyat, İstanbul, 1983.

ÇELİKEL, Bülent, “Gazâlî”nin Dönemindeki Ulemâya Yönelttiği Eleştiriler”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c. 13, Sayı. 2, 2013.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, *Gazâlî ve Şüphecilik*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.

DENİZ, Gürbüz, “Gazâlî’yi Anlamanın Usulü”, **Diyanet İlmi Dergi**, D.İ.B. Yay., c. 47, Sayı: 3, 2011.

DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Sözlük*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2005.

DEYLEMÎ, Ebû Şücâ‘ Şireveyh b. Şehredâr, *el-Firdevs bi-me’sûru’l-hutâb*, thk. es-Sâid b. Besyûnî Zağlûl, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.

ELBÂNÎ, Muhammed Nâsiruddîn, *Sahihu’l-Câmi’-s-sağîr ve ziyâdetüh (el-Fethu’l-Kebîr)*, el-Mektebu’l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988, I. Cilt.

ERKAL, Mehmet, “Zekât”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 2013, XLIV. Cilt.

GÖLCÜK, Şerafettin, TOPRAK, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, Konya 1996.

GÜRER, Dilaver, *Abdülkadir Geylânî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 2011.

HÂKİM, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysabûrî, *el-Müstedrek ale’s-sahihayn*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut, ts., IV. Cilt.

HARKÛŞÎ, Abdülmelik b. Muhammed İbrâhîm en-Neysabûrî, *Tehzîbü’l-esrâr*, thk. Bessâm Muhammed Bârûd, İsdârâtü’l-Mecmei’s-Sekâfî, 1999.

HARMAN, Ömer Faruk, “Hac”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 1996, XIV. Cilt.

HEREVÎ, Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü’s-sâirîn*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.

HEYET, *el-Mu'cemu'l-vasît*, Ed. İbrahim Medkûr, Mektebetü's-Şuruki'd-Devliyye, Kahire, 1425/2004.

HEYET, *el-Mu'cemü'l-vecîz*, Ed. İbrahim Medkûr, Talim ve Terbiye Bakanlığı Özel Baskı, Mısır, 1415/1994.

HEYSEMÎ, Nureddîn Ali b. Ebî Bekir, *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, Dâru'l-Kitâb, Beyrut, 1967, II. Cilt.

HOCAZÂDE, Ahmed Hilmi, *İmâm-ı Gazzâlî*, İstanbul, 1322/1904.

HÜCVÎRÎ, *Keşfû'l-mahcûb* (Trc. Es'ad Abdülhâdî Kmdîl), Kahire 1395/1975.

İSFEHÂNÎ, Râğıb, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, ts.

İSMAİLOĞLU, Murat, *İmâm-ı Gazzâlî'de Nefsin Mertebeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.

İBN EBÎ'D-DÜNYÂ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Bağdâdî, *Kitabüs's-samt ve âdâbü'l-lisân*, Thr. Necm Abdurrahman Halef, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1406/1986.

İSFEHÂNÎ, Ebû Nüaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1387/1967.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.

KARA, Ömer, "Gazali Üzerine Yapılan Çalışmalar" ***Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II***, Sayı. 2, 2002.

KARADAŞ, Cağfer, *Gazzâlî*, İnsan Yay., İstanbul, 2004.

_____, Cağfer, *Gazzâlî'nin Düşünce Eksenî: Hakikatü'n Nübüvve '900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî'*, İ.F.A.V., İstanbul 2012.

_____, Cağfer, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Gazzâlî'nin İki Döneminde Değişenler ve Değişmeyenler*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.

KÂŞÂNÎ, Abdurrezzâk, *Mu'cemu ıstılâhâtî's-sûfiyye*, thk. Abdulâl Şahin, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1413/1992.

KELÂBÂZÎ, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Buhârî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Arthur John Arberry, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1415/1994.

KUŞEYRÎ, Abdülkerim b. Havâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyrîyye fî ilmi't-tasavvuf*, thk. Hânî el-Hâc, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.

_____, Abdülkerim b. Havâzin, *Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1981.

MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, Nşr. Mustafa es-Sekkâ-Muhammed Şerif Sükker, Dâru ihyâi'l-ulûm, Beyrut, 1988.

MEKKÎ, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali, *Kûtü'l-kulûb fî mu'âmeleti'l-mahbûb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., I. - II. Cilt.

MUHÂSİBÎ, Ebû Abdullah Haris b. Esed, *er-Riâye li-hukûkillâh*, thk., Abdülkâdir Ahmed Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Beyrut 1405/1985.

_____, *Risâletü'l-müsterşidîn*, thk. Abdülfettâh Ebû'l-Gudde, Dâru's-Selâm, Beyrut, 1391/1971.

MÜNÂVÎ, Abdurraûf, *Feyzü'l-kadîr şerhu Câmi's-sağîr*, Matbaatü Mustafa Muhammed, Mısır, 1356/1938, I. Cilt.

MÜNZİRÎ, Abdülazim b. Abdülkavî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, thk. Mustafa Muhammed Ammâre, Matbaatü Mustafa, Mısır, 1373/1954, I. Cilt.

NÛMÂNÎ, Allâme Şibli, *İslâm'ın Fikir Kılıcı Gazzâlî'nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri*, trc. Yusuf Karaca, Baytan Kitabevi, İstanbul, 1972.

OCAK, Ahmet, "Selçuklular", *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 2009, XXXVI. Cilt.

ORMAN, Sabri "Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri", **İslami Araştırmalar Dergisi**, c. 13, Sayı. 3-4, 2000.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Nizâmiye Medresesi", *D.İ.A.*, TDV Yayınları, 2007, XXXIII. Cilt.

REİS, Bedriye, "Gazâlî'ye Göre Sözde Sûfiler ve Yanılgı Noktaları", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 55, 2013.

RİZÂÜDDİN b. Fahreddin, *İmâm Gazâlî*, Vakt Matbaası, Orenburg, 1909.

SERRÂC, Ebû Nasr et-Tûsî, *el-Lüma' fî't-tasavvuf*, thk. Dr. Abdülhalîm Mahmûd, Tâhâ Abdülbâkî Sürûr, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, Bağdâd, 1380/1960.

_____, Ebû Nasr, *el-Lüma'*, İslâm Tasavvufu Tasavvufla İlgili Sorular-Cevaplar, Çev. H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yay., İstanbul, 1996.

SİNANOĞLU, Mustafa, "İbâdet", *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 1999, XIX. Cilt.

SUYÛTÎ, Celâleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekir, *Camîu's-sağîr fî ahâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*, Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1358/1939, I. Cilt.

SÛBKÎ, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmut Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, b.y., ts., III. Cilt.

SÜHREVERDÎ, Şehâbüddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed, *Âvârifü'l-maârif*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.

SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Nûreddin Şerîbe, Mektebetü'l-Hancı, Kâhire, 1406/1986.

ŞARKAVÎ, Hasan, *Mu'cemü elfazi's-sûfiyye*, Muhtâr Yay., Kâhire, 1987.

TABERÂNÎ, Ebulkâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Mektebetü İbn-i Teymiyye, Kahire, 1986, XIX. Cilt.

TAYLAN, Necip, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İ.F.A.V., İstanbul, 1989.

TOSUN, Necdet, “Yûsuf el-Hemedânî”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 2013, XLIV. Cilt.

ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul, 2005.

TÜRER, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1998.

_____, Süleyman, “Ahmed el-Gazzâlî”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 1989, II. Cilt.

_____, Süleyman, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 2002, XXVI. Cilt.

_____, Süleyman, “Hücvîrî”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 1998, XVIII. Cilt.

_____, Süleyman, “Nefis”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara, 2006, XXXII. Cilt.

UYŞAL, Muhittin *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren Yay., Konya, 2001.

YAZICI, Tahsin, “Baba Tâhir-i Uryân”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 1991, IV. Cilt.

_____, Tahsin, “Ebû Ali El-Farmedî”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 1994, X. Cilt.

YETİK, Erhan, “Huttelî, Ebû'l-Fazl”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 1998, XVIII. Cilt.

YILMAZ, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.

YİTİK, Ali İhsan, “Oruç”, *D.İ.A.*, TDV Yay., Ankara, 2007, XXXIII. Cilt.

ZÂVÎ, et-Tâhir Ahmed, *Muhtâru'l-kâmûs*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Libya, ts.,

